

VLAGYIMIR KANYIVEC

AZ ULJANOV CSALÁD

KOSSUTH

***AZ ULJANOV
CSALÁD***

Vlagyimir Kanyivec
AZ Uljanov család

80

Ara: 6 fillér

3. r. sz. Könyvtárya
AKV Könyvtárellátó
Közl. Ny.

V. KANYIVEC

Az Uljanov család

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
KÁRPÁTI KIADÓ / 1977

Az eredeti mű címe

Владимир Канивец: Ульяновы

Роман-Газета № 11 (657), 1970

Издательство «Художественная литература», Москва

Fordította

Török Piroška (Első rész)

és

Földeák Iván (Második rész)

ISBN 963 09 0808 5

© Török Piroška és Földeák Iván. Hungarian translation

Először

A szakállas, köpcös iskolaszolga kitárta az udvari ajtót, és sokáig, haragosan rázta a csengőt. Ám a gimnazistáknak eszük ágában sem volt az órákra igyekezni.

— Rusnya kölykei — mérgelődött. — A fülük botját sem mozdítják...

Melegen süttött a nap. Játékosan koppanó hólé cseperészett a háztetőkről és a vár tornyaitól; a járdák szélén, a szutykos hóban utat törtek az első tavaszi patakocskák. A Volga-partot ellepte a tömeg, a folyó jégpáncélja recsegett-ropogott, mintha hamarosan darabokra töredezne. A gimnazisták, akiknek tanítás végéig nem adták ki a köpenyüket, vékony egyenruhájukban sürgölődtek a sokadalomban, habár ők nem a jégzajlás miatt fagyoskodtak a parton. Másvalami nyugtalanította a diákokat: véget ért a negyedév, megkezdődtek a feleltetések és az osztályozások.

Ilja Nyikolajevics családjával a gimnázium épületében lakott, így hazagerhatott a szünetekben. Az ablakból lelátott a partig. Nézte a tömegben elvegyülő diákokat, látta, hogy nincs ínyükre visszajönni az órára. Nem igyekezett ő sem. Aznap már öt órája volt, nagyon elfáradt. Szívesen pihenne, de nem teheti: délután még órák hosszát kell ülnie a tantestületi értekezleten. Este síkmértan-órái vannak. Holnap, vasárnap sem lesz nyugta, egész nap a gyenge tanulókkal kell foglalkoznia, különben aligha zárhatja le jól a negyedévet. Csak a szünetekben tudott hazanézni. Néhány nap múlva szülni fog a felesége, és még vasárnap sem lehet mellette. Marija Alekszandrovna azonban ismerte a férje természetét, tudta, nem bírna belenyugodni, hogy egyszerűen beírja a kettést bármelyik tanítványának a negyedév végén. Ezért szemrehányás helyett mindent elkövetett, hogy nyugodtan dolgozhasson.

— Készülődj, mert elkésel az óráról — sürgette most a becsöngetés után. — Majd én lefektetem Ányát.

A kislány már elszunnyadt apja ölében. Ahogy átvette tőle, hirtelen feljajdult, és gyorsan leült.

— Rosszul vagy? — kérdezte Ilja Nyikolajevics nyugtalanul, s gyöngéden felsegítette.

— Fájt mamának? — kíváncsiskodott álmosan hunyorogva a felriadt Ányecska.

— Semmi... semmi... — Marija Alekszandrovna erőt vett magán, és már mosolygott. — Menj, feküdj le...

Ilja Nyikolajevics betette Ányát a kiságyba, és visszament a feleségéhez,

hogy betámogassa a szobájába. Marija Alekszandrovna megkönnyebbülten sóhajtva dőlt le az ágyra.

— Vigyázz magadra, kérlek, Másenyka. Többet kellene feküdnöd.

— Az orvos azt tanácsolja, hogy járkáljak. És apa is azt írja.

— Levelet kaptál tőle?

— Igen, az imént jött meg.

— Hogy van? Szomorkodik? Nagyon egyedül érzi magát?

— Egy szóval sem írja. Azt kérdezi, utazzon-e ide hozzánk. Valakitől azt hallotta, hogy nálunk nincs jó szülész. Aggódik.

— Kár nyugtalankodnia. Szerafim Petrovics kitűnő szülészorvos. Hívjam?

— Dehogy! Voltam már így. — Marija Alekszandrovna szomorkásan elmosolyodott. — Menj már, még elkésel . . .

Ilja Nyikolajevics legszívesebben a felesége mellett maradt volna, de nem halaszthatta el az órát: több tanulót feleltetnie kellett. Kezet csókolt Marija Alekszandrovának; ez minden együtt érző szónál jobban megnyugtatta. Fogta az osztálykönyvet és kisietett. A küszöbön túl töprengve megállt: talán mégis maradnia kellene? Marija Alekszandrovna békés mosolya láttán akkor becsukta maga mögött az ajtót.

A hatodik osztályban tartott matematikaórát. A diákok mintegy vezényszóra elnémultak és felálltak, mikor megjelent az ajtóban. Ilja Nyikolajevics figyelmesen végignézett az osztályon, majd intett, hogy üljenek le. Letette az osztálykönyvet a katedrára, végigsétált a sorok között, mialatt a fiúk rendbe tették a padjaikat. Még egyszer végigjártatta tekintetét az osztályon, s a naplóval a kezében beült az egyik padba (nem szeretett a dobogóról tanítani). Sokáig tanulmányozta az osztálykönyvet. A fiúk lélegzetviesszafojtva figyelték a mozdulatait. Vajon kit szólít ki? Ilja Nyikolajevics tudta, milyen üdvösek a várakozás e percei, mikor a tanulók még nem sejtik, kit hív a táblához. Habár a múlt órán apró kis pontot tett azoknak a neve mellé, akiket feleltetni akart, most mégsem sietett kihívni őket. Akkor szólalt csak meg, mikor a diákok testileg-lelkileg lehiggadtak, feledték a szünet izgalmait, és az órán járt az eszük.

— Minyevrin! — Ilja Nyikolajevics enyhén raccsolt, így a név „Minyev'in”-nek sikerült. — Jöjjön ki, kérem.

Mozgolódás támadt a padokban. A felszabadult sóhajok közé — hála istennek, nem engem! — kényszeredett köhécselés vegyült. Kuncogva nézettek az utolsó pad felé, mert tudták, mit jelent ez az erőltetett köhögés. A széles vállú, magas Minyevrin krákogva fészkelődött a helyén, mint aki összenőtt a paddal. Végre nagy keservesen felállt, megsimogatta a tarkóját.

— Én, Ilja Nyikolajevics, én . . . — dadogta mély hangon. — Én mára . . . nem készültem.

Ilja Nyikolajevics jóságos, mindig derűs arca elszomorodott e szavakra. Szégyellte magát Minyevrin helyett, akitől gyakran kapott ilyen választ. Megdörgölte magas homlokát, és lesimította hosszú haját. Felsőhajtott, mintha ő lenne a hibás. A fiú lehorgasztott fejjel álldogált vétke tudatában.

Minyevrin lusta volt, és Ilja Nyikolajevics tudta ezt. Mégis mindig elszo-

morodott, mikor a tanítványa nem tudott felelni, mintha első ízben fordulna ez elő. Megdorgálja? Emlékeztesse rá, hogy legutóbb ugyanez történt? ... Szemrehányás nélkül, lehangoltan kérdezte tőle:

— Miért viselkedik így?

— Bocsánatot kérek, Ilja Nyikolajevics — dörmögte alig érthetően Minyevrin —, de a következő órára ...

Ilja Nyikolajevics felállt, lassan végigment az osztályon, mintha vissza akarná szerezni a nyugalmát.

— Most még csak pontot írok be — mondta rosszkedvűen, miután újból leült.

— Köszönöm, Ilja Nyikolajevics — motyogta Minyevrin megkönnyeb-
bülten. — Én, én ezt ...

— Legközelebb a korábbi anyagból is feleltetni fogom — figyelmeztette Ilja Nyikolajevics. — Készüljön fel, kérem, tisztességesen.

— Felkészülök — ígérte Minyevrin, s végre rá mert nézni a tanárra. —
Megtanulok mindent ...

Ilja Nyikolajevics sokáig tanulmányozta a kockás osztálykönyvben a bejegyzéseit (a rossz tanulók neve mellett több megjegyzés szerepelt). mégis Cigankovot szólította fel. Kitűnő tanuló, a kedvence, nemrég azonban kínos helyzetbe került: a felügyelő cigarettázáson kapta, és zárkába csukatta. Szerette volna megvigasztalni ezzel a feleltetéssel, mert biztos volt benne, hogy nem maradt el az anyaggal, jóllehet egy hetet mulasztott. Cigankov lendületesen, hibátlanul válaszolt a kérdésekre, egykettőre megoldotta a példákat. Ilja Nyikolajevics arca felderült. Nem tudott nyugodtan ülni maradni, odaállt a tanuló mellé, majd átment a másik oldalára, s az állát simogatva figyelte, amint magabiztosan írja a táblára a számsorokat. Elégedetten fordult az osztály felé, vajon ők is látják-e, milyen derék fiú.

— Kitűnő! Menjen a helyére! — mondta örömtől sugárzó arccal, amikor Cigankov leeresztette a karját. — Nagyon, nagyon örülök. Kitűnő! — ismételte meg, s gyorsan leült, hogy mielőbb beírja a kitűnőt.

Többeket kellett volna még feleltetnie, de nem akarta elrontani a jó hangulatot. Inkább az új anyagot adta le.

2

Uljanovék harmadik éve laktak Nyizsnyij Novgorodban. Ilja Nyikolajevics előtte Penzában tanítószkodott majdnem nyolc évig.

1854-ben végzett a kazanyi egyetem fizika-matematika szakán, „a fő tárgyakból kitűnő eredménnyel”, miként diplomájának bejegyzése tanúsítja. „Az Olbers-módszer és alkalmazása a Klinkerfüss-üstökös pályájának meghatározásánál” — ezt a témát dolgozta fel disszertációjában. Kovalszkij csillagász professzor szerint: ez a tudományos munka „bizonyítja, hogy Uljanov úr megértette azoknak az asztronómiai számításoknak a lényegét, amelyek, mint tudjuk, többnyire különleges képzelőerőt és módszereket

kívánnak. Ezt a munkát a legnagyobb mértékben megfelelőnek tartom a matematikai tudományok kandidátusa fokozatnak elnyeréséhez". A kari tudományos tanács odaitélte Ilja Nyikalajevicsnak a matematikai tudományok kandidátusa címet.

Nagy győzelem volt ez, hiszen Ilja Nyikalajevics volt az első az Uljanov családban, aki egyetemet végzett. S ezt csakis a kitartásának, fáradhatatlan szorgalmának köszönhette. Hétéves volt, amikor meghalt az apja. Az édesanyja nem tudta segíteni, jómaga is idősebb fia, Vaszilij kenyerére szorult. A fivére úgy bánt Iljával, mintha az apja volna, jószívvel megosztotta vele mindenét. De ez szálnalmasan keveset jelentett: Vaszilij lovasőr volt Szapozsnyikovék sóbányájában. Nagyon szerény fizetéséből el kellett tartania édesanyjukat, nagynénjét és testvéreit. Ilja Nyikalajevics ezüstéremmel végezte a gimnáziumot — amire még nem volt példa az asztrahanyi gimnázium történetében —, s az igazgató maga kérvényezte, hogy mint a legjobb tanulót és árvát részesítsék ösztöndíjban. Ám az egyetem rektora elutasította: az ösztöndíjat, úgymond, a nemesi származásúak részére alapították, nem pedig a kispolgárság csemetéinek. Így egyetemi évei alatt órákat adott, hogy meg tudjon élni.

Úgy látszott, végre túljutott a nehezén: elvégezte az egyetemet, önálló lesz, dolgozhat. De másképpen történt. Majdnem egy évig nem kapott tanári állást. Ismét Lobacsevszkij professzortól, a kazanyi tankerületi főigazgató-helyettestől kellett segítséget kérnie, akárcsak az egyetemi felvéltkor.

Nyikalaj Ivanovics Lobacsevszkij szívélyesen fogadta a fiatal kandidátust. Figyelmesen végighallgatta, és megígérte támogatását. Betartotta a szavát: hamarosan értesítette Ilja Nyikalajevicsot, hogy a penzai nemesi nevelőintézetben van egy betöltetlen matematika-fizika tanári állás. De csak úgy kaphatja meg, ha megfelel a tanárjelölteket vizsgáztató bizottság előtt. A jegyzőkönyv szerint 1855. január 5-én „vizsgázott a gimnáziumi matematika- és fizikatanári állásra pályázó Uljanov kandidátus, aki két bemutató-órát tartott. 1. A matematikaóra — a kúpmetszetek analitikai kifejtése — világos és alapos, 2. a fizikaóra — a sugárzó hidrogén — kielégítő volt...”

A bizottság alkalmasnak találta a matematika tanítására Uljanov kandidátust. A fizika tanítására viszont nem...

Kiderült azonban, hogy még a matematikatanári állást sem kaphatja meg, amíg a nemesi származású ifjak, a Pedagógiai Főiskola végzősei nem osztoznak meg a gimnáziumi állásokon. De Ilja Nyikalajevics nem adta be a derekát, nekilátott a tanulásnak, április 21-én ismét megjelent a vizsgabizottság előtt, és letette fizikából is a vizsgát. A bizonyítványok alapján Lobacsevszkij professzor a közoktatásügyi miniszterhez fordult azzal a kéréssel, hogy nevezze ki Uljanov kandidátust a penzai nemesi nevelőintézetbe matematika- és fizikatanárnak. Ilja Nyikalajevicsnak pedig megüzente, hogy keresse fel, mielőtt Penzába utazik. A fiatal tanár május végén

indult el, s első útja tanítómesteréhez és jótevőjéhez vezetett. Nem tudta, hogy ez lesz az utolsó találkozása vele.

Lobacsevszkij professzor egész életét a nem euklidészi geometria megalkotásának szentelte. Napjait percnyi pontossággal osztotta be. Soha nem késett el az előadásairól, és nagyon bosszantotta mások pontatlansága. De ha fogadott valakit, akkor sem fordult elő soha, hogy látogatójának akár egy percig is kelljen várakoznia. Ilja Nyikolajevics jól ismerte idős professzorának szokását, ezért a megjelölt időpontnál korábban érkezett: gondolta, majd az előszobában vár. De még le sem ülhetett: a dolgozószobából kilépett Lobacsevszkij titkára.

— Uljanov úr, a professzor kéreti!

Ilja Nyikolajevics felkészült a találkozásra, többféleképpen megfogalmazta, mit fog mondani nagyrabecsült tanítómesterének. Hiszen Lobacsevszkij segítette már az egyetemi felvételt is. Hiába vizsgázott jól, nem vették fel, mert az asztrahanyi városi дума nem adott igazolást arról, hogy törlik a kispolgári rendből. Mégsem járja, hogy egy nincstelen kispolgár, még hozzá egy árva bejusson az egyetemre! Lobacsevszkij azonban engedélyezte, hogy az igazolás nélkül (amelyet kötelezőnek tartottak!) hallgassa az előadásokat. Különben örökre búcsút mondhatott volna az egyetemről szőtt álmoknak. Valami rendkívülit szeretett volna most mondani professzorának. Okosan és tartózkodóan, hiszen az ömlengést, a hízelgést megvetette Lobacsevszkij.

— Nagyon örülök magának, fiatal kollégám! — mondta a professzor rekedt hangján, miközben kinos-keservesen feltápáskodott karosszékéből, és Ilja Nyikolajevics helyett a titkárának nyújtotta a kezét.

Ezt látva, elszorult a fiatal tanár szíve, és egy pillantás alatt feledte az előre kigondolt mondatokat. Igaz tehát, hogy a professzor jóformán alig lát már! A titkár intett, Ilja Nyikolajevics a professzorhoz sietett, gyöngéden megfogta öregesen száraz kezét. Lobacsevszkij helytel kínálta, maga is leült, és hosszan köhögött. Képtelen volt levenni szemét a mindig szigorú — most sovány és betegesen sárgás — széles homlokról, a beesett és fénytelen sötétszürke szempárról, a keményen ívelő szemöldökről. Hallotta nehéz légzését, és a sírás fojtogatta. Tulajdon apja nem tett érte annyit, mint ez a látszólag oly szigorú, de határtalanul jóságos férfi. Heves büntudatot érzett, amiért egy beteget háborgatott a kéréseivel. Felállt és hálálkodni kezdett, ám a professzor ugyanolyan szigorúan félbeszakította, mint tette volt a vizsgákon, mikor a hallgató rosszul felelt.

— Hagyja abba! Üljön le, kérem! Ne feledje, hogy maga már nem diák, hanem egy nevelőintézet tanára. — Haragosan felvonta szemöldökét, majd arca váratlanul kisimult. — Szokja meg, hogy ezentúl a tanulók állnak fel maga előtt... — Nyikolaj Ivanovics felsóhajtott, majd így folytatta: — Fontos ügy miatt kértem, fiatal kollégám. A penzai intézetnek jól felszerelt meteorológiai állomása van, és nincs senki, aki elvégezné a megfigyeléseket. Panov matematikatanárt bízták meg, de Szaveljev professzor értesített, hogy csupa furcsaságokkal teleírt grafikonokat küld. Ha

hinni lehet Panovnak, délután két óraker 5t fokkal melegebb van 5rnyékban, mint a napon. Bizony5ra nemcsak a hozz5ertése hi5nyzik, hanem könnyelm5en veszi az eg5szet. Aminek az is lehet az oka, hogy ez5rt az apr5l5kos munk55rt semmilyen fizet5s nem j5r... — Visszatartotta a k5h5g5s5t, hogy folytathassa. — Azt javasolom 5nnek, Uljanov 5r, v5llalja el a meteorol5giai 5llom5s vezet5s5t is.

— Professzor 5r! Nagy megtiszteltet5s ez a sz5momra! — ki5ltott fel Ilja Nyikolajevics.

— Ha j5l tudom, 5n v5gzett meteorol5giai megfigyel5seket az egyetem csillagdj5ban Szaveljev professzor vezet5se alatt.

— Igen.

— 5s képesnek 5rzi magát az 5n5ll5 megfigyel5sekre?

— Nem. M5g sokat kellene tanulnom.

— J5l van — mondta Nyikolaj Ivanovics. Heves k5h5g5si roham fogta el, az 5r kidagadt a homlok5n, az5n b5borpiros lett. — 5gy l5t5m, Szaveljev professzornak igaza van, 5n sz5vesen fogja v5gezni ezt a nagyon fontos tudom5nyos munk5t. Azonnal keresse fel. T5le megkapja a sz5ks5ges utasításokat... — Nyikolaj Ivanovicsot megint r5zni kezdte a k5h5g5s. — Hadd mondjak mag5nak m5g valamit, fiatal koll5g5m — zih5lta. — Soha ne korl5tozz5k magát a sz5k l5t5k5r5 tank5nyvek, el55r5sok 5s tantervek. Foglalkozz5k tov5bbra is elm5ly5lten, alaposan a tudom5nnal. Ezt mondtam, ezt 5rtam, 5s az utols5 percemig sz5ntelen5l ezt fogom vallani. Jusson mindig az esz5be, az ember arra sz5letett, hogy a természet ura 5s parancsol5ja legyen. 5m a b5lcsess5g nem sz5letett vele. Ezt a tudom5ny adja az embernek. De mostant5l fogva nemcsak mag5nak kell bel5t5nia ezt; erre kell nevelnie a n5vend5keiket is.

— Mindent megteszek, ami t5lem telik! — mondotta Ilja Nyikolajevics, ak5r egy esk5t.

Az agg Lobacsevszkij 5rezte hangs5ly5b5l a sz5vb5l fakad5 5szintes5get. Hat5rozott vonal5 sz5ja el5gedett mosolyra h5z5dott. K5toldalt a karf5ba kapaszkodva, neh5zkesen fel5llt — m5g mindig magas volt, 5s csak egy kicsit hajlott h5t5 —, s kez5t ny5jtotta Ilja Nyikolajevicsnak.

— Engedje meg, fiatal koll5g5m, hogy sok sikert kív5njak nehéz munk5j5hoz. Nagyon rem5lem, hogy rendet teremt a meteorol5giai 5llom5son. Szer5ny munk5j5val olyan ismereteket gy5jt majd, amelyek haszn5ra lesznek a mai tudom5nynak, de m5g inkább a j5v5 tudom5ny5nak. Legyen ez a tudat a segit5t5rsa 5s t5masza az 5let nehéz perceiben! — fejezte be 5nnep5lyesen a professzor.

Ilja Nyikolajevics fellelkes5lten t5vozott tan5t5mester5t5l. Tiszta 5r5m5be azonban b5nat is vegy5lt: milyen er5tlen lett ez a hatalmas ember. 5s m5r alig l5t... M5gis dolgozik, betegs5g5ben sem hagyja el magát. Tanulhat t5le az ember. 5gy kell 5lni 5s dolgozni!

Ilja Nyikolajevics nyolc esztend5n kereszt5l v5gzett meteorol5giai megfigyel5seket Penz5ban, nagyon lelkiismeretesen, pontosan. M5g ha beteg

volt, akkor is folytatta a munkát. Sok tudós felhasználta az adatait cikkekben, könyvekben. Am Lobacsevszkij már nem örülhetett tanítványa sikereinek: alig egy esztendő múlva, 1856 februárjában tüdőhűdés következtében elköltözött az élők sorából.

3

Befejeződött a tanítás, Ilja Nyikolajevics készülődött hazafelé; nagyon aggódott a feleségeért. Szadokov gimnáziumi igazgató azonban feltartotta.

— Ilja Nyikolajevics! Maga nem marad?

— Miért maradnék?

— Hiszen ma lesz a tantestület egyesített ülése.

— Bocsánat, Konsztantyin Ivanovics. — Ilja Nyikolajevics fáradtan visszaült az asztalhoz. — Egész nap az eszemben volt, most mégis megfeledkeztem róla . . .

— Fél óra múlva kezdődik. Még megebédelhet.

— Valóban — mondta zavartan, feledékenysége miatt. — Köszönöm . . .

— Netán kellemetlenség érte? — érdeklődött Szadokov, mikor Ilja Nyikolajevics már a kilincset fogta.

— Nem, dehogy . . . csak fáradt vagyok . . .

Sietve megebédelt, majd dolgozószobájában ledőlt a díványra. Marija Alekszandrovna leszedte az asztalt és utánament. Ebéd közben nem akarta megkérdezni, miért olyan rosszkedvű. Neheztelne rá, mert nem fogadta meg a tanácsát? Leült a férje mellé, megfogta a kezét.

— Miattam vagy olyan kedvetlen? — nézett a szemébe.

— Ugyan, Masa! — ült fel Ilja Nyikolajevics ijedten. — Hogy juthat ilyesmi az eszedbe? Azért vagyok rosszkedvű, mert máris vissza kell mennem a tantestületi ülésre. Pedig semmi kedvem sincs hallgatni annak az intrikus Rozingnak az ostoba fecsegését. Különben is, ő meg én . . . Nagyon kellemetlen.

— Akkor maradj itthon.

— Ha nem ma, akkor holnap kell elmennem. Mi mást tehetnék, amíg itt vagyok alkalmazásban? Mennem kell. Igazán nem szeretném, ha Rozing azt hinné, hogy feladtam az elveimet. Kitartottam, és ezután is kiállok a véleményem mellett: a bizalmatlanság, a zárka, a megvesszőzés helyett emberi méltóságuk tiszteletben tartásával kell tudományszeretetre nevelni a tanulókat! . . .

A gimnáziumi és a nemesi nevelőintézeti tantestület egyesített üléseit a gimnáziumban tartották. Rendszerint a nevelőintézet igazgatójának kivására hívták össze. Rozing határozta meg azokat a kérdéseket is, amelyek szerint oly nagy horderejűek, hogy „egységes állásfoglalást” követelnek. Ezúttal azt a rendkívül fontos, tudniillik szerint oly fontos kérdést kellett megvitatni, hogy „részt vehetnek-e a gimnáziumi tanulók a jótékony célú színelőadásokon”.

— Uram — kezdte elsőként —, néhány szót kívánok szólni erről a nagyon fontos kérdésről . . .

Hosszadalmasan, unalmasan fejtegette, mint leselkednek a trón ellen-ségei mindenhol a diákokra, hogy ezeket a színelőadásokat a nihilisták rendezik, és a befolyt pénzt „visszataszító céljaik” propagálására fordítják. Elég részt venni egy ilyen előadáson ahhoz, hogy a tapasztalatlan gimnazistákat megfertőzzék ilyen meg olyan kártékony, eretnek gondolatokkal. Azután megmértelyezik az egész gimnáziumot . . .

Rozing mindig és mindenütt zendüléstől tartott. Miközben őt hallgatta, Ilja Nyikolajevics nem tudta eldönteni, valóban hiszi-e mindazt, amit mond, vagy csak azért a sok hűhó, hogy bebizonyítsa feletteseinek, milyen éberen óvja neveltjei erkölceit. Bizonyára az utóbbiról van szó. Ha tőle függne, intézetének osztályait csupa börtöncellává változtatná, és azokban „oktatná” a diákokat.

Rozing le sem ült még, a nevelőintézeti tanárok rázendítettek a dics-himnuszokra.

— Tűrhetetlen, hogy növendékeink azt tegyék, ami eszükbe jut — epés-kedett Nyikolszkij, a latintanár. — A legszigorúbban meg kell tiltani nekik, hogy részt vegyenek ilyen előadásokon! . . .

Vosztokov esperes, a hitoktató odáig ment, hogy ilyen fontos kérdés megoldásáért hálaadó istentiszteletet kellene celebrálni. Ilja Nyikolajevics alig tudta visszatartani a nevetését. Odahajolt a barátjához, Malcevhez, az orosz nyelv és irodalom tanárához.

— Ehhez mit szól, Mihail Pavlovics? — kérdezte halkan.

— Rozing a szentek szentje. De jobb, ha csöndben maradunk. Máris figyel bennünket . . .

Miután Rozing hűséges hívei elzengték a magukét, súlyos csönd ülte meg a helyiséget. Szadokovnak hirtelen eszébe jutott, hogy ma ő elnököl, és kimért udvariassággal megszólalt:

— Parancsoljanak, uraim! Ki óhajtja még elmondani a véleményét?

Senki sem óhajtotta.

— Kérem, segítsék elő a figyelmükbe ajánlott rendkívül fontos kérdés megvitatását.

Mindenki hallgatott.

— Nagyon kérem, uraim, ne kényszerítsenek rá, hogy elnöki tisztemmel élve szélsőséges eszközhöz folyamodjam, és név szerint kérjem a véleményüket. Természetesen nagyon szomorú volna, ha ezt kellene tennem, de bocsássanak meg, a kérdés annyira fontos, hogy a tantestület minden tagjának véleményét ismernünk kell.

Ilja Nyikolajevics nem szándékozott beszélni, véleménye szerint ez a vita nem érte meg, hogy az időt pocsékolják rá. De hallgattak mind, akik nem értettek egyet Rozinggal, valamennyien tartottak a haragjától. Ezt látva úgy döntött, hogy mégis megmondja a véleményét. Szavai nem fogják megnyerni Rozing tetszését, ezt tudta előre, de képtelen lett volna a lelkiismerete ellen beszélni. S megtörte az általános hallgatást.

— Konsztantyin Ivanovics, megengedi, hogy szóljak pár szót?

— Parancsoljon, Ilja Nyikolajevics! — örvendezett Szadokov. — Kérem, kérem...

— Bocsásanak meg az urak — kezdte fojtott hangon —, de őszintén bevallom, én nem látom ilyen veszélyesnek, ha növendékeink részt vesznek a műkedvelő előadásokon. Sőt! — emelte fel a hangját, látva, hogy Rozing haragosan fészkelődni kezd a székén. — Úgy vélem, jó hatása van, legalább nem lődörögnek céltalanul az utcákon. Ha neveltjeink közönség előtt szerepelnek, megtanulnak több gondot fordítani a modorukra, amire sokszor figyelmeztetjük őket, de mint önök is tudják, uraim, sajnos, kevés sikerrel... — Ilja Nyikolajevics rövid szünet után befejezte mondani-valóját, látva, hogy Rozing mindjárt félbeszakítja: — Több érvet tudnék még felhozni véleményem mellett, de nem óhajtom ezzel fárasztani az urakat. Szóval, én nem szavazhatom meg az eltiltást.

— De Uljanov úr! — kiáltott fel Rozing ingerülten. — Ön elfelejtette, hogy ez a tilalom elkerülhetetlen, ha védekezni akarunk a lázító hatások ellen!

Ilja Nyikolajevics mintha meg sem hallotta volna Rozing kifakadását, lesimította hosszú haját és leült. Rozing még arról is megfedkezett, hogy szót kérjen Szadokovtól, és véget nem érő beszédbe fogott, melyben hemzsegték az acsarkodó kijelentések. Megfenyegette a zendülőket és mindazokat — s itt félreérthetetlen pillantásokat vetett Ilja Nyikolajevicsra —, akik pártfogolják őket. Utána, mintha parancsszóra tennék, sorrendre ismét felszólaltak a beosztottjai. Két óráig elhúzódott a vita, a tantestület mégsem jutott egyöntetű véleményre. Végül Rozing felpattant, kijelentette, hogy saját belátása szerint dönt, és megtiltotta a nevelőintézeti növendékeknek az előadásokon való részvételt.

— A gimnázium ügyét pedig fontolóra kell venni! — fejezte be, ekképp hangsúlyozva, hogy felelős a gimnáziumért is. — Kérem, ezt vegyék be a jegyzőkönyvbe.

Ilja Nyikolajevics azt várta, hogy az igazgató állást foglal. Szadokov azonban hallgatott. Látta ugyan, hogy a gimnáziumi tanárok nem értenek egyet Rozinggal, Vosztokov esperes és néhány tanár kivételével, akik a lelkészhez hasonlóan az intézetben is tanítottak. A lelke mélyén Ilja Nyikolajeviccsal értett egyet. S bár maga is értelmetlennek tartotta ezt a rendőri intézkedést, nem akart Rozinggal ellentétbe kerülni.

Csak hogy a beosztottaival is kényelmetlen volt szembehelyezkednie. Ezért jobbnak látta kijelenteni, hogy alkalomadtán vissza kell térniük e rendkívül fontos kérdésre, mivel megoszlanak a vélemények. Néhány nap múlva megkezdődik a tavaszi szünet, s szeretné azt hinni, hogy addig a tantestület tagjai, mindent mérlegelve, megfelelő döntésre jutnak.

Már szedelőzködtek, mikor Rozing, aki szerint egyes-egyedül Ilja Nyikolajevics volt az oka mindennek, megállította őt:

— Azt tanácsolnám magának, Uljanov úr, hogy jól fontolja meg a szavait.

Mit akart ezzel mondani? Hogy meg fogja még bánni, amiért ellenkezni mert? Ilja Nyikolajevics most sem kezdett vitázni vele, de rossz érzés fogta el, elvégre tudta, milyen hóbortossal kezdett ki; talán jobb lett volna, ha a többiek példájára ő is lakatot tesz a szájára. De nyomban elszögyellte magát.

Rozing persze bosszút áll rajta. Habár eddig is ezt tette. Az lesz csak a különbség, hogy ezután nyíltan fogja támadni, nem pedig alattomban.

Ilja Nyikolajevics a gimnázium igazgatójának, Tyimofejevnek a meghívására helyeztette át magát Nyizsnij Novgorodba. Annak idején tanára volt az asztrahanyi gimnáziumban, később kollégák lettek Penzában. Tyimofejev jó véleményrel volt róla, kitűnő pedagógusnak tartotta, s amikor a nyizsegorodi gimnázium élére került, meghívta magához. Ám Ilja Nyikolajevics csak rövid ideig dolgozhatott együtt demokratikus érzelmű, bölcs tanárával. A nemesi nevelőintézet szintén Tyimofejev hatáskörébe tartozott. Erre az állásra viszont már régóta pályázott az a Rozing nevű tanfelügyelő, aki a feljelentgetésektől sem riadt vissza, csakhogy célját elérje. A régóta áhított állást azonban Tyimofejev kapta meg, mire rágalmozó feljelentéseket küldözgetett a feletteseinek. Az intrikus Rozing vádaskodásai azonban annyira átlátszók voltak, hogy még a nyíltan reakciós Sesztakov, a kazanyi tankerület főigazgatója is megsokallta, és elbocsátotta a nevelőintézetből. A miniszter jóváhagyta a döntést. A tankerületi határozat kimondta: a Rozing-féle embereknek „nem szabad megengedni, hogy neveljenek”. Mégis az történt, hogy pontosan egy hónap múlva Rozingot kinevezték igazgatónak ugyanabba az intézetbe, ahonnan nemrég tették ki a szűrét. És kinek köszönhette ezt a kegyet? Magának II. Sándor cárnak! Mindenki csodálkozva vonogatta a vállát, a történetek után azonban aligha lehetett kétségbe vonni, hogy Rozing a cár kegyeltje.

Ilja Nyikolajevics a gimnáziumon kívül a földmérő tanfolyamokon s a leányiskolában is tanított. Azonkívül mint nevelő dolgozott a nemesi intézet kollégiumában. Amikor Rozing aljasul megkaparintotta az intézet igazgatói székét, azonnal kérvényezte, hogy mentse fel nevelői tisztje alól. Elhatározásának nemcsak az volt az oka, hogy személyes ellenszenvet tápláltak egymás iránt. Tyimofejev mellett a tanárok valóban oktattak. Rozing viszont már az első napon kijelentette:

— Engem az uralkodó maga bízott meg a nemes ifjak nevelésével, kötelességem tehát tudni, hogyan élnek, miként gondolkodnak. Ezért megkövetelem a tanár uraktól, hogy jelentsék minden lépésüket.

Mivel Tyimofejev semmilyen vétséget nem követett el, kinevezték tankerületi felügyelőnek. Látszólag előléptették, valójában azonban megfosztották a tanári munkától, amelyre annyi évet és energiát áldozott. A nyizsegorodi gimnázium igazgatója Szadokov lett, aki elég sokáig megmaradt tanfelügyelői beosztásában Penzában, ahol Ilja Nyikolajevics is tanított azelőtt. Természetesen örült, hogy ha egyetlen fokkal is, de feljebb emel-

kedett a hivatali ranglétrán. Önálló nézeteket aligha vallhat — akkor Rozing egykettőre tönkreteszi. És Szadokov döntött: parancsolgasson Rozing, ahogy a kedve tartja, csak ő megkapja az igazgatói kinevezést. Olykor bátortalan kísérletet tett, hogy némi önállóságra tegyen szert, de nem jutott semmire; Rozing görcsösen kézben tartott mindent.

Szadokov a hosszú évekig tartó közös munka során megismerte Ilja Nyikolajevicsot. Nagyra tartotta mint pedagógust, és nem akarta elengedni a gimnáziumból. Rozing azonban dühösen rátámadt:

— Ön vétkesen liberális Uljanov úrral!

Viszonyuk annyira kiéleződött Uljanov miatt, hogy Szadokov lélekben már beleegyezett Ilja Nyikolajevics elbocsátásába, csak hogy volt még egy „de”: Tyimofejev, a tankerületi felügyelő semmiképpen nem egyeznék bele Uljanov indokolatlan elbocsátásába. Ilja Nyikolajevics pedig úgy tanított és viselkedett, hogy nehezen lehetett belekötni. „Micsoda gond — sóhajtozott Szadokov egyre gyakrabban. — Mit csináljak? Okvetlenül ki kell találnom valamit...”

Ilja Nyikolajevics mit sem tudott az igazgató terveiről, de megváltozott viselkedéséből megérezte, hogy valamit forral magában.

4

Mindenki elutazott a szünetre, üresen kongott a gimnázium. Ilja Nyikolajevics azonban most is az első csöngetés előtt egy órával felkelt, hogy járjon egyet a vár sétányán. De a sétából hazatérve nem az órákra igyekezett, hanem a felesége szobájába; közeledett a nagy esemény, amely nem hagyta nyugodni ezekben a napokban. Nagyon örült a szünetnek: így a nehéz órákban mellette lehet. Megpróbálta lekötni, elhessegetni azokat a gondolatokat, amelyek a szülés előtt aggodalommal töltenek el minden asszonyt. Marija Alekszandrovnának jólesett ez a figyelmesség, sápadt arcán kedves mosoly váltotta fel az aggodalmat.

Két-három másodpercig álldogált az ajtó előtt; mielőtt benyitott volna, igyekezett kitalálni, vajon alszik-e vagy ébren van a felesége. Tudta, hogy napok óta csak hajnal felé jött álom a szemére. Az ajtónyikorgásra rögtön felriadt, és már nem tudott elaludni. Most is éppen csak megérintette a kilincset, máris meghallotta a felesége halk hangját.

— Ébren vagytok, Iljusa.

— Egész éjszaka nem aludtál? — kérdezte a szobába lépve. Óvatosan leült melléje, megcsókolta a kezét, melyen élesen kirajzolódtak az egészségtelenül kék erek.

Marija Alekszandrovnna sóhajtott.

— Miért nem hívtál át? Négyig olvastam — mondta Ilja Nyikolajevics feszengve. Bántotta, hogy amíg a felesége álmatlanul forgolódott, ő minderről megfeledkezve olvasott.

Marija Alekszandrovna figyelmét nem kerülte el a zavara, s kitalálta az okát is.

— Szólni akartam — nyugtatta meg —, de mindig azt hittem, mindjárt elalszom.

— Én meg nem mertem bejönni, nehogy felkeltssek... — Ilja Nyikolajevics elkapta felesége pillantását, s kiolvasta a tekintetéből, mennyire nyugtalan. — Máskülönben hogy érzed magad, Masenyka?

A „máskülönben” szót hangsúlyozta, s a felesége megértette, mit kérdez tőle. Igen, látta a tekintetéből, mi játszódik le benne. Mégis jólesett az érdeklődése. Nem akarta félrevezetni vagy elkeseríteni. Marija Alekszandrovna lehunyta a szemét, sokáig hallgatott, majd halkan azt válaszolta, hogy jól érzi magát. Mosolyogni is akart, de nem sikerült, mire újra lehunyta a szemét.

Ilja Nyikolajevics elüldögélt mellette egy kicsit, elnézte kis kezén az alig lüktető kék eret, és nyomasztó érzés fogta el. „Minden rendben lesz” — bizonygatta magának, de nyugtalansága nem szűnt meg. Már-már azt hitte, rossz előérzet kínozza, s ez még inkább letörte. Mennyire aggódott az első szüléskor is. De minden rendben zajlott le. Anya már két éves lesz augusztusban. Igaz, az első hónapokban sokat betegeskedett, most viszont annál élénkebb, jó kedélyű kislány.

Ilja Nyikolajevics most fiút várt, de ezt nem mondta meg a feleségének. Attól tartott, bánkódnék, ha mégis lányuk születne. És vajon függhet-e bárki óhajától a születés nagy titka? Nagyszerű lesz, ha fiúval ajándékozza meg a felesége, de a lánynak is örülni fog. Marija Alekszandrovna persze kitalálta férje titkos vágyát — egy apa mindig fiút akar! — és fiúáldásért imádkozott ő is. Nevet is választott már: Alekszandr lesz. Édesapja örülni fog, ha róla nevezik el az első fiú-unokát. A kislány Anna lett; Ilja Nyikolajevics édesanyjának nevét kapta. Már csak ez a két idős ember, az édesapja meg az anyósa élt. Anna Alekszejevna legidősebb fiával, Vaszilijjal lakik Asztrahanyban, Alekszandr Dmitrijevics pedig egyedül él Kokuskino faluban: öt lánya és egyetlen fia rég elkerült otthonról. Szomorú magányát szigorú méltósággal viseli. Legtovább Masenyka lakott vele, és amióta férjhez ment, állandóan kéri, költözzön hozzájuk. De ő makacsul kitart amellett, hogy „a halálomig itt is kihúzom”.

Március végén egyfolytában esett vagy havazott, de a szünet első napja kellemes idővel köszöntött be. Marija Alekszandrovnának nehezeére esett a járás a csúszós utcán, s Anyát az apja vitte el sétálni. Anya legszívesebben a térre ment a szökőkúthoz. Órákig elálldogált volna előtte, bámulva a napsütésben szikrázó vízcsöppeket, a vízárt jövő asszonyokat, amint belemártják vödreiket, majd a vállukra akasztva őket, hazaindulnak. Nagyon szeretett volna ő is a vízben pancsolni; most is rimázkodni kezdett az apjának, vegyen neki vödörket meg rudat, majd hord ő is vizet. Ilja Nyikolajevics el akarta terelni a figyelmét, és elmesélte, hogy a Volgából gőzgépek szivattyúzzák a térre a vizet. Elsétáltak a folyóhoz,

és megmutatta a szivattyúkat. De Anya egyre csak azt hajtogatta: — Vegyél nekem vödörket meg rudat, én is hordani akarom!

A Volgán hajókürt dudált. Ilja Nyikolajevics felvette a kislányt, és lesétált vele a partra. Meg akart mutatni neki egy „igazi” hajót, hátha megfedkeznek a kívánságáról. A kis hajó a sziget és a kikötő között törte a vékony jeget. Időnként szinte rácsúszott a jégre, majd gőzfelhőkbe burkolózva, eltűnt. Anya rémülten felsikoltott, azt hitte, elsüllyedt a hajó, de mikor a gőzfelhő felszállt, és a hajó erőlködve-dohogva ismét maga alá gyűrte a jeget, boldogan felkacagott. A túlsó part felől hideg, metsző szél fúj. Ilja Nyikolajevics hazafelé készülődött, Anya azonban makacsodott, mindenáron látni akarta, átjut-e a hajó. De nemcsak a kislány, a tömegbe verődött felnőttek is érdeklődve lesték a folyót. Ilja Nyikolajevics végre engedett, és maradtak. Betakargatta ugyan a kislányt a kabátjával, mégis meghűlt.

— Nézd meg, hogy van — kérte most Marija Alekszandrovna kedvesen; így adta tudtára, hogy nem neheztel rá.

Ilja Nyikolajevics bement a gyerekszobába. Anya elaludt. Megigazgatta rajta a takarót, kezét az arcára tette: hála istennek, nem lázasodott be. Megkönnyebbülten felsóhajtott. Megkondult a falióra — Alekszandr Dmitrijevicsztől kapták nászajándékba —, s Ilja Nyikolajevics nyugtalan lett: tíz perc múlva becsöngetnek. Visszasietett a szobájába, de megpillantva a tankönyveket, melyek feltornyozva álltak az asztalán, egyszerre eszébe jutott, hogy hiszen nem kell órára mennie. Leült az asztal mellé, de nem tudott mit csinálni. Írnia kellene Asztrahanyba és Kokuskinóba, de... Most már jobb, ha megvárja a szülést. Legfeljebb két-három nap van még hátra, talán annyi sem. Értelmetlenül ide-oda rakosgatta a könyveket, felvette a Szovremennyik egyik számát, sőt bele is lapozott, újraolvasta az este aláhúzott sorokat, gondolatai azonban másutt jártak, és fogalma sem volt, mit olvasott. Félretette a folyóiratot. Gyötrő érzés volt: a munkára nem tudott odafigyelni, de tétlenül sem üldögélhetett egész nap a felesége mellett. Marija Alekszandrovna is minduntalan elküldte, hogy végezze a munkáját. De bármennyire igyekezett fegyelmezni magát, minden kiesett a kezéből. Csak ült a szobában, s nem tudta eldönteni, mitévő legyen. Bemenjen a feleségéhez? De hisz megbeszéltek már mindent... Ezekben a percekben kifejezetten sajnálta, hogy nincs tanítás; az osztályban megfedkeznek mindenről, és gyorsabban múlna az idő. Rákönykölt az asztalra, tenyerébe hajtotta a fejét, félig-meddig el is bóbiskolt ültében. Felesége szokatlanul hangos kiáltására riadt fel.

— Iljusa! Hol vagy, Iljusa?

„Istenem, úgy látszik, elaludtam, biztosan régóta szólít!”

Berohant a feleségéhez. Elfehéredett, ahogy elkínzott arcára nézett. Letérdelt az ágy fejénél, de meg se merte érinteni, nehogy fájdalmat okozzon.

— Mi az, Masenyka, mi történt? — suttozta.

— Azt hiszem... — Marija Alekszandrovna furcsán rekedt hangon feljajdult, s elakadt a szava. — Iljusa, azt hiszem...

— Ertem, Masenyka, értem! — ugrott fel Ilja Nyikolajevics. — Máris megyek, azonnal indulok...

Szerafim Petrovics Gacisszkij volt a város legidősebb szülész. Ilja Nyikolajevics baráti kapcsolatban volt a fiával, Alekszandrral, aki a Nyizsegorodi Kormányzósági Hírek társasági rovatát vezette. Anyát is Szerafim Petrovics segítette a világra, és amikor Marija Alekszandrovna ismét áldott állapotba került, a terhesség idején is kezelte. Nagy tapasztalatú és megnyerő természetű orvos lévén, tanácsaival bizalmat ébresztett Marija Alekszandrovnában. Széles arcának a derűs mosolya is mintha azt mondta volna: „Ugyan, miért izgul? Ezer ilyen esetem volt már, most sem lesz semmi baj. Persze nem lehet izgalom nélkül átélni ezt az örök csodát. Egy új ember születése a legszentebb dolog a világon...”

Szerafim Petrovicsnak rendkívül könnyű keze volt az asszonyok szérin: azok a csecsemők, akiket ő segített a világra, nem szenvedtek semmi károsodást. Két másik szülész is volt a városban, de mindenki igyekezett őt hívni. A jó öreg doktor senkinek se tudott nemet mondani, s néha szó szerint se éjjele, se nappala nem volt. Ha nehezebb eset adódott, száz versztárol is eljöttek érte. Ilja Nyikolajevicsnek ez mind eszébe jutott most. Mi lesz, ha nem találja otthon? — ijedezett. Miért nem szólt neki már az este? De ki gondolta volna?

Futva tette meg az utat az orvos házáig, és levegő után kapkodva húzta meg a csengőt. Sokáig nem jött ki senki. Végre megnyikordult a házban egy ajtó. Alekszandr állt a küszöbön, háziköntösben. Ilja Nyikolajevicsnek elakadt a szívverése: nincs itthon!

— Mi történt, Ilja Nyikolajevics? — ijedt meg Alekszandr kétségbeesett arca láttán. — Az isten szerelmére, jöjjön be...

— Elnézést kérek, Alekszandr Szerafimovics, az édesapját keresem. Úgy látszik, nincs idehaza. Ó, miért nem jöttem az este...

— Nyugodjon meg! Itthon van. Tegnap érkezett haza, vidéken volt. Még nem kelt fel. Jöjjön be, azonnal felébresztem.

— Legyen szíves, Alekszandr Szerafimovics! Sajnálom, hogy alkalmatlankodom, de...

Ilja Nyikolajevicsot nagyon bántotta, hogy megzavarta az idős ember pihenését, s amikor megjelent, mindjárt szabadkozni kezdett:

— Bocsásson meg, Szerafim Petrovics, hogy felkeltettem...

— Ugyan, Ilja Nyikolajevics! — szakította félbe az orvos kedélyesen. — Ez az én sorsom. Mi újság otthon?

— Azt hiszem... — ismételte meg Ilja Nyikolajevics zavartan azt a két szót, amit a feleségétől hallott.

— Nagyszerű! Gyerünk!

Már az utcán voltak, amikor Szerafim Petrovics nem annyira kérdezte, mint kijelentette, amiben biztos volt:

— És persze fiút vár?

Ilja Nyikolajevics Penzában Zaharov tanítóéknál lakott, s egészen otthonosan érezte magát.

Zaharovék egyik szobáját két unokatestvér, Isutyin és Karakozov bérelte. Karakozov elszegényedett nemesi családból származott, s azokból a garasokból élt, melyeket a birtokon gazdálkodó bátyja küldött neki. Isutyinnak meghaltak a hozzátartozói, és Karakozovéknál nevelkedett. Jól megfértek egymással, noha eléggé különbözött a természetük. Az alacsony, mozgékony Isutyin — Púposnak csúfolták görbe háta miatt — hirtelen természetű, érzékeny fiú volt. Már-már betegesen érzékenyen reagált bármilyen igazságtalanságra, folyton vitatkozott és hangoskodott, tiltott brosúrákkal jött-ment. A hosszúra nyúlt, vékony Mitya Karakozov pedig szótlánul követte unokatestvérét mindenben. Gyerekkorában súlyos betegségen esett át, melynek következményeként nagyot hallott. Szégyenlős lévén, Mitya túlságosan szenvedett fogyatékosága miatt. Csúfolódtak vele, valamelyik kamasz szántsándékkal halkán elmondott egy viccet, s a kitörő nevetés közepette egyedül Mitya hunyorgott értetlenül, vérvörös arccal. Isutyin elhatározásai gyorsan születtek, és éppoly hirtelen változtak, Karakozov viszont, ha valamit elhatározott, szótlánul tört a célja felé, s nem ismert akadályt.

Az intézet vezetői szerint Isutyin körül állandóan „összeesküvések” érlelődtek, melyek magját hűséges barátai, Nyikolaj Sztrangyen, Pjotr Jermolov, Dmitrij Juraszov alkották. Gyakran összedugták a fejüket, s olykor reggelig vitatkoztak. Néha Zaharov és Ilja Nyikolajevics is bement hozzájuk, ha vitáik nem az intézetet, hanem kedvenc íróik, Csernisevskij és Dobroljubov műveit érintették. Soha nem éltek vissza tanáraik bizalmával. Bármiről vitatkoztak a tanáraikkal otthon, egyenlő félként, az osztályban ugyanúgy viselkedtek, mint akármelyik tanuló. Zaharov, aki irodalmat tanított, nem intette mértéktartásra tanítványait, ellenkezőleg, inkább támogatta és élesztgette lázongó hajlamaikat. Az utolsó tanévben betiltott műveket is adott nekik, s már nem úgy beszélgetett velük, mint tanulókkal, hanem mint elvbarátaival. Zaharov nagy hatással volt Ilja Nyikolajevicsra is, aki ugyancsak rajongott Csernisevskijért, Nyekraszovért, Dobroljubovért. Óráig képes volt szavalni Nyekraszov verseit, Dobroljubovot pedig valósággal isteníttte merészen új gondolataiért, melyeket a nép felvilágosításáról, az új ember neveléséről fejtett ki.

Életének legszebb évei azok voltak, amikor Zaharovnál lakott, akihez testi-lelki jó barátság fűzte. Másik kedves embere Loginov kollégája volt, egy rendkívül bátor, nyíltan forradalmi meggyőződésű ember. Zaharov is szenvedélyes volt, de soha nem feledkezett meg magáról, másképp viselkedett elvbarátai társaságában, és másképp állami hivatalnokok között. Loginovból azonban hiányzott minden elővigyázatosság, sohasem köntörfalazott: ami a szívéen, az a száján. A tanárok legtöbbje úgy bánt vele, mint az eszehagyottal: úgy tettek, mintha semmit se hallottak volna. Le-

ginov kihívóan mosolygott, látva, milyen hatással vannak szavai begyuladt kollégáira. De nem érte be ennyivel, nyilvánosan akarta kifejtetni az elveit, bombát akart dobni az orosz valóság poshadó állóvizébe, mint két jó barátjának mondta. „A XVIII. századi orosz irodalom szatirikus irányzata” címmel írt egy beszédet, amelyet az esedékes iskolai ünnepélyen kívánt felolvasni. Beszédét elküldték a kazanyi tankerületi főigazgatóság-nak, ahol nem találtak benne semmi lázítót, és engedélyezték a felolvasását. „A közvéleményt — írta Grigorjev professzor az értékelésében — igazán nem sérthetik a hajdani előítéletekre vonatkozó éles hangú kitételek.”

— Ilja Nyikolajevics — lelkendezett Loginov —, zseniális volt az ötlete! Nem is tudom, hogy köszönjem meg!

— Majd az előadása után beszélünk róla — mondta Ilja Nyikolajevics, jólelkűen mosolyogva. — Gimnazista koromban én is írtam a XVIII. századi orosz irodalom szatirikus irányzatáról, és ki akartam mondani, ami szabadságra, egyenlőségre, testvériségre áhítózó lelkemet nyugtalanította. Alekszandr Vasziljevics Tyimofejev jóváhagyta művem, sőt Kazanyba is elküldte, ahol viszont elég tartózkodóan fogadták... Sajnálom, hogy elutazom, és nem leszek tanúja, milyen hatást vált ki a beszéde. Azt hiszem, jól tettem, hogy megtanítottam a penzaiakat a villámhárító felszerelésére. Alighanem nagy mennydörgés és villámlás lesz...

Nem tévedett. Loginov 1863. november 23-án tartotta meg előadását (Ilja Nyikolajevics akkor már Nyizsnyij Novgorodban volt), mely bombaként robbant a penzai „előkelő társaságban”.

— Az egyszerű halandó sehol sem találja meg igazát — olvasta Loginov emelt hangon, s félreérthetetlenül a kormányzóra és kíséretére mutatott. — Mert mindenhol eluralkodott az önkény, az ostoba megvetés a néppel szemben, a hitetlenség, amely álszenteskedéssel és az ördögtől való félelemmel párosul, a fennhéjázó nagyképűség, melyből egykettőre árulás csírázik ki...

A hallgatóság felugrált a helyéről, akkora volt a láрма, hogy Loginovnak abba kellett hagynia a beszédet.

Penzában harminc éven át a korrupt Pancsulidzev-kormányzó és klikkje garázdálkodott. A tolvajlás odáig fajult, hogy az egyik járásban a rendőrbiztos ellopta még a fahidat is. Pétervárott azonban jó híre volt a penzai kormányzóságnak, mert a jelentések szerint itt soha nem fordult elő „említésre méltó eset”. A békesség és nyugalom magyarázata egyszerű: a mindenható Pancsulidzev klikkje mindenkit terrorizált, az emberek mukkanni sem mertek. Pancsulidzevet két éve leleplezték, ám a cinkosai a helyükön maradtak, és magukra ismertek, hiszen jóformán semmit nem változott a helyzet az új kormányzó alatt.

A penzai nemesség felháborodása nem ismert határt. Feljelentéseket írtak, panaszt emeltek. A nemesi nevelőintézet tantestülete és Grigorjev professzor, aki jóváhagyta a beszédet, megrovást kapott. Loginovot titkos rendőri megfigyelés alá helyezték, és szigorú megrovással áthelyezték

Szamarába. Új beosztásának színhelyére utaztában megállt Nyizsnyij Novgorodban.

— Aránylag olcsón megúsztam — mesélte jókedvűen nevetgélve Ilja Nyikolajevicsnak. — Életem legnagyobb élménye az az elégtétel, melyet az előadásom alatt éreztem. Nem is tudja, mennyire sajnálom, hogy nem volt ott.

— Részletesen értesültem a történetekről. Egész Oroszország hallotta a beszédét...

— Ugyan! — legyintett Loginov. — Méghogy egész Oroszország...

— Higgye el, kedves barátom, nem nagyon túloztam. A mi kormányzóságunkban egyetlen tanító sincs, aki ne olvasta volna el.

— Hogy olvashatták el, hiszen sehol sem jelent meg?

— Valahol mindig lemásolják. És mint ilyen esetekben történni szokott, mindenki hozzátesz még valamit. Sőt egy példányt a gyerekektől koboztunk el. Alekszandr Vasziljevics Tyimofejev azonban osztja a nézeteit, nem csinált ügyet belőle, csak eldugta a kéziratot. Ha felkeresi, megmutatja. Mellesleg szólva, örülne a találkozásnak, nagyon jó véleménynel van magáról...

— Köszönöm a jó szót, Ilja Nyikolajevics. Én azt kértem, hogy helyezzenek ide. Alekszandr Vasziljevics, a jó lélek, hajlandó lett volna átvenni. De kijelentették: oda megy, ahová küldik, különben egyáltalán nem kap állást. Így hát Szamarába kell utaznom...

Ilja Nyikolajevics még Penzában tanított, amikor elbocsátották Zaharovot. A cár Ogarjov főhadsegédet küldte ki a Volga menti kormányzóságokba és Penzába, hogy „vizsgálja ki a politikai agitátorok kapcsolatait és bűnös együttműködését az ifjúsággal”. A főhadsegéd megállapította, hogy Zaharov irodalomtanár „erkölcstelen elveket” vall az ifjúság neveléséről. Loginovot csak áthelyezték, Zaharovot viszont feketelistára tették, és titkos körlevélben megtiltották minden gimnázium igazgatójának, hogy tanárnaként alkalmazza. A heves tiltakozások miatt kicsapták az intézetből Ilja Nyikolajevics és Zaharov szinte valamennyi kitűnő diákját, köztük Isutyint és Sztrangyent. Bizonyára ez a sors várt volna Karakozovra is, de ő már végzett, és a kazanyi egyetemre járt, ahonnan viszont ugyancsak kizárták nemsokára a diákszavargásokban való részvétele miatt. Csak 1863 őszén engedélyezték újra, hogy hallgassa az előadásokat. Egy évig folytatta Kazanyban a tanulmányait, majd átiratkozott a moszkvai egyetemre. De innen is kizárták, mert nem tudta fizetni a tandíjat. Kizárásának azonban volt ennél sokkal jelentékenyebb oka is: Karakozov két évet töltött fálun, alkalma volt megismerni a parasztok gyötrelmes helyzetét az úgynevezett „felszabadítás” után, s egyre gyakrabban támadtak „lázadó” gondolatai. Karakozov törekvéseiben lelkesen osztoztak a barátai. Isutyin, Nyikolajev, Sztrangyen, Juraszov, Jermolov és Zagibalov szintén Moszkvába utazott, s lázasan készülődtek, hogy szeretett tanítómesterüket, Csernisevskij kiszabadítsák szibériai száműzetéséből. Ekkor találkozott velük Zaharov, aki jogainak visszaszerzésén fáradozott. Habár mint a Nyizsnyij

Novgorod-i pénzügyőrség titkárának több volt a keresete, mint a tanári fizetés, mégsem tudott beletörődni, hogy hivatalnoksorsra kárhoztatták.

Eredménytelenül kilincselte végig a minisztérium hivatalait. Jöjjön holnap, keresse ezt meg azt . . . Zaharov hallgatott az útbaigazításokra, és bekopogott oda, ahová küldték. Nem tudta, hogy feketelistán van, megbízhatatlannak nyilvánították, s a hivatalnokoknak hallgatniuk kell erről, tehát küldöztetik szobáról szobára, arra számítva, hogy majd csak megúntja és odébbáll. Jól számítottak. Zaharov, miután elköltötte összes megakarított pénzét, elátkozta a szent Oroszországban uralkodó viszonyokat, és elindult haza.

Útközben megállt Moszkvában, hogy viszontlássa egykori tanítványait. Kitérő lelkesedéssel fogadták, s a teázgatás közben arról beszélgettek, hogy határozottabban kell küzdeni az orosz élet valamennyi betegsége ellen. A szót Isutyin és Sztrangyen vitte, Karakozov lehajtott fejjel, töprengve hallgatott. Parázs vita kerekedett, mivel Isutyin és barátja elkerülhetetlenül szükségesnek tartotta a forradalmat, Zaharov viszont az ésszerű reformokért szállt síkra.

— Legelőször is ki kell szabadítani Csernisevskijt Szibériából — jelentette ki Isutyin, miközben türelmetlenül rótt a szobát. — Csakis ő vezetheti a forradalmat! Csak az ő hangja cseng úgy, mint a vészharang! Oroszországban oda kell csapni, Vlagyimir Ivanovics, nem pedig semmitmondó reformokat hirdetni. Hány reformot láttunk már, és melyik segített a népen? Csak még jobban kifosztották! Tudja, mi változtatna meg mindent? A szociális forradalom! És nekünk az a kötelességünk, hogy minden erőnkkel ezen munkálkodjunk!

— Valamennyi öntudatos embernek — szólalt meg a hallgatag Karakozov — kötelessége minden erejét és egész vagyonát az elnyomottak javára fordítani. Önmagának csak annyit tarthat meg, hogy az éhhalált elkerülje.

— Ekkora önfeláldozáshoz hallatlan hősiesség kell!

— Úgy van. Szavakkal nem megyünk semmire. Régóta mondom már, hogy a beszéd helyett ideje cselekedni . . .

Zaharov, visszatérve Nyizsnij Novgorodba, felkereste Uljanovékat, hogy kiöntse a szívét. Ilja Nyikolajevics nagyon megörült a barátjának. Az éjszakát ébren töltötte: a szülés nehezen indult meg, Marija Alekszandrovna fájdalmas vajúdása kétségbeejtette, és szeretett volna megszabadulni gyötörő gondolataitól. Mélységesen együttérzett Vlagyimir Ivanovicsal: úgy vélte, nagyon igazságtalanul bántak vele. Kíváncsian várta a fővárosi híreket is. A fontosabb államügyeket rendre eltitkolták, ami rengeteg szóbeszédre adott okot, s az emberek már azt sem tudták, mit higgyenek el. Állandó beszédtema volt az iskolareform, de úgy látszott, a klasszikus oktatás hívei győznek, s a tanulók a környező világ megismerése helyett ezután is a latin meg az ógörög magolásával tömhetik a fejüket.

— Foglaljon helyet, kedves Vlagyimir Ivanovics, és mondja el, mit vég-

zett — vezette be Ilja Nyikolajevics vendégét a dolgozószobába. — Másával együtt annyit gondoltunk magára . . .

— Gratulálhatok már?

— Még nem — sóhajtott fel Ilja Nyikolajevics.

— Valami baj van? — aggodalmaskodott Vlagyimir Ivanovics. — Alkalmatlankodom talán?

— Ugyan, hová gondol! Fogalma sincs, mennyire örülök éppen most a látogatásának. Mása nem aludt az éjszaka, végre elszunnyadt, én meg csak téntfergek a lakásban, nem találom a helyemet. Félek lefeküdni, de dolgozni sem tudok. Foglaljon helyet. Üljön már le, és halljuk, hogy állnak az ügyei.

— Sehogyan sem — tárta szét a kezét Vlagyimir Ivanovics olyan tehetetlen mosollyal csontos arcán, hogy Ilja Nyikolajevics szánakozva nézett rá, és nagyot sóhajtott. Végighúzta tenyerét boltozatos homlokán, amely kétoldalt jellegzetesen kopaszodott.

— De valamilyen magyarázatot csak adtak?

— Nem. — Zaharov arcán újból megjelent a gyámoltalan mosoly. — Igaza volt Mitya Karakazovnak: kár a küszöböt koptatni. Ha az ember nem kap határozott választ, és csak küldözgetik egyik helyről a másikra, ez csalahatatlan jele annak, hogy feketelistára került.

— Hajaj — sóhajtott újra Ilja Nyikolajevics. — Épp amikor annyit emlegetjük a szabadságot, testvériséget, egyenlőséget!

Sokáig hallgattak, majd Ilja Nyikolajevics más témára terelte a beszélgetést.

— Láttá a tanítványainkat? — kérdezte.

— Találkoztam velük.

— Kikkel?

— A két volt lakónkkal, Isutyinnal és Karakozovval. Azután Sztranyennel, Juraszovval, Jermolovval és még másokkal is.

— Hogy vannak? Megjött az eszük, és folytatják a tanulást?

— Nem.

— Hát mit csinálnak?

— Forradalmat — mondta Zaharov gúnyos mosollyal.

— Forradalmat? — lepődött meg Ilja Nyikolajevics. — Ne tréfáljon, Vlagyimir Ivanovics!

— A színtiszta igazat mondom!

— Eh! — legyintett Ilja Nyikolajevics. — Úgy látom, jó kedvében van. Mi újság Pétervárott?

— Minden a régi, egymást érik a bálók, díszszemlék, díszelőadások . . . Sok mindent láttam és túrtem ez alatt a két hét alatt, elég volt egy életre. Elmentem Moszkvába, hogy elsírjam a bánatomat a barátaimnak — sóhajtott fel Vlagyimir Ivanovics —, és majdnem minddel összevesztem.

— Miket beszél! Nem ismerem magára . . .

— Tudja, Ilja Nyikolajevics, egyre inkább meggyőződöm róla, hogy az életünk csupa meglepetés. Vagy maga nem találja furcsának, hogy engem

azért nem hagynak tanítani, mert forradalmi eszméket plántálók a tanulókbába, ugyanezek a tanulók pedig reakciónak kiáltanak ki?

— Kicsoda?

— Isutyin meg Karakozov... Az egész kompániájuk!

— Mindjárt reakciónak? Még csak nem is liberálisnak? — kérdezte Ilja Nyikolajevics gyöngéd mosollyal.

— Nem. Reakciónak.

— Gyerekes dolog ez az egész... Tudja, Vlagyimir Ivanovics, ahogy elnézem a mai fiatalokat, rá kell döbbernem, hogy öregsünk. Az új nemzedék úgy néz ránk, mint Turgenyev Bazarovja az öreg Kirszanovékra.

— Téved! — csattant fel Zaharov, és vörös foltok jelentek meg sovány arcán. — Az egész tőkéjük néhány hangzatos frázis. Ráadásul ez sem a sajátjuk, mindenféle betiltott brosúrákból olvasták ki, amelyek összevissza idézgetik Fourier, Proudhon, Owen és a többi szocialista eszméit! Egyetlen saját gondolatuk van, az, hogy ők a szocializmust nem az eszme békés terjesztésével akarják kivívni, hanem forradalommal, s szerintük ezt a forradalmat egyes-egyedül Csernisevszkij vezetheti. Ezért ki kell szabadítani Szibériából. Minden erejüket ennek a vállalkozásnak az előkészítésére fordítják.

— És vajon Csernisevszkij beleegyezett?

— Ezt kérdeztem tőlük én is. Azt válaszolták, ha Csernisevszkij forradalmi harcra szólított fel, kötelessége élére állni. Tucatnyi idézetet vágtak a fejemhez a műveiből. Csak Karakozov hallgatott egyre, de végül olyasmit kottyantott ki, amitől még a barátai is meghökkentek.

Vlagyimir Ivanovics nyugtalanul nézegetett a nyitott ajtó felé: a szolgálólány éppen a dolgozószoba előtt söpörte az előszobát. Ilja Nyikolajevics fölállt és becsukta az ajtót. De mert Zaharov nem tért vissza a témára, ő sem kérdezett többet; megértette, hogy nem szándékozik megmondani, mit „kottyantott ki” Karakozov.

Zaharov már régen elment, ő azonban még mindig azon töprengett, mi-féle ijesztő dolgot mondhatott a csendes, zárkózott Mitya. Eszébe ötlött, hogy mindig az utolsó padban ült, s bal füléhez tartva a tenyerét feszült figyelemmel hallgatott. Nem akart az első sorba ülni, pedig sokszor biztatta. Az osztálytársai XII. Károlynak hívták, ő ült így, súlyos gondolataiba merülve, a poltavai csatamezőn. Karakozov mindig kivonta magát társai zajos szórakozásaiból, csak az unokaöccsével barátkozott, habár az pár évvel fiatalabb volt nála. Nagyon a szívére vette, ha igazságtalanul bántak vele. S ha valamit elhatározott, nem lehetett ráismerni a szótlan, egykedvű Mityára: azok közé tartozott, akiknél a szó és a tett egyet jelent.

... Megérkezett Szerafim Petrovics, hogy megnézzé Marija Alekszandrovnát, de ő még aludt, s nem akarta felkölteni.

— Pihenjen csak, hadd gyűjtsön erőt. Mi addig lejátszhatnánk egy sakkpartit, ha nincs ellene kifogása.

— Kérem, nagyon szívesen...

— Zaharov úrral találkoztam — jegyezte meg Szerafim Petrovics, mi-

közben felállította a figurákat. — Azt mondja, magánál járt. De megszólították, s nem volt alkalmam megkérdezni tőle, mi újság a fővárosban...

— Azt mondja, minden a régi — válaszolt kitérően Ilja Nyikolajevics; soha nem mondta el másnak kettőjük beszélgetéseit. — Ön lép, Szerafim Petrovics...

Az orvos azonban nem léphetett a vezérgyaloggal: meghallották Marija Alekszandrovna erőtlén hangját.

— Iljusa...

Mind a ketten felpattantak, de Szerafim Petrovics leintette a jövőendő apát:

— Majd én...

Ilja Nyikolajevics sóhajtva ült vissza a kisasztalhoz, állát öklére támasztotta, és üres tekintettel bámulta a sakkfigurákat. A legkisebb neszre is összerezszent. De csak Anya csöndes csacsogását — hőmelkedése volt még, és kis ágyában játszott — meg az óra ketyegését hallotta. Pontosan érzékelte az óraütéseket, mégis az volt a benyomása — hányadszor immár ezekben a napokban! — hogy megállt az idő...

6

Marija Alekszandrovna hároméves volt, amikor meghalt az édesanyja. A sok gyerek — öt lány (ő volt a negyedik) és egyetlen fiú — gondja az apára szakadt. Igazán nem az az ember volt, akit kétségbeejtenek az élet balszerencsés fordulatai, de akkor ő is elvesztette a fejét. Az isten a megmondhatója, mihez kezdett volna annyi csöppséggel, ha nem siet a segítségükre a sógornője, és nem veszi kezébe a háztartást. Lobbanékony, makacs természetű ember volt, mindig kimondta, amit gondolt, és az igazából tapodtat sem engedett, ami feletteseinek nem nagyon tetszett, emiatt sűrűn kellett állást változtatnia, egyik helyről a másikra költöznie. Mi tagadás, Jekatyerina Ivanovnáknak sem volt inyére, hogy folyton becsomagoljon meg kicsomagoljon. Alekszandr Dmitrijevicsel azonban nem lehetett vitatkozni, ha egyszer elhatározott valamit. Csakhogy a sógornője sem tartozott a félnék lelek közé, s elég gyakori volt kettőjük közt a „kedélyes társalgás”, ahogy Jekatyerina Ivanovna mondogatta.

— Kedves Alekszandr! — Mindig ezekkel a hangsúlyozottan udvarias szavakkal kezdte, bár a hangja remegett dühében. — Maga egy szívtelen ember!

— Erre csak most jött rá? — kérdezte kimérten Alekszandr Dmitrijevics, és felvonta sűrű szemöldökét.

— Maga ellensége a tulajdon gyermekeinek!

— Igazán örülök, hogy ezt magától hallom. — Olyan nyugodtan állta a döfést, hogy a nagynéni percekig nem tudott megszólalni.

— Egyvalamit meg kell még mondanom — folytatta, erőt véve magán. — De ez az utolsó szavam. Amennyiben figyelmen kívül hagyja nevelési

elveimet, arra kényszerít, hogy ismét elárvuljanak boldogtalan gyermekei...

— Vagyis itthagyt bennünket? — fogalmazott Alekszandr Dmitrijevics pontosan és higgadtan.

— Igen! Elköltözöm! — vágta oda a nagynéni emelt fővel. — És hiába fog kérlelni, nem jövök vissza!...

— Hogy jónak látja! — válaszolt a papa, s hirtelen felrántotta a szemöldökét, ami növekvő haragját jelezte. — Én nem tartóztatom.

Ennél sértőbbet nem is mondhatott volna. Jekatyerina Ivanovna évek óta gondozta a gyerekeket, Szonya, a legkisebb, két éves se volt, amikor a húga meghalt, és tessék, ez a hála: „Én nem tartóztatom...” Sírás fojtogatta, de nagy nehezen legyűrte a könnyeit.

— Remélem, tudja, hogy a kislányokat is elviszem! Mindnyájan itt hagyjuk magát, maga szívtelen ember!

S mintha előlegeznél, hogy mennek majd el, felrántotta az ajtót és kirohant. Az ilyen „kedélyes társalgás” után rendszerint bezárkózott a szobájába. Mikor már mindent becsomagolt, s a kislányok könny maszatos, kivörösödött arcocskával bementek elbúcsúzni a „kedves nénitől”, Jekatyerina Ivanovna zokogva szorította őket keblére — és maradt. Ezután néhány napig az ágyat nyomta. Nemcsak rossz közérzete miatt — bár gyöngye egészsége is megsínylette az ilyen idegeskedéseket —, hanem főként azért, hogy megbüntesse „azt a szívtelent”. Alekszandr Dmitrijevics szintén bezárkózott a szobájába, néha még el is utazott, mert bántották a gyerekek neheztelő pillantásai. De egyáltalán nem sietett a bocsánatkéréssel, be se ment a sógornője szobájába, csak különféle mixtúrákat küldött neki a gyerekekkel. Amivel csak még jobban megharagította.

Az orvosságok undorítóak voltak, de a gyerekek annyira aggódtak a kedves néni életéért, és addig rimáinkodtak, míg Jekatyerina Ivanovna keserves fintorok közepette bevette őket. Szentül hitte, hogy Alekszandr Dmitrijevics szántsándékkal kotyvasztja neki ezeket a borzalmakat, mert azt hiszi, hogy csak színleli a rosszullétet. Amit csak megerősített az, hogy amikor végre-valahára előbújt a szobájából, sógora úgy fogadta, mintha sohasem veszekedtek volna. „Nincs ennek szíve — gondolta keserűen. — Szegény kis árvák, mi lenne veletek, ha én is elhagynálak benneteket...” És szabad folyást engedett könnyeinek. Erre eltört a mécses, vele zokogtak a kislányok is, csak úgy csendesen, nehogy meghallja a papa, mert ő végképp nem állhatta a pityergést.

— Az idegeivel van baj — közölte Alekszandr Dmitrijevics a sógornőjével. — Vegyen reggelente hideg fürdőt...

— Köszönöm szépen! — mosolygott Jekatyerina Ivanovna gúnyosan. — Nekem már az is elég, hogy maga minden reggel jéghideg vízben mosdatja a szerencsétlen gyermekeit. Hej, Alekszandr, jegyezze meg, amit mondok: a sirba viszi őket a rémes módszereivel!

Jekatyerina néni jó nevelést kapott, és igyekezett a gyerekeknek is átadni tudását. Tanítóra, nevelőnőre nem futotta a pénzükből, a népes csa-

ládót Alekszandr Dmitrijevics szerény jövedelméből kellett eltartani. (Nyugdíjazása előtt a zlatouszti kórházak felügyelője volt évi 571 rubel 80 kopek fizetéssel.)

Jekatyerina Ivanovna tudott franciául, angolul és németül, s a gyerekeket is megtanította ezekre a nyelvekre. Alekszandr Dmitrijevics nem volt híve a leánynevelő intézeteknek, ahol, mint mondta, egyebet se igen tanulnak meg a növendékek, mint táncolni és gazdag vőlegényre vadászni. Jekatyerina néni örökké pörlekedett vele emiatt is, de ő kitartott amellett, hogy a lányok több tudást szerezhetnek otthon, mint a legelőkelőbb intézetben. Egyébként szigorúan megbüntette a gyermekeit, ha rosszul tanultak.

Egyikük sem mert ellenkezni a papával, így órákon át üldögéltek, könyvvel a kezükben, a lakás különböző zugaiban, és lelkiismeretesen készültek a vizsgákra, melyeket az apjuk tartott. Jekatyerina Ivanovna zongorázni is tudott, és Masenykát, akinek kitűnő volt a hallása, szintén megtanította rá. Alekszandr Dmitrijevics szívesen hallgatta legkedvesebb lányának játékát, ha a kórházakban tett körútjáról hazaért. Hébe-hóba meg is dicsérte, pedig nehéz volt kiérdemelni dicséretét...

A házban szigorú rend uralkodott: a gyerekek korán feküdtek és korán keltek. Nyáron fürödtek, télen hideg vízben mosakodtak. Felmentést ez alól csak akkor kaptak, ha betegek voltak. Ezt a rendet senki sem merte megszegni, még akkor sem, ha apjuk elutazott, csak Jekatyerina néni zsörtölődött, és igyekezett minél rövidebbre fogni a szörnyű kúrákat. A lányok télen-nyáron rövid ujjú, könnyű ruhában, nyitott nyakkal jártak. Apjuk példát mutatott, hogyan edzzék magukat: a legkeményebb fagyban is megmosta arcát a hóban, s mindig könnyű ruhát viselt. Minden munkát maguknak kellett elvégezniük: ők takarítottak, főztek és mosogattak. Mikor nagyobbak lettek, a ruháikat is maguk varrták.

Marija Alekszandrovna huszonnyolc éves koráig lakott Kokuskinóban az édesapjával. Mind a három nővére, sőt már a húga, Szonya is férjhez ment. (Fivérük korán meghalt.) Jószerint ki sem tette a lábát a faluból. Ha beköszöntött a tél, szomorú és elhagyatott volt a ház, de nyáron vidám lárma verte fel; hazajöttek nyaralni a testvérei férjestül, gyerekestül. Marija Alekszandrovna szomorú gondolatokkal eltelve nézte őket: az járt a fejében, hogy neki talán nem is adatik már meg, hogy saját családja legyen.

A jobbágyság eltörlése után az első években mindenki arról beszélt, hogy műveltséget kell adni a népnek. Úgy képzelték, miután a nép szabadságot kapott, most már csak fel kell világosítani ahhoz, hogy boldog legyen.

Arról viszont illetlenség volt beszélni, hogy a parasztnak föld kellene — földet ugyanis nem kapott, sőt még azt is elvették tőle, amije volt. Különösen illetlen volt az előkelő szalonokban felvetni ezt a témát, ahol szintén divatos beszédtema lett a muzsikok tanítása. Hiszen elsősorban azért kapták a szabadságot, hogy legalább az imádságokat megtanulják elolvasni...

Marija Alekszandrovna azonban a tulajdon szemével látta, micsoda sze-

génységben él a nép, és szívvel-lélekkel jót akart neki. Már nem elégítette ki, hogy apjának segít a parasztok gyógyításában, s ezért nem fogad el pénzt. Régóta gondolkodott rajta, hogy tanítónő lesz, s felkészül a vizsgára. Apja azt akarta, hogy orvos legyen, de őt nem vonzotta az orvostudomány. Egyik sógora, Ivan Dmitrijevics Veretyennyikov tett pontot a kétségei végére, aki a penzai nemesi nevelőintézet felügyelője volt, és nemcsak szóban támogatta elhatározását, hanem elküldte neki a legfontosabb tankönyveket is, hogy felkészülhessen a vizsgára.

Amikor megmondta, hogy el akar utazni, és le akarja tenni a tanítói vizsgát, apja az orvostudomány elárulásának minősítette szándékát.

— Nem utazol sehová! — jelentette ki parancsoláshoz szokott kemény hangon. — Nincs szükségem azokra a garasokra, amelyeket keresnél. Nem mondom, ha orvos lennél, de nevelőnő . . . Soha!

— Tanítónő akarok lenni, nem nevelőnő — javította ki az apján szelíden.

— Egykutya! Nem és nem! Kár gondolni is rá! Olvastál holmi divatos cikkeket a népoktatásról, és most nosza tanítónő leszel. Tudod te egyáltalán, mennyi gondcal-bajjal jár ez a „szent hivatás”? — kérdezte haragját legyűrve, csúfondárosan.

— Tudom — jelentette ki Marija Alekszandrovna elszántan. — Éppen azért akarom . . .

— Badarság! — szakította félbe Alekszandr Dmitrijevics mérgesen. — Elég, többet nem beszélünk róla.

— Csakugyan kár annyit beszélni — helyeselt Marija Alekszandrovna nyugodtan. — Jövő héten elutazom levizsgázni . . .

Alekszandr Dmitrijevics meglepetten vonta fel a szemöldökét: még egyszer sem tartott ki ilyen elszántan a lánya a véleménye mellett. „Az én természetem” — gondolta akaratlan büszkeséggel. Belenézett tiszta szemébe, és lánya keményen állta a pillantását, amire szintén nem volt még példa. Alekszandr Dmitrijevics megértette, hogy egy tapodtat sem fog engedni. Masa úgy döntött, hogy elmegy hazulról. Mit tegyen, joga van hozzá. Épp elég sok évet szentelt neki az életéből. Belátta, hogy visszaélt gyermeki szeretetével, az egyedülléttől való félelmében talán örök magányosságra kárhoztatta. Réges-rég rá kellett volna vennie, hogy utazzon el, de egyre halogatta, várta, hogy valahogy majd csak megoldódik az élete, férjhez megy, de azért mellette is marad. S lám, ez lett belőle . . .

Nehézkesen felállt — magas volt és hajlott hátú —, és szó nélkül kiment. Szégyenletes könnyek fojtogatták. Emberfia nem látta még sírni, soha nem is fogja. Életében egyszer sirt csak, amikor eltemette a feleségét. Akkor se a temetőben, hanem amikor egyedül virrasztott kiterített teste mellett.

Marija Alekszandrovna nem szaladt utána megnyugtanni, mint máskor tette volt. Kezét halántékára szorítva, szinte kővé dermedten állt egy helyben. De az arca elárulta, mekkora lelki erőfeszítésébe került ez a beszélgetés.

Alekszandr Dmitrijevics úrrá lett gyöngeségén, és visszajött. Lesütötte a szemét, nehogy a lánya észrevegye, hogy könnyezett.

— Elutazhatsz — mondta alig hallhatóan.

— Apa! — kiáltott fel Marija Alekszandrovna boldogan, bár kicsit bűntudatosan. — Hidd el, én megértelek, de . . .

— Én is megértelek, kislányom.

. . . Marija Alekszandrovna elutazott. Jól vizsgázott, és megkapta a tanítónői oklevelet. Mégsem szentelhetette magát ennek a hivatásnak: a sors másképp döntött. Penzában megismerkedett Ilja Nyikolajeviccsal, megszerette, feleségül ment hozzá. És most már a második gyermeket várja . . .

7

Ilja Nyikolajevics harmadik éjszaka nem hunyta le a szemét. Szerafim Petrovics sem lépett ki a lakásból. Matilda Ivanovna Martinova, Mása bárátnője szinte egy pillanatra sem távozott el a vajúdo ágya mellől, mégis talált rá módot, hogy ellássa a kis háztartást is. Marija Alekszandrovna önkéntelenül hibásnak érezte magát, amiért annyi álmatlan éjszakát és nyugtalanságot okoz nekik, s egyre biztatta őket, hogy menjenek pihenni. Ilja Nyikolajevics megígérte, hogy máris lefekszik, de ahogy kitette a lábát felesége szobájából, leült az íróasztala mellé; lámpát sem gyújtott, hadd higgye, hogy alszik.

Bármilyen fogott, hogy elterelje a gondolatait, minduntalan ugyanoda lyukadt ki: „Lehetséges, hogy elveszítem? Örűtség! Lehetetlen! De hisz előfordul, hogy belehalnak a szülésbe. Ha ő is . . . Nem, ez képtelenség. Hogy juthat ilyesmi az eszembe? . . .” Erőnek erejével elűzte ezt a gondolatot, de makacsul visszatért. Milyen idegesen várta az első gyereket is (akkor nemcsak szerette volna, de biztos volt benne, hogy fia lesz), és lám, minden rendben zajlott le. Igaz, akkor nem vajúdott ilyen sokáig. Most pedig már harmadik napja . . . Jobb, ha nem gondol rá. Aludnia kell. Megpróbált lefeküdni, de nem jött álom a szemére. Talán ha járkálna? Ilja Nyikolajevics mindig járkált, ha nyugtalan volt, de félt, hogy a felesége meghallja lépteit, és ideges lesz, amiért még fent van. Nyitott szemmel feküdt, és az járt az eszében, hogy mégis el kellett volna hívnia az apósát Kokuskinóból. Hiszen Alekszandr Dmitrijevics szülész is, nemcsak belgyógyász és sebész. De most hogy hívja ide? Jó szánúton is négy napig tartana az utazás Kazanyból Nyizsnyij Novgorodba, hát még most, a kátyús, latyakos hóban. Hét nap alatt se érne ide. Habár Alekszandr Dmitrijevics hozzászokott mindenféle úthoz, lévén orvos, a fél életét kocsin töltötte, de hát eljártak felette az évek, aligha váгна neki az utazásnak. Korábban kellett volna hívni, amíg kemény volt a hó. De ki tudhatta előre, hogy milyen komplikációk adódnak?

Ilja Nyikolajevics mindig csodálta, milyen keményen viseli el a felesége az élet nehézségeit. Soha nem fordult elő, hogy elvesztette volna a fejét,

siránkozott, sóhajtozott volna csip-csup dolgok miatt, mint más asszonyok. Nemcsak önmagán tudott uralkodni, de másokat is meg tudott nyugtatni — nem szavakkal, hanem lelki erejével és önfegyelmével. Marija Alekszandrovna soha nem mondta neki, hogy „nyugodj meg, ne idegeskedj”, de valahogyan ügyesen elterelte a gondolatait az idegesítő dolgokról. Egyszerűen lehetetlen mérgelődni, mikor azt látja az ember, hogy ő azzal a mindent értő mosollyal nézi dühe tárgyát. Egyszeriben rájön, hogy nem dől össze a világ, és legyint egyet: isten neki! csakugyan nem éri meg, hogy ennyire nekikeseredjen...

Ilja Nyikolajevics még sokáig hallotta Matilda Ivanovna és a felesége halk beszélgetését, majd hogy a barátnő kimegy a konyhába, s mintha szakadékba zuhant volna, rátört a fáradt emberek egészséges álma. S amikor felébredt, meglátta Szerafim Petrovicsot és Matilda Ivanovnáat a csecsemővel.

— Fia született, Ilja Nyikolajevics! — mondta Matilda Ivanovna ragyogó szemmel és mosolygó gödröcskékkal kerekded arcán. — Fogadja szeretetébe!

Ilja Nyikolajevics megdörzsölte a szemét: azt hitte, álmodik. Mielőtt Anya világra jött, többször álmodta, hogy fia született. Újból megdörzsölte a szemét.

— Nem örül? — csodálkozott rá Szerafim Petrovics hamiskásan. — Mert akkor elvisszük...

— Ugyan, Szerafim Petrovics! Nem hiszek a szememnek... Fiú?!

— Bizony, Ilja Nyikolajevics! S micsoda jellem! Nézze, hogy prűszköl, és mekkora hangja van... Kiabálj csak, öcskös, így ni, ereszd ki jól a hangod! — nevetgélt Szerafim Petrovics elégedetten. — Hadd hallja a világ, hogy megint ember született... Pelenkázza már be, Matilda Ivanovna, mert még elszalad!

— Várjon! Legalább hadd nézzem meg!

— Az apja, egészen az apja — hajtogatta Matilda Ivanovna, hogy még jobban megörvendeztesse.

Ilja Nyikolajevics elindult a fia felé, de egyszerre földbe gyökerezett a lába. Mása! Hogy van Mása? Rohant a szobájába, de Szerafim Petrovics útját állta.

— Mi történt? Mi van vele?

— Jól van. De még nem mehet be hozzá. Majd szólok, ha bejöhet. Menjen oda a fiához, és nyugodjon meg. Nagyon jól zajlott le minden...

— Szerafim Petrovics! Nem találok szavakat...

— Most nincs is rá szükség — mosolygott az orvos. — Menjen, menjen...

Négyet ütött az óra. Egyszerre dörrenés, recsegés-ropogás hallatszott, belemeggett még a föld is. Mi történt? Meghalt! — hasított belé a gondolat. Mása meghalt! Ilja Nyikolajevics önuralmát veszítve rohant a felesége szobájába.

— Mi van vele?
— Mondtam már, hogy nincs semmi baj...
— Bocsásson meg — jött zavarba Ilja Nyikolajevics. — De mi ez a dübörgés?
— Rianás — válaszolt Szerafim Petrovics. — Csodálatos előjel!
1866. március 31-én megkezdődött a Volgán a jégzajlás. Április elsején, amikor Szasa Uljanovot keresztelni vitték Gyümölcsoltó Boldogasszony templomába, hatalmas jégtáblák úsztak lefelé a folyón...

Marija Alekszandrovna lassan épült fel a nehéz szülés után. A háztartást még mindig Matilda Ivanovna látta el, aki immáron Szasa keresztanyja volt.

Matilda Ivanovnával keményen bánt az élet, mindazonáltal élénk, derűs és csodálatosan gondtalan asszony volt. Látszólag semmi sem tudta megingatni lelki egyensúlyát. „Oda se neki — mondogatta legyintve —, valahogy mindig lesz.” Könnyedsége ellenére nagyon gyakorlatias és szolgálatkész volt. Segítő szándéka olykor tolakodásba csapott át, de oly serényen és vidáman csinált mindent, hogy a tolakodása is inkább szórakoztató, mint zavaró volt. Rendszerint maga is észrevette, ha hibázott, ilyenkor összecapta a kezét, s mulatságos kétségbeeséssel felkiáltott:

— Jaj, milyen vagyok! Megint belegabalyodtam, mint légy a pókhálóba!

Marija Alekszandrovna alig tudta visszatartani mosolyát, mikor nevetős, gödröcskés pici arcára, komikusan duzzogó, legörbülő, puha szájára nézett. Meg akarta nyugtatni, Matilda Ivanovna azonban csak legyintett, s ezt megint oly mulatságosan tette.

— Hagyja csak, Marija Alekszandrovna, tudom jól, hogy én vagyok a legostobább nő a világon.

Marija Alekszandrovnának négy lánytestvére volt, de mind máshol élt. Igazán hálás volt Matilda Ivanovnának mindazért, amit érte tett, s amit különben csak egy testvértől várhatott volna el. Gondoskodása, vidám természete elviselhetővé tette a szülés előtti és utáni nehéz napokat. Természetesen őt kérték fel a keresztanyaságra, amitől nagyon megfátódott, s úgy gondozta a csecsemőt, mint tulajdon gyermekét.

Volt még egy vonzó tulajdonsága: nagyon sokat olvasott, s bármi került szóba, mindenről eredetien, bátran vélekedett. Alekszej Fjodorovics Martinov, a férje, haladó gondolkodású ember volt. Együtt tanult Csernisevskij-jel a szaratovi gimnáziumban, tisztelte ifjúkori társát, elvbarátjának tartotta magát, és bátran hirdette eszméit. Feletteseinek ezért sanda szemmel nézték, a kormányhű tanárok kerülték. Ilja Nyikolajevics szintén rokonszenvezett Csernisevskij nézeteivel, így került kapcsolatba Martinovval, és a két család barátságot kötött. Ezt a barátságot azután is ápolták, hogy Csernisevskijt letartóztatták és száműzték Szibériába. Szadokov, a gimnázium óvatos igazgatója ettől fogva nem hívta meg Martinovot, amin Ilja Nyikolajevics mélységesen felháborodott, és különféle kifogásokkal élve ő sem ment el többé az igazgatóhoz. Ezek az esték különben, mint Martinov meg-

jegyezte, hamarosan zsákutcába torkolltak, azaz közönséges kártyapartik-ká silányodtak.

Szadokov feleségének ez csöppet sem tetszett. Natalja Alekszandrovna városszerte ismert családból származott, édesapja kitűnő zenetudós volt: Mozartól és Beethovenről írt könyvet. Kapcsolatban állt a dekabristákkal, amit most, hogy szinte valamennyien visszatértek Szibériából, egyszerre divatos dolog lett emlegetni. Natalja Alekszandrovna apja házában zenei estélyeket rendezett a kor neves művészeinek részvételével. Neki magának nem voltak különösebb zenei adottságai, de mindig elmés és tehetséges emberek társaságában forgott, akik nem fukarkodtak bókjaikkal, úgyhogy lassan elhitte, hogy valóban a tehetségét dicsérik. Amikor 1858-ban meghalt az apja (Natalja Alekszandrovna mindenkinek elmesélte, hogy a temetésén Tarasz Sevcsenko is részt vett, aki a száműzetésből visszatérve, Nyizsnyij Novgorodban lakott), észrevehetően megcsappantak a bókok, noha mindent elkövetett hajdani dicsősége feltámasztására. Marija Alekszandrovna szépen zongorázott, ezért őt mindig szívesen látta. De mióta férjét kinevezték a gimnázium igazgatójává, és Rozing befolyása alá került, elhidegült a kapcsolatuk, majd amikor Ilja Nyikolajevics a kegyvesztett Martinov pártjára állt, végleg megszakadt. A gimnáziumi tanárok gyerekeit Natalja Alekszandrovna vitte el megkeresztelni, s nagyon zokon vette, hogy Marija Alekszandrovna inkább Martinov feleségét választotta. Meglátogatta ugyan, és gratulált az újszülötthöz, de a vizit kimért udvariassága azt bizonyította, hogy csupán a férjét kísérte el, aki a látogatással hivatali kötelezettségének tett eleget. Uljanovékat egyáltalán nem bántotta a viselkedésük, soha nem keresték olyanok barátságát, akikhez nem vonzódtak, akármilyen hivatalt töltöttek be.

Szása megszületését Ilja Nyikolajevics még aznap megtáviratozta Kokuskinóba és Asztrahanyba. Azonnal válaszoltak is rá: mindenki gratulált a fiúhoz, s meghívták őket nyárra. Vaszilij azt is megtáviratozta még, hogy a mama betegeskedik, és csak arra kéri Istent, hogy a halála előtt legalább egyszer láthassa mindőjüket.

— Iljusa, haza kell utaznod — mondta Marija Alekszandrovna, miután elolvasta a táviratot.

— És te?

— Én Kokuskinóba megyek.

— Talán eljöhetnél te is . . .

— Nem merek még ilyen hosszú útra indulni a kicsivel. Elviszel bennünket Kokuskinóba, te pedig tovább utazol a családotodhoz. Apám is örülni fog, ha nála maradunk, s remélem, a tieid sem bántódnak meg. Majd megmagyarázod nekik. Ha Ánya és Szása kicsit nagyobb lesz, okvetlenül elutazunk mi is Asztrahanyba. Már úgyis nagyon szeretnék megismerkedni a családdal.

Ezt hát eldöntötték. Ilja Nyikolajevics leült, és szabályos írással papírra vetette:

Alázatosan kérem Méltóságod engedélyét, hogy szabadságom idejére az asztrahanyi kormányzóságba utazhassam, ahol az iskolai szünidőt egészséggem helyreállítására szeretném felhasználni.

1866. április 4.”

Ilja Nyikolajevicsnek fogalma sem volt, hogy amikor kérvényét írta, Pétervárott, a Nyári Kertben sorsdöntő esemény játszódott le, amely közvetve őt is érintette. Olyan esemény, mely életre szóló nyomot hagyott benne...

8

A nyizsegorodiak tömegbe verődtek a Volga partján. és a jégzajlást nézték. Ilja Nyikolajevics is lement Ányával a folyóhoz. Marija Alekszandrovna még mindig nem kelt fel, Matilda Ivanovna bugyolálta be Ányát a jó meleg kendőbe.

— Aztán vigyázz, Anyecska, ne hagyd, hogy a papa miatt újból megfázjál — csipkelődött mosolyogva —, mert megint nyomhatod az ágyacskádat.

— Majd vigyázok — felelte Ánya. — Szólok a papának, ha fázom...

— Okos kislány vagy! — nevetett Matilda Ivanovna. — No, induljatok...

Április első napjaiban változékony volt az időjárás: egyszer havazott, másszor szétnyíltak a fellegek, és kibújt a nap. A tavasz tömérdek patakocskát varázsolt elő, melyek játékosan csörgedezve, a napfényben szikrázva iramodtak le a meredek parton a Volgához. A zavaros vizű folyón jégtáblák úsztak, még látszottak rajtuk a téli utak nyomai, óriási pókokra hasonlító uszadékfák, szétlapított ladikok sodródtak az árral, és még sok minden, amit a folyó hosszú hátára kapott. Az egyik jégtáblán egy fekete kiskutya futkározott fájdalmasan nyüsztve. Anya rimánkodni kezdett:

— Apuska, biztosan fázik és fél. Hozd ki...

Ilja Nyikolajevics meg akarta magyarázni neki, hogy lehetetlen kimenteni, ám abban a pillanatban lövés dörrent az erőd sarkánál. A kiskutya felvonított, sebesen forgolódni kezdett a jégtáblán, s belebukott az áradatba.

— Jobb így, legalább nem szenved — jegyezte meg mellettük egy szakállas férfi.

Ánya keservesen sírva fakadt, annyira sajnálta a szegény kiskutyát. Ilja Nyikolajevics hiába vigasztalta. Gondolta, elmennek a szökőkúthoz, hogy elfelejtse vele a kutyát. Éppen befordultak a sétányra, mikor észrevette Zaharovot, aki lélekszakadva rohant szembe velük. Rémült, zavart arcáról rögtön leolvasta, hogy valami egészen rendkívüli dolog történhetett.

Zaharov óvatosan körülkémlelt, s bár senki sem volt a közelben, megragadta Ilja Nyikolajevics kezét, és magával húzta az erőd fala mögé. Csak ekkor kérdezte meg suttogva:

- Nem tudja még?
- Semmit sem tudok. Mi történt?
- Rálőttek a cárra! — hadarta Zaharov egy szuszra.
- Az uralkodóra? — ámult el Ilja Nyikolajevics.
- Igen.
- Egyenest őrá?
- Ahogy mondom! Rálőttek, de a golyó elrepült mellette.
- Tehát él?
- Igen. Azt mondják.
- Ez aztán az újság! Ki lőtt rá? Hol? Mikor?

Zaharov azonban nem tudott válaszolni ezekre a kérdésekre. Összefutott az utcán Alekszandr Gacisszkijjal, aki csak annyit mondott, hogy rálőttek a cárra, de a golyó célt tévesztett. Két óra múlva keresse meg a szerkesztőségben, mondta, hátha a részleteket is megtudják. Zaharov megígérte Ilja Nyikolajevicsnek, hogy a szerkesztőségből jövet benéz hozzájuk. De arról mélyen hallgatott, ami legjobban nyugtalanította: ezt a titkot még olyan megbízható barátjával sem osztotta meg, mint Ilja Nyikolajevics. Igazán nem attól félt, hogy valakinek elárulja, de maga is megrettent a hihetetlen, szörnyű gyanútól...

II. Sándor cár ellen április 4-én délután követték el a merényletet. Nyiznyij Novgorodban csak 5-én szereztek tudomást a történekekről. De mivel az egyetlen helyi újság, a Nyizsegorodi Kormányzósági Hírek aznap nem jelent meg, a legképtelenebb hírek terjedtek el városszerte. Egyesek tudni vélték, hogy a cárt meggyilkolták, de még titkolják, hogy előkészítsék rá a népet. Mások szerint súlyosan megsebesült. (Ez utóbbi hír olyan makacsul tartotta magát, hogy Turcsanyinov, a nyizsegorodi nemesség elöljárója a belügyminisztertől kért felvilágosítást.) A nyizsegorodiak csak április 6-án olvashatták újságjukban a közleményt:

„Április 5-ről 6-ra virradóra tájékoztatták lapunkat, hogy a vlagyimiri kormányzó úr ismertette a nyizsegorodi kormányzó úrral a belügyminisztertől kapott táviratot, mely a következőket tartalmazta: *»Tegnap, április 4-én délután 4 órakor, mikor őfelsége a cár befejezte sétáját a Nyári Kertben, és hintójába kegyeskedett ülni, egy ismeretlen pisztolylövést adott le őfelségére. Az isteni gondviselés megkímélte felséges uralkodónk drága életét. A bűnöst letartóztatták, a nyomozás folyik.«*”

Zaharov a Moszkovszkije Vedomosztyi április 8-i számában ezt olvasta: „Most kaptuk a külön táviratot, teljesen megbízható forrásból, mely szerint a merénylő lengyel, és Olszevskinak hívják.”

Valamelyest megkönnyebbült; ezek szerint fölöslegesen idegeskedett. Ugyanez az újság erőnek erejével azt próbálta bizonyítani, hogy a cárra leadott lövés a lengyelek műve, akik az 1863-as felkelés elfojtásáért álltak bosszút. Pár nap múlva közölte a merénylő leírását is: „Hosszú szárú pa-

rasztcsizma volt rajta, mint a felkelőkön, piros inge kilátszott a kabátja alól. És arcvonásai láttán csak örülhetünk, hogy ez az ember nem orosz.”

Amikor a cár, ijedtségéből felocsúdva, megkérdezte tőle: — Lengyel vagy? — a letartóztatott így válaszolt:

— Nem. Orosz vagyok.

— Miért lőttél rám?

— Mert földet ígértél a népnek, de nem adtál!

Elmondták azt is, hogy a merénylő, pisztolyát eldobva, menekülni próbált, de a Nyári Kert kapuján túl a tömeg a nyomába eredt.

— Ostobák! Miattatok tettem! Hát nem értitek? — kiáltotta.

Csak hogy a Moszkovszkije Vedomosztyi, melyet a reakciós Katkov adott ki, szükség esetén a szerencsenmosdatáshoz is értett. E szavakat így kommentálta: „Orosz vagyok! Miattatok tettem, testvérek! — Hát nem szólt el, nem árulta el magát már az első percben? Miattatok! Hát nem tűnik ki e szavakból világosan és cáfolhatatlanul a gonosz lengyelek kezének műve?” Ez aztán a logika! De Katkovot aligha zavarta: a társadalom pillérei — és mindenekelőtt a cár — azt akarták, hogy a merénylő lengyel legyen, tehát az újság ezt bizonyította be.

A cár az „akasztó” Muravjovot, a lengyel rebellió „szakértőjét” nevezte ki a nyomozó bizottság elnökéül. Ez a lépés végleg meggyőzött mindenkit arról, hogy a merényletet egy lengyel követte el.

A felsőbb köröket tehát az foglalkoztatta, orosz vagy lengyel-e a merénylő. De a népet egészen más foglalkoztatta: az hogy úr-e vagy paraszt? Az egyszerű embereket nem érdekelték a lengyel ügyek. Őket elsősorban az izgatta, hogy a történekm után kapnak-e földet a cártól, vagy netán a szabadságot is visszavonja. A nyizsegorodi csendőrség parancsnoka titkos jelentésében beszámolt róla, hogy „az alsóbb rendekben azt beszélnek, az egész az urak műve. Hogy egy nemes úr lőtt a cárra azért, mert az el akarta venni a földesuraktól a földet, és a parasztoknak akarta adni.” S mivel a merénylet kudarcot vallott, az uralkodó állítólag parancsot adott, hogy vegyenek el minden földet a földesuraktól, és adják a parasztoknak. „Úgy látszik, a parasztok elhiszik ezeket a mendemondákat — fejezte be jelentését a csendőrtiszt —, és minden földmérőben, illetve a vidéket járó hivatalnokban a felséges akarat végrehajtóját látják.”

Addig is, amíg az „akasztó” Muravjov vezette bizottság tisztázta a merénylő kiletét, Oroszország-szerte szóltak a harangok, gyűjtötték az adományokat, hogy kápolnákat emeljenek II. Sándor cár és „megmentője”, Oszip Komisszárov tiszteletére, aki állítólag félrelökte a terrorista kezét, ezért tévesztett célt. Ajándékokra is gyűjtötték Komisszárovnak: ikonokra, aranykardra, ezüstserlegre, lovas trojkára, és szedték a pénzt mindenféle jótékonyági célra, de hogy biztosan mire, senki sem tudta megmondani. A kormányzók és a nemesség előljárói ebédeket, vacsorákat adtak. Természetesen nem a saját zsebükből, hanem szintén gyűjtésből, mert szép dolog a hazafiság, de a pénz az pénz. Az egyszerű népnek vodkát és kalácsot osztottak a bankettek idején. A színházakban többször is elénekelték a him-

nuszt, a közönség a színészekkel együtt fújta, hogy „Isten, óvd meg a cárt”. „Fényárban úsztak a városok, még soha nem ragyogtak így az épületek” — jelentették a csendőrök. A kormányzóságok nemesi almanachjaiba bejegyezték az újdonsült nemes, Oszip Komisszárov nevét, akit maga a cár emelt erre a rangra, és minden közintézményben kiakasztották a falra a részeges Komisszárov arcképét. Iskolák, menhelyek, kórházak vették fel a nevét. Kosztromában, a szülővárosában, még a vízgyűjtő medencét is róla nevezték el. Körmeneteket, katonai díszszemléket tartottak. A hazafias érzületnek ezek a megnyilvánulásai különben ugyanúgy zajlottak le, mint annak idején Sándor trónörökös és Dagmar hercegnő esküvőjekor. A csendőrök tudták, mennyit érnek az ilyen érelemkitörések, és igyekeztek kihalászni a kincstári hazafiság zavaros áradatából a megbízhatatlan személyeket. Pétervárota a besúgóknak állt a világ: feljelentették, akik nem mentek el a hálaadó istentiszteletekre, akik nem adtak pénzt a gyűjtésekkor, akik nem vettek részt a díszbevéden, akik nem álltak fel vagy nem vették le a sapkájukat a himnusz hangjaira.

A nyizsegorodiak, akiknek kormányzósága szomszédos volt a cár megmentőjének szülőföldjével, meghívták az ünnepségekre ennek rokonait, Ivan és Alekszej Misutyint. Ittak az egészségükre, zengett a sok „hurra”, elvitték őket a színházba, de a színészek szóhoz sem juthattak: a beszeszelt „hazafiak” unos-untalan a himnuszt akarták hallani tőlük. Mindenfelé a rímfaragó Greve versét szavalták:

Suhant a végzetes lövés,
Cár és a nép megmentve . . . Társak,
Ez a mai nap szent vasárnap:
Két karunk ölelésre kész!

Az emberek egymás nyakába borultak, mámorosan összecsókolóztak, hurráztak, s újra csak rázendítettek a himnuszra.

Ilja Nyikolajevics, akinek jobbgáy volt az apja, úgy tekintett II. Sándorra, mint aki megadta a szabadságot a szegénységnek. Diákévei Miklós kegyetlenül reakciós uralkodására estek. Trónralépése után II. Sándor olyan reformokat vezetett be, amelyek felélénkítették a közéletet, és derűlátással töltötték el az Oroszország jólétére, dicsőségére szomjazó embereket (még Herzent is). S noha ezt az első merényletet megelőzően már világosan érezhető volt a visszakozás, Ilja Nyikolajevics és a hozzá hasonló gondolkodásúak inkább átmeneti nehézségeket láttak ebben, mintsem az első évek reformjairól való lemondást. Ezzel magyarázható, hogy Herzen nyomán Zaharov és Ilja Nyikolajevics is helytelenítette a merényletet. Attól tartottak, hogy ha II. Sándort megölik, I. Miklós módszerei térnek vissza.

Karakozov azt mondta Zaharovnak, amikor Moszkvában találkoztak:

— A cár a bűnös mindenben. Konsztantyin nagyherceg és támogatói mindent meg fognak változtatni, mihelyt átveszik a hatalmat. Legelőször

pedig földet adnak a parasztoknak. Meg kell ölni a cárt, hogy szabad kezét kapjanak. Én meg fogom tenni . . .

Ezt „kotyogta ki” hát Mitya Karakozov, ahogy Zaharov kifejezte magát, amikor Ilja Nyikolajeviccsal beszélgetett. S amikor Zaharov megtudta, hogy valaki rálőtt a cárra, az első gondolata az volt: Mitya tette! Ám úton-útfélen azt híresztelték, hogy a merénylő lengyel, s Zaharov megnyugodott, bár a szíve mélyén tovább élt az aggodalom. Figyelmesen elolvasta az újságokat, és ereiben meghűlt a vér, ha olyan célzásokat vett észre, hogy mégis orosz a merénylő. Már-már táviratozott Isutyinnak, de nem tudta, hogyan fogalmazza meg, hiszen nem szabad gyanút keltenie. Moszkvába se utazhatott: mivel indokolná meg? Ha valóban Mitya lőtt, még őt is elővehetik, pedig még össze is vesztek emiatt. És milyen igaza volt: hiába reménykedtek, a forradalom nem robbant ki a cár elleni merénylet után. Ellenkezőleg! Mintha megőrült volna mindenki a nagy igyekvésben, hogy minél hangosabban világgá kürtölje alattvalói hűségét. Most azután azt tehet a cár, amit akar, mindenki hurrázni fog, mint I. Miklós alatt.

9

Az iskolában hálaadó istentisztelettel kezdődött a tanítás, amiért a „könyörületes” és „igazságos gondviselés” megóvta a felség életét. Az egyetem példájára nem a templomban tartották az istentiszteletet, hanem a díszteremben, ahová ünnepélyesen bevitték az Orani Istenanya csodatevő arcképét. A gimnazisták súlyos büntetésnek érezték az alattvalói hűség kifejezésének eme kötelező formáját; a szüleikkel különben már többször részük volt a hálaadó istentiszteletekben. Forgolódtak, sugdolóztak, nevetgéltek, nem is hallották az ég felé mutogató hitoktató prédikációját. Csak annak örültek, hogy elmarad a tanítás.

— Áradjon szét bennünk az isteni ige igazsága, hogy az Úr keze vigyázza a cár szívét — emelte fel hangját Vosztokov tisztelendő, hogy túlkiabálja a zajongó diákokat.

Ilja Nyikolajevics a tanulók és tanárok magatartása láttán egyre kényelmetlenebbül érezte magát. Ugyan mire való ez a cirkusz? Mindenkinek elege van már a tömérdek istentiszteletből. Ma a gimnáziumban, holnap a téren, a Minyin és Pozsarszkij emlékműnél, majd újabb misék a cár születésnapján. Utána ebéd a kormányzónál. Az egyszerű népnek hordóból mérik a vodkát és kalácsot osztogatnak a kormányzó háza előtt, hogy az ünnep „még jobban összeforrjon a néppel”. Legalábbis ezt írták az újságok.

A „nagyrabecsült” Oszip Ivanovics Komisszárov körül olyan hűhót csaptak, hogy rossz volt hallgatni. Ez a szesz kazán lett a cár után a második ember. Ahány estélyt vagy ebédet adtak, az első pohárköszöntőt őfelsége a cár egészségére mondták, a másodikat pedig kosztromai Oszip Ivanovics Komisszárovra. (A cárnak eszébe jutott, hogy Ivan Szuszanyin, az első

Romanov megmentője szintén kosztromai volt, s ebben a gondviselés kezét látta; parancsot adott, hogy a Komisszárov családnevet ezentúl „kosztromai” előnévvel írják.) Ódákat és verseket zengtek róla:

Hadd küldje szörnyeit a zendülés reánk,
Bérügynökeit — sorát cárgyilkosoknak.
Mi meg nem rettenünk — lesz, aki visszavág:
Komisszárov mindig akad majd!

Am a lázadást elhárító „nagyrabecsült” honmentő tiszteletére elmondott dicshimnuszok, pohárköszöntők mellett olyan híresztelések kaptak szárnyra, hogy Komisszárov mondvacsinált hős, nem lökte félre senki a merénylő kezét, hanem az egyszerűen elhibázta a lövést. Totleben tábornok találta ki és terjesztette a „hőstett” meséjét: a rémült sapkakészítőt odavonszolta a nem kevésbé begyulladt cár elé, s jelentette, hogy ez a férfi lökte félre a merénylő kezét, s így megmentette a cárt. Mikor Komisszárovot karon ragadták és a Téli Palotába vitték, azt hitte, őt is merénylőnek nézik, és a rémülettől mukkanni sem tudott. Alig tudták megértetni a „derék vitézzel”, milyen hőstettet hajtott végre. A holtra vált civilt látva, természetesen senki sem hitte el Totleben meséjét, de mindenki „politikusnak” tartotta, mondván, hogy nagyon jó hatással lesz a népre. Hisz milyen egyszerűen hangzik: egy paraszt mentette meg a cárt. Az isteni gondviselés alkalmat adott a parasztságnak, hogy meghálálja a cárnak a jobbágyság eltörlését.

Marija Alekszandrovna felépült, és Uljanovék meghívták legjobb barátait: Zaharovékat, Martinovékat, Saposnyikovékat, Malcevéket és Aunovszkijt. Szadokovot is meghívták a feleségével együtt, de nem jöttek el, arra hivatkozva, hogy színházjegyük van arra az estére. Ilja Nyikolajevics azonban tudott róla, hogy Szadokovék csak azután rendelték színházjegyet, hogy meghívta őket.

— Nagyszerű! — jelentette ki Marija Alekszandrovna. — Legalább a vendégeink fesztelenebbül érzik majd magukat.

— Igazad van, de . . .

— Úgy látom, elrontották a kedvedet.

— Részben igen. Persze nem az, hogy ma nem jönnek el. Szó sincs róla. Már régen meg akartam mondani neked, de csak halogattam, hogy egyre nehezebb Konsztantyin Ivanovicsal dolgoznom . . .

— Nem kerülte el a figyelmemet.

— Észrevetted? — lepődött meg Ilja Nyikolajevics. Biztosra vette, hogy sikerült eltitkolnia felesége elől a rosszkedvét.

— Már régen.

— Hm . . . — jött zavarba Ilja Nyikolajevics. — Én igazán . . . Beszélni akartam róla veled, de gondoltam, minek keserítselek el, hiszen úgysem tudsz segíteni . . .

— Tudod mit, Iljusa... — mosolygott rá Marija Alekszandrovna —, ne vedd annyira a szívedre az egészet. Ma Szadokov az igazgató, holnap más lesz.

— Aligha. Szadokov sokáig itt marad. Arra nem futja a képességéből, hogy feljebb emelkedjék, de hogy megtartsa az állását, ahhoz elég ügyes. De nem is ő róla van szó, hanem Rozingről. Szadokov úgy táncol, ahogy ő fűtül. Martinov azt mondta, most már egészen biztos, amit eddig csak sejtett, hogy Rozing Szadokov közreműködésével túrta ki Tyimofejevet. Akkor pedig előbb-utóbb nekem is távoznom kell. Ha nem megyek magamtól, engem is kitűrnak.

— Ilja! Te mindig túl sötéten látod a helyzetet — mondta Marija Alekszandrovna. — Mihelyt valaki görbén néz rád, netán más hangon mond valamit, nyomban azon töröd a fejed, mi lehet az oka. És mindig arra a következtetésre jutsz, hogy alkalmasint menned kell. Bocsáss meg, de én ezt komolytalannak tartom. Belátom, hogy kellemetlen együtt dolgozni olyasvalakivel, aki görbén néz rád, emiatt azonban még nem kell szednünk a sátorfánkat. Mi lesz, ha a másik helyen is akad majd valaki, akinek nem tetszel? Megint költözködünk? Hiszen olyan igazgató kevés akad, amilyen Tyimofejev volt.

— Ez igaz. Penzában micsoda zsarnok volt az igazgatóm, az az Ogony-Dogonovszkij, a nyugalmazott őrnagy úr. Épp hogy csak nem vesszőztetett meg minket is, és nem kutatta át a szobánkat. De figyelte minden lépésünket. Mondanom sem kell, milyen nehezen túrtam. De nem lógott a fejem felett Damoklész kardjaként, hogy meg akarnak szabadulni tőlem. Itt folyton ezt érzem, és nyugtalanít a holnap. Láthatod, mi történt Zaharovval! Mivel szolgált rá az üldözésre? Azzal, hogy tehetséges, rátermett pedagógus? Hogy kevés nála becsületesebb ember él a földön?

Beszélgetésüket Martinovék érkezése szakította félbe. Hamarosan megjöttek Saposnyikovék is, ők szintén a gimnáziumban laktak.

— Nocsak, megvárták, hogy mi jöjjünk elsőnek? — kérdezte jókedvűen Matilda Ivanovna.

— Természetesen — értette el a tréfát Gavril Gavrilovics. — Nem illik megelőzni a keresztmamát. Otthon vártunk, és meglestük magukat.

Megjöttek Malcevék Aunovszkijjal együtt. Matilda Ivanovna szóhoz sem engedte jutni Mihail Pavlovicsot.

— És a tisztelt keresztapapa miért késett el?

— Tessék? — lepődött meg Maleev zavartan.

— Nyugodjon meg, Mihail Pavlovics — sietett segítségére a házigazda. — Matilda Ivanovna szokásához híven tréfál. Parancsoljanak, vegyék le a kabátjukat... Szabad a kalapját, Matilda Ivanovna, a kabátját is, kérem... Tessék, barátaim, fáradjanak be a nappaliba.

— Ha megengedi, Ilja Nyikolajevics, én inkább magánál telepednék le — mondta Gavril Gavrilovics. — Amíg a többiek megjönnek, játszhatnánk egy partit...

— Már csak Zaharovékat várjuk. Mászt nem hívtunk meg. Konsztantyin Ivanovics nem jön, színházjegye van . . .

— Mióta ilyen színházrajongó? — kérdezte Martinov gúnyosan.

— Mióta színművek helyett az „Isten, óvd meg a cárt” adják elő a színpadon — élcelődött Saposnyikov. — No, lejátszunk egy partit?

— Gyerünk!

Martinov és Saposnyikov leült a sakktábla mellé, Ilja Nyikolajevics követte a hölgyeket. Valamennyien Szasában gyönyörködtek, dicsérték a kis vasgyúrót.

— Nagyon nyugodt, nem úgy, mint Ánya — mondta Marija Alekszandrovna, a dicséretektől ragyogó arccal. — Ő néha egész éjszaka sírt.

— Miért sírtam? — kotnyeleskedett Ánya. — Mert nem engedtélt el a szökökúthoz!

— Ányecska, Ányecska! — ölelte meg Matilda Ivanovna jókedvűen. — De jól felvágta azt a kis nyelved!

Ideje volt asztalhoz ülni, Zaharovék azonban egyre késtek. Ilja Nyikolajevics nagyon csodálkozott: Vlagyimir Ivanovics mindig olyan pontos! Többször odament a feleségéhez, hogy most mit csináljanak, de Marija Alekszandrovna értetlenül vonta meg a vállát: mióta Zaharovot ismerte, ilyen még nem fordult elő. Legalább ideszalasztott volna valakit, ha nem tud eljönni. Ilja Nyikolajevics érezte, hogy valami rendkívüli dolog történhetett. Legszívesebben elszaladt volna hozzájuk, Marija Alekszandrovna azonban visszatartotta:

— Ha valamiért neheztel ránk, képzeld el, milyen kínos helyzetbe hozod. Amellett elég messze laknak, s úgy látom, a vendégeink türelmetlenkednek már. Ülünk asztalhoz, talán megérkeznek közben.

Az első poharat az újszülött egészségére ürítették. Iszogatás közben lassan meg is feledkeztek Zaharovékról. Egyedül Ilja Nyikolajevics leste az ajtót, de Vlagyimir Ivanovics nem jött el. Egyre nyugtalanabb lett. Bár-hogy igyekezett elűzni aggodalmát, a nyugtalanító kérdés makacsul viszsztatért: mi történhetett vele? Semmiképpen sem utazhatott el, hiszen pár órája, hogy találkoztunk . . .

— Idegeskedik valamiért, Ilja Nyikolajevics? — kérdezte Saposnyikov, észrevéve, hogy a házigazda minduntalan az ajtóra néz. — Marija Alekszandrovna! Engedje meg, hogy pohárköszöntőt mondjak!

— Parancsoljon, Gavril Gavrilovics!

— Szása nevezetes időkben született. Hatalmas erők feszülnek. érlelődnek a népben, és kiutat keresnek. Arra iszom, hogy gyermekeink megérjék azt a napot, amikor bekövetkezik ez a pillanat! Arra, hogy boldogabbak legyenek nálunk! Szása boldogságára emelem a poharamat!

Zaharovék még mindig nem jöttek meg. A vendégek beszélgettek, s minduntalan a cár elleni merényletnél kötöttek ki. Martinov, Saposnyikov, Malcev és Aunovszkij, akárcsak Ilja Nyikolajevics, elégedetlenek voltak az elmúlt évek eseményeivel. Csernisevskij elítélése különösen nagy felháborodást keltett. Amikor erre terelődött a szó, Martinov kijelentette:

— Én nem vagyok a terror híve. De ha őszinte akarok lenni, a cár egyedül Csernisevskij miatt is megérdemelte, hogy rálőttek. Ha pedig a sok börtönt, a Szibériába küldött kényszermunkások tömegét nézzük . . . Nagy kár, igenis kár, hogy a golyó célt tévesztett! Úgy látom, uraim, meglepődtek a szavaimon . . .

— Mint minden halandót, a cárt sem ítéld meg csupán abból kiindulva, hogy mit vártunk tőle — jegyezte meg Malcev. — Figyelembe kell venni, mire képesek. Márpedig ha az előbbi uralmat összehasonlítjuk a mostanival, nem értem, miért kell olyan szigorúan megítélnünk a cárt. Igaz, rengeteg igazságtalanság történik. De megszűnt a jobbágyrendszer, az emberiségnek ez a szégyene! És másutt is szembeötlő változások történtek, ez tény. Igaz, sok reményünk nem vált valóra, ez is tény. De hát Alekszandr Nyikolajevics őfelsége mindössze tíz éve van a trónon. Rövid idő olyan hatalmas ország életében, mint a miénk! Képtelen vagyok elhinni, hogy a cár olyan szépen kezdődött uralma után az apja nyomdokain haladna tovább. Ma már ez egyszerűen lehetetlen.

— Téved, Mihail Pavlovics! — kiáltott fel Martinov. — Lehetséges!

— De még mennyire! — helyeselt Saposnyikov.

— Ez borzasztó volna! — mondta Ilja Nyikolajevics kétségbeesetten. — Kiben reménykedhetünk akkor? Kitől várunk jót a nép számára?

— A néptől! Csakis tőle! — válaszolt Saposnyikov.

— Ki ne tudná ezt az igazságot, Gavril Gavrilovics? — legyintett Ilja Nyikolajevics. — De ugyan mit várhatunk egy olyan néptől, amelyik évszázadokon át a legbarbárabb rabságban sínylődött? Gyönyörű volna, ha maga a nép dönthetné el a sorsát. De ahhoz, hogy erre képes legyen, fel kell világosítani. Meg kell ismertetni vele azt a tudást, amit a történelem folyamán az emberiség felhalmozott. Műveltség, műveltség és még egyszer műveltség: ez kell az orosz népnek. Hányszor megfordult már a fejemben, hogy nekünk, uraim, a parasztgyerekeket kellene tanítanunk, nem pedig a nemes ifjakat. Igen, ezt kellene tennünk! Hiszen a mi népünk, akárcsak Gogol leányzója, azt sem tudja, melyik a jobb és melyik a bal. Ha erre gondolok, kifejezetten büntudatot érzek, hogy én, a jobbágy fia, aki felsőfokú képesítést kaptam, az isten a megmondhatója, micsoda kínok árán, még én sem tudok segíteni. Egyetlen vigaszom, hogy még lehet rá alkalmam . . .

Beszélgetés közben gyorsan múlt az idő. A vendégek csak éjfél után távoztak. Ilja Nyikolajevics a dolgozószobájában ledőlt a díványra, amíg leszedik az asztalt. Észre sem vette, mikor aludt el . . .

Zaharov késő éjszaka kopogtatott be, mikor a vendégek már elmentek. Marija Alekszandrovna leszedte az asztalt, s éppen leült, hogy megszoptassa Szását. Azt hitte, valamelyik vendégük ittfelejtett valamit, s azért jött vissza. Meg sem kérdezte, ki az, ajtót nyitott, Zaharov állt előtte feldőlt arccal. Hirtelen nem tudta eldönteni, vajon a kelleténél többet ivott, vagy halálosan meg van rémülve.

— Az isten szerelmére, Marija Alekszandrovna, bocsásson meg... Többször idejöttem már, de a vendégek előtt nem akartam...

— De hiszen csupa jóbarát volt itt...

— Igen, tudom, mégsem jöhettek be... Nagyon kérem, bocsásson meg a késői zavarásért... A meghívásuknak sem tudtam eleget tenni, ezért is elnézést kérek... Higgycs el, igazán nem az én hibámból történt...

— Elhiszem. Nyugodjon meg, nem történt semmi.

— Köszönöm... És... ne haragudjon, de nemcsak emiatt zavarom magukat éjnek idején. Okvetlenül beszélnem kell Ilja Nyikolajeviccsal. Most, rögtön mondanom kell neki valamit...

— Már alszik.

— Költse fel, kérem. Biztosíthatom, hogy ok nélkül nem zavarnám...

— Akkor várjon egy kicsit, mindjárt felébresztem. Foglaljon helyet.

— Ó, csak pár perc az egész...

— Igyon egy kis bort, hiszen látom, hogy reszket. — Marija Alekszandrovna töltött egy pohárba. — Tessék...

— Köszönöm. Igaza van. Rettenetes napom volt...

Marija Alekszandrovna átsietett a dolgozószobába, és halkán költögetni kezdte a férjét.

— Iljusa, ébredj fel.

— Tessék? Mi az, mi történt?... — dűnnyögte Ilja Nyikolajevics. — Te vagy az?... A nemjóját, mikor aludtam el?

— Iljusa, nem költöttelek volna fel, de itt van Zaharov...

— Mikor jött?

— Pár perce.

— Hány óra van?

— Fél három. Annyira kért, hogy költselek fel. Azt mondja, okvetlenül beszélnie kell veled.

— De hát mi történt? — nyugtalankodott Ilja Nyikolajevics.

— Nem tudom.

Zaharov azonnal beszélni kezdett, amint bement a nappaliba.

— Bocsásson meg, de el kell mondanom valamit. Nem várhattam reggelig, halaszthatatlan dologról van szó... Talán inkább négyszemközt!...

Bementek a dolgozószobába; Vlagyimir Ivanovics becsukta az ajtót, és csak ezután szólalt meg:

— Ilja Nyikolajevics! A cárra Karakozov lőtt rá!

— Mitya?

— Ő.
— Örület! Hogyan tehetett ilyent? Nem, ez hihetetlen!...
— Én sem hittem el, de kiderült, hogy igaz... Néhány órával ezelőtt házkutatást tartottak nálam.

— Házkutatást? Hogyhogy? Miért?
— Karakozovval együtt letartóztatták Isutyint, Sztrangyent, Juraszovot, Jermolovot, Zagibalovot és még több penzai tanítványunkat. Az „akasztó” Muravjov nyomozó bizottsága most mindenkit elővesz, akivel a letartóztatottak ismeretségben álltak. Nem hinném, hogy magát is meglátogatnák, mégis kötelességemnek éreztem figyelmeztetni, bár szavamat vették, hogy senkinek se szólok... .

— Elképesztő! — Ilja Nyikolajevics mintha csak most fogta volna fel a hallottak értelmét. — Mit vittek el magától?

— Apróságokat. Néhány folyóiratot Csernisevskij és Dobroljubov cikkeivel, a *Mit tegyünk?*-et, Isutyin és Sztrangyen egy-két levelét. Teljesen ártalmatlan írások. A többi iratokat, levelezéseket elküldtem Penzába, amikor vissza akartam menni; szerencsére még nem hoztam el a rokonaimtól. Ott van a Herzen-féle Kolokolnak majdnem minden száma... Úgy tudom, maga is őriz néhányat belőle, ezért akartam figyelmeztetni. Amikor Sztrangyen ide jött, hogy leérettségizzen, felkereste magát?

— Igen.

— Látja! Elég, ha megemlíti a nevét a kihallgatáson. Ismeri az elvűket: tartóztass le minél több embert, száz között talán fennakad a vétkes is. Úgy emlékszem, hogy Sztrangyen Aunovszkijnál is járt.

— Igen. Sőt többször is.

— Akkor megyek, szólok neki.

— Elkísérem.

— A világért se! Ide is úgy jöttem, hogy lehetőleg senki ne vegye észre. A portás alszik. Jó éjszakát — Zaharov szemébe húzta sapkáját, és szempillantás alatt elhagyta a lakást.

Ilja Nyikolajevics az ablakból látta, amint az utcára érve óvatosan körülnéz, felhajtja a gallérját, és végigsiet a sötét Tyihonov utcán. De még el sem tűnt a szeme elől, mikor az erőd kapuján kilépett egy férfi, szapora léptekkel átvágott a téren, és Zaharov után eredt. Mit jelent ez? Máris figyelik? „Talán nem mondott el mindent, amit tud?” — merült fel Ilja Nyikolajevicsban, s megint elfogta a nyugtalanság. De nem, igazán nem gyanúsíthatja Zaharovot azzal, hogy nem volt őszinte. Az viszont lehet, hogy elhallgatott valamit, mert nem akarta terhelni őt olyan hírekkel, amelyeknek ismerete csak árthat neki. Hiszen azt is büntetik, ha nem jelenti, amiről tudomása van. Gyalázatos, aljas törvény, mely az emberek legalantasabb hajlamait fejleszti.

Ilja Nyikolajevicsnak nem voltak titkai a felesége előtt. Azonnal bement hozzá. Még szoptatott. Elmondott mindent, amit Zaharovtól megtudott. Marija Alekszandrovna végighallgatta, betette Szását a kiságyba.

— Meg kell néznünk az írásokat — mondta. — De hozd át ide. Ha

figyelnék az ablakunkat, mégis természetesebb, ha ilyen késő éjszaka a gyerekszobában van világos.

— Okos gondolat — mondta Ilja Nyikolajevics. Neki ez eszébe se jutott volna. — Azonnal áthozok mindent.

Sorra behozta a gyerekszobába íróasztalának fiókjait, és kiszórta tartalmukat a szőnyegre. Azután leültek, és válogatni kezdtek.

Ilja Nyikolajevics megőrzött mindenféle „tiltott gyümölcsöt”, ahogy tréfálkozva mondogatta. Közéjük tartoztak Nyekraszov kéziratban terjesztett versei. A cenzúrázott sorokat és versszakokat, melyek helyét csak pontok jelölték, saját kezűleg írta be. Most sajnálta kidobni őket, hadd maradjanak, talán nem lapoznak át minden könyvet a csendőrök. Hiszen oly nehezen szerezte meg kedvenc költőjének e sorait. Igazságtól izzó sorok, melyek mindig felkavarják az embert, ahányszor olvassa:

Ha kell, hazáért tűzbe menjél,
Tedd életed becsületére . . .
S ha életed feláldozod,
Nem halsz hiába . . .

S a cenzúrázott sorok helyére beírt folytatás:

. . . Szent dolog,
Ha harcban hull a hősök vére . . .

Új versszak:

Szabadságunk törékeny csónak,
A vihar zúg s taszítja mélyre,
A költő sír, a költő sóhajt,
A polgár, nem embere a szónak,
A saját fejét adja érte
Mikor . . .

A cenzúra kihúzta a dekabristákról szóló szakaszt, de Ilja Nyikolajevics megszerezte és beírta:

. . . de hallgatok . . . hiszen
Köztünk sem ujság az ilyen
Sors, mely polgárainkat érte.
Te tudsz-e róla? . . . Borulj térdre! . . .*

És a Kolokol példányai! Egyik ismerősétől vette. Hogyan váljon most meg tőlük? Pedig veszélyes volna megtartani. De megsemmisíteni sincs szíve.

* Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása

— Add ide. Bedugom Szása bölcsőjébe — ajánlotta Marija Alekszandrovna. — Remélem, nem borítják ki
— És ezt hová tegyük?
— Mi ez?
— Hallgasd meg.
— Add ide, inkább elolvasom.

Elvette férjétől a papírlapot, és olvasni kezdte a verset, melyet Ilja Nyikolajevics másolt le szabályos, szép betűivel.

Feledhetetlen Nyikolájunk
Mikor jobb létbe költözött,
Péter apostol elé járult:
Venné a mennyországba őt.
Kapus kérdezte: — A Neved?
— Cár vagyok! — volt a felelet.
— Cár-é? Hát, várni kell sorodra,
Keskeny a paradicsom útja
S oly szűkek mind a főkapuk,
A tömeg mozdulni se tud!
— No és miféle csöcselék?
— Közrendű nép.
A te néped. Felismerhetnéd:
Mind holtta dicsőült nemes nép.
Szabad jobbágyok — kissé arrébb.
Ilyen szegény koldusokat
A paradicsom befogad.
Nyikoláj elgondolkodott:
„A paradicsom túlzsúfolt!”
S így írt fiának: „Kedves Szása!
Útunk nehéz a mennyországba.
Ha szereted alattvalóid,
Megnyirbáld jómódukat
S hogy a paradicsomba juss,
Önekik koldusbotot adj!”*

Alatta a megjegyzés: „Varencov azt állítja, hogy a satírát egy kisorosz költőtől, Tarasz Sevcsenkótól kapta, hogy lemásolja. Varencov szerint ő maga írta, habár úgy nyilatkozott, hogy ő is másolta valakiről. Sevcsenko elmondta Varencovnak, hogy ezekért a verssorokért kellett tíz évig katonáskodnia. »Álom« — ez a hosszú vers címe, csak néhány szakaszát jegyeztem fel, amelyek különösen dühítették Miklós cárt:

A föld fekete öble éled —
talán a sirból tápáskodnak
remélt igazukért a holtak —
talán eljött a végítélet?

* Szily Ernő fordítása

Nem holtak, nem meggyilkoltak,
igazuk keserve;
élők ezek mind egy szálig,
rabságba süllyedve,
üregből aranyat túrnak
sok hatalmas úrnak.
Sorsuk rabság, kényszermunka.
Miért? Isten tudja —”*

— Sajnálom, de ezt meg kell semmisíteni — sóhajtott fel Ilja Nyikolajevics, és az elégetésre szánt halmazra tette a lapot.

— Add csak ide. Eldugom a Kolokollal együtt. Nyáron majd elviszem apához. Említettem már neked, hogy gyógyította Sevcsenkót, amikor még egy mázolónál inaskodott. Apa akkor a Mária-kórházban volt osztályvezető főorvos. Kedvelte a tehetséges jobbágyfiút, és rettentően felhábortotta, ahogy a cár elbánt vele. Nagy élvezettel olvassa majd ezeket a sorokat...

Reggelig válogatták, égették azt, amit Ilja Nyikolajevics sok-sok éven át gyűjtött össze. Egyiktől-másiktól nehéz szívvel váltak meg, de veszélyes lett volna megőrizni őket. Nem adhatták oda senkinek se, hogy vigyázzon rájuk: Aunovszkij, Saposnyikov, Martinov ugyancsak számíthatott a házkutatásra.

11

Mindaddig bizonyosra vette mindenki, hogy a merénylet lengyel, amíg nem hozták nyilvánosságra a nevét. De a nyomozó bizottság kiderítette, hogy egy Dmitrij Vlagyimirovics Karakozov nevű fiatalember lőtt rá a cárra. Orosz, ráadásul nemesi származású. Ám mindenkinek lengyel merénylet kellett, ezért továbbra is azt híresztelték, hogy valójában polák, aki ellopta az elhunyt Karakozov igazolványát. Állítólag a moszkvai diákok felügyelője azonosította Karakozovot. (Mitya sokáig tagadta a nevét, s kilétének megállapítása végett megnézették mindenkivel, aki hajlandó volt szolgálatot tenni az „akasztó” Muravjovnak.) Miért lenne orosz, mondogatták, mikor lengyelül, franciául és németül is tud? De azután letartóztatták Isutyint is — abban a szállodai szobában, ahol Karakozov a merénylet előtti éjszakát töltötte, találtak egy eltépett borítékot Isutyin moszkvai címével; majd a kör többi tagját, s most többé nem lehetett holmi mendemondákkal lengyelt faragni Karakozovból és társaiból. Oroszok voltak valamennyien. A nép ezután bebizonyítottanak látta, hogy a földesurak akarták megölni a cárt, mert szándékában állt elvenni és a parasztoknak adni a birtokaikat. A muzsikok türelmetlenül várták a földmérőket: már a tavasszal be akarták vetni a cártól kapott parcellákat...

Egykettőre híre kelt a városban, hogy Karakozov Ilja Nyikolajevics tanítványa volt. Bárhová ment, kérdésekkel ostromolták:

* Weöres Sándor fordítása

— Mondjon róla valamit . . .
— Igaz, hogy már az intézetben kiütköztek bűnöző hajlamai?
— Gratulálhatok önnek, Uljanov úr? — kérdezte Rozing epés mosoly-
lyal, amikor találkoztak. — Ön nevelte azt az elvetemült bűnözőt?
— Igen, az én tanítványom volt.
— Ó, a tanítványa?! — harsogta Rozing diadalittasan. — Mindjárt gon-
doltam! Mindjárt gondoltam, hogy csakis ön nevelhetett ilyen gonosztevőt.
Csakis ön! Konsztantyin Ivanovics — fordult Szadokovhoz —, ez nem ma-
radhat ennyiben. Ezt okvetlenül ki kell vizsgálni . . .

Ez a fenyegetés fölöttébb nyugtalanította Ilja Nyikolajevicsot, aki tudta,
milyen aljasságokra képes Rozing. A feleségének nem szólt, de amikor
találkozott Zaharovval, neki mindent elmondott. Zaharov nevetett:

— Magát megfenyegették, de engem már ki is rúgtak.
— Mit mond?!
— Kitették a szűrőm. Mindjárt a házkutatás utáni napon.
— És . . . és most mihez kezd?
— Egyelőre fogalmam sincs. Sok jó ember él a földön, talán nem hagy-
ják, hogy éhen pusztuljak. Lám, Volga anyánk is éledezik . . . millió és
millió sorstársamnak ad kenyeret. Jöjjön, Ilja Nyikolajevics, felhajtunk
egy pohárral, közben beszélgetünk. Unatkozom maga nélkül, de félek fel-
keresni, hátha figyelnek. Igazán nem szeretném a nyakába csődíteni a cári
vendégsereget . . .

Ilja Nyikolajevics most vette csak észre, hogy Zaharov már ivott, azért
van ilyen „filozofikus” hangulatban. Betértek a vendéglőbe.

— Nézzen ki — mondta Zaharov, alighogy letelepedtek. — Látja a temp-
lomot?

— Hogyne! Ott keresztelték meg Szását.
— Nagyon sajnálom, hogy nem ittam az egészségére. De most majd be-
pótoljuk! Pincér!

— Parancsoljon, Vlagyimir Ivanovics! — került elő a felszolgáló ási-
tozva; a vendéglő üres volt, hát békésen szundikált a kályha mellett.

— Hozz vodkát és harapnivalót!
— Mennyi vodkát parancsol?
— Mi az, már elfelejtetted az adagomat?
— Bocsánat! Hozhatom?
— Máris! De szaporán!
— Azonnal itt lesz — kacsázott el a pincér, szutykos asztalkendőjét lo-
bogtatva.

Zaharov visszatért a félbeszakadt beszélgetésre.

— Szóval Rozing megfenyegette?
— Igen. Bizonyára írja is már a feljelentését.
— Nagyon valószínű. De ne keseredjen el. Látja, én ide térek be, ha
már nagyon nehéz a szívem. Arra gondolok, mennyit szenvedett Sevcsenko,
és mindjárt eltörpülnek a magam gondjai.

Visszajött a pincér, az asztalkendővel csapkodva, eléjük tette a tálcát a palack vodkával, némi előétellel.

— Köszönöm, barátom. Hozz még egy kis kaviárt is — rendelt újra Zaharov, miközben töltött. — Hát akkor, Ilja Nyikolajevics, engedje meg, hogy ezt a poharat a fiára ürítsem . . .

— Kérem.

— Azt hiszem, szerencsésebb sorsa lesz, mint nekünk.

— Adja az isten.

Ittak, falatoztak. Nem jött be senki a vendéglőbe — kint szemerakelt az eső —, a két jó barát otthonosan érezte magát.

— Most hová szándékozik menni, Vlagyimir Ivanovics? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a második pohár után.

— Akár teherhordónak a kikötőbe! Isten elég erőt adott. Majd cipelem a zsákokat, ládákat. Mégis könnyebb, mint tízévi katonáskodás. Ha pedig becsapják előttem minden iskola kapuját, igazán mindegy, mivel keresem meg a kenyeremet. Ismeri Levasov földbirtokost?

— Hallottam róla.

— Intézői állást ajánl. Azt hiszem, el kell fogadnom. Csöppet sincs nyemre, de azzal vigasztalom magam, hogy Levasov birtokának majdnem teljes jövedelmét azoknak adja, akik börtönben ülnek vagy kényszermunkán sínylődnék. Hallottam, hogy Sztrangyennek is felajánlott pénzt Csernisevskij kiszabadítására, de ő nem fogadta el: bőségesen elég volt nekik Jermolov vagyona. Gondolja meg, tizenkét ezer gyeszjatyina! Jermolov maga mondta nekem, mihelyt nagykorú lesz, összes vagyonát a forradalomra áldozza.

— Félek, hogy felnőtt fejjel megváltoztatja az elhatározását.

— Elképzelhető. Nagyon könnyen befolyásolható . . . Voltaképpen nagyon sajnálom a diákjainkat, olyan jóra való, nemeslelkű fiúk. Azért pusztulnak el, mert mindenkinek jót akartak. Tudja, mi a legborzasztóbb? Az, hogy azok mocskolják őket, akikkel jót akartak tenni. Hát nem tragikus? Mitya Karakozov is azt kiáltotta a rátámadó tömegnek: „Miattatok tettem, testvéreim!” A „testvérei” pedig majdnem széttépték. Meg is teszik, ha a rendőrök nem védik meg. Képzelheti, mennyire megdöbbent szegény fiú! Minduntalan Don Quijote jár az eszembe, ahogy a szélmalomokkal harcolt, óriásoknak véelve . . .

— Bizony, szomorú. Nagyon sajnálom őket — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Felfoghatatlan, mi vezette Mityát? Néha már arra gondolok, hogy elment az esze.

— Beteg volt, de szerintem korántsem annyira, hogy ne tudta volna, mit csinál. Főként ilyen komoly lépésnél. Előkészítették, megfontolták az egészet.

— Ugyan miben reménykedtek?

— Azt beszélték, a cári udvarban létezik egy erős párt Konsztantyin nagyherceggel az élén, és csak az ürügyet várja, hogy átvegye a hatalmat. S az első dolguk: földet adni a parasztnak. Mitya alighanem azt remélte,

ha megöli a cárt, trónra segíti a nagyherceget, aki majd a haladó reformok útjára vezeti Oroszországot.

— Azt hiszi, ha nem hibázza el a lövést, így is történt volna? — kérdezte Ilja Nyikolajevics leplezetlen iróniával hangjában.

— Dehogyan hiszem. Azt sem értem, hogy Mitya hogyan képzelhetett ilyet józan ésszel. Néha azonban arra gondolok: lehet, hogy Oroszország lelkében, lent a mélyben olyan érzések és gondolatok érlelődnek, amelyekről nekünk fogalmunk sincs. Különb megrázkódtatások is érhetnek még bennünket; Mitya Karakozov merénylete csak jeladás volt. Hiszen ezek a reformok is csak felszínre hozták a fájó kérdéseket, feltépték a sebeket, melyek századok óta kínozták népünk testét... Higgye el, megérjük mi még a barikádokat is!

12

Teltek-múltak a napok, a hetek, s az élet még mindig nem tért vissza megszokott medrébe. Nemhogy apadt volna, még jobban duzzadt a hálaadó istentiszteletek hazafias hurra-áradata. A gyűlések elképesztő méreteket öltöttek, hol még mindig Komisszárov megajándékozására, hol kápolnára, emlékműre, és a jó isten tudja még, mire. A kishivatalnokok adósságokba keveredtek, hogy fizetni tudjanak. Muszáj volt adakozni, különben fuccs az állásuknak, s a megbízhatatlanok listájára kerülnek.

— Igazán nem tudom már, mit tegyek — panaszkodott Ilja Nyikolajevics a feleségének. — Most aranykardra és három lóra gyűjtenek Komisszárovnak, nekünk meg mindössze három rubelünk maradt. És hol van még a fizetés?

— Kölcsön kell kérni valakitől.

— Ugyan kitől? Már mindenki ezeket az adókat nyögi!

— Írnunk kell apámnak...

— Amúgy is tartozunk már neki.

Marija Alekszandrovna sóhajtott: hiába, nincs más megoldás. De mégsem kellett írniuk, mert a gyerek, az unoka születésére küldött üdvözlő távirat után pénzt is kaptak a boldog nagyapától. Alekszandr Dmitrijevics ismerte Mása szűkös anyagi helyzetét, és segített, nem várta meg, amíg kér.

A kormányzó, Ogyincov altábornagy díszbédjére is gyűjtöttek, s természetesen nagyvonalúan rendezték meg: mások zsebére tudott bőkezű lenni. S tudta fitogtatni az éberségét is: alighogy megjelent a kormányzói hatalom kiterjesztéséről szóló ukáz, utasítást adott, hogy nihilistának minősítenek minden nőt, aki kerek sapkát vagy kámzsát és szemüveget hord, illetve rövidre vágatja a haját. Behurcolták őket a rendőrségre, ahol kötelezték őket, hogy öltözzenek át krinolinba. Akik nem vetették alá magukat a kormányzói parancsnak, azt kiutasították a kormányzóságból. A Golosz leköszölte ezt a rendeletet, s a nyizsegorodi kormányzó neve be-

járta egész Oroszországot. Még a hivatalnokai is krinolinoknak csúfolták a háta mögött.

Ilja Nyikolajevics ímmel-ámmal ment el a kormányzó ebédjére. De tudta, hogy távolmaradását a társadalom kihívásának tekintenék attól, aki a gonosztevő Karakozovnak tanára volt. A rendőrfőnök, Cejdlér ezredes tudakozódott már felőle az igazgatónál; ezt Aunovszkijtől tudta meg, aki éppen jelen volt. Ilja Nyikolajevics már várta, hogy Cejdlér hívatni fogja, kivált a Zaharovnál tartott házkutatás után. Előre megfogalmazta, mit fog mondani, de a rendőrfőnök nem sietett. Amikor a legkevésbé számított rá, a kormányzó ebédjén szoltak neki, hogy másnap jelenjen meg az ezredesnél. Ne tekintse ezt hivatalos felszólításnak, szó sincs róla, az ezredes úr csupán barátságos eszmecserére invitálja. Rozing baljós mosolyából Ilja Nyikolajevics megértette, hogy ő is közreműködött e „barátságos eszmecsere” megszervezésében.

— El kell mennünk innen! — vonta le a tanulságot Ilja Nyikolajevics, miután beszámolt feleségének a történetekről.

— Igen. De hová?

Mit válaszolhatott erre?

— Be kell látnod, hogy most semmiképpen nem mondatsz fel — folytatta Marija Alekszandrovna, mielőtt férje bármit is szólt volna. — Itt kell maradni, és várni, hogy végződik az ügy.

— És ha nekem is azt tanácsolják, amit Zaharovnak? Hogy adjam be a lemondásomat! Mi lesz akkor?

— Erre talán nem kerül sor. De ha mégis, mit tehetünk? Kénytelenek leszünk más kenyérkereset után nézni. Én minden gondodban osztozom, Iljusa...

— Köszönöm, drágám — csókolta meg Ilja Nyikolajevics hálásan a felesége kezét. — Ideje Cejdlérhez indulnom...

— Fel a fejjel, Iljusa. Ne félj tőle!

13

Ilja Nyikolajevics belső feszültsége 1866 egész nyarán nem csitult. Az „akasztó” Muravjov bizottsága folytatta munkáját. Mindenütt csak arról beszéltek, kit tartóztattak le, kinél volt házkutatás. Kiderült, hogy olyanokat is lefogtak, akiknek semmi közük sem volt a merényletnek. Cserevin ezredes, a bizottság egyik tagja ki is jelentette:

— Lehetőleg minél több embert kell letartóztatni. A letartóztatás és a házkutatás óvintézkedés. Majd a nyomozás kideríti, ki bűnös, ki nem. Ilyen esetekben senkinek sincs joga megsértődni.

Cserevin ezredesnek vaslogikája volt. Csakhogy amikor az ártatlanul bebörtönzött emberek hónapok múlva kiszabadultak, s jelentkeztek korábbi hivatalukban, a helyükön már mások ültek. Ebben is a vaslogika érvényesült: tudniillik akit letartóztattak, az nyilván rá is szolgált.

Bejelentették, hogy Karakozovot halálra ítélték, s ő kegyelemért folyamodott a cárhoz. Mindenki azt találgatta, megkegyelmeznek-e neki. Idestova fél esztendő telt el a merénylet óta, valamelyest lecsillapultak a szenvedélyek, itt-ott már azt rebesgették, hogy az uralkodó könyörületes lesz, és megváltoztatja a halálbüntetést. Hiszen Karakozov elhibázta a lövést, és megbánta tettét. Állítólag könnyek között mondta Cserevin ezredesnek:

— Nagyon sajnálom, hogy olyan uralkodó életére törtem, amilyen II. Sándor. Nem is órá emeltem én fegyvert. Én egy cárra lőttem. És ezt nem bánom meg.

Annyira tartották magukat azok a híresztelések, hogy a cár megváltoztatja a halálos ítéletet, hogy lassan már nem is vitatták. Uljanovék kimondhatatlanul örültek, hogy Mitya Karakozov életben marad. Még olyan fiatal, s annyira naiv! S egyszer csak hírül vették: a cár jóváhagyta az ítéletet, azzal a nyilvánvalóan jezsuita mondattal indokolva, hogy mint ember megbocsátott, de mint uralkodó felelős népe sorsáért, és nem kegyelmezhet meg.

Ilja Nyikolajevics először hihetetlennek tartotta, hogy a cár jóváhagyta az ítéletet. Újra és újra elolvasta a szűkszavú, baljós közleményt, majd bement a feleségéhez. Marija Alekszandrovna éppen Szását szoptatta.

— Iljusa! Mi történt? — kiáltott fel ijedten, férje vértelen arca láttán.

— Az uralkodó jóváhagyta a halálbüntetést — mondta Ilja Nyikolajevics megtört hangon. E fél év alatt annyszor beszélgettek Karakozovról, oly sokszor gondoltak rá, sorsuk úgy összekapcsolódott az ő sorsával, hogy minden szenvedését sajátjukként élték át.

— Uramisten... — suttogta Marija Alekszandrovna. — Hol van hát a sokszor emlegetett végtelen uralkodói kegy?

Sokáig lesújtva hallgattak. Mind a ketten tisztában voltak vele, hogy a Karakozov-ügy az újabb megtorlások kezdetét jelenti. Biztos forrásból hallották, hogy az „akasztó” Muravjov tervezetet nyújtott be a cárnak, amely több „radikális” törvényjavaslatot tartalmaz a lázadás kiirtására. Muravjov követelésére betiltották a Szovremennyiket és a Russzkoje Szlovót. Nem segítettek Nyekraszov versei sem, melyeket Muravjov magasztalására írt, súlyos vétket vállalva magára, csakhogy megmentse a lapot. El tudták képzelni, mennyire megbánta a költő e tettét.

— Megint ijesztő, sötét fellegek tornyosulnak Oroszország felett — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Mennyi csodálatos remény vész oda! Úgy fest, hogy ezentúl csak az érdekel mindenkit, hogyan vegyék vissza a néptől, amit kapott. A vasárnapi iskolákat már bezárták, a gimnáziumi beiratkozást a legkülönbözőbb korlátozásokkal nehezítették meg. Ha bevezetik a klasszikus oktatást, az egyszerű nép fiai előtt végleg becsukódnak az egyetemek kapui. Kinek is jutott az eszébe, hogy az ókori nyelvek tanításával kiirtható az ifjakkból a szabadgondolkodás? A penzai intézetben az igazgatók úgy egzeciroztatták a diákokat, mint a bakákat, vesszőzéssel büntették a legkisebb vétket is, és micsoda lázadásokat szült ez a nevelés!...

— Azért volt így, mert az intézetben nemcsak Ogony-Dogonovszkij-féle emberek voltak — jegyezte meg Marija Alekszandrovna, aki gyakran járt Penzában Anna nővérénél, és jól ismerte az intézet ügyeit.

— Ez igaz! És ha egészen őszinte vagyok, Mitya halálában mi, a tanárai is vétkesek vagyunk. Elsősorban Vlagyimir Ivanovics és én. Mi vetettük el az ő és barátai lelkében ezt a magot, amely most ilyen féktelen növekedésnek indult. Hányszor beszéltünk a nép boldogságáról, önfeláldozó szolgálatáról...

Szása felsírt. Marija Alekszandrovna karjába vette, a szívére szorította.

— Hála istennek, hogy legalább Mitya szülei nem érték meg azt a szörnyű órát.

— Ha élne az édesanyja, ő talán ki tudná könyörögni a cár kegyelmét — mondta Ilja Nyikolajevics. — Hiszen az uralkodónak is vannak gyermekei... Ó, Mitya, Mitya! Belegondolni is szörnyű, mit élt át, mit érez a kivégzésre várva... Rettenetes.

Az újságok közzétették, hogy Karakozovot szeptember harmadikán reggel hét órakor nyilvánosan felakasztották a Szmolenszki-réten. Alekszandr Szerafimovics Gacisszkij azon a napon Péterváron volt.

— Karakozovot szégyenszekéren vitték akasztani. Olyan kimerült volt, hogy ha nem kötözték volna oda a padhoz, alighanem leesik róla. De amikor a szekér megállt, egyszerre mintha felébredt volna, felemelte a fejét, körülnézett az egybegyűlt tömegben, és felment a szégyenszlophoz. Az ítéletet lehajtott fejjel hallgatta végig. Nem, nem bűnbánóan, inkább mindenre elszántan. Felolvasták az ítéletet, de úgy lármázott a tömeg, hogy én egy szót sem hallottam belőle. Karakozov megint végighordozta tekintetét az embereken. Egyáltalán nem volt közönyös, inkább nagyon fürkészően nézett, mintha együttérzést keresett volna legalább egyetlen arcon. Abban a pillanatban csend lett, még a szekér elé fogott lovak kötőfékjének nyikorgását is hallani lehetett. Karakozov váratlanul a szívére tette a kezét, a kezét, mely remegés nélkül szegézett pisztolyt a cárra, és mélyen meghajolt minden irányban. A sokezes tömegből együttérző morajlás tört fel; mindenre számítottak, csak erre nem. „Látjátok, bocsánatot kér a néptől...” — hallatszott innen-onnan.

— Alekszandr Szerafimovics! Gondolja, hogy valóban bocsánatot kért?

— Isten a megmondhatója. Lehet, hogy csak elbúcsúzott... De talán valóban bocsánatot kért. Rá kellett döbbsennie, hogy ezzel a lövéssel nem használt, hanem ártott a népnek, amelyet szeretett, és amelyért kész volt az életét feláldozni. Könnyen rájöhettünk, hogy ez a felismerés alighanem sokkal hevesebb lelki gyötrelmet okozott neki, mint maga a halál. A tömeg együttérző moraja valószínűleg határtalan örömmel töltötte el, és kárpótolta kinjaiért. Felragyogott az arca, kihúzta magát, úgy látszott, mondani akar valamit, de a két hóhér megragadta a karját, és a bitófához vonszolta... Könnyek fojtogattak, attól féltem, elsirom magam. Sietve átfurakodtam az izgatott tömegen. Elvergődtem a fiákerhez, szóltam, hogy hajtson a városba. Vissza se néztem.

— Igaz, hogy Muravjov még egy jegyzéket nyújtott be a cárnak?

— Nem tudom biztosan. De azt igen, hogy az uralkodót elhalmozták mindenféle feljegyzésekkel, és mint mondják, ugyanaz a tartalma mindnek: hogyan lehet mihamarább visszahozni azokat az időket, amikor az „áldott emlékű” Miklós cár uralkodott.

— Maga szerint ez lehetséges? — kérdezte Ilja Nyikolajevics leplezetlen kétségbeeséssel.

— Én azt hiszem, elmúltak azok az idők. Különben... Majd meglátjuk, ha megérjük, Ilja Nyikolajevics...

Közeledett Szása születésnapja. Marija Alekszandrovna bő szárú nadrágot és fehér ingecskét varrt neki. Apjától kis csizmát kapott. Szása felpróbálta, megnézte magát a tükörben.

— Most már elutazhatunk a nagymamához is — jelentette ki.

— És ha megkérdezi tőled: hány éves vagy, kisunokám? Mit válaszolsz?

— Azt, hogy ma vagyok három.

— Nagyszerű — nevetett fel Ilja Nyikolajevics, s magához ölelte a gyereket. — Bizony, három. Milyen gyorsan repül az idő!

— Az időnek is van szárnya? — kíváncsiskodott Ánya, miközben felmászott ő is a papa térdére.

— Bizony, Ányecska!

— Milyen az idő szárnya? Olyan, mint a sirályé?

— Nem, dehogy. Olyan, mint a tűzmadaré.

— Akkor már tudom! Tudom! — tapsolt örömeiben. — A mama mesélt nekünk a tűzmadárról.

Marija Alekszandrovna minden szabad idejét a gyerekeknek szentelte. Ahogy Ánya meg Szása növekedett, egyre nagyobb szüksége volt pedagógiai ismereteire. Elolvasott minden cikket, melyeket Ilja Nyikolajevics hazahozott, és nagyon eredeti véleményt alkotott az olvasottakról.

— Micsoda pedagógus vészett el benned! — tört ki olykor Ilja Nyikolajevicsból. — És egyedül én vagyok az oka.

— Ugyan, Iljusa — mosolygott Marija Alekszandrovna. — Egyáltalán nem vagy hibás. A törvényeinket okold, amelyek ilyen helyzetre kárhozzátják a nőket. Mi már aligha érzük meg, amikor a nő elfoglalja végre Oroszországban azt a társadalmi helyet, melyet Csernisevskij olyan kitűnően írt le a *Mit tegyünk?*-ben.

— De bizony megérjük, Masenka! Meglátod! Bármilyen lassan, kinkeseresen, de mégis nagyot lépett előre Oroszország ebben az évtizedben. Gondolj csak a szégyenletes rabság megszűnésére. Ez már önmagában is olyasmi, amelyhez foghatót nem találsz Oroszország történetében. És ha egyszer megtört a jég a folyón, jön az áradás . . .

A családban uralkodó légkör elősegítette Szása adottságainak fejlődését. Marija Alekszandrovna rengeteg időt fordított rá, s a gyerek könnyűszerrel fogadott be mindent. Anyával sokat kellett foglalkoznia, amikor írni-olvasni tanította, Szását azonban inkább vissza kellett tartania, nehogy

túlterhelje még fejlődésben levő, kialakulatlan memóriáját, annyira gyors felfogású volt, és kitűnően megjegyzett mindent.

Szására nagy hatással volt a család, azonkívül sokat forgolódott a gimnazisták között, látta örömeiket-bánatukat. Marija Alekszandrovna alkalmanként hagyta, hogy egyedül sétáljon a két gyerek az udvaron. Ha Szása megjelent, a gimnazisták azonnal körülfogták. Anya féltékenykedett rá. Idősebb lévén, örökké attól rettegett, hogy valamelyik diák megbántja csöndes és félszeg kistestvérét. Állandóan fogta a kezét, a ruháját igazgatta-szépítgette, hogy mindenkinél csinosabb legyen. Szása megadóan tűrte a gyámkodást. Ha a gimnazisták azt mondták neki, hogy egy fiú ne fogadjon szót a lányoknak, csodálkozva pislogott felnőtteen komoly pillantású szemével.

Ha Anya olykor elengedte a kezét, s a barátnőivel játszadozva megfedkezett róla, Szása hátratette a kezét, úgy, mint az apja, s komolykodva járkálni kezdett az udvaron. Szigorú arcocskájával olyan benyomást keltett, mintha rendkívül fontos kérdés foglalkoztatná. A gimnazisták az osztály ablakaiból figyelték: — Nézzétek, úgy látszik, Szása vizsgára készül — mondogatták. Szünetben kiszaladtak hozzá, szorosan körülállták, és elbeszélgettek vele, mintha egykorúak volnának. Nem is lehetett másképpen, hiszen máris jobban tudott németül, mint a felsősök, azonkívül sok francia szót is ismert. Olyan emlékezőtehetsége volt, hogy napok múlva elismételt bármit, amit egyszer hallott. Szülei nem tiltották meg Szásának, hogy barátkozzon az alsósokkal. Belátták, hogy fejlettségénél fogva inkább a nagyobb gyerekekhez vonzódik; a vele egykorúak társaságában unatkozott. Vizsgaidőszakban, mikor a gimnazisták könyvvel a kezükben hangosan magoltak az udvar különböző pontjain, nem lehetett a lakásban tartani, mindenáron hallani akarta őket. Mikor a gyűlölt latint magolták, otthon különböző hangnemben kántálta: *repeto, repetis, repetit* . . .

— Mit halandzsázol, Szása?! — szólt rá Anya. — Kitől tanultad ezeket az érthetetlen szavakat?

— Miért volnának érthetetlenek? *Repeto* azt jelenti, hogy ismétlek. Igaz, mama?

— Igaz hát — mosolygott Marija Alekszandrovna.

— Látod? — húzta ki magát Szása. — Így fogok felelni majd a vizsgán, ha én is gimnáziumba járok. Ugye, mama?

— Igen, Szásenka . . .

A születésnapját szerényen ünnepelték meg, csak Matilda Ivanovna és Mihail Pavlovics, a keresztszülők, valamint Saposnyikovék jöttek el. Gavril Gavrilovics Saposnyikovnál házkutatást tartottak a minap: politikai kapcsolatait bizonyító iratokat kerestek. De elszámították magukat. Gavril Gavrilovicsnak tudomására jutott, hogy titokban figyelik, és az illegális írásokat elvitte a felesége szüleihez, egy isten háta mögötti falucskába. Nem ijedt meg a házkutatástól, a szokásos élcelődéssel mesélte el, miként segített a félig-meddig analfabéta rendőrnek átvizsgálni a könyvtárát.

Szásá minden szót hallott, és amikor Gavril Gavrilovics befejezte, megkérdezte:

— Nekem is tetszik adni könyvet?

— Hogyhogy? Talán már tudsz olvasni? — csodálkozott Saposnyikov.

— Tudok — válaszolta Szása büszkén.

— Marija Alekszandrovna! Mit nem hallok!

— Tudja, Gavril Gavrilovics, ez minket is nagyon meglepett — mondta Marija Alekszandrovna, szeretettel simogatva Szása göndör fejcskáját. — Anyát kezdtem tanítani, elvégre két évvel idősebb Szásánál, és nemsokára iskolába megy. Szása is ott üldögélt, persze figyelt, és higgye el, épp olyan jól olvas már, mint Anya.

— Nocsak, fiaskám — lelkendezett Gavril Gavrilovics. — Ha így haladsz, nyolcéves korodban levizsgázhatsz az egész gimnáziumi anyagból. Hát halljuk, olvass fel nekünk valamit.

Odaadták Szásának a híres pedagógus, Usinszkij *Gyermekvilág* című tankönyvét. Találomra felnyitotta a könyvet, és hangosan, szépen formálva a szavakat, olvasni kezdett:

„Az ember. Én ember vagyok, igaz, hogy még kicsike, de nekem is ugyanolyan lelkem és testem van, mint a többi embernek. Testem hét fő részből áll. Ezek: a fej, a nyak, a törzs, a két kéz és a két láb. Fejem formája hasonlít egy gömbhöz...”

— Elég, elég! — állította meg Gavril Gavrilovics, és elvette tőle a könyvet. — Okos gyerek vagy! Csak így tovább, Száska fiam, sohase várj arra, hogy a sült galamb a szádba repüljön. Mindenért nyúlj érte. Érted?

— Igen — válaszolt Szása komolyan; úgy tűnt, valóban érti, miről beszél a vidám, jóságos bácsi, akit a gimnazisták, mint sokszor hallotta, csak Gavrilnak neveztek, mint egy kisfiút.

— Okos gyerek vagy! — mondta újra Saposnyikov ragyogó szemmel. — És jól jegyezd meg, Szásenyka, hogy az ember legfontosabb testrésze a feje...

— Ezt tudom — mondta Szása.

— Nagyon jó! Örülök, hogy ennyi mindent tudsz. Talán még arra is tudnál válaszolni, mire való az embernek az a bűnös feje, amelyik egy gömbre hasonlít? Hogy legyen mire tenni a sapkáját?

— Arra. Meg hogy gondolkodjon is vele, ha kell...

— Úgy, tehát gondolkodásra is? — nevetgélt jókedvűen Saposnyikov. — Akkor nincs több kérdésem. Derék fiú vagy, Szásenyka!

— Most pedig menjetek át a szobátokba játszani — állította fel Marija Alekszandrovna a gyerekeket az asztaltól.

Anya és Szása kézen fogta a kis Kolja Saposnyikovot, és kimentek. A hölgyek is követték őket, a férfiak pedig arról kezdtek beszélgetni, ami leginkább foglalkoztatta valamennyiüket, a Pétervári Egyetemen, az Orvostudományi Akadémián és a Műegyetemen lezajlott diákzavargásokról. Az egyetemisták már januárban követelték, hogy engedélyezzék a szabad gyűlésezést ügyeik megvitatására. Kormánykörökben nagy izgalmat keltett a követelésük. Kivált a Műegyetem hallgatóinak fellépése okozott riadalmat, mert ez félig-meddig katonai főiskolának minősült. A reakciós

sajtó mindent elkövetett a tüntetés kisebbitésére. Március 21-én a Peterburgszkije Vedomosztyi azt írta, hogy a gyűlésen mindössze negyvenen vettek részt, a többiek — ötszáznál több diák — nem tartottak velük, és hogy állítólag egyetlen előadást sem halasztottak el. Másnap a lap kénytelen volt beismerni, hogy a hallgatóknak jó ötven százaléka részt vett a megmozdulásban, és csupán egy előadást tudtak megtartani.

Az egyetemisták lecsendesítésére csendőröket küldtek ki, Trepov tábornok, a pétervári rendőr-főkapitány személyesen jelent meg az egyetemen, hogy belátásra bírja — az újságok szerint — botrányosan viselkedő hallgatókat, akiket a nihilisták bujtogatnak. Március 22-én Pétervár utcáin röplapokat szórtak szét, melyek a diákok követeléseinek támogatására szólították fel a járókelőket. Ezek a követelések így hangzottak: gyülekezési szabadság, segélypénztár felállítása és kölcsönkönyvtár szervezése rendőri felügyelet nélkül. Az egyetemisták követelték továbbá, hogy megbízottaik részt vehessenek az ösztöndíjak és segélyek elosztásában. A közvélemény gyáva hallgatással, az újságok otromba szitkozódással válaszoltak erre a diák-felhívásra. A Veszty című újság közölte ugyan a felhívást, de saját kommentárja kíséretében, melynek lényege az volt: meg kell keresni és szigorúan meg kell büntetni a bűnösöket, akkor majd elmegy a többiek kedve is.

A nyizsegorodi gimnáziumban is megjelent egy ilyen röplap azon a homályos folyosón, ahová szünetben dohányozni jártak a diákok. Csirizzel ragasztották a falra, két napig ott lógott, míg Juskevics felügyelő észre nem vette. Akkora riadalom támadt, mintha Juskevics időzített bombát talált volna. Az igazgató éppen órát tartott, de félbehagyta, s elrohant a röplappal a rendőrfőnökhöz, nehogy valaki megelőzze. Cejldler ezredes, elolvassván a röplapot, paprikavörös arccal támadt Szadokovnak.

— Tessék, itt a liberalizmusának az eredménye, Szadokov úr! Ön talán azt hiszi, hogy a tanulók csempészték be? Szó sincs róla! A maga tanárainak a keze van benne. Igen, igen! Vegye tudomásul, hogy új Karakozovokat nevelnek a gimnáziumunkban, maga pedig békésen tűri ezt, és fedezi a lázadókat.

— Bocsásson meg, ezredes úr! — könyörgött Szadokov a félelemtől reszketve. — Honnan szerzett tudomást ilyesmiről?

— Hogy honnan? — ordított az ezredes. — Talán nem a maga gimnáziumában bújnak meg azok, akik Karakozovot tanították? És személy szerint nem maga volt a penzai intézet tanfelügyelője, ahol Karakozov tanult?

Mit mondhatott erre? Valóban ő volt a penzai nemesi intézet tanfelügyelője, amikor Karakozov oda járt. Emiatt nem dörgölhette soha Ilja Nyikolajevics orra alá, hogy ő volt a tanára Karakozovnak. (Bezzeg Rozing megtehetette!) S ha mások emlékeztették rá, Szadokovnak önkéntelenül elszorult a szíve. Elhatározta, hogy eltávolít mindenkit a gimnáziumból, akivel Penzában együtt dolgozott, de ezt a szándékát lassan, észrevétlenül valósítja meg. Vlagyimir Alekszandrovics Aunovszkijt, az egyik

penzai kollégáját már kitúrta. Uljanov még hátra volt. De hogy menessze, mikor a kazanyi tankerület 1867—68-ban úgy értékelte tanári működését, hogy „Uljanov kitűnő pedagógusként szerzett nevet magának, s méltán foglalja el az őt megillető helyet a legjobb tanárok között. Gyöngéden, megnyerően bánik tanítványaival, mindig kiegyensúlyozott, okosan tapintatos viselkedése miatt a tanulók szeretik, és szívesen foglalkoznak az anyaggal. Kitűnik világos, értelmes előadásmódjával és azzal a türelmes figyelemmel, amellyel a lemaradó, gyengébb képességű diákokat az anyag teljes elsajátításához elvezeti.”

A diákkialtványt az utolsó tanítási napon fedezték fel a gimnáziumban. Senkinek sem volt joga elhalasztani a szünidő kezdetét. Elhatározták, hogy néhány gyanúba fogott felső osztályost nem engednek elutazni, és kihallgatják őket. Semmire nem mentek vele: egyöntetűen azt állították, hogy nem tudnak semmiről, nem is látták a röplapot, s kérték, mutassák meg nekik, hadd tudják legalább, hogy néz ki. Szadokov azonban nem mutatta meg, mert Cejdlér ezredesnél hagyta. A gimnazisták felháborodtak, azzal fenyegetőztek, hogy panaszt tesznek, amiért jogtalanul — és ártatlanul! — visszatartották őket a szünidőben. Szadokov tanácskozott Cejdlér ezredessel, utána mindenkit hazaengedett azzal, hogy majd a szünidő után keresik tovább a bűnösöket.

— A gimnazistákkal kezdték, és a mi kihallgatásunkkal folytatják — mondta Saposnyikov. — Természetesen engem vonnak felelősségre legelőször, hiszen nem volt véletlen, hogy házkutatást tartottak nálam. De kár búslakodni, aminek meg kell lennie, úgysem kerülhetem el. És egy szót sem szólhatok: nálam külön emberek csörög bilincs Szibériában. Csernisevszkij, Szerno-Szolovjevics, Mihajlov, Plescssejev, Lavrov... Felsorolni sem győzi az ember. Ha Piszarjov nem fullad a Rigai-öbölbe, alkalmasint ő is ott lenne. Emlékeznek, mit írt két éve? „Bonyolult és nehéz időköt élünk. Egymással szemben álló pártok születnek, s ezt a nagyon is természetes, törvényszerű és elkerülhetetlen folyamatot súlyos társadalmi betegség kezdetének hisszük, mert tapasztalatlanok vagyunk, mert egyáltalán nem tudunk élni és a saját fejünkkel gondolkodni.” Ami igaz, az igaz, megcsontosodott nálunk a szellem! Elképesztő félelem tart vissza attól, hogy akár egyetlen lépéssel túlhaladjunk a régi renden. Ugyan mit tennének a diákok, ezek a gyerekek? Megváltoztatnák a rendszert, ha hagynák, hogy fölállítsák a segélypénztárukat? Akárhogy is nézem, szomorú és nevetséges az egész! Úgy látszik, nem nyugszunk, amíg el nem érjük, hogy Oroszországban mindenki egyformán gondolkodjék. Az uralkodó csak akkor szundikálhat nyugodtan a trónján, ha nem kell félnie attól, hogy lövések riasztják fel, hogy ezek a lövések megzavarják hű alattvalóinak szellemi álmát. Aludni, aludni, mert aki sokat alszik, az kevesebbet vétkezik! Tolsztoj gróf, a színódus főügyésze és közoktatásügyi miniszter nagyon jól megértette ezt, különben miért sietett volna bevezetni a klaszszikus oktatást? A holt nyelvek magolása a legalkalmasabb arra, hogy eltompítsa és elálmosítsa az ifjú elméket! Nem tudom, maga hogy van

vele, de én nyíltan együttérzek a tanulókkal. Tudom, hogy ezért, enyhén szólva, nem dicsérnek meg, de nem tudok ujjongani!

— Bizony, bámulatos metamorfózisnak vagyunk tanúi — mondta Ilja Nyikolajevics, mintha fennhangon elmélkedne. — Azt hallani mindenfelé, hogy az embereket és főleg a fiatalokat a félelem kell hogy irányítsa. Mindenki rettegjen valamitől: egyesek a bíraktól, mások a feletteseiktől, megint mások a szüleiktől. Istentől, ördögtől, haláltól, pokoltól... Csak a félelem képes betartatni a törvényt, megóvni az erényeket. De az eképpen okoskodó bölcsek elfelejtették, hogy már huszonöt éve félelemben élünk. És mire vezetett a rettegés uralma? A szégyenletes krími háborúra, amelyik ország-világ előtt bebizonyította együgyűségünket.

— Igaza van — szólalt meg Malcev is. — Rettegéssel aligha juthatunk messzire. Ahogy az embert örületbe kergetheti a félelem, képletesen szólva, a társadalom is szellemi hanyatlással fizet, ha a rettegés uralkodik felette. Szerintem nekünk, idősebbeknek, támogatnunk kell a fiatalok törekvéseit. Hangsúlyozom, hogy támogatnunk, nem pedig gátat vetnünk. Ezt kell tennünk, máskülönben megtörténhet, hogy a jóra törekvő fiatalság ártalmasat tesz, mert semmiről sincs még világos fogalma. Nem vitathatja el senki, hogy a világot a fiatalság újítja meg, de az idősebb nemzedék teremti az egyensúlyt.

— Maga is tudja, Mihail Pavlovics, hogy a gyerek csak addig szereti, ha a kezénél fogva vezetik, amíg nem tanul meg járni — mondta Ilja Nyikolajevics. — Ez az ember fizikai és szellemi fejlődésének törvénye. Emlékszik, mit mondott Tolsztoj gróf, mikor ellenőrző körútján a szarotovi gimnáziumban is járt, amelynek falai között tanult valamikor legnagyobb ellenfele, Csernisevszkij? Azt, hogy késedelem nélkül meg kell akadályozni a nihilizmus terjedését a diákok körében. Ennek már három éve. És mi történt azóta? A nihilizmus korántsem szűnt meg, sőt még erőteljesebben hatja át az ifjak gondolkodását.

— Maga szerint tehát semmilyen intézkedésre nincs szükség? — kérdezte Malcev.

— Dehogynem. Valamennyi utasításban ez áll. Csak az a kérdés, hogy ezekkel az intézkedésekkel, akár a legszigorúbbakkal is, megállítható-e az, ami úgy érzem, független az embertől. Lehetetlen szabadságot adni a népnek, ugyanakkor megtiltani neki a szabad gondolkodást. Tolsztoj gróf csakis emiatt nyugtalankodik. Akárhogyan nézzük, mi tanárok nem vagyunk irigylésre méltó helyzetben...

— Maga panaszkodik? — kérdezte Gavril Gavrilovics. — Hála istennek, kétszer kettő mindig négy volt. De mit tegyünk mi, akik történelmet, irodalmat tanítunk? Hisz arra kényszerítenek, hogy feketének mondjuk, ami tegnap még fehér volt! Ez olyan kínzás, amire talán még az inkvizíció sem vetemedett! Mást kell tanítanunk, mint amiben hiszünk. Olykor azt képzelem, hazugságon alapul minden. Az uralkodótól a legutolsó kishivatalnokig mindenki tudja, hogy hazudik, és hazudnak körülötte, de a gogoli Hlesztakov módjára képtelenek abbahagyni.

Marija Alekszandrovna teázni hívta őket. Átmentek a szalonba, s a beszélgetés más témára terelődött, mely szinte folytatása volt az előbbinek. Szóba került a nyizsegorodi másfélmillió sós- és vaslopás. A sikkasztásokról, a parasztság elnyomorodásáról, a borzalmas éhínségről folyt a szó, amely milliószám pusztítja az embereket. A Volga menti muzsik jó évben is nehezen húzza ki az új termésig, de aszályos évben, amilyen 1867 volt, már ősztől kezdve éhes, mint a farkas.

— Üres hassal aligha elmélkedik fennkölt dolgokról a paraszt — mondta Malcev. — Legelőször kenyeret kell adni neki, hogy jóllakjon, majd aztán meg lehet tanítani írni-olvasni.

— Nem osztom a nézetét, Mihail Pavlovics — vitatkozott Ilja Nyikolajevics. — A kenyér az kenyér, de amíg a paraszt kilátástalan tudatlanságban tengődik, gondolni sem lehet arra, hogy Oroszország kikerüljön a legelmaradottabb országok sorából, hogy megtanuljunk a saját eszünkkel gondolkodni és jót is tenni a néppel, nemcsak beszélni a javáról!

2

1869 május első napjaiban Alekszandr Vasziljevics Tyimofejev Nizsnyij Novgorodba érkezett, és felkereste Uljanovékat. Ilja Nyikolajevics nagyon megörült neki. Alekszandr Vasziljevics késő éjszakáig hallgatta gondjait, panaszait.

— Elmenne népiskolai tanfelügyelőnek? — kérdezte a barátjától, amikor kiöntötte a szívét.

— Boldogan! De hát nincs üresedés.

— Egyelőre nincs, de hamarosan lesz. Már utasítottak, hogy keressek jelölteket a tankerületünkhöz tartozó kormányzóságokba. A szimbirszki kormányzóságban a legnehezebb a helyzet. Ott nagyon rosszul áll a népoktatás. Ha elvállalja és odaköltözik, javasolni fogom az állásra.

— Drága Alekszandr Vasziljevics! Boldogan dolgoznék a népoktatásért, kivált, ha egy egész kormányzóságot bízna rám. Csak egy gondolat nyugtalanít: vajon győzöm-e ezt a nehéz és számomra egyelőre ismeretlen munkát?

Tyimofejev belekortyolt a kihűlt teába, s arcán megjelent jóságos mosolya.

— Valóban nem ígérhetem, hogy könnyű élet vár magára. De biztos vagyok benne, hogy alkalmas erre a nehéz feladatra, különben higgye el, nem javasolnám. Van ideje gondolkodni, mérlegelni; beszélje meg a feleségével, és utána döntsön. Maga is tudja, hogy nemrég tűzvész pusztított Szimbirszkben, jóformán az egész város leégett.

— Aunovszkij megírta. De én elsősorban nem az anyagiakra gondolok. Ha szívem szerint való a munka, a többi is megoldódik. Többször említettem már, hogy adósnak érzem magam a néppel szemben, amelyből

származom. Ha senki, de ön láthatta, Alekszandr Vasziljevics, mikor az asztrahanyi gimnáziumban tanított, hogy milyen áron tanulhattam.

— Tudom. Se cipője, se ruhája nem volt... Erről jut eszembe: hogy van az édesanyja? És a fivére? Élnek, egészségesek?

— Anyám nagyon beteg. Nem csoda, nehéz élete volt szegénykének. Vaszilij bátyám agglegény maradt, most ő tartja el a mamát, Tatjana nénit és Feodoszija nővéremet. Csak Marija ment férjhez, még az apám életében. De az ő férje is micsoda ember? Elszegényedett kereskedőcsaládból való, lusta és korhely. Most már, ha szerényen is, de tudom segíteni a bátyámat, úgyhogy egy kicsit könnyebben győzi. De amikor egyetemre jártam, és megtagadták az ösztöndíjat, ma is borzalmas rágondolnom, micsoda keservesen jutottam egy falat kenyérhez is...

— Azt hiszi, most könnyebben tanulhatnak a nép soraiból származó gyerekek? Ezer közül egynek ha sikerül felküzdenie magát. Sokat fecsegnek a népoktatásról, mégis egy helyben toporog az ügy. Pedig már nyolc éve, hogy megszűnt a jobbágyság. Egy egész nemzedéket lehetett volna írástudóvá nevelni. Most a tanfelügyelőkől remélnék mindent. Magam is úgy vélem, hogy sokat tehet, ha nem lélektelen hivatalnok, hanem olyan ember, aki szívvel-lélekkel a népoktatásnak szenteli magát. Csakhogy előbb iskolákat kell alapítani! Mert enyhén szólva hazugság, amit a falusi iskolákról írnak. Sok iskola, talán a legtöbb, csak papíron létezik. Szóval ilyen örökséget kap, Ilja Nyikolajevics, ha őszinte beszélgetésünk után nem gondolja meg magát.

— Kész vagyok bármilyen megpróbáltatásra, Alekszandr Vasziljevics — mondta Ilja Nyikolajevics olyan ünnepélyesen, mintha esküt tenne —, hogy segíthessek népemnek kijutni a fényre az évszázados sötétségből!

— Köszönöm, barátom! — Tyimofej felindultan szorította meg a kezét. — Örömmel látom, hogy nem kérgesedett meg a szíve. Tekintse úgy, hogy a kérdés el van döntve, és mihelyt véget ér a tanév, készülődhet...

Későre járt, amikor Tyimofejev távozott. Ilja Nyikolajevics másnap akarta megbeszélni a dolgot feleségével, de nem tudta leplezni izgalmát. Marija Alekszandrovna mindig kitalálta, ha el akart titkolni valamit. Azt hitte, Tyimofejev rossz hírrel érkezett, s férje tettetett jókedvvel akarja leplezni valódi érzéseit. Nem faggatta, mi történt, s hogy legyen ideje megnyugodni, behívta a gyerekszobába. Segítségével lefektette a két gyereket.

— Zongorázzál nekünk, mama! — rimánkodott Ánya.

— Jól van. De hunyjátok le a szemecskéteket, és hallgassatok...

Lábujjhegyen kiment a gyerekszobából, s a zongorához ült. Vékony ujjai könnyedén siklottak a billentyűkön; kedves, halk melódiák töltötték be a szobát. A két gyerek, boldog mosollyal az arcán, hamarosan elaludt.

Amíg Marija Alekszandrovna zongorázott, férje még egyszer megfontolt mindent, és döntött: nem halogatja a beszélgetést. Amikor leütötte az utolsó akkordot, megfogta a kezét, és megsókolta.

— Ugyis kitaláltad már, hogy nyugtalanít valami — szólt halkán, nehogy felébressze a gyerekeket.

Marija Alekszandrovna feléje fordult: az ablakon beömlő holdsugár megvilágította az arcát. Karcsú ujjai megszorították férje kezét. Ilja Nyikolajevics végighúzta tenyerét magas, kopaszodó homlokán.

— Masenyka! — kezdte. — Hallgasd végig figyelmesen, amit mondok. — Alekszandr Vasziljevics ajánlott valamit? — kérdezte Marija Alekszandrovna szokatlanul türelmetlenül.

— Igen.

— Hála istennek!

— Várj még az örömmel! Az a helyzet, hogy nem gimnáziumi állást ajánlott.

— Hanem? A tankerületben?

— Nem is ott. Népiskolai tanfelügyelői állást ajánlott fel a szimbirszki kormányzóságban. Mi a véleményed róla? Gondold meg, hogy a leégett Szimbirszkben kell majd laknod, én pedig állandóan utazni fogok. Szóval?...

— Akár holnap költözöm! — válaszolta Marija Alekszandrovna.

Ilja Nyikolajevics gyengéden megölelte és megcsókolta. Átmentek a dolgozószobába, és sokáig tárgyalgatták, hogyan fognak élni az új helyen.

— Tisztában vagyok vele, hogy nagyon nehéz lesz. A zemsztvo éppen hogy hozzákezdett a népiskolák szervezéséhez. A földesurak konokul ellenzik a népoktatást, mondván, hogy a tanulás egészen elrontja a muzsikot. De én ismerem az apám, anyám és nővéreim sorsát, és tudom, hogy a nyomor, az elmaradottság teszi tönkre az embereket s velük együtt egész Oroszországot, nem pedig a szabadság, a felvilágosodás...

Ilja Nyikolajevics eltöprengett, majd újra megszólalt:

— Ha sejtenéd, Masenyka, mennyire szeretett volna tanulni a bátyám! De csak a plébánia iskoláját végezhetette el. Amikor meghalt az apánk, őrá nehezedett a családfenntartás összes gondja. Hat száját kellett etetnie, mellette törleszteni a házat, amelyet még az apám vett. Gimnázium helyett kénytelen volt beállni a sóbányába őrnek. És rám is ez a sors várt volna, ha nem segít! Még ma is képtelen vagyok nyugodtan beszélni erről... Nem tudok higgadtan visszagondolni, milyen szemmel nézett rám, amikor elkísért Kazanyba az egyetemre. Jóságos tekintetében szomorúságot és örömet láttam. Fájlalta, hogy övele így elbánt az élet, és örült, hogy legalább az öccse, akit fiaként nevelt, bejut a tudomány templomába. Fel a fejfel, Iljusa! — biztatott. Milyen boldog volt, amikor végre egyetemistának minősítettek; tudod, hogy majdnem félévig jártam az előadásokra vendéghallgatóként, mert a hatóság sehogy sem egyezett bele, hogy egyetemre menjek. Vaszilij később elmondta, hogy sírva fakadt örömeiben, és egy hétig hálaadó misét mondatott. Soha, soha nem felejttem el, amit érttem tett...

Öt esztendeje múlt már, hogy megesküdtek. Marija Alekszandrovna minden évben készült, hogy meglátogatja a férje hozzátartozóit, de foly-

ton közbejött valami. Először Anya volt kicsi, azután Szása. Később Ilja Nyikolajevics nem tudta elkísérni, egyedül pedig félt nekivágni a két aprósággal ekkora útnak. De most, hogy nagyobbak lettek, talán elutazhat. Amikor férje zaklatottan elhallgatott, megfogta a kezét.

— Tudod, mit gondoltam, Iljusa? — mondta halkan. — Menjünk el nyáron a családodhoz.

— De jó volna! — Ilja Nyikolajevics arca felragyogott az örömtől. — Vászja azt írja, anyánk már álmában is az unokáit látja. Csak az a bökkenő, hogy ha megkapom a tanfelügyelői állást, én semmiképpen nem utazhatom el. Mire átadok itt mindent, feladom a holminkat, és keresek valamilyen lakást Szimbirszkben, elmúlik a nyár.

— Akkor hárman megyünk.

— Mása! Nem is tudom, mit mondjak... Nagyon nagy örömet szerezne nekik... De fárasztó lesz a két gyerekkel. Majd elkísérlek benneteket Kazanyig...

— Ó, onnan már egyedül is odatalálunk!

— Milyen nagyszerű lesz! — kiáltott fel Ilja Nyikolajevics. — El sem tudod képzelni, Másenka, hogyan fogadnak majd benneteket. A mama, Vászja, Fenyja és Marija, mind-mind nagyon jó emberek. Persze, egyszerűen élnek...

— Ne beszélj erről — szakította félbe Marija Alekszandrovna gyöngéden. — Inkább azt döntsük el, mikor kényelmesebb utaznunk...

Ilja Nyikolajevics barátja, Aunovszkij, akivel Penzában és Nyizsnyijben is együtt dolgozott, már harmadik éve lakott Szimbirszkben. Megírta neki, milyen állást ajánlott Tyimofejev, és arra kérte, hogy írjon egyet és más Szimbirszkről, ahol ő még sohasem járt. Egyszer ugyan elhajózott mellette, és a kikötőben éjszakáztak, mert a kapitányok nem mertek éjszaka hajózni. Aunovszkij szerette Uljanovékat, és nagyon megörült, hogy Szimbirszkbe költöznek. Részletesen beszámolt a városról és önmagáról, megígérte, hogy mindenben a segítségükre lesz.

„Nagyon jól tudom — írta Aunovszkij —, hogy a véleményem erősen szubjektív, ezért idézem a Volga című újságból egy bizonyos Slik leírását Szimbirszkről. (Még a tűzvész előtt írta.)

»Ez a város alighanem a legelmaradottabb valamennyi szomszédja között. Mintha megmerevedett volna évtizedekkel ezelőtti helyzetében.

Szimbirszk nem tud felemelkedni, és ez azt jelenti, hogy óhatatlanul hanyatlik. Talán a meredek hegyóriás, amelyre az isten tudja, miért épült rá, okozza elmaradottságát, élettelenységét ezekben az időkben, amikor körülötte gazdagon és mozgalmasan zajlik az élet, vagy valami más? Volt idő, amikor Szimbirszk nagyobb bőségben és harsányabban élt valamenyny szomszédjánál, amelyek most sorra elhagyják, amikor Szamara például bámulta és tisztelettel adózott neki. De azok más idők voltak. S minél inkább távolodik a jelentől a sötét és nyomorúságos kor, a Volga-mellék barbárságának kora, a haszonbér és a korábbi létfeltételek kora, Szimbirszk annál jobban elmarad szomszédaihoz képest.«

Láthatja, kedves Ilja Nyikolajevics, hogy a régi Szimbirszk képét megfestve, Slik úr a jövőjét is megjósolja. Én ezzel a jóslattal nem tudok egyetérteni. Igaz, Szimbirszket nem lehet Nyizsnyij Novgorodhoz hasonlítani. Különösen most, az iszonyatos tűzvész után, amely elpusztította a város kétharmadát. Ezerötszáz ház égett le, a tűz csak a Moszkva utca egy szakaszát, meg a Konnaja, Pokrovszkaja és Szoldatszkaja utcát kímélte meg. Állítólag ötven versztárol is látni lehetett, amint felrobbantak a lőporos pincék, és lángolva égtek a templomok és házak. Akkor füstfelhő gomolygott a város felett, hogy tíz lépésre nem lehetett ellátni. Viharos szél fújt, és olyan hirtelen fogtak lángot a házak, hogy még a közintézményekből sem tudtak megmenteni semmit. Mindenki azt hitte, elérkezett az utolsó ítélet. Most már lassacskán előjönnek az emberek a földkunyhókból, visszaköltöznek a helyreállított házakba. Persze öt vagy tíz év is kevés ahhoz, hogy teljesen újjáépítsék a várost . . .”

— No, mit szólna ehhez? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a feleségétől.

— Ott is élnek emberek. Mi is meg fogunk élni. Talán sokkal előbb felépül a város, mint ahogy Vlagyimir Alekszandrovics gondolja.

3

Nagy kő esett le Ilja Nyikolajevics szívéből, miután Tyimofejevvel találkozott. Annak is örült, hogy felesége a szimbirszki tűzvész okozta pusztulás ellenére beleegyezett, hogy elhagyja a szép Nyizsnyij Novgorodot, melyet a kereskedőnép Oroszország harmadik fővárosának nevezett.

Ilja Nyikolajevics bejelentette Szadokovnak, hogy tanfelügyelői állást ajánlottak fel neki. Az igazgató olyan arcot vágott, mintha nagyon elkeserítene, hogy Uljanov búcsút vesz a gimnáziumtól, noha a lelke mélyén örült ennek. Látva, hogy Ilja Nyikolajevics nem kételkedik szomorúságának őszinteségében, arról kezdett el csevegni, mennyire elege van neki is az igazgatóskodásból — különösen most, miután bevezették a klasszikus oktatást —, s hogy milyen szívesen elmenne ő is valahová, de hát neki, sajnos nem ajánlottak fel más állást.

— Higgye el, Ilja Nyikolajevics, a maga helyében gondolkodás nélkül elvállalnám — fejezte be szavait tettetett lelkesedéssel. — Nehezen fogok boldogulni maga nélkül, de azért fogadja jókívánságaimat. Én nem állok a boldogulása útjába . . .

Ilja Nyikolajevicsot egyik nap mosolyogva fogadta a felesége, amikor hazatért az iskolából.

— Vendégünk van, Iljusa!

— Kicsoda? — Ilja Nyikolajevics azonnal látta a felesége arcán, hogy nem mindennapi vendég érkezett. — Csak nem az apád?

— Loginov van itt.

— Remek! Hol van?

— A szobádban.

— Nagyon, nagyon örülök, hogy látom! — üdvözölte Uljanov Loginovot, a kezét szorongatva. — Miféle szél hozta hozzánk?

— Ne is kérdezze! — legyintett Loginov, és széles arca egyszerre elborult. — Egyik gimnáziumból a másikba dobáltak, most pedig végképp ki-dobtak.

— De hát miért? — ámult el Ilja Nyikolajevics.

— Mert állítólag szélsőséges szociális eszméket próbáltam népszerűsíteni a tanulók körében.

— Elképesztő! — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — És most mit csinál? Hol dolgozik?

— Pillanatnyilag sehol. Arra gondoltam, talán itt, Nyizsnyij Novgorodban helyezkedem el, bár fogalmam sincs, hol. És magánál mi újság? Hallottam, hogy Zaharovéknál és maguknál is házkutatást tartottak Mitya Karakozov merénylete után. Csakugyan?

— Vlagyimir Ivanovicsnál volt házkutatás, engem megkímélt tőle az Úr. Talán mert Zaharovnál nem találtak terhelő bizonyítékot arra nézve, hogy köze lett volna a merényletkez. Bizony, Mitya Karakozov sok bajt okozott azzal a lövéssel. Azt mondják, Suvalov gróf, a belügyminiszter beszédet mondott az Államtanácsban, azt állítva, hogy az egész Volga-vidéket megfertőzte a nihilizmus . . .

— Az emberek figyelik egymást, mindenki besúg mindenkit. Amit eddig tettek a népért, azt most rendre visszacsinálják. Ha lehetne, a jobbagyfelszabadítást is visszacsinálnák. De úgy látszik, rettegnek egy új Pugacsovtól. — Loginov rövid szünetet tartott, majd így folytatta: — Ha valamiben, hát a korbácsban, bilincsben, börtönben, kényszermunkában Oroszország sohasem szűkölködött. Úgy látszik, Jermak csak azért hódította meg Szibériát, hogy legyen hová száműzni a másképpen gondolkodókat. Ki mindenkit száműztek már oda! Borisz Godunov még a harangot is száműzte . . . Hát magának hogy megy itt a sora, Ilja Nyikolajevics?

— Úgy döntöttem, hogy megfutamodom.

— Mit mond? — lepődött meg Loginov. — Hová szándékozik menni? Persze, csak ha nem titok.

— A szimbirszki kormányzóságban népiskolai tanfelügyelői állást ajánlottak fel.

— Nocsak! És elvállalta?

— El.

— Hm.

— Látom, nem tetszik a döntésem. Miért nem?

— Nézze, nem szeretném elkeseríteni, de . . .

— Mondja csak.

— Ilja Nyikolajevics! Maga csakugyan nem tudja, hogy ez a tanfelügyelet bevezetése, mint a kormány többi intézkedése mostanában, nem használ, hanem árt a népoktatásnak? A tanfelügyelet bevezetésével a kormány minden kezdeményezési lehetőségtől megfosztja a zemsztvókat, amelyekre eddig támaszkodtak a népiskolák! Ezentúl semmit sem tehetnek

a népoktatás ügyéért. Tudja, mit a kormány célja a tanfelügyelők kinevezésével? Az, hogy szemmel tartsa a népiskolákat, megkösse kezüket-lábukat, és a száználmas parókiai iskolák színvonalára süllyessze le mindet. Én inkább teherhordó lennék a kikötőben, mint tanfelügyelő!

— Bocsásson meg, de nem értek egyet magával — tiltakozott Ilja Nyikolajevics határozottan. — Egyáltalán nem! Hogy miért? Mert bárhogyan akarják, a tanfelügyelők nem okozhatnak kárt az iskoláknak, ugyanis ezek nem léteznek! Úgy, ahogy mondom: nincsenek! Amit az újságok írnak, hogy itt vagy ott új iskola nyílt, szégyenletes, szemenszedett hazugság. Alekszandr Vasziljevics arról tájékoztatót, és igazán nincs okom kételkedni a szavaiban, hiszen évek óta foglalkozik ilyen kérdésekkel, szóval tőle tudom, hogy a népiskolák csak papíron léteznek. És a tanfelügyelők első feladata az, hogy felmérjék, mit lehet és mit kell tenni. Ami pedig a hasznukat vagy kárukat illeti, szerintem sok függ a tudásuktól, lelkiismeretüktől. Bármit lehet úgy forgatni, hogy ártsen a népnek, ami gyakran elő is fordul. Én kizárólag azért vállaltam el ezt a nem könnyű állást, mert szent meggyőződésemm, hogy a tanfelügyelő lehetőségeinél fogva sokat tehet a népoktatásért. Persze tévedhetek, mint minden halandó. De ez csak akkor derül ki, ha tanfelügyelő leszek.

— Méltányolom a logikáját, és aligha tudok vitába szállni vele. Való igaz, hogy Oroszország réges-rég kilábalt volna az elmaradottságból és nyomorúságból, ha mindenki, aki annyit beszél a nép jólétéről, kötelességének érezné hittel szolgálni a népet, ahelyett, hogy piócaként szívja a véréét.

Halkan kopogtak az ajtón.

— Tessék! — állt fel Ilja Nyikolajevics az asztaltól.

Az ajtóban Ánya fiús fejecskéje tűnt fel: gyakran betegeskedett, s nem tudott copfot növesztetni.

— Bejöhettek, papa? — kérdezte.

— Hogyne, Anyecska!

— Szása is? — kérdezte a kislány, az ajtóban toporogva.

— Természetesen.

— Gyere, Szása! — tuszkolta be maga előtt az öccsét. — Mondd el a papának, mit üzen a mama.

— Hogy elmegyünk fényképezkedni!

— Jól van — mosolygott Ilja Nyikolajevics derűsen. — De ne ráncoljátok így a homlokotokat, mert nem ismerünk majd rátok.

— Jól van, papa — válaszolt Ánya élénken. — Nem fogjuk ráncolni a homlokunkat. Igaz, Szása?

Szása Loginovra sandított, aki figyelmesen nézegette a gyereket. Nem válaszolt Anyának, csak megbiccentette szőke fürtös fejecskéjét. Olyan hosszú volt a haja, hogy sokkal inkább kislánynak látszott, mint Ánya. Loginov sokáig nézte a göndör szőke hajú, éjfekete szemű, hosszú fekete pillájú, bájos gyereket.

— Egészen az anyja — jegyezte meg, miután a gyerekek kimentek. —

Habár a szája és a szemöldöke az apjáé. A kislány sokkal jobban hasonlít magára. A kisfiú szemén látni, hogy nagyon értelmes, de mondja, nem túl komoly a korához képest? Hány éves?

— Négy múlt! Majdnem azon a napon született, mikor Mitya Karakozov rálőtt a cárra...

— Fatális egybeesés... Mellesleg olyasmit hallottam, hogy Isutyint tavaly nyáron átszállították Karába a Péter-Pál-erődből. Ráadták a halotti leplet meg a süveget, a kötelet a nyakára tették, s így kellett állnia percekig a bitófa alatt, csak azután mondták meg neki, hogy a cár életfogytiglani kényszermunkára változtatta a halálbüntetést. Ez az aljas színjáték és a kétévi magánzárka nagyon megviselte az egészségét. Már akkor lelkebeteg volt, amikor átvitték Karába. És még valamit megtudtam: Sztranygyen, akinek leghőbb vágya Csernisevskij kiszabadítása volt, találkozott vele végül.

— Ne mondja! Hol? Mikor?

— Jermolovval, Juraszovval, Zagibalovval, Nyikolajevvel és Saganovval együtt ugyanoda, az Alekszandrov-gyárba vitték kényszermunkára, ahová Csernisevskijt. Elképzelheti, micsoda találkozás volt.

— Nagyon el tudom képzelni! Teremtő isten! Minő szellemet vertek bilincsbe!

— A törpék pedig élnek világukat! A törpék kormányozzák Oroszországot! A törpék döntenek milliók sorsáról, s ezek a milliók mindezt eltűrik! Micsoda paradoxon! Rejtély, amellyel valószínűleg még évszázadokig küzd az emberiség.

— Talán évezredekig is — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics nagy sokára. — Amit az évezredek felhalmoztak, bizonyára évezredekken át kell rombolni, hogy létrejöhessen egy új társadalom. Nem tudom, hogy s mint lesz, de egy belső hang azt sűgja, az emberi lángész megtalálja majd a választ azokra a kérdésekre, amelyeket mi most megoldhatatlanoknak látunk.

Loginov négy napig vendégeskedett Uljanovéknál, majd visszautazott Szaratovba, mert nem kapott állást. Csüggedten távozott. Rossz hangulata Ilja Nyikolajevicsra is átragadt, akit nagyon bántott a barátja sorsa. Ráadásul Szása is megbetegedett. Rendszerint Ivan Jegorovics Eveniust, a gimnázium orvosát hívták el a gyerekekhez, aki gyakori látogató volt az Uljanov családnál, mert Ánya különösen sokat betegeskedett. Száraz, epés modorú ember lévén, a gyerekek nem szerették. Még akkor is vonakodva mentek oda hozzá, ha mosolyra húzta vékony száját, ami azt jelentette, hogy pompás hangulatban van. A dolgát azonban értette.

Most is megvizsgálta Szását, elégedetlenül legörbítette alsó ajkát, és nagyot sóhajtott.

— *Errare humanum est*,* de úgy látom, súlyos az ügy. Gyomorhurut. Felírok egy orvosságot, és Marija Alekszandrovna-t arra kérem, szigorúan

* Tévedni emberi dolog (latin)

diétáztassa a gyereket. Mindjárt elmondom, mit adhat neki. Ilja Nyikolajevics, adna papirost és tollat?

— Talán fáradjon át a dolgozószobámba, Ivan Jegorovics.

— Kérem, örömmel . . .

4

A gyomorhurut volt Szása első komolyabb betegsége, s szülei nagyon megijedtek. Éjszakákon át virrasztottak az ágyánál. Marija Alekszandrovna már-már elhívta az édesapját, de Ilja Nyikolajevics lebeszélte: tudta, mennyi gondja-baja van az öregnek tavasszal a gazdaságban. Szása fegyelemzetten viselte el a betegséget, nem sírt, nem nyűgösködött, csupán homlokát ráncolva, halkan hüppögött. Egy hétig jóformán semmit nem evett, úgy lefogyott, hogy öregesen ráncossá vált az arcocskája. Ilja Nyikolajevics több orvost elhívott, de a két konzílium is megerősítette Evenius diagnózisát.

— Hol fáj, Szásenka? — hajolt fölé Marija Alekszandrovna.

— Itt — suttogta a gyerek alig hallhatóan, és a hasára tette áttetszően vékony kezecskéjét.

— Nagyon fáj?

— Nagyon . . . — vallotta be Szása szinte büntudatosan.

— Akkor vedd be szépen az orvosságot.

Marija Alekszandrovna kiöntötte a gyógyszert, amely keserű volt, akár az epe, felemelte Szása fejét a párnáról, s remegő kézzel a szájához tartotta a kiskanalat. Szása engedelmesen lenyelte az orvosságot, meg se nyikant, csak sűrűn pislogott, mert hivatlan könnyek gyűltek a szeme sarkába, és így akarta őket elrejteni édesanyja elől. Mindig szégyellte a sírást. Ha Anya sírva fakadt, ő pedig sokszor itatta az egereket, faggatni kezdte:

— Fáj valamid?

— Nem . . .

— Akkor miért sírsz? — csodálkozott Szása. Sehogyan sem értette, hogy sírhat valaki, ha semmije sem fáj.

Csak a kilencedik napon csökkent a láza és enyhültek a fájdalmai. Óriási, beesett szeme valamivel élénkebben csillogott, ha új játékkal lepte meg az anyja vagy az apja.

A doktor ismételten megvizsgálta. „Lehet *spazieren*” — jelentette ki. Csakhogy időközben elfelejtett járni. Az édesanyja és Anya napokon át kézen fogva vezetgette a szobában. Néhány lépés után elesett, Anya mellé huppant, s ezen jókedvűen kacagtak mind a ketten. A papa megengedte, hogy amikor otthon van, a dolgozószobájában játsszanak. Rengeteg érdekes játék volt a papa szobájában, csupa fa-, üveg- meg fémtárgy. Ezeket eddig csak nézegetni volt szabad. Most az egyik „játékot” odaadta Szásá-

* Sétálni (német)

nak, amiért segítség nélkül elment az ágyától a dolgozószobáig. Neki először nem nagyon tetszett a rövid, sárgás rudacska.

— Csakhogy ez nem akármilyen bot — magyarázta a papa, és apró darabokra tépett egy papírlapot —, hanem varázsvessző.

— Varázsvessző? — kérdezte egyszerre a két gyerek: megszokták, hogy a papa sohasem csapja be őket. Miféle varázsvessző lehet?

— Az bizony! Nézzétek csak! — Megdörzsölte a rudacskát egy ronggyal, majd a papírdarabok fölé tartotta, és csodák csodájára, a lapocskák szinte életre keltek, zizegtek, felszálltak, mint megannyi fehér pillangó, és rátelepedtek a rudacskára.

— Ó... ó... — sóhajtottak fel ámulva.

— Varázsvessző, igaz? — nevetett az apjuk.

— Az — válaszolta Szása.

— És csak neked fogad szót vagy mindenkinek? — kérdezte Ánya, a pálcá fölé hajolva.

— Mindenkinek szót fogad.

— Nekem is?

— Persze.

Odaadta neki a pálcát meg a rongyot. Ánya megdörzsölte, óvatosan a papírlapok fölé tartotta, és boldogan felsikkantott, amint rátapadtak a rúdra. Megpróbálta Szása is, és neki is sikerült. Beesett szeme diadalmasan csillogott: ebben a pillanatban varázslónak érezte magát.

Amikor már eleget játszottak, elmagyarázta nekik, miért vonzza a rúd a papírlapocskákat. Szása sehogy sem értette, mitől lesz „elektromos”, ha az imént nem volt az. Ha az üvegben nincs víz, akármeddig dörzsölheti ronggyal, attól nem töltődik meg. A papát megneveltette a hasonlat. Újból elmagyarázta, mire Ánya kijelentette, hogy ő már mindent ért. Szása azonban nem tudott fülleneni, és lehorgasztott fejjel hallgatott. A papa megvigasztalta: majd ha nagy lesz, megérti, s adott neki egy mágnesdarabot, mert Ánya nem adta ki kezéből a pálcát. Még az ágyba is magával vitte, és a párnája alá dugta.

Május végén melegegre fordult az idő. Szása végre felépült. Marija Alekszandrovna már őt is elvitte sétálni a szökőkúthoz, a folyópartra. A kútnál vízhordók serénykedtek, hosszú merítőkanalukkal megtöltötték a hasas hordókat. Lent a folyón hajók, tutajok, bárkák úsztak. Csupa érdekes látvány, a gyerekeknek nem akaródzott hazamenni. Ahányszor lementek a vízpartra, Ánya mindig megkérdezte:

— Mama! Mikor megyünk el a hajón a nagypapához?

— Hamarosan. De nem a nagypapához, hanem a nagymamához utazunk.

— Aki Asztrahanyban lakik?

— Őhózzá.

— És ő jó nagymama?

— Ha szófogadó leszel, ő is jó lesz!

— Szófogadó leszek — ígérte Ánya —, csak már utazunk. Mama! Me-

lyik hajóval megyünk? Azzal, nézd, amelyiknek olyan nagy kéménye van? — kíváncsiskodott türelmetlenül, mert már nagyon szeretett volna utazni. — Vagy azon a kicsikén?

— A nagyon.

— Mama, nézd! — sikoltott fel Ánya rémülten. — Szása elesett és legurult...

Az anyának a szívverése is megállt: Szása mint valami kerek cipó gurult lefelé a meredek lejtőn. Marija Alekszandrovna azt tette, amit szinte mindenki, ha hirtelen valami borzalmas dolgot lát: eltakarta a szemét a kezével. Mikor oda mert nézni, éppen elkapta a kisfiút a meredek part alján egy idegen férfi. Utána lehajolt, felvett egy tokot a földről — hegedű lehetett —, s felfelé nézelődve, valamit kérdezett Szásától.

— Itt vagyunk, Szása! — kiáltozott, integetett Ánya.

A férfi is integetett, jelezve, hogy legyenek nyugodtak, mindjárt jönnek. Letette Szását a földre, kézen fogta, és a sétányon elindultak a dombra. Marija Alekszandrovna és Ánya eléjük futott. Ánya úgy szaladt, hogy ha nem tartja vissza a kezénél fogva, biztosan minduntalan hasra esik. Végre itt van... Ánya sírva fakadt örömeiben, Marija Alekszandrovna is a könnyeivel küszködött — szörnyű volt belegondolni, mi történik, ha ez a derék ember nem kapja el a gyereket! Legurult volna egészen a folyóig, pedig az jó fél verszta! Talán nem is éli túl a súlyos betegség után.

— Tessék, nagyságos asszonyom — hajlongott az öregember, átadva Szását az édesanyjának.

— Jaj, nem is tudom, hogy háláljam meg...

— Adjon hálát a Jóistennek, hogy így történt... Hű, de meleg van... — Az öreg levegő után kapkodott. — Hanem nagyon derék fia van... Felkapom, kérdek tőle, nagyon megijedtél, mire azt mondja, nem én... Hű, a nemjóját... Pedig olyan fehér volt, mint a frissen hullott hó... A kis szíve meg úgy dobogott, akár egy rabul ejtett madárkáié...

— Bocsásson meg, az istenre kérem, ne vegye sértésnek... — könyörgött Marija Alekszandrovna, látva, hogy az öreg indulni készül —, annyira szeretném meghálálni... nincs nálam több — mondta, s átnyújtotta a férfinak a bugyellárisát. — Nagyon örülnék, ha meglátogatna bennünket...

— Igazán megtisztel, nagyságos asszonyom, de bocsásson meg, nem tehetem: egy óra múlva indul a hajó, és a kapitány hajlandó elvinni Asztrahanyig egy rubelért...

A kikötőben elbődült a hajókürt, s az öregember nyugtalan lett.

— Ez az én hajóm.

— Akkor elkísérjük — jelentette ki Marija Alekszandrovna; nem tudott ilyen kurtán-furcsán megválni a szegény öregtől.

— Nagyon megtisztelnék... — mondta a férfi, és hirtelen könnybe lábadt a szeme. — Bocsásson meg... engem még sose kísért ki senki... Úgyhogy...

A Pozsarszkij herceg nevét viselő gőzös már berakodott. Az öregember

a felső fedélzeten ácsorgott, s akár egy gyereket, beesett mellére ölelte a hegedűjét. Mikor a hajó elindult, lekapta gyűrött sapkáját, és mélyen meghajolt Marija Alekszandrovna felé. Anya és Szása integetett, Marija Alekszandrovna is, de a szíve összeszorult a szegény vándor muzsikus látán. Asztrahanyig egész úton nyúzza majd a hegedűjét, hogy a hozzá hasonló szegények néhány kopeket dobjanak a sapkájába.

— Hová utazott, mama? — szakította félbe Anya borongós gondolatait.

— Asztrahanyba.

— Ott lakik az ő nagymamája is?

— Neki nincs senkije, Anya...

— Akkor miért megy oda? — faggatta tovább a kislány.

— Hogy miért? — Marija Alekszandrovna a megfelelő válaszon töprengett, amelyet megért a kislánya, és az igazságnak is megfelel. — Hegedülni fog a hajón. Láttad a hegedűjét?

— Láttam.

— Az emberek pénzt adnak neki, ha hegedül.

— Te miért nem kapsz pénzt senkitől, ha zongorázol?

Marija Alekszandrovna elmosolyodott.

— Jaj, Anya... Gyerünk, ideje hazamenni, a papa már biztosan régóta vár bennünket...

5

Úgy történt, ahogy Marija Alekszandrovna előre sejtette: senki sem helyeselte Ilja Nyikolajevics abbeli szándékát, hogy tanfelügyelői állást vállal, még hozzá olyan isten háta mögötti helyen, mint a szibirszki kormányzóság.

— Menjen el egyedül — jelentette ki Matilda Ivanovna —, ha annyira szeretne Asztrahany közelébe kerülni! De magának miért kellene viselnie ezt a keresztet? Szibirszkben még vasút sincs! Nagyon szeretem magát, Marija Alekszandrovna, és csak jót akarok, azért kérem, beszélje le Ilja Nyikolajevicsot erről a tervéről, amíg nem késő.

— Nem tudom lebeszélni — válaszolta Marija Alekszandrovna nyugodt mosollyal.

— Ugyan! Hallgat magára, nekem elhiheti. Ha csak egyetlen szót szól, megváltoztatja a szándékát. És ne vitatkozzon velem! — intette le Matilda Ivanovna. — Ne tiltakozzon, hiszen tudom, hogy így van. Ha megmondja, hogy nem akar odamenni, visszalép...

— Ilja Nyikolajevics csakugyan hallgat a tanácsaimra. De arról aligha tudom lebeszélni, hogy Szibirszkbe költözzünk...

— Ugyan miért nem? — kérdezte Matilda Ivanovna izgatottan. Uljanovék elutazása azt jelentette, hogy meg kell válnia legjobb barátaitól és tulajdon gyerekeként szeretett keresztfiától.

— Kötelessége odamenni!

— Kötelessége? Ó, istenem, miket beszél? A tanfelügyelők egyáltalán

nem arra kellene, hogy a népoktatással törődjenek. Mindenki tudja, hogy csakis azért csinálják az egészet, hogy szemmel tartsák a tanítókat meg a zemsztvókat. Tudja, mit beszélnek? Hogy a kormány megijedt a saját közigazgatási reformjától, és most mindent elkövet, hogy meg nem történtté tegye. Ilja Nyikolajevics talán kötelességének tartja, hogy támogassa ebben a hatóságokat?

— Én nem tudom, mit gondol a kormány — mondta Marija Alekszandrovna nyugodtan, noha hangjából kiérződött, hogy bántja ez az utóbbi megjegyzés. — De azt az egyet biztosan tudom, hogy az uram azon a helyen hasznára lehet a népnek — ismételte meg a férje szavait. — Természetesen ártani is lehet, mint minden állásban.

— Ó, Marija Alekszandrovna! — csapta össze a kezét barátnője. — Fogalma sincs, micsoda gondok várnak ott magára. Ilja Nyikolajevics folyton utazni fog, maga meg ülhet egyedül abban a leégett városban, magányosan, barátok, sőt ismerősök nélkül. Borzasztó híreket hallani az ottani nyomorúságról. De hiszen maga is látja: nem lehet szabadulni a koldusoktól. És akármelyiket kérdezi az ember, mind Szimbirszkből jött és mind tüzkárosult...

— Nem baj, Matilda Ivanovna, majd azzal vigasztalódunk, hogy rengetegen élnek még nálunk is rosszabb körülmények között. Őszintén bevallom, nehéz megválni maguktól, ettől a szép várostól, a barátainktól, akik közt annyi szép napot töltöttem. Sajnálom itthagyni ezt a kényelmes, tágas lakást is. Aunovszkij azt írta, csak nagy ügyel-bajjal sikerült találnia egy kis udvari lakást. Fogalmam sincs, hogyan vészeli majd át a telet. Anya miatt különösen aggódom, minden betegséget megkap...

— Látja! Hiszen én is ezt mondom!

— De maga tudja a legjobban, hogy Ilja Nyikolajevics számára első a meggyőződése. Egyszer azt mondta a férje, hogy őt sokszor Don Quijotéra emlékezteti.

— Csak tréfált.

— Bizonyára. Habár van benne némi igazság. Azoknak a szemében, akik a saját érdekeiket helyezik az első helyre, Ilja Nyikolajevics csakugyan La Mancha lovagjára hasonlít azzal a törekvésével, hogy hasznára legyen a népnek... De mit lehet tenni, ő ilyen, és bizonyára élete végéig ilyen marad. Lásza be, vannak emberek, akiken nem fog az idő, nem adják fel a meggyőződésüket azért, hogy jobban boldoguljanak az életben. Egyszerűen hiányzik belőlük az a képesség, amellyel a mi praktikus századunkban elég sokan meg vannak áldva. S ha egyetért a szavaimmal, amelyeket most hall tőlem először és utoljára, ezek után mit tanácsol: beszéljem le a tervéről, vagy inkább támogassam?

— Drága Marija Alekszandrovna — kezdte Matilda Ivanovna zavartan, könnyeivel küszködve —, én csak azt mondhatom, hogy Ilja Nyikolajevics boldog ember, amiért nem olyan feleséget adott neki az isten, mint én...

— Ugyan, menjen már! — pirult el Marija Alekszandrovna.

— Ne szakítson félbe! — hadonászott Matilda Ivanovna komikus két-

ségbeeséssel — különben elfelejtem, mit akarok mondani . . . Látja? — sóhajtott fel keserűen. — Amíg beszélt, pompás gondolatom támadt, de most kiment a fejemből. Mindjárt eszembe jut . . .

Szása futott be a szobába; Matilda Ivanovna elébe sietett, feledve pompás gondolatát. Marija Alekszandrovna mosolyogva nézte. Úgy ragaszkodott ehhez a filigrán, jó kedélyű asszonyhoz, mint a testvéréhez, akire rábízhatja legféltebb titkait, nem kell attól tartania, hogy kifecsegi. Nagyon bőbeszédű teremtés, de mások titkait szentül megőrzi. Marija Alekszandrovna gyakran öntötte ki neki a szívét. Jól el tudott vele beszélgetni, sokat olvasott, szépirodalmat és pedagógiai műveket. Ám erős hatással volt rá a férje, aki szűk baráti körben elítélte a fennálló rendszert, de a kisujját se mozdította, hogy tegyen is valamit azért, hogy jobba tegye; ez ellenkezett volna a „józan ésszel”. S persze donquijotéknak tartotta az Ilja Nyikolajevicshez hasonló javíthatatlan idealistákat, akik örökké abban reménykednek, hogy javítani lehet a helyzeten. Matilda Ivanovna osztotta férje nézetét, ezért próbálta lebeszélni barátnőjét a Szimbirszkbe költözésről. De végül belátta, hogy igaza van, attól fogva igyekezett segíteni Uljanovéknak a költözködés lebonyolításában.

6

Nyizsnyij Novgorod felbolydult méhkashoz hasonlított. Mindenki türelmetlenül várta a két nagy eseményt, a zászlófelvonást a vásáron és a trónörököspár látogatását. Dagmar dán hercegnő (a pravoszláv hitre való áttérése óta Marija Fjodorovna) eredetileg Nyikolaj nagyherceg menyasszonya volt. Már a kézfogót is megtartották. Nyikolaj Alekszandrovicsot azonban elvitte egy betegség, s a trónöröklés joga II. Sándor kisebbik fiára, Alekszandrra szállt.

A trónörökléssel elhunyt fivérének menyasszonyát is megkapta. Kissé gusztustalan dolog volt, ám az új trónörökös nem tűnt ki sem emelkedett szellemével, sem túlzott igényességével. Azt mondták, ennek így kell lennie, tehát nincs mit gondolkodni rajta. Így kötött házasságot Oroszország leendő uralkodója.

Amikor híre jött, hogy a trónörökös kegyeskedik meglátogatni a nyizsegorodi vásárt, megnézi, mit ad-vesz a nép, a hatóságok lázas készülődésbe fogtak: takarították, söpörték, mosták a várost. Az erőd tornyait újra festették, tatarozták a Minyin és Pozsarszkij sírkápolnát és emlékművet.

Június 14-én befutott a nyizsegorodi pályaudvarra az aranyozott szellőzőkkel felszerelt, égszínkéék cári vonat.

A katonazenekar fortisszimóban fújta az üdvözlő indulót, túlharsogva a kerekek kattogását, a szuszogó gőzmozdony füttyét. A kocsi ajtajában megjelent egy hosszúra nyúlt, széles vállú, nagyfejű férfi, katonai egyenruháján széles, szoros övvel és pompás aransujtásokkal. Furcsán leszegette

a fejét, körülnézett dülledt kék szemével, majd tartózkodón elmosolyodott. A díszőrség „hurrát” kiáltott, s a tömeg együtt hurrázott a katonákkal.

A kormányzó szapora léptekkel és olyan arccal sietett a trónörökös elé, mintha az ölébe akarná kapni, de eszébe juthatott, hogy legalább hat pudot nyom, s ezért csupán tiszteletteljesen kihúzta magát. A trónörökös lelépett a peronra, és lesegítette a feleségét, egy sovány, alacsony homlokú, szürke szemű asszonyt, akit szemlátomást idegesített a fogadtatás. Kenyeret és sót, lépesmézet, óriási aranyozott teknőben egy hatalmas élő tokhalat hoztak elő a kormányzó háta mögül. A trónörökös leereszkedő mosollyal átvette hűséges alattvalóinak ajándékait, s elindult a hintó felé. Újból rázendített a zenekar, a tömeg örült hurrázásba fogott. Az ifjabbik Sándor és felesége hintója átfurakodott a sűrű tömegen, melyet a katonák csak nagy ügygyel-bajjal tudtak visszaszorítani, és a kormányzó házába hajtott; itt szállásolták el őket. Majdnem félévig tatarozták az épületet, rengeteg pénzt költöttek rá, ám a trónörökös csak egyetlen éjszakát töltött benne. Miután megtekintette a vásárt, június 15-én a Boldog nevű gőzösön, orosz és dán lobogók alatt, lehajózott a Volgán.

— Hogy tetszik a trónörökösünk? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a feleségétől, mikor hazafelé igyekeztek a kikötőből, ahol ők is megnézték a hajó indulását.

— Nem nagyon tetszett . . .

— Miért? — lepődött meg Ilja Nyikolajevics. Annyi dicsérő jelzöt halott az ifjabbik Sándorról, hogy már-már elhitte valóban: rendkívüli egyéniség.

— Valahogy az arckifejezése . . . — már a nyelve hegyén volt, hogy bamba, de szentségtörésnek érezte illet mondani a trónörököséről. Némi szünet után így fejezte be a mondatot: — Nem elég intelligens . . .

— Lehet. Aminek az lehet az oka, hogy nem készítették fel a trónralépésre. Azt mondják, katona akart lenni, a tudományok kevéssé érdekelték. De a sors másképpen döntött. Úgy hírlík, valóban nem túl eszes, de jóindulatú. A mi népünknek pedig ugyancsak elkelne egy jószívű, engedelkeny uralkodó. Nincs borzalmasabb annál, mint amikor egy szívtelen, kegyetlen ember ül a trónon . . .

Ilja Nyikolajevics levelet kapott Tyimofejevtől. Alekszandr Vasziljevics Kazanyba hívta, hogy véglegesen elintézzék a tanfelügyelői kinevezést a szimbirszki kormányzóságba. Ezt a kérdést tehát megoldottnak tekinthették.

Megbeszélték, hogy elkíséri a feleségét és a két gyereket Kazanyig, ahonnan ők egyedül folytatják a hajóutat Asztrahanyig. Amíg ott vendégeskednek, ő elintézi a költözködést. Ha a tervük sikerül, Marija Alekszandrovnának már nem is kell visszatérnie Nyizsnyij Novgorodba. Ő egyedül lebonyolít mindent, s a család egyenesen Szimbirszkbe megy. Aunovszkij megírta, hogy már kifizette az udvari szárnyépület bérét. A lakás

elég kicsi, de csak elférnek valahogy, később pedig majd keresnek megfelelőbbet.

— Azt hiszem, ráérünk Kazanyból táviratozni Asztrahanyba, különben túlságosan sokáig kell várniuk rátok.

— Apámnak megtáviratozzuk, hogy jöjjön be Kazanyba?

— Okvetlenül! Soha nem bocsátaná meg, ha megtudja, hogy elhajóztunk mellette, és nem értesítettük. Akkor hát készüljeteK. Megyek. megveszem a jegyeket . . .

Szása és Ánya sokszor játszott már utazásdit a mamával. Leültek a sorba rakott székekre, Szása elöl, mögötte Ánya, végül a mama. Szása volt a kocsis, ő tartotta a gyeplőt meg az ostort. A mama megmondta, hová utaznak, azután verseket szavalt, melyeket Szása és Ánya utána mondott. Az egyik vers így hangzott:

S a széles, néma víz felett
Ütemre húzva a hajót
Jajongtak gyászos éneket,
Szívettépőn, iszonytatón.*

Repül a trojka a mesés szép úton, majd végigszázuguld a magas Volga-par-ton, olyan magasan, mint az erőd lejtője, ahonnan Szása legurult, és lent a Volgánál, botladozva és a földre hullva, húzzák a hajóvontatók a bárkákat . . .

Aznap reggel is, alighogy Szása felébredt, a mama odajött az ágyához, és mosolyogva megkérdezte:

— Szeretnél utazni?

— Hová megyünk?

— Nem megyünk, hanem hajózzunk.

Szása ledobta magáról a takarót, felpattant.

— A nagymamához? Igazi hajón?

— Igen.

— Ánya! Kelj fel gyorsan! Megyünk a nagymamához! — kezdte költögetni a nővérét. — Hallod? A nagymamához megyünk, igazi hajón, az igazi Volgán!

— Igazán, mama? — kérdezte Ánya, álmos szemecskéjét dörgölgetve.

— Igaz.

Ánya tudta jól, ha a mama azt mondja, hogy igaz, akkor úgy is van. Soha nem csapja be őket. Kiugrott az ágyból, és rohángálni kezdett a szobában, mintha már a kikötőben lenne, és harmadszor dudálna a hajó.

— Gyerünk, öltözzünk fel gyorsan, mert még itthagya a hajó! Mama, hol van Szása csizmája? És hol az én új ruhám?

— Nyugodj már meg, elég időnk van — csitítgatta a mama, Ányát azonban nem lehetett egykönnyen lecsöndesíteni. Érzékeny, nyughatatlan ter-

mészetű gyerek volt, ha magával ragadta valami, sokáig nem tudott lehigadni.

Szása is azt gondolta, hogy azonnal felöltöznek, kézen fogják egymást, mint amikor sétálni mennek a Volgához, és felszállnak a hajóra. Kiderült azonban, hogy hátra van még a csomagolás, meg kell várni a papát, aki a kikötőbe ment jegyet venni. És nem is aznapra, hanem holnapra, sőt talán csak vasárnapra. Vasárnapig pedig még egy . . . kettő . . . jaj, még négy teljes nap van! De Szása legnagyobb öröme a papa meghozta a jegyeket, és azt mondta:

— Holnap utazunk, gyerekek!

Ánya a nyakába ugrott örömeiben, s amikor ő lehajolt, és megmutatta neki a jegyeket, csókokkal halmozta el. Szása nem állhatta az ilyen kedveskedést, akkor is elfordult, ha az édesanyja csókolta meg valamiért. Mikor ő észrevette ezt, csók helyett csak megsimogatta a fejét, és egy-két kedves szót mondott neki. Most azonban annyira boldog volt, hogy ő is átölelte a papa nyakát, és odadörgölte arcát borostás állához. A papa feldobta a magasba, amitől Szásának elakadt a lélegzete.

Kezdetét vette a készülődés. A papa és a mama kosarakba rakodott, batyukat kötözött; már alig lehetett átmenni az előszobán, annyi volt a csomag. A mama rászólt a két gyerekre, hogy ne lábatlankodjanak, inkább sétáljanak, és kiküldte őket az udvarra — oda egyedül is kimehettek —, de néhány perc múlva megint otthon voltak, nehogy nélkülük induljon el a hajó. Másnap, amikor már indulni kellett a kikötőbe, Ánya végképp nem találta a helyét, és izgatottsága öccsére is átragadt. Minduntalan anyjához ment, a kezét rángatta, és könyörgött, hogy induljanak már. Marija Alekszandrovná türelmesen csititgatta, még a papához is bementek, megkapták a varázspalcát, de hiába, a gyerekeket már nem kötötte le semmi. Végre megérkezett a papa a fiákkerral.

— Indulás! — lépett a szobába.

Attól a pillanattól fogva, hogy Szása anyja kezébe kapaszkodva rálépett a hidra, és felment a hajóra, az új benyomások teljesen lekötötték. Persze nagyon mulatságos volt utazást játszani a mamával, de a Volgán a mesék világában képzelte magát. Csupa új, ismeretlen táj tárult fel előtte a hajóról, melynek kürtjét hosszan visszhangozta a part. Anyával együtt a „miértetek” özönével ostromolta szüleit. Miért habos a víz a hajó tatja mögött? Miért dudál a hajó, ha egy másik jön szembe? Miért visszhangzik a hajókürt csak reggel és este? Miért égnek lámpások a vízen, az egyik oldalon zöldék, a másikon meg vörösek? Miért úszik a bárka hátán ez a házíkó, azok meg ott a partnál miért maradnak a helyükön? Miért köröznek és rikoltoznak a sirályok a fedélzet fölött? . . .

Szása megfontoltan kérdezősködött, és egyáltalán nem gyerekesen töprengett el a válaszokon. Nem szólt közbe, nem tett fel újabb kérdéseket, amíg a választ végig nem hallgatta, még ha nem is értette. Ánya viszont egyetlen pillanat alatt mindent tudni akart. Feltett egy kérdést, de ha közben megint észrevett valami érdekességet — márpedig mindent érdekes-

nek talált —, máris feltette a második kérdést, meg se várva az elsőre a választ.

— Ne siess, Anya — intette le az apja. — Nyolc napig utaztok a hajón, láttok és megtudtok mindent . . . Ezt a helyet itt tehéngázlónak hívják. Nyáron olyan alacsony a víz, hogy a hajók zátonyra futnak. Néha el is süllyednek.

— A mi hajónk is elsüllyed? — ijedt meg Anya.

Ilja Nyikolajevics nagyot nevetett mulatságos rémüldözésén. Elmagyarázta, hogy a hajó akkor fut zátonyra, ha alacsony a vízállás. De most magas, nincs mitől tartaniuk. Szása nyugodtan végighallgatta a választ, hátrahagyta a kezét, ahogy apja szokta, s göndör fejcskékjét lehorgaszta járkaálni kezdett a fedélzeten. Komoly arca elárulta, hogy töpreng.

— Vajon mit forgat a fejében? — súgta Marija Alekszandrovna a férjének.

— Igazán sok mindent látott, akad min töprengenie.

— De hát megkérdezhetné.

— Úgy látom, Szása maga igyekszik megérteni a dolgokat. Az ilyen típusú gyerekek akkor a legboldogabbak, ha maguktól, a saját tapasztalatukból jönnek rá valamire. Egyébként ez az első jele annak, hogy erős akaratú, önálló gondolkodású ember lesz belőle.

— Esetleg zárkózott is?

— Elképzelhető, habár az se nagy baj. Akik maradandó nyomot hagytak a földön, szinte mind magányos emberek voltak. Olyan rövid az élet, lehetetlen minden földi örömet megszerezni, ugyanakkor új utakon járni, mondjuk, a tudományban. Ehhez éjjel-nappal a könyveket kell bújni, kutatni, írni . . . Gyakran gondolok rá, vajon milyen sors vár a gyerekeinkre. Az örök tragédia: az apák nem láthatják előre és nem határozhatják meg gyerekeik sorsát. Csak örülhetnek vagy bánkódhatnak . . .

— Reméljük, hogy nekünk csak örömünk telik bennük — jegyezte meg Marija Alekszandrovna mosolyogva.

— Adja isten!

Kosztrovótól kezdve a hajó a part mellett haladt. Esteledett. Végtelen csönd honolt a táj felett, felerősödve visszhangozták az erdők, a hegyek a lapátkerek csobbanását. Anya és Szása azt hitte, hogy a hegyek mögött egy másik hajó úszik a vízen. Troickoje után szinte az egész folyót tutajok lepték el. Apjuk elmesélte, hogyan döntik ki a fákat, és úsztatják le a Vetlugán a Volgára, onnan pedig a Káspi-tengerre. Ott behajózzák, és idegen országokba szállítják.

— És ott mit csinálnak belőle? — kérdezte Anya.

— Ezt majd holnap mondom el. Mára elég, ideje aludni menni.

Egy hónapja múlt már, hogy a trónörökös végighajózott a Volgán, de az utasokat még mindig foglalkoztatta ez az esemény meg a vásár. Hogy mennyi árut hoztak fel, és mibe került a gabona meg a só. Jól emlékeztek még a tavaly előtti borzalmas éhínségre. A trónörökös nagyobb bizalmat kelte, mint az apja. Ez a meggyőződésük korántsem abból táplálkozott, mint ha többet törődött volna a néppel az apjánál, aki sohasem mutatkozott, hanem abból, hogy a nép ilyennek akarta őt látni, és ezt a vágyát valóság-nak képzelte. S volt még egy oka: ha a trónörökös kegyeskedett beutazni az országot — ami ritkán fordul elő! — bizonyára okkal teszi.

— A cár küldte el, és szigorúan a lelkére kötötte, tudja meg és járjon a végére, miért gyötrik éhhalálra a népet — fejtegette egy ragyás arcú, szakállas paraszt. — Menj, hajózz le a Volgán, és nézd meg, hogyan élnek a muzsikok. Jelents nekem mindent, amit tapasztalsz. Így is tett...

Ilja Nyikolajevics tovább sétált a fedélzeten. Arrébb, valószínűleg bányamunkára tartó parasztok gyűrűjében, kiszolgált öreg matróz vitte a szót:

— Eh, ma már minden másképp van, mint régen! Minden keresetünket megzabálják a gőzösök. Hol vannak már az evezők? A hajóvontatás is a múlté. Bezzeg azelőtt, amikor felvonták a fehér vitorlákat! Szülőanyám, úgy siklottak a vizen, mint egy csapat hattyú! Némelyik asztrahanyi kereskedő vörös selyemingbe öltöztette az egész legénységet, hadd lássák, mennyi pénze van neki! „Igyatok, fiúk, amennyi belétek fér, van bor a hordókban. De aztán ti evezetek elsőnek a vásárra!” Mi meg ittunk, énekel-tünk, de neki is feküdtünk az evezőknek!... Hajaj! Egyik nótáról a másik-ra zendítettünk! Micsoda nóták voltak! Ma Szibériáig kergetnének értük!...

Ilja Nyikolajevics érdeklődéssel hallgatta a matróz történetét, aki negyven évig hajózott a Volgán. A korlátnak támaszkodott, mintha a meredek, erdős partszegélyben gyönyörködne, s tovább hallgatta a beszélgetést.

— Szóval azt mondd, mostan hitvány a kereset? — kérdezte tőle az egyik muzsik, aki szerette volna arra terelni a beszélgetést, ami őt most leginkább érdekelt.

— Fityinget se ér! És tudjátok, miért? Sok az eszkimó és kevés a fóka! A tűzvész előtt még csak tűrhető volt, de hogy Szimbirszk leégett, mindenki a bányákba özönlik a városból. Le is mentek a bérek, már a felét sem adják meg. Hát hiszen érthető, ezrével állnak az irodák előtt, nekik meg tíz is elég. A kalmükök meg a csuvasok igazán türelmes népség, de már ők is zúgolódnak, hogy keveset fizet a gazda. Végigdolgozod az idényt, megkapod az elszámolást, aztán bagót ér az egész.

A parasztok hangosan sóhajtoztak.

— És mivel etetik az embert? Tavaly bizalmi voltam. Azt mondják a társaim, menj föl az irodába, mondd meg, adjanak tisztességesebb lisztet. Az intéző, egy kövér német, úgy bámul rám, mint a kiéhezett farkas. „Vasz?!” — azt kérdi. Ami németül azt jelenti: mi a fenét akarsz tőlem?

Mondom, nincs liszt. „Hogyhogy nincs? Van!” Hogyne, nagyságos úr, válaszolom neki, csakhogy istentelenül rossz. Dohos meg keserű. Ráadásul majdnem duplájába kerül, mint a városban. Bizony, nagyságos úr, mit képzelsz, még az oktan barom se akarja megenni, ez nem kenyér, mondom, itt van, kóstolja meg, nagyságos úr, olyan, mint az epe . . .

— Na és? Megkóstolta a németje?

— Még mit nem! Hozzám vágta, káromkodott csúful a maga nyelvén, aztán rám ordított: „Mars ki!” Ezzel be is fejeződött a tárgyalás . . .

— A nyavalya esne az átkozott németbe!

Akármerre fordult Ilja Nyikolajevics, egyebet sem hallott, minthogy minden bajnak a németek az okai.

— Éldegélünk lassacskán, Pal Palics, öregesen, csöndesen — mondta az egyik kereskedő a másíknak. — Lassan csoszogunk, mint a teknősbéka, jobban mondva: mint a rák. Újítás szekérszám akad nálunk, de csigalassan halad. Mondok egy esetet. Biztosan hallotta, hogy a németek összehoztak maguknak egy vízvezetékét a városban.

— Nem hallottam . . .

— Szóval megépítették. Látja, milyen az átkozott németje? Mindenben megelőznek bennünket. És miért? Természetesen azért, hogy még jobban kiszolgáljuk őket. Nagy Péter privilegiumokat adott nekik, és ezt, úgy látszik, már soha senki nem veheti el tőlük. Nyomorba juttatnak bennünket az átkozottak . . .

A fedélzet túlsó végében vidám társaság mulatozott, rá se hederített a hajókéményből áradó füstre. Egy vállas fiatalember a harmonikáját nyúzta. Az elnyűtt hangszerezen csak keservesen tudta eljátszani a Barinyát.

A többiek tapssal, füttyszóval segítettek neki. A kör közepén kurta lábú legény ropta a táncot egy fiatal menyecske körül, előbb guggolva körbe táncolta, majd hirtelen mókásan letérdelt előtte. A szaporán kopogó cipő-sarok ütemére kurjantotta:

Erre ropjad, arra ropjad
Lábad kényesen cifrázza . . .

A többiek kórusban folytatták:

Csipkéd alját babád lássa,
Fordulj, hopp, perdülj, hopp!

— Ó, az istentelenek! — csóválta a fejét rosszállóan az egyik szakállas muzsik. — Nem elég nekik az éhínség, a kolerát is magára akarja hívni ez a pokolfajzat!

Ilja Nyikolajevicsnak azokat a napokat juttatta eszébe a társaság, amikor egy árva kopek nélkül szállt fel Kazanyban a hajóra, hogy hazatérjen Asztrahanyba a szünidőre.

Olykor nagyon nehezen ment a sora, hetekig éhezett. A téli szünidőben

nem is utazott haza, a postakocsi olyan sokba került, hogy még a gondolatától is elborzadt. Úgy várta a nyarat, mint a megváltást: otthon legalább kenyeret és halat ehett jóllakásig. De a nyárral együtt törhette rajta a fejét: hogy menjen haza? Nem tehetett mást: vagy teherhordónak állt be a bárkákra, uszályokra, vagy kikönyörögte a kapitánytól, engedjék fel a fedélzetre egy rubelért, és ilyenkor ehhez hasonló társaságban utazott. Most mégis úgy gondolt a diákévekre, mint élete legszebb szakaszára, noha I. Miklós uralkodásának sötét éveire esett.

Fenn a hegyekben előbukkant Felső-Uszlon: közeledtek Kazanyhoz. Ilja Nyikolajevics számára örökké emlékezetes maradt ez a falu. A kazanyi hivatalnokok rendszerint családotul az uszloni nyaralójukba költöztek a hőség meg a por elől. Ő pedig szaladgálhatott utánuk órákat adni...

A síkon végre feltűnt Kazany falakkal és bástyákkal körülvéve, fölébe tornyosuló templomokkal, minaretekkel. De csak rövid ideig látták a várost, ahogy a hajó a kikötőhöz közeledik, eltűnik szem elől, s csak a körfal peremén épült fészereket láthatja az utas. Kazany hét versztára van a kikötőtől. Valamikor a parton állt, de a folyó új medret vájt magának, és elkanyarodott a várostól.

Jóformán le sem engedték még a pallókat, az utasok máris a kikötőbe rajzottak, melyet hatalmas tömeg lepett el. Ilja Nyikolajevics szintén ki akart szállni, hogy megkeresse Alekszandr Dmitrijevicsét, de máris felfedezte a kissé hajlott hátú, magas öregembert: ráérősen közeledett az emberáradattal szemben a hajóhoz. Szálfa termete, szigorú tekintete láttán mindenki félreállt, és utat engedett neki. A fedélzetre érve körbehordozta tekintetét, s amint észrevette övéit, intett, hogy maradjanak a helyükön. De ők már futottak elébe.

— Isten hozott benneteket!... — fogadta mély, zengő hangon a köszönésüket. Ki nem állhatta a csókolózást, Ilja Nyikolajevics csak kezét rázott, éppenhogy átkarolta kedvenc lányát, aki a vállára borult, s odaszólt Anyának:

— Gyere ide!

Anyja ijedten nézte a nagypapa morcos arcát, és anyja mögé bújott. Hiába mondogatták neki, hogy a nagypapa nagyon jó ember, nem tudott úrrá lenni riadalmán. Később megszokta, rájött, hogy valóban jó, ha mégoly szigorú is, és attól fogva le nem mászott a térdéről. De egy év múlva, mikor megint találkozott a nagypapával, újból az anyja szoknyája mögé bújott. Szása ellenben bátran odament hozzá. Most is összehúzta sötét szemöldökét, elébe állt, és bátran a szemébe nézett. Alekszandr Dmitrijevics felkapta, és szokatlanul gyöngéden magához ölelte. Megenyhültek kemény vonásai, sűrű, ősz bajusza alatt mosoly bujkált. Szása is mosolygott. Az ősz hajú, fekete szemöldökű nagypapa és a szőke, de ugyancsak fekete szemöldökű kisfiú mosolyában annyi közös vonás volt, hogy még az idegen is észrevette hasonlóságukat. A nagypapa letette a fedélzetre az unokáját, és ellátogatása miatt restelkedve, haragosan vont össze bozontos szemöldökét.

— Mása! — szólt parancsoló hangon. — Vidd le a gyerekeket a tarantászhoz, én pedig keríték két hordárt.

Azzal indult is.

— Alekszandr Dmitrijevics, várjon kérem! — kiáltott utána Ilja Nyikolajevics.

— Tessék? — fordult vissza nehézkesen.

— Az a helyzet, hogy Mása Asztrahanyba utazik.

— Asztrahanyba? — ismételte meg Alekszandr Dmitrijevics értetlenül, mintha a hallásában kételkedne.

— Igen — szólt közbe Marija Alekszandrovna békítően. — Asztrahanyba utazunk, vendégeskedünk egy kicsikét, azután visszajövünk Kokuskinóba.

— Aha! No persze... — mondta Alekszandr Dmitrijevics kissé zavartan. — Épp ideje! Már réges-rég illett volna bemutatkoznod az anyósodnak.

— Annyit lesznek még magánál, hogy megunja őket — vált hirtelen beszédessé Ilja Nyikolajevics. — A Szimbirszkbe költözés most már biztos, úgyhogy magánál kell kivárniuk, amíg elintézek mindent...

Bementek a kajütbe. Alekszandr Dmitrijevics elégedetlenül méregette Szását.

— Sovány. Gyöngének látszik.

Marija Alekszandrovna már-már megmondta, hogy nemrég vizsgálta meg az orvos, és egészségesnek találta a gyereket, de idejében észbe kapott; apja önérzetét sértené meg azzal, aki mindig kételkedéssel fogadta más orvosok véleményét, ha valamelyik páciense netán arra hivatkozott, hogy ez vagy az az orvos mit tanácsolt neki, abban a pillanatban dühösen ajtót mutatott neki.

— Valóban sovány. Tudod, hogy a gyomrával betegeskedett. De hiszen megírtam...

— Emlékszem. De úgy látom, nem fogadlad meg a tanácsaimat.

— Olyan kicsi még és olyan gyöngé... — dadogta Marija Alekszandrovna. — Félttem, hogy baja esik...

— Badarság! Edződnie kell, ez most az egyetlen orvosság. Minden reggel hideg vízben mosakodni...

„Egy ilyen apróságot hideg vízben mosdatni?” — tiltakozott volna Marija Alekszandrovna, de csak rémülten nézett az apjára. Eszébe ötlött, hogyan edzette őket is. Ő maga meg addig úszik a folyóban, amíg be nem fagy, télen pedig hóval dörzsöli le magát az udvaron a legnagyobb fagyban is. Biztosan hasznos, ha az apja sohasem volt beteg, s ők sem ismerték a náthát.

— No, kis vitéz? — ültette Szását a térdére. — Erős akarsz lenni?

Szása nem tudta, mit válaszoljon. Oldalvást anyjára pillantott, aki biccentett.

— Akarok.

— És ugye, nem félsz a hideg víztől?

— Nem én!

— Derék gyerek vagy — mosolygott Alekszandr Dmitrijevics. — Nem hasonlítasz anyádra . . . De ideje mennem . . .

Marija Alekszandrovna tudta, hogy fölöslegesen próbálná maradásra bírni, habár a hajó egész éjszaka a kikötőben horgonyoz, mert ha kijelentette, hogy „ideje mennie”, akkor úgysem változtatja meg a döntését. Nem is kérlette, csupán megjegyezte, hogy szomorúak lesznek egyedül. Alekszandr Dmitrijevics úgy tett, mintha nem is hallotta volna. Ki nem állhatta a búcsúzkodást. A hajóhídhöz érve lassított, visszanézett rájuk, majd Ilja Nyikolajeviccsal a nyomában határozottan a partra lépett.

Ilja Nyikolajevics elkísérte az apósát, azután visszatért a hajóra: reggelig a családjával marad. Lefektették a két gyereket, és felmentek a fedélzetre. Meleg éjszaka borult rájuk. Az utasok elhelyezkedtek, ki hol tudott, s halkan beszélgettek. Pislákoló fények imbolyogtak a pallón, fojtott kiáltások, tompa puffanások hallatszottak: valamit rakodtak. Egyszerre minden elcsendesedett. A hullámok csobbanásán és az utasok horkolásán kívül nem hallatszott egyéb nesz. S akkor az álmosító csendben egyszerre felsírt egy hegedű. Nem lehetett tudni, honnan jön a hegedűszó, a visszhang megsokszorozta, és úgy tetszett, a hajó minden zugában szól egy hegedű. Talán az a szerencsétlen öregember húzta, aki megmentette Szását, gondolta Marija Alekszandrovna elszoruló szívvel. Istenem, milyen szívből hegedül, mennyi fájdalom zokog benne.

Ilja Nyikolajevics felkutatta volna a hegedűst, de Marija Alekszandrovna visszatartotta: ha a hajón van, úgyis találkozik vele, fölösleges háborgatni, megzavarni a magányos lélek fájdalmas sóhaját. Marija Alekszandrovna tudta, hogy így még a legdrágább lénynak sem játszik senki. Az ilyen panasz rejtőzködő, idegen szem előtt bűvó.

8

Ilja Nyikolajevics reggel búcsút intett övéinek, bár Ánya és Szása aludt még. Bement Kazanyba, ahonnan rögtön táviratozott Asztrahanyba, hogy várják a feleségét. Mikor a táviratot kézbesítették, Anna Alekszejevna egyedül volt otthon. Írástudatlan lévén, nem tudta elolvasni a sürgönyt.

A táviratot Vaszilijnak címezték, és Kazanyból érkezett, mondta a postás. Anna Alekszejevna reszkető kézzel vette át a kék papírlapot, s a rátorő ijedségtől mozdulni sem tudott, míg a postás be nem csukta maga mögött a kiskaput. Iljusával történhetett valami, gondolta, ha ilyen váratlanul táviratozik, méghozzá nem is Nyizsnyijból, hanem Kazanyból. Vagy a nászának esett baja? Csak nem a gyerekekkel történt valami? Ó, uramisten, mi lehet a sürgönyben? Vászja is a legrosszabbkor utazott el. Két nap múlva jön csak haza. Nincs más hátra, el kell szalasztani Fedoszját Nyikolaj Zaharovicshoz, majd ő elolvassa.

Anna Alekszejevna szaporán betípett a házba, hogy megmutassa lá-

nyának a kék papírlapot. Anyja falfehér arca láttán kiesett Fedoszja kezéből a kötés.

— Mi történt, anyám?

— Baj van...

Fedoszja megkönnyebbülten felsóhajtott, amint tisztázódott, miről van szó.

— Jaj, hogy megijesztett... Honnan vette, hogy Iljusának baja esett? Hátha született még egy fia? Vagy mondott magának valamit a postás?

— Nem, dehogy, egy szót se. Csak annyit, hogy a távirat Kazanyból jött, nem Nyizsnyijból. De eddig mindig fehér táviratot kaptunk Iljusától, ez meg kék... Mit ácsorogsz? Szaladj át Nyikolaj Zaharovicshoz, hogy olvassa el! Ha nem találsz a boltban, szaladj a templomba keresztapádhoz!

Anna Alekszejevna nem találta a helyét, míg Fedoszja Gorskovnál járt. Nyolcvanegyedik évét taposta, még ellátta a háztartást, de ha feldúlta valami, elállt a szívverése, mozdulni se tudott, s úgy érezte, ütött az utolsó órája. Ilyenkor azért imádkozott, hogy a halála előtt még egyszer láthassa Iljusát. Jóformán alig látta, mióta Kazanyba ment tanulni. Ha nyáron hazajött, éjjel-nappal a Volgán horgászott. Mióta pedig családot alapított, egyáltalán nem futotta idejéből az utazásra. Talán nem is látja többé...

Fedoszja éppen akkor ért oda Nyikolaj Zaharovics boltjához, amikor ebéd után kinyitott. Szokásához híven iszogatót ebéd közben, és jókedvében volt.

— Sürgöny? Nagyszerű! Egy pillanat, mindjárt leveszem a lakatot, kinyitom az ajtót, aztán elolvasom magának azt a sürgönyt... no, lássuk, mi olyan sürgős!... — Gorskov átfutotta a sorokat, és örömeiben felrikkolt. — Jönnék! Marija Alekszandrovna és a gyerekek!

— Lehetetlen! — Fedoszja alig merte elhinni a jó hírt.

— Hallgassa csak meg!

Gorskov felolvasta a táviratot. Most már elhitte, hogy igazat mond, s örömeiben még a könnye is kicsordult. Általában könnyen ment nála a pityergés, szomorú sorsa volt, nagy szegénységük miatt nem mehetett férjhez. Mariját még férjhez tudta adni apjuk, feláldozva minden megtakarított pénzét, de mire ő is sorra került volna, már nem élt. És ha Iljusa nem támogatja őket, talán koldusbotra jutottak volna.

— Mit csinálunk most Vászja nélkül, Nyikolaj Zaharovics? — sópánkodott Fedoszja.

— Hogyhogy? Hát nincs idehaza?

— Nincs, és még holnap se jön meg.

— A nemjóját!... Oda se neki, én már mindenféle uraságokkal találkoztam, tudom, mit hogy kell... Legelőször is el kell küldeni a lakókat.

— Ūristen! — szörnyűködött menten Fedoszja.

— Okvetlenül! Elvégre mégsem lakhatnak magukkal egy szobában! Ezzel kell kezdeni! Aztán...

Fedoszja és a mama végül mégsem döntött Vaszilij nélkül. Megbízta

egy embert, hogy menjen utána a Birjucsa földnyelvre. Még asnap megjött, izgatottan és ugyanolyan zavartan, akár az anyja: ilyen vendégeik még soha nem voltak, ő sem járt még az öccsénél, a feleségét nem is ismeri. Gorskov azonban járt már a Nyizsnyij Novgorod-i vásáron, és akkor elvitte Ilja Nyikolajevicsnak az otthoniak ajándékát. Vaszilij hallgatott a tanácsaira: ő jobban tudja, hogyan illik fogadni a kedves vendégeket! Felmondott a bérlőknek, akárhogy sajnálta az egyhavi bért. Asztrahanyban minden ház emeletes volt az árvizek miatt. Az alsó szint kőből, a felső fából épült. A háziak többnyire lent laktak, az emeletet pedig kiadták. Most kimeszelték, felsúrolták ezeket a helyiségeket, felhordták a legjobb bútorokat — mégis nagyon szegényesnek tűnt minden. Kénytelenek voltak Gorskovéktól kölcsönkérni egyet-mást.

— Úgy látom, nem a menyecskét, hanem a cárnőt várja, mamácska — jelentette ki Gorskov, megtekintve a szobákat.

— Jaj, úgy félek! — sóhajtozott Anna Alekszejevna.

— Ugyan miért?

— Hátha rosszul csináltunk valamit. Hátha nem tetszik majd neki...

— Menjen már! Marija Alekszandrovna szerény, jószívű asszony, még ha úri családból való is. Ha tudná, hogy fogadtak tavaly! Mikor megmondtam, hogy ki vagyok, honnan jöttem, és átadtam az ajándékokat...

— Méghogy ajándékot...

— A jószándék a fontos! Mi ez itt, mamácska? Vodka?

— Az.

— Akkor iszom egy pohárával! — Gorskov felhajtotta az italt, és belekezdett a jól ismert történetbe, melyet annyiszor elmesélt már. — Asztalhoz ültettek, és higgye el, egyre csak kínáltak: ezt kóstolja meg, abból vegyen még, Nyikolaj Zaharovics!... Ha megengedi, töltenék még egy pohárral, egészen meghatott az emlékezés... — Gorskov felhajtotta a vodkát, és mindjárt újra töltött. — Hol is tartottam?... Milyen feledékeny vagyok! Tölthetek még, mamácska?

— Igyál csak, igyál... — bölintott Anna Alekszejevna neheztelés nélkül, amely máskor mindig kiérződött a hangjából, ha a veje többször is a pohár fenekére nézett.

— Hej, ha élne az apuska — hajtotta fel nyomban az újabb poharat, s lerázta szakálláról a rácsöppent vodkát. — Mennyire örülne az előkelő menyének, a szép unokáknak. Hajaj!... Na még egy pohárral a lelke üdvéért, a másikat meg a kedves vendégek érkezésére, megengedi, mamácska?... Már kaviárt is kerítettem nekik, a legjobb minőségűt, csupa egyforma szem, lesz friss füstölt hering is és ami még kell, szóljanak csak. Mert a vejének is helyén van ám az esze, mamácska, hála istennek. Meg hát kereskedő volt a nagyapám meg a dédapám is! Nagy Péter asztalára szállítottak kaviárt meg sózott vizát! Manapság más szelek fújnak, Szapoznyikovék kaparintottak meg mindent a kapzsi kezükkel... De oda se neki! Hál'istennek, még mi is kereskedünk. Na még egy pohárával, ma-

mácska, aztán itt sem vagyok, rengeteg a dolgom... — De mivel még maradt az üvegben, folytatta az emlékezést: — Nagyon szépen fogadtak Nyizsnyijben! Üri módon. Tudja, mi tetszett nekem leginkább? Ej, Ilja Nyikolajevics, gondoltam, ahogy elnéztem a feleségét meg azokat az okos kis gyerekeket. Ki hitte volna, hogy egyszer ilyen nagy ember lesz belőled? Ha szegény apuska kikelhetne a sírból, és láthatná... De tán még akkor sem hinné el, hogy ilyen sokra vitte az ő Iljusája. Kollégiumi tanácsos! Nagyságos úr! Miért sír, mamácska, mikor örülnie kellene? Nyugodjon meg, látja, iszom az egészségére, különben mindjárt elbőgöm magam én is... Nyikolaj atyának szoltak már, hogy vendégek jönnek?

— Majd Vászja elmegy hozzá...

— Az nem lesz jó! Azonnal értesíteni kell. Ne adja isten, hogy idegektől tudja meg. Egy életre megsértődik! Na tessék, mondja majd, eljön a keresztfiam felesége a gyerekekkel, nekem meg egy szóval, egy fél szóval se említik... Tudja, mit, mamácska, még egy kortyot búcsúzóul, és szaladok egyenest a templomba, most éppen misézik... Gyújtok egy gyertyát a drága vendégek szerencsés megérkezésére. Már itt sem vagyok... — mondta Gorskov, s minden szó után felhajtott egy pohárral. — Rohanok...

Miután kiitta jóformán az egész üveget, az ajtóhoz tántorgott.

— Akkor szólj Nyikolaj atyának, és kérd meg, hogy jöjjön el.

— Erre ne legyen gondja, mamácska. Mindent elsőrendűen elintézek. Elsőrendűen...

Szimbirszkben Aunovszkij várta őket az édesanyjával. Marija Alekszandrovna nagyon megörült nekik, s mindjárt a városról faggatta őket. Aunovszkij tartózkodón válaszolgatott, nem akarta megijeszteni azoknak a kellemtelenségeknek az ecsetelésével, amelyek a leégett városban várják.

— Két éve lakom itt, és azóta szemlátomást javult a helyzet — mondta derűs mosollyal. — Valahogy úgy van, mint Gribojedov mondta Moszkváról: hála a tűzvésznek, sokkal szebb lett.

Marija Alekszandrovna már többször elhajózott Szimbirszk mellett, a várost azonban még nem látta; a kikötőből nemigen látható a dimbes-dombos partok miatt. Lent a kikötőben pedig nincs más, mint az omladozó irodák és raktárak. Meredek, zötyögős út vezet fel a hegyre, melyet a szimbirszkiek Koszorúnak hívnak. Aunovszkijék bérkocsit fogadtak, abban a reményben, hogy megmutathatják a várost, de a hajó késett, s éjnek idején fölösleges lett volna megnézni. Amellett nappal is elég veszélyes felkocsikázni a hepehupás úton, hát még éjszaka, ráadásul gyerekekkel. Marija Alekszandrovna nem nagyon bánta; a döntésüket úgysem változtathatják meg, ha a város nem nyeri meg tetszését, csak legfőlőbb rossz hangulatban érkezne Asztrahanyba, a férje családja észrevevén, és még magukat hibáztatnák érte. Ha tudod, hogy kellemtelenségek várnak rád, ne siess elébük, úgysem kerülheted el, mondta valaki bölcsen. Vlagyimir Alekszandrovics, lám,

két éve lakik Szimbirszkben, és úgy látszik, elégedett. „Minden rendben lesz” — nyugtatta meg magát Marija Alekszandrovna, ha elfogta a homályos aggodalom. De csak akkor gyötörte, ha Ánya és Szása aludt. Mihelyt felébredtek, nem győzött válaszolni a kérdéseikre . . .

9

Marija Alekszandrovna bizonyos volt a szívélyes fogadtatásban, mégis szemlátomást nőtt a nyugtalansága, ahogy a hajó Asztrahany felé közeledett. Mindeddig családjá körében élt, sohasem lakott ismeretlen emberek-nél, még rokonoknál sem. Egész úton azon töprengett, hogyan viselkedjen, miközben belátta, hogy kár ezen töprengenie. Alakoskodni úgysem tud, ezért látogatása csak akkor zajlik le baj nélkül, ha őszintén viselkedhet. Megértette, hogy Ilja Nyikolajevics nem utazhatott vele, de azért nagyon szerette volna, ha most mellette állna . . .

— Megérkeztünk, mama? — kérdezősködött Ánya izgatottan. — Hol a nagymama? És a nagybácsi?

Az asztrahanyi kikötőt eltakarta szemük elől az árbocerdő. Kétemeletes gőzösök — „amerikaiaknak” nevezték őket — és kis halászhajók lepték el a folyót. Előttük és mögöttük, közel s távol rengeteg hajó, bárka, csónak ringatózott a Volga széles tükrén. A koromtól megfeketült vontatók hosszú uszályokat húztak maguk után, melyek mélyen lesüllyedtek terhük alatt. Óriási sirályokként feszülő vitorlákkal siklottak a halászbárkák. Tarka tömeg hullámozott a kikötőben; Marija Alekszandrovna még soha nem látott ennyi embert. A nyizsegorodi vásárban is sokféle ember megfordul, de itt még tarkább volt a sokadalom, s rengeteg nyelven beszélt. Félmeztelen, mezítlábas perzsák — kopaszra borotvált fejükön apró kerek sapka — nehéz bálákat cipeltek le a hajókról a raktárakba. Marija Alekszandrovjának eszébe jutott, Ilja azt mondta egyszer a teherhordókról, hogy álló napig dolgoznak egy marék rizsért.

Egyik arc, ruházat eredetibb volt a másiknál. Buharaiak zöld köntösben, élénk színű turbánban; amott magas, csúcsos perzsabarány sapkák, tarka kaftánok, hosszú, fehér örmény leplek; gazdag kalmük nők ezüst érmékből fűzött nyakláncsal, dúsan hímzett, élénkvrös ruhában, hangosan csilingelő függő a fülükben; Volga menti kozákok vörös ingben, széles, tarka selyemövvvel . . .

— Nézz oda, mama! Mi az? — lelkendezett Ánya és Szása, egymás szájába vágva.

— Teve.

— Hát ez a kicsike, olyan nagy fülekkel?

— Szamár.

Marija Alekszandrovna türelmesen válaszgatott, miközben a kikötőben nyüzsgő sokadalmat fürkészte.

A matrózok leengedték a hajóhidakat, s az emberáradat bábeli hangzavar

közepette megindult a kikötő, illetve a hajó felé. Marija Alekszandrovna észrevette Gorskovot, aki elszántan lökdösődve furakodott át a tömegen. A sarkában zömök férfi lépkedett bátortalanul, hosszú, kétsoros fekete kabátban. Gorskov meglátta őt, integetni és kiabálni kezdett, de a lármában nem hallatszott a szava. Marija Alekszandrovna felemelte a kezét, jelezve, hogy észrevette őket. Gorskovnak több se kellett, még erősebben tört utat a vállával, a pallót ellepő áradatban, hogy feljusson a hajóra.

— Isten hozta, csakhogy szerencsésen megérkezett, Marija Alekszandrovna! — kapta le a sapkáját, és szertartásosan meghajolt.

— Jó napot, Nyikolaj Zaharovics!

— Mélységes hódolatot, Marija Alekszandrovna! Ha megengedi, bemutatam Vaszilij Nyikolajevicsot, a férje fivérét!

— Nagyon örülök, Vaszilij Nyikolajevics, hogy végre találkoztunk — nyújtotta a kezét mosolyogva. — Nagyon örülök!

Vaszilij Nyikolajevics után kezét csókolt.

— Hála istennek, hogy megérkeztek. Nagyon aggódtunk magukért.

— Miért?

— Tudja, május végén összeütközött a Trónörökös meg a Cár, és a Cár elsüllyedt. Sokan rossz előjelet láttak benne... Szóval... ő Szása, ő pedig Ányecska? — hajolt le a kislányhoz, aki most is a mama szoknyája mögé bújt.

— Szabad a csomagot?

— Legyen szíves!

A Kozák utcai ház egészen közel volt a kikötőhöz. A földnyelv farakásokkal telezsúfolt, szűk kis utcáin azonban nemigen lehetett egyenesen nekivágni. Vaszilij Nyikolajevics sem akarta a szegényes, sáros utcákon vezetni haza a kedves vendégeket. Inkább az erőd felé indultak, hogy láthassák a város takarosabb utcáit. Szása a nyizsegorodi erődre hasonlító falak és tornyok láttán meglepetten felkiáltott:

— Hát hazajöttünk, mama?

A kérdés mindenkit megnevettetett. Szása zavarba jött; bár a mama mindjárt kijelentette, hogy amikor megpillantotta az erődöt, neki is olyan érzése támadt, mintha hazaértek volna. Vaszilij Nyikolajevics elmondta, hogy valamikor a fal tövében hömpölygött a Volga, idővel azonban új medret vág ki, s a hordalékos földnyelven a város szegénysége telepedett le. Az erőd a dombon épült, soha nem fenyegette árvíz. De a földnyelvet éppen az éhínséges 1867-es évben majdnem teljesen elárasztotta a víz.

— Szapoznyikov úr, tudja, akinél dolgozom, nagyon okosan és erősen intézkedett, különben az egész város víz alá került volna. De már meg is érkeztünk, ez a mi kis utcánk. Fedoszja kiállt a kapuba, most biztos be-szaladt anyáért...

Uljanov a földnyelven álló házon kívül egyebet nem hagyott a gyerekeire. Részletre vásárolta, s bár halála pillanatáig nem tette le az ollót és a tűt, mégsem tudta egészen letörleszteni. Az 1835-ös népszámlálási lapon, amelyet az akkor már hetvenéves Uljanov saját kezűleg írt alá, az olvasha-

tó, hogy semmilyen hivatalos okmánya nincs a házról. A teljes vételárat csak akkor fizették ki, mikor Ilja Nyikolajevics állást kapott Penzában, és fizetésének majdnem a felét hazaküldte.

— Öreg ház — jegyezte meg Vaszilij Nyikolajevics. — Réges-rég tatarozni kellett volna, de mindig közbejött valami... — Restellte megmondani, hogy soha nem volt elég pénzük a tatarozásra. — Szóval... megérkeztünk!

Mire odaértek, éppen megjelent a kiskapuban egy töpörödött öregasszony. Ahogy meglátta a vendégeket, botjára támaszkodva, tipegve igyekezett a székérhez. Reszkető kezével egyszerre próbálta megölelni mind a hármójukat.

— Kicsinyeim... Ó, gyerekeim — ismételtette hol Marija Alekszandrovna, hol a gyermekek felé kapva.

Annyi kedvesség áradt a hangjából, és olyan ismerősnek tetszett (menynyire hasonlított Ilja az édesanyjára), hogy Marija Alekszandrovna boldogan érezte: hazajött, nem csak a férje rokonságát meglátogatni. Haza, mintha a tulajdon édesanyjához jött volna. S ez az érzés annál mélyebben érintette, mert amióta az esztét tudta, nem ismerte azt a szót, hogy „mama”. Megölelte, megcsókolta a csöpp öregasszonyt, majd Fedoszját is.

— Ó, kedveseim, csakhogy végre láthatom magukat... — mondta egyszerűen, mint aki hosszú idő után hazatér.

Felkísérték az emeletre. Elég volt rápillantania a frissen meszelt szobákra, a vegyes bútorzatra, hogy megértse, micsoda gondot okozott a háziaknak. Meg akarta mondani, hogy beérte volna az egyik szobával is, fölösleges volt kiüríteni az egész emeletet, de észrevette, milyen aggodalmas várakozással lesik, tetszik-e neki vagy sem, s hálásan elmosolyodott.

— Milyen tágas... de jó lesz itt maguknál...

— Örülök, hogy tetszik — derült fel Vaszilij Nyikolajevics. — Itt, a tornácán aludt Iljusa... Ilja Nyikolajevics — helyesbített feszengve —, mikor a szünidőre hazajött...

Később is bármerre kanyarodott a beszélgetés, valahogy akaratlanul mindig érintette Iljusát. Marija Alekszandrovna csak most tudta valójában maga elé képzelni, milyen környezetben élt a férje, milyen nehéz volt e házikó földszintjéről bekerülnie a gimnáziumba, majd az egyetemre. Most nemcsak az értelmével, de a szívével is megértette, miért beszél mindig oly fájdalommal a nép keserves életéről, miért hagyja ott Nyizsnyij Novgorodot, s megy el parasztgyerekeket tanítani Szimbirszkbe. Ez Ilja hivatása. A hivatás, melyet nem a könyvekből merített, hanem tulajdon élettapasztalatából.

Uljanov apjáról nem maradt fénykép. Hátrahagyta azonban kenyeret adó szerszámaikat: az óriási vasalót, a szabóollót, a gyűszűt és a tűpárnát. Az olló szárából és a gyűszű méretéből látszott, hogy erős ember lehetett. Az olló kicsorbult éle pedig arról árulkodott, hogy nehezen ment a sora, különben újat vett volna. Ezt bizonyította az időtől megzöldült rézdróttal összetákoltszemüvege is.

Marija Alekszandrovna maga elé képzelte, mint görnyed széles háta reggeltől estig, néha éjszakáig a mécsvilágnál, s varrja a megrendelőknek a tarka ruhákat, melyeket az asztrahanyi kikötőben és az utcákon láthatott.

Ilja Nyikolajevics egyszer elmesélte neki, hogy apja elszalasztotta este a boltba; öt kopekért teát kellett hoznia. Egy rubelt adott, és szigorúan ráparancsolt, vigyázzon, nehogy elveszítse. De a kis Iljusa hazafelé, amikor átment az utcán, hasra esett a sárban.

Ilja azzal a megbékélt mosollyal idézte fel az esetet, ahogyan a fájó, a szívnek mégis kedves gyermekkori keservekre emlékezünk vissza. Marija Alekszandrovna is ekképpen fogta fel akkor. Most azonban tisztán maga előtt látta Iljusát a foltozott ruhájában, mezítláb, ahogy szedi a lábát a szitáló esőben, a teát szorongatva. Látta, hogy mikor hasra esik, rémülten rámered a sáros teára, majd sokáig toporog az ajtóban, reszketve fülel a házból kiszűrődő zajokra, és azért imádkozik, bárcsak kijönne a mama: neki könnyebben elmondaná a keservét. Bőrig ázott már, lába jéggé dermedt, de csak nem jött ki senki. A kétségbeesés bátorrá tesz: Ilja óvatosan benyitott. Apja a posztót öltögeti, fáradt szemével szigorúan ránéz a szemüvege fölött...

Marija Alekszandrovna reszketve sietett fel az alacsony, nyomasztó földszinti szobából az emeleti tornácre. Előtte kitárult a végeláthatatlan Volga; halszagot hozott a feltámadó szél. Megkönnyebbülten felsóhajtott. Ilja mindig olyan lelkesen mesélt a Volgáról. Talán azért, mert a sötét, levegőtlen szobából kiszabadulva, teli tüdőből lélegezhetett. Vagy talán azért, mert keserves gyermekkorában a folyó jelentette a fényt, a szabadságot és az örömet.

Mindjárt a megérkezésük estéjén összesereglett az Uljanov rokonság, hogy találkozzon a vendéggel. Eljött Livanov atya, Ilja Nyikolajevics keresztapja is. A legkapatosabb és a legbeszédesebb persze Nyikolaj Zaharovics Gorskov volt. Hiába húzogatta lopva Vaszilij a köntöse szélét, hogy elhallgattassa, Gorskov felhajtotta az újabb poharat, és megint rákezdedt, immár századszor, miképp látta vendégül őt Marija Alekszandrovna Nyizsnyij Novgorodban. Vaszilij leolvasta az arcáról, mennyire kellemetlenül érinti sógornőjét Gorskov gátlástalan fecsegése. Annyira bántotta a dolog, hogy szinte félt ránézni.

Livanov atya ki akart tenni magáért a művelt vendég előtt, s a Szentírásból idézgetett, latin tudását fitogtatta. De beszélhetett bármiről, mindig oda lyukadt ki, mennyire segítette keresztfiát, hogy ember legyen belőle, s mennyire büszke rá. Marija Alekszandrovna az öreg Uljanovról kérdezősködött, hogy másfelé terelje a beszélgetést.

— Hát bizony, rossz és jó egyformán lakozott benne — kezdte mély hangon a pap. Keresztet vetett, a mennyezetre emelte tekintetét, majd keneteljesen folytatta: — Legdicsősegebb Urunk, add meg a te Nyikolaj szolgádnak, hogy bejusson a mennyek országába. Mert tisztességben élte le a földi útját, nem tért le az igaz ösvényről...

— Ámen! — harsogta Gorskov részegen.

A pap sértődötten összeszorította vastag száját. Ősz bajsza nevetségesen felborzolódott; Marija Alekszandrovna nehezen tudta megállni kacagás nélkül. Gorskov, a hirtelen támadt csöndet kihasználva, fogta a poharát, és felállt, tányérjára lötytyintve a vodkát.

— Marija Alekszandrovna, legyen oly kegyes, és engedje meg, hogy Nyikolaj atyával a maga drága egészségére igyunk!

— Csak tessék, tessék... — mosolyodott el Marija Alekszandrovna; kezdte szórakoztatni, ahogy a locsogó Gorskov a kenetteljes atyát ugratta.

Ittak az egészségére, majd a pap szóba hozta a Nyikolaj-templomot, ahol Ilját megkeresztelte, s mindjárt meg is hívta a reggeli ájtatosságra.

— Ne haragudjon, tisztelendő úr, de éppen gyengélkedem — tért ki Marija Alekszandrovna kedves mosollyal.

Az igazat megvallva, a hat év alatt, amióta Nyizsnyij Novgorodban lakott, egyszer sem volt templomban. Apja nevelte belé ezt a vallási közönyt: orvos lévén, nem hitt a csodákban.

— Khm... — köhécselt-dörmögött a pap. — Igazán nem akarom rábeszélni, habár...

De maga sem tudta, mi következze a „habár” után. Egy óriásit tüsszentett kockás zsebkendőjébe, megtörölte az erőlködéstől verejtékes homlokát. Gorskov a segítségére sietett.

— Atyám, áldja meg a búcsúpoharat...

— Egészségünkre! — harsogta a pap, azzal keservesen feltápászkodott az asztal mellől, és búcsúzkodni kezdett.

Távozása szemlátomást bántotta Anna Alekszejevna-t és Vaszilijt. Gorskov csak azért szomorkodott, mert elment az ivópartnere; Vaszilijra nem számíthatott: felhajtott egy-két pohár fanyar kaukázusi vörös bort, de azután csak emelgette a poharát, mint Marija Alekszandrovna. Különben is ritkán ivott, most meg éppenséggel nem akart, nehogy becsípjen a kedves vendég jelenlétében.

Iljáról szívesen beszélt. Nem mint az öccséről; a fiát emlegeti így az, aki többre vitte nála, és akire büszke.

— Tessék, Marija Alekszandrovna, szíveskedjék megnézni ezt az ezüstérmet. Iljusa... — Megint ki akarta javítani magát, de eszébe jutott Marija Alekszandrovna kérése, hogy ne nevezze Ilja Nyikolajevicsnak. — Iljusa kapta a tanulmányi eredményeiért. Ez az első és az utolsó érem, amelyet valaha kaptak a mi gimnáziumunkban. Csak azért nem kapott aranyat, mert kisiparoscsaládból származik, ezt maga Arisztov úr, az igazgató mondta nekem. A jó tanulásért Asztrahany díszpolgárává is választották, s olyan még egyáltalán nem fordult elő, hogy egy gimnazistát díszpolgárrá válaszszanak. Asztrahanynak addig csak két díszpolgára volt, a milliomos Szapozsnyikov és a polgármester. Bizony, sokra vitte a tanulásban! Hányszor mondtam neki, vidd magaddal, de ő mindig azt mondta, te taníttattál, őrizd te. Marija Alekszandrovna! Elvinné és odaadná neki?

— Hogy képzeled? A férjem akarata ellenére? Hányszor mondta nekem, milyen sokkal tartozik magának. Soha nem végezhetne volna el az egyete-

met a segítsége nélkül! Iljának igazavan: ez az érem mind a kettőjüket megilleti...

— Mondjon ilyeneket... Csakis az ő tehetsége számított. Gazdag emberek fiai, akik vele együtt kezdték, az első évet se tudták elvégezni. Ha nincsen terhére, nézze meg Iljusa fogalmazás-füzetét. — Elsárgult füzetet tett eléje, megviselt szélei arról tanúskodtak, hogy gyakran lapozgatták. — Iljusa ki akarta dobni, de anyánk nem hagyta. Ha sokáig nem jön tőle levél, felolvasok neki a füzetből... tudja, hogy van az: valahogy könnyebb lesz tőle az ember szíve. Hiszen ezek is az ő szavai.

Marija Alekszandrovna dobogó szívvel vette el a füzetet: mindjárt kinyitja, s látni fogja a kamasz Ilját. Találomra nyitotta ki, kíváncsi volt, milyen szavak kerülnek véletlenül a szeme elé.

„Az ihlet.

Mi az ihlet? A képzelőerőnek az az állapota, mikor a fellelkesült vagy meghatódott művészi lélek azon túl, hogy erőteljesen tör szenvedélye tárgya felé, s élénk képzelőerővel felfedezi leglényegesebb tulajdonságait, valamint belső ösztönzést is érez, hogy másokkal is közölje felfedezését. Ez a közlési vágy különbözteti meg az ihletet a képzelőerőtől, mely csupán alkot, kifelé nem mutatkozik meg, aminek következtében senki nem szerez róla tudomást.

Mitől függ az ihlet? Ilyen vagy olyan külső indítékoktól, vagy kizárólag a belső jelenségektől? Az ihlet éppen annyira függvénye a külső indítékoknak, amennyire függ a lélek önkifejezésének belülről fakadó törekvésétől...

A művésznak gondolatokat és érzéseket kell felhalmoznia, melyek nem az ihlet pillanatában születnek, csupán akkor bontakoznak ki szabadon. Más hiába akar a művészi eszközök, a külső indítékok révén ihletet szerezni, erőfeszítései nem hozzák meg a gyümölcsüket...

„Nagyon jó” — olvasta Marija Alekszandrovna az utolsó lapon Tyimofejev, a tanár kézírásával.

Iljától tudta, Tyimofejevet nagyon elszomorította, hogy az egyetemen a matematika mellett döntött az irodalom helyett. Ahányszor találkoztak, mindig szemrehányást tett neki érte: Magának nagyon jó a stílusa, felett az esztétikai érzéke, és tessék, mégis matematikus lett. Számtantanára, Sztjepanov viszont megdicsérte: jól teszi, hogy a matematikának szenteli magát, ehhez van nagyobb tehetsége. Ilja mosolyogva adott igazat mind a kettőjüknek, mert szerette a matematikát is, az irodalmat is. De abban az időben a kazanyi egyetemen fényesen ragyogott a nagy Lobacsevszkij dicsősége, és mindenki az ő tanítványa akart lenni.

— Iljusa pénzjutalmat is kapott. Nagyon szép összeget, huszonöt rubelt. Ne felejtse el, hogy egy évi tandíj három rubel volt, elképzelheti, mekkora vagyon volt ez nekünk. Mintha ma lenne, úgy emlékszem rá. Iljusa abban az évben kapta azt a pénzt, amikor a város fölött megjelent az üstökös. Ez... valahova feljegyeztem magamnak... igen, itt van: 1848-ban volt.

A nagymama szüntelen kényeztette az unokáit: ágyba vitte nekik a reggelit, nyalánkságokkal etette őket. Marija Alekszandrovna megkísérelte érvényesíteni a maga elveit, de az első perctől kezdve olyan véd- és dacsolvetség jött létre a nagymama és a gyerekek között, hogy meghátrált. Vaszilij Nyikolajevics észrevette, hogy a nagymama mégis Szásán csüng első-sorban, aki szerinte nagyon hasonlít Iljusára.

Vaszilij Nyikolajevics a művelt vendégek kedvéért előfizetett az újságra. Szásának nagyon megtetszett benne egy hajót ábrázoló rajz. Kiterítette a padlón, lehasalt, és felolvasta a rajz alatti nagybetűs szöveget.

„Hirdetés

Tisztelettel tudatom az utazóközönséggel, hogy a Druzsina Hajótársaság naponta indítja gőzöseit egy könnyű uszályal Asztrahanyból Nyizsnyij Novgorodba és vissza. Az apadás előtt a menetrend szerint, apadás után minden pénteken.”

Anna Alekszejevna hitetlenkedve bámulta Szását; az írástudatlan öregasszony szemében csodának tűnt, hogy egy ilyen kisfiú tud olvasni. Mikor Vaszilij hazajött este a munkából, óriási titokként megsúgta neki, de Vaszilij sem akarta elhinni. Reggel odaadta Szásának az újságot, és ő felolvasott belőle mindent, amire kérte.

— Lám, mit jelent, ha a szülők műveltek! — Vaszilij Nyikolajevics megölelte a kisfiút. — Köszönöm, fiam. Adja isten, hogy a sorsod másképpen alakuljon, mind a nagybátyádé... Hej, Marija Alekszandrovna, más idők járnak már, más idők... Most ha van tehetséged és van pénzed — tanulj, amit jónak látsz. De milyen görbén nézett rám mindenki, mikor Iljusát Kazanyba készültem vinni: Hová kapaszkodtok, toprongyosok? Ezt is elviseltük, mint a többit, hiszen tudja. Én egyetértek Iljával, helyeslem, hogy a parasztyerekeket akarja tanítani, az isten is arra teremtette. Hisz az apánk még jobbágy volt! Garasonként kuporgatta össze a pénzt, hogy megvált-hassa a szabadságát. A halálos ágyán így szólt: — Csakis a tűnek köszönhetem, hogy szabad lettem. Azzal szereztem meg nektek is a szabadságot. Azon legyetek mindig, hogy megszerezzétek az élettől, amit egy szabad ember elérhet. De ne feledkezzetek meg azokról se, akik még nem szabadok...

Marija Alekszandrovna megbeszélte a férjével, hogy egy, legfeljebb másfél hónapot tölt a gyerekekkel Asztrahanyban. Ezt mondta Vaszilij Nyikolajevicsnak is arra a kérdésére, hogy mennyi ideig maradnak. De az első hét végén módosítania kellett a tervét: megint áldott állapotban volt. Tudta, milyen rosszul viseli a terhességet az első hónapokban. Készülődni kezdett, hogy hazautazzanak. Anna Alekszejevna egészen elveszítette a fejét, Vaszilij Nyikolajevics is szörnyen megijedt — el nem tudták gondolni, mivel bánthatták meg —, úgyhogy meg kellett mondania hirtelen elutazásának okát.

Fogalma sem volt, hogy a férje Kazanyban van-e még vagy visszautazott Nyizsnyij Novgorodba. Mindössze egy levelet kapott tőle, melyet az elutazásuk utáni napon adott fel. Megkérte Vaszilij Nyikolajevicsot, hogy táv-iratozzon az apjának Kokuskinóba: őnála szándékozott lakni a gyerekekkel addig, amíg Szimbirszkbe költöznek. Nyugtalanul gondolt arra, hogy várandósan költözik majd az új helyre, ahol a jelek szerint rengeteg gondja-baja lesz. Mielőtt elutazott Asztrahanyból, írt a férjének, de levelében egyetlen szóval sem utalt az aggodalmára. Elég teher neki a költözködés lebonyolítása, minek idegesítse fölöslegesen? Marija Alekszandrovna tudta, hogy a férjének nagyon sokat jelent az a tudat, hogy nem kell aggódnia érte és a gyerekekért.

Szimbirszk nyomasztóan hatott Marija Alekszandrovnára. Bármerre nézett, mindenütt a tűzvész nyomait fedezte fel.

— Mama! Nézd, ez egy utca, de ház sehol sincs! Hogy lehet ez? — csodálkozott Szása, mikor elindultak a kikötőből.

— A házak leégtek.

— Akkor hol laknak az emberek?

— Látnod ott a füstöt?

— Látom! Ánya, oda nézz, milyen érdekes! Egyenest a földből jön ki. Mi is a föld alatt lakunk majd?

— Nem, mi egy kis házba költözünk.

— Kicsibe? — Szása csalódottan húzta el a száját. — Akkor miért jöttünk ide?

Marija Alekszandrovnna akaratlanul sóhajtott.

— Ennek így kell lennie, Szása.

Őneki elsőnek a koldusok ötlöttek a szemébe. Jóformán le sem értek a hajóhídról a kikötőbe, abban a pillanatban toprongyos emberek egész tömege gyűlt köréjük.

— Segítsen a tűzkárosultakon — rimázkodott az öregasszony; oly sóvány volt, mintha a keresztről vették volna le. — Isten a tűzvésszel büntetett bennünket . . . Ötödik éve már, de még mindig vermekben lakunk, koldulunk . . .

Marija Alekszandrovnna egy tízkopekest adott neki. Az asszony a lába elé borult.

— A Krisztus tartson meg! Örökké imádkozni fogok érted és a szép gyermekeidért! — jajveszékelt.

— Álljon fel, kérem . . . Keljen már fel . . . — hajolt le Marija Alekszandrovnna, hogy felsegítse a boldogtalant.

Adott még egy rubelt neki, hogy ossza szét a többieknek. Erre aztán ki-tört a sírás-zokogás, hányták a keresztet, imádságot suttoptak, érthetetlen szavakat kiáltottak. Az öregasszony újból Marija Alekszandrovnna lába elé borult, vele együtt a többiek is a földre vetették magukat, közben motyogva hányták a keresztet mindannyian. Ánya megrémült, Szása elképedve figyelte a jelenetet. Marija Alekszandrovnna valósággal kővé dermedt: soha életében nem hálálkodtak neki térden állva ilyen szerény könyöradományért. Csak most döbrent rá, milyen kétségbeejtő lehet a szerencsétlen tűzkárosultak helyzete.

— Ne csodálkozzon, hogy ennyire hálálkodnak magának — mondta

Aunovszkij, akinek figyelmét nem kerülte el, milyen nyomasztóan hatott Marija Alekszandrovnára a koldusok látványa. — A maga bőkezű adománya olyan nekik, mint az égi manna. A városban már régóta senkitől nem kapnak semmit. A tűzvész koldusbotra juttatta Szimbirszk lakosságának java részét.

Tűzkárosult tömeg a kikötőben, az utcán pedig megbilincselte rabok. A kocsinak meg kellett állnia és kivárnia, míg bekísérik a száműzötteket a börtönkapun. Anya rémülten bűjt az édesanyjához; Nyizsnyij Novgorodban soha nem látott foglyokat, se fegyveres katonákat. Szása nem menekült hozzá, csak csodálkozás és korát meghazudtoló szájalom ült a szemében.

— Mama, kik voltak ezek? — kérdezte Anya csöndesen, mikor újra elindultak.

— Foglyok.

— Hová vitték őket?

— A börtönbe.

— Mit fognak ott csinálni velük?

— Majd később elmondom, Anya. Nézd, a papa kocsija már megállt a kapunk előtt.

Anya arrafelé nézett, amerre az édesanyja mutatott. Szása azonban nem tudta levenni a szemét a félelmetes, szürke börtönépületről, a magas kőkerítésről, a börtönablakok vasrácsairól. Ijesztőnek érezte, hogy ezentúl a börtön, a megbilincselte rabok közelében kell majd élniük . . .

— Mi van veled, Szása! Nem akarsz kiszállni? — kérdezte a papa vidáman. — Gyere, megérkeztünk. Nocsak, úgy látom, valami nem tetszik!

Szása nem tudott mit válaszolni. Anya azonban kisegítette: elkapta a kezét, és betuszkolta az udvarra.

— Ó, milyen szép kis házikó! — csivitelt jókedvűen. — Nézd csak! Ne a nagyot nézd, mi a kicsiben fogunk lakni, nem abban! Ugye, szép?

— Igen — hagyta rá Szása, pedig egyáltalán nem találta szépnek, de nem akart ellenkezni.

A rozzant házacska az udvarban, az emeletes épület mögött állt. Pribilovszkij kereskedő, a háztulajdonos azt állította, hogy jó meleg a lakás, Marija Alekszandrovná azonban rögtön látta, hogy télen fagyoskodni fognak benne. A bútoraik nem fértek el a két kis szobában, jó részét egyelőre úgy-ahogy bezsúfolták a padlásra. A háziúr megígérte, hogy tavaszra kiüríti az emeleti lakrészt, és akkor átköltözködhetnek oda; Marija Alekszandrovná ezzel vigasztalódott.

Az udvari lakás szűknek bizonyult, ráadásul az udvar is kicsi volt. Mikor behordták a tűzifát, egy keskeny átjáró maradt csupán a kapu és a ház között. Anya és Szása csak az utcán játszadozhatott. De a Sztrelec utca is nagyon szűk volt; abba a térbe torkollott, ahol a börtön állt, fenn az Ó-Venyecen. (Az Új-Venyec a város központjában emelkedett.) Innen fentről csodálatos kilátás nyílt a Volgán túli tájra, a meredek parton pompázó kertekre. Ha virágba borultak a kertek — Marija Alekszandrovná már látta messzi-

ről, a Volgáról, mikor hajóval elhaladt Szimbirszk mellett —, úgy fehérlettek, mintha krétahegyre épült volna a város.

Egypár rozoga pad is állt a hegyen. Esténként itt táncoltak harmonikaszóra a lányok ujjatlan, könnyű ruhában, a fiúk vörös ingben; rágesálták a napraforgómagot és vigadoztak, mit sem törődve a börtönablakokból figyelő sóvár tekintetekkel. A foglyokról rémtörténeteket meséltek a városban; mindenki azt tanácsolta Marija Alekszandrovnának, hogy ne engedje a gyerekeket a börtön közelébe: ne adja isten, még kiszökik valamelyik csavargó, és elgondolni is szörnyű, mi minden történhet. Marija Alekszandrovnának kételkedve fogadta a mendemondákat, mert tudta, hogy nemcsak bűnözőket zárnak börtönbe, hanem politikai elítélteket is, Csernisevszkij, Dobroljubov, Piszarev elvbarátait. Kokuskinóban is állandóan azt hallotta a parasztoktól, hogy itt a tanítónőt, amott a tanítót letartóztatták. Csak azért, mert elmagyarázták az embereknek, miért olyan nehéz az életük. A két gyerek egyedül sétált a hegyen, Marija Alekszandrovnának nem volt rá ideje, hogy velük tartson. Órákon át játszottak a börtönkapu előtt, kavicsot, üvegdarabkákat gyűjtöttek. Többször előfordult „kincskeresés” közben, hogy megcsikordultak a záruk, megcsörrentek a bilincsek, hangos szitkozódás támadt, majd kitárult a börtönkapu, és az örök kivezették a foglyokat.

— Fussunk! Gyere! — ijedt meg Ánya, s elkapta az öccse kezét. Elbújtak egy bucka mögött, amíg a rabok el nem tűntek a szemük elől. Utána már nem tudták folytatni a félbemaradt játékot, s többnyire hazaszaladtak. Ánya könnyezve mondta el édesanyjának, hogyan hajszolták a foglyokat, és mennyire sajnálja őket. Szása egy szót sem szólt, de nagy barna szeme olyan lelki fájdalomról árulkodott, hogy Marija Alekszandrovnának elfacsarodott a szíve. Ezután napokig nem engedte oda őket. De nem tudtak hova menni, fel kellett oldania a tilalmat.

Eleinte csak két ismerősük volt Szimbirszkben: Aunovszkij gimnáziumi tanfelügyelő és Natalja Ivanovna, az édesanyja. Ő segített Uljanovéknak berendezkedni az új helyen. Mikor tudomására jutott, hogy Marija Alekszandrovnának gyermeket vár, megismertette Anna Dmitrijevna Iljinával, a bábával, aki szintén Pribilovszkij házában lakott. Kellemes asszony volt, érdekesen el lehetett beszélgetni vele.

— Nem tudok szabadulni a félelemtől — vallotta be neki egyszer Marija Alekszandrovnának; az első perctől kezdve bizalmat érzett iránta.

— Ugyan! Hiszen nem ez az első szülése. A harmadik gyermekét várja!

— Már a negyediket, Anna Dmitrijevna — sóhajtott Marija Alekszandrovnának. — Szása után született egy kislányom, Oljának kereszteltük. Egyhetes sem volt, amikor meghalt

Sokáig hallgattak Anna Dmitrijevának eszébe se jutott másokhoz hasonlóan azzal vigasztalni, hogy ha Isten is úgy akarja, most sem lesz semmi baj; megértette, hogy joggal aggódik a születendő gyermekért.

— Nagyon vigyázzon magára — törte meg a hosszúra nyúlt csöndet. —

Ez az első és a legfontosabb. Majd én szigorúan ellenőrzöm, persze, csak ha megengedi.

Ilja Nyikolajevics jóformán el sem helyezkedett még új helyén, máris útra készült, hogy megtekintse az iskolákat.

— Várja meg, amíg leesik a hó — tanácsolta Aunovszkij. — Most rettenetesen rázósak az utak.

— Nem várhatok addig.

— Egy hetet talán tud még várni...

— Szó sem lehet róla, Vlagyimir Alekszandrovics! Tudja, miért nem? A kormányzóságban fellendülőben van a népoktatás, ha hinni lehet a jelentéseknek, amelyeket Visnyevszkij úrtól kaptam. De amikor megkérdeztem tőle, látott-e legalább egy falusi iskolát, nem tudott válaszolni. Hetet-havat összebeszélt, igazán nincs okom hinni neki. Személyesen kell megnéznem az iskolákat, addig semmit sem tehetek, különben nevetséges helyzetbe kerülök.

— Meggyőzött — mondta Aunovszkij. — Mi majd az édesanyámmal segítünk Marija Alekszandrovnának berendezkedni.

— Köszönöm. Már úgyis olyan sokkal tartozom magának...

— De még mennyivel! — mondta színlelt komolysággal Aunovszkij. — Azért remélem, majd valahogy elszámolunk.

— Egész biztosan! — nevetett Ilja Nyikolajevics. — Szása! Hozd ide a sakktáblát!

— Máris! — ragyogott fel Szása arca; nagyon szerette nézni az apját, mikor játszik. — Itt maradhatok nézni? — toporgott zavartan, midőn behozta a táblát.

— De ne csak nézd, figyeld is, hogy jól lépek-e!

— Tud sakkozni? — lepődött meg Aunovszkij.

— Pedzi már. Úgy veszem észre, egész jól fog játszani. Maga kezd... Aha, szóval oda lépett. Én pedig ide, ezzel a gyaloggal. Mellesleg szólva, megismerkedtem Arszenyij Fjodorovics Belokriszenkóval, a cári birtokfelügyelőség igazgatójával. Kitűnően sakkozik. Úgy érzem, kellemes ember. Bár még nem láttam a birtokfelügyelőség iskoláját, de többektől hallottam, hogy nagyobb a rend, mint a földesúri iskolákban.

— Igen, Arszenyij Fjodorovics ura a szavának: ha valamit megígér, azt meg is tartja. Ismerem, dolgoztunk együtt a statisztikai bizottságban. Különben számítok rá, hogy maga is tevékenyen részt vállal a kiadványaink összeállításában. Jó lenne, ha írna egy tárgyilagos cikket a népoktatás helyzetéről a kormányzóságban. Utazásai közben összegyűjtheti az anyagot. Mi a véleménye?

— Két lépés, és mattot kap, kedves Vlagyimir Alekszandrovics.

— Lehetetlen!

— Csöppet sem; így van. A kérdésére pedig majd akkor válaszolok, ha visszajöttem. Játsszunk még egy partit?

— Okvetlenül! Ezt nem hagyhatom ennyiben!

Vlagyimir Alekszandrovicsnak azonban nem sikerült nyernie, hét játszma közül csak egyet tudott döntetlennel megúszni, azt is üggyel-bajjal.

— Nagyon megtanult játszani a két év alatt, mióta nem találkoztunk — sóhajtott letörten. — Mintha a sakkozásan kívül egyebet sem csinált volna. Maga esztergálta ezeket a figurákat is?

— Igen, magam fabrikáltam. Sehol nem tudtam venni, ezért elhatároztam, hogy esztergálok magamnak egy készletet, s egyúttal komolyabban tanulmányozom a sakkelméletet. Különben Nyizsnyijben engem is többnyire megverték... Minek tagadjam, vágyódom Nyizsnyij után. És látom, hogy Mása is búslakodik. Most még itthon vagyok, de majdnem egy hónapig távol leszek. Jövőre pedig alig leszek itthon egész évben... Ez persze nem tart vissza attól, hogy megpróbáljak rendet teremteni a népiskolákban. Hiszem, hogy sikerülni fog... Tudja, ha a népről van szó, nálunk valahogy minden akadozik. Nyolc éve szüntették meg a jobbagyságot, de a parasztyerek ma éppúgy nem jutnak iskolákhoz, mint azelőtt. Pedig mennyit beszéltek, vitáztak arról még előkelő szalonokban is, hogy ideje véget vetni a nép tudatlanságának! Hányszor cikkeztek róla különféle irányzatú újságok, folyóiratok! Mekkora lelkesedéssel fogadták a sebész Pirogov *Életkérdések* című cikkét! Vagy Csernisevskij, Usinszkij, Tolsztoj, Dobroljubov, Korf báró írásait. Hány nagy ember fejtette ki okos gondolatait a népoktatásról, azonban mégis minden maradt a régiben, kivéve Tolsztoj iskoláját Jasznaja Poljanában és Korf báróét Jekatyerinoszlav mellett.

— És még sokáig így is marad.

— Engedelmével, Vlagyimir Alekszandrovics, ezzel nem értek egyet. Ez így nem mehet sokáig. Ebben szentül hiszek! A rabigától megszabadult nép nem törődhet bele, hogy az élete ugyanolyan legyen, mint a jobbagyság alatt volt.

— Elvileg így van, de...

— Ez tőlünk is függ, Vlagyimir Alekszandrovics! Mindannyiunktól, akik tanultunk, hogy segítünk-e nekik kilépni a tudatlanságból.

— Osztom a nézetét, Ilja Nyikolajevics. És felelősségem tudatában kijelentem, hogy mindig számíthat a segítségemre.

— Hajlandó lemondani a tanfelügyelőségről, ha a helyzet úgy kívánja?

— Gondolkodás nélkül!

— Drága barátom! — érzékenyült el Ilja Nyikolajevics. — Hadd szorítom meg a kezét.

— Csakhogy ezek csupán szavak... — tiltakozott Aunovszkij zavartan. — Sajnos, egyelőre még nem tettem semmit...

— Majd arra is sor kerül. Vannak bizonyos elképzeléseim magával kapcsolatban, de ezekről még korai beszélni.

— Sejtem, mire gondol — mosolyodott el Vlagyimir Alekszandrovics.

— Nagyszerű! Igazán kellemes olyan emberek társasága, akik félszóból is megértene, sőt a gondolataimat is kitalálják.

1869. október 25-én a szimbirszki kormányzósági közlöny tudatta az állami tisztviselők kinevezéséről szóló hírekben: „A Közoktatásügyi Minisztérium igazgatósága f. év szeptember 6-án kelt 19. sz. rendeletében jóváhagyta Uljanov kollégiumi tanácsosnak, a nyizsegorodi gimnázium volt tanárának kinevezését a Szimbirszk kormányzósági népiskolák tanfelügyelőjévé.” Ez a rendelet azt jelentette, hogy a népiskolai tanfelügyelő elsősorban a minisztérium alárendeltje, és csak azután a helyi hatóságoké. Ennek a kettős alárendeltségnek voltak pozitív és negatív oldalai. Ilja Nyikolajevics tisztában volt ezzel, és már az első cselekedeteivel tapintatosan és udvariasan, de félreérthetetlenül tudomására hozta a helyi előljárásnak, hogy a legnagyobb tisztelettel fogadja tanácsait, de a rábízott ügyet előbbrevalónak tekinti.

A kormányzósági iskolatanácsnak — Jevgenyij püspök, a zsémbes aggasztán volt az elnöke, akinek fogalma sem volt, mi folyik a falusi iskolákban — nem nagyon tetszett az új tanfelügyelő álláspontja. A zemsztvo-vezetők is rosszindulatúan fogadták, személyes ellenségüknek tartották, akit csak azért küldtek, hogy megfossza őket jogaiktól, és csökkentse érdemeiket. Hiszen a jelentésekből ítélve annyi iskolát alapítottak, ahányat egyetlen más kormányzóságban sem! És most idejön ez az ember, akinek van bátor-sága kételkedni a létezésükben.

Ivan Vasziljevics Visnyevszkij sértődött meg a legjobban: tudniillik azt remélte, hogy őt nevezik ki tanfelügyelőnek. És most tessék, ideküldenek egy tanárocskát Nyizsnyijból, aki ráadásul le akarja járatni őt. Az isten tudja, mi ez! Ivan Vasziljevics megszokta, hogy osztatlanul uralkodik a kormányzóság valamennyi tanintézete felett. Elkezdte törni a fejét, miként árthatna az új tanfelügyelőnek, mivel alázhatná meg. De hamarosan meggyőződött róla, hogy ez nehéz lesz, mert Uljanov úr jó érzékkel felismeri a csapdát. Higgadt és óvatos, azonkívül nagyon udvarias és hallatlanul tartózkodó. Ez idegesítette legjobban Ivan Vasziljevicset, annyira, hogy a hangja remegésén sem tudott uralkodni.

— Erről majd legközelebb beszélünk, tanfelügyelő úr.

— Köszönöm — válaszolt Ilja Nyikolajevics mosolyogva. — Addig is remélem, lesz olyan kedves, hogy rendelkezésemre bocsátja a buinszki járás iskolatanácsának aktáit. Nemsokára útnak indulok, és szeretném tudni, hogy az ön beszámolója szerint mi történt ott.

— Ha a járásba utazik, úgyis megtud mindent a helyszínen — utasította vissza Visnyevszkij gorombán.

— Köszönöm a jó tanácsot — mosolygott Ilja Nyikolajevics rendületlenül. — De mégis nagyon szeretném az aktákat is látni. Úgyhogy ha más módon nem megy, kénytelen leszek a püspök őminenciáját, a tanács elnökét háborgatni.

— Kérem!

Visnyevszkij biztosra vette, hogy nyugodtan elküldheti a püspökhöz, Ul-

janov aligha fogja ilyen apróság miatt zaklatni magas állású feljebbvalóit. De tévedett. Ilja Nyikolajevics felkereste a püspököt. Öminenciája elégedetlenségének adott hangot, amiért Visnyevszkij úr akadémuskodása miatt a tanfelügyelő kénytelen őt háborgatni. A püspök ravasz húzást gyanított Visnyevszkij lépése mögött: talán így akarja bebizonyítani a tanfelügyelőnek, hogy az iskolatanács elnöke semmiről sem tud? Így történt, hogy Ivan Vasziljevics maga esett bele abba a verembe, amelyet a gyűlölt tanfelügyelőnek ásott. Ezután óvatosabban bánt vele, de ellenszenvét nem rejtette véka alá.

A szimbirszki kormányzóról, Hoiningen-Hühnéról már Nyizsnijben hallotta Uljanov, hogy hamarosan távozik a kormányzóságból, s Tyimofejev megerősítette ezt az értesülését, mikor Kazanyban találkoztak. Amikor Szimbirszkbe érkezett, a hivatalnokokat kizárólag az foglalkoztatta, vajon ki lesz az új kormányzó. Ilyen magas beosztásban a személycsere rendszert felért egy elemi csapással a szemükben. Megszokták a régi kormányzót, alkalmazkodtak szeszélyeihez, kiismerték a gyöngéit. Az új kormányzó azt jelentette, hogy mindent kezdenek előről. Ráadásul olyan is jöhet, akit nem lehet megközelíteni. Az sincs kizárva, hogy magával hozza az embereit, és egyeseknek majd távozniuk kell.

Ilja Nyikolajevics fölösleges időpocsékolásnak tartotta, hogy Hoiningen-Hühnével tárgyaljon. A kormányzó már megkapta kinevezését a cári magániroda IV. ügyosztályának élére, csak az utódját várta, hogy átadhassa hivatalát. A tanfelügyelőnek hivatalból be kellett mutatkoznia a kormányzónak. Hoiningen-Hühne úgy fogadta, mint egy főúr, ami azonban sehogyan sem illett alacsony, jelentéktelen alakjához, kifejezéstelen arcához és sipító hangjához. Ilja Nyikolajevics csak ügyel-bajjal fojtotta vissza nevetését, annyira mulatságos volt az újsütetű udvari méltóság igyekezete, hogy dőlyfős és megközelíthetetlen előkelőségnek tűnjön fel.

Feltett néhány banális kérdést: honnan jött, meddig szolgált a régi helyén, mi a rangja, van-e kitüntetése, majd megkérdezte:

— Tehát önt nevezték ki népiskolai tanfelügyelőnek?

— Igen, nagyméltóságú uram.

— Ki-tű-nő — tagolta nagyképműen Hoiningen-Hühne. — Sőt, nagyon kitűnő. Ha jól emlékszem, már tavaly beszéltem erről Dmitrij Andrejevics gróffal. Megígérte, hogy jelenti az uralkodónak, és látja, öfelsége kegyeskedett beleegyezni a hivatal létrehozásába. Mostantól szigorú felügyelet alá kerülnek a népiskolák, nem fog elterjedni bennük a zendülés. Mert úgy látszik, csak a népiskolákat nem fertőzte meg a nihilizmus, amely valamennyi tanintézetünkbe befészkelte már magát. Mindennek az újságok az okai! Hála istennek, hogy az uralkodó kegyeskedett Uruszo herceget megbízni az új sajtótörvény kidolgozásával. Ha már a Moszkovszkije Vedomosztyi sem tud mértéket tartani, és figyelmeztetni kell, mit várjunk akkor a többi újságtól? Nehéz időket élünk. Az uralkodónak még soha nem volt olyan szüksége hú alattvalókra, mint most.

— Nagyon helyesen méltóztatott mondani — válaszolt Ilja Nyikolajevics hivatalos hangnemben, nevetésével küszködve.

Örömmel távozott volna, csakhogy a kormányzó még nem tekintette befejezettnel a látogatást.

— Milyen utasítást kapott? Hogyan kell hozzákezdenie a munkához? — kérdezte.

— Arra gondoltam, kegyelmes uram, hogy először tájékozódok a helyszínen.

— Rendkívül dicséretes szándék! Nagyon figyelmébe ajánlom, hogy ügyeljen a tanítók kormányhűségére!

Ilja Nyikolajevics szívesen megmondta volna, hogy a Visnyevszkijtől kapott listából ítélve, valódi tanítók egyáltalán nincsenek. A gyerekeket boldog-boldogtalan tanítja. Megmondta volna, hogy nem a politikai megbízhatósággal, hanem a legelemibb tanítóképesséssel kell törődni. De belátta, hogy Hoiningen-Hühnnével fölösleges erről beszélni. Inkább hallgatott, hogy mielőbb távozhasson. Mikor a kormányzó végre felemelkedett a bőr karosszékéből, jelezve, hogy a fogadás befejeződött, alig tudta viszsztatartani felszabadult sóhaját. Elmentében az járt a fejében, akárki kerül a kormányzói székbe, Hoiningen-Hühnnénél nem lehet rosszabb.

3

Végre-valahára kisütött a nap a borongós, hideg idő után. Meleg szél fújt a Volgán túli sztyepről.

— Ideje útrakelnem, Mása — mondta Ilja Nyikolajevics egy derűs napon.

— Szerencsés utat! — válaszolta Marija Alekszandrovna, biztató mosollyal.

A végtelen sztyeppen ősziiesen csupasz volt a táj, sehol egy bokor vagy egy fácska. A parasztok még csépeltek, amerre nézett, mindenütt tüzek égtek, füst gomolygott.

A falvak zöme, kivált a csuvas és tatár települések, a völgyekben bújtak meg. A csöngettyű hangjára őrzőgő csaholással rohantak elő az udvarokból a kutyák, a nyomukban egy csapat rongyos gyerekkel, akiknek arcát pirosra festette a városi fogat érkezésének csodája láttán támadt izgalom. Fázósan, toporogva ácsorogtak, míg el nem tűnt a kocsi a falu végén, az őrzőgő kutyafalka kíséretében.

Átutazott magas templomtoronnyal büszkélkedő nagyközségeken is. Elhajtott parasztházak mellett, melyek játékszernek tetszetek deszkatetejükkel, cikornyás faragású tornácukkal. E fapalotákban a tehetős gazdák laktak. De sokkal több volt a roskatag, kidőlt-bedőlt falú házikó: a szalmatető már éppen el akarta hagyni őket, ép üveg legfeljebb egy ablakon villant, a többi ronggyal takarták el, mintha lakóik megelégtették volna a nyomort, s látni sem akarnák Isten világát.

Ilja Nyikolajevicsnak módosítania kellett útvonálát: a buinszki járásban tifuszbajrány dühöngött, s szeptember óta százával vitte el a falvak népét. Visnyevszkij egy szóval sem említette, pedig tudnia kellett róla. Ilja Nyikolajevics rájött, hogy Visnyevszkij bosszúálló is, nemcsak korlátolt.

Mit volt mit tennie, elhatározta, hogy helyette a szomszédos alatirszki járás iskoláit látogatja meg, akkor visszafelé felkeresheti Novo-Nyikulínót: szeretett volna Valerjan Nyikanorovics Nazarjovval megismerkedni, akiről sok érdekes dolgot hallott. 1858-ban a Szovremennyikben olvasta Nazarjov *Pofaszakáll* című satirikus írását. Tagja volt a szimbirszki járási iskolatanácsnak, s olyan embernek mutatkozott, akit valóban érdekelnek a népiskolák. Nazarjov személyében talán elvbarátra találhat, aki támogatni fogja kezdeményezéseit.

A jelentés szerint Ivankovóban volt iskola. A megzavarodott falusi bírő buzgó hajlongások közepette, nehogy a szemébe kelljen néznie, most úgy tájékoztatta, hogy az írnok valóban tanítani akarta a gyerekeket, de úgy látszik, nincs rá ideje. Pedig rendesen kap fizetést. Ilja Nyikolajevics fel akarta keresni az írnokot, de az éppen hogy hazaért a vásárból, nem sikerült felkölteni. Szobacsejjeikében a templomszolga házában volt az iskola. Kissé megnyugodott, azt hallva, hogy a gyerekek tanulnak. Egykettőre kiderült azonban, hogy ez az iskola is csupán névleg létezik: a sötét házikóban három kékre-zöldre fagyott gyereket talált, akik inkább elítélteknek, mint iskolásoknak látszottak. Ilja Nyikolajevics elszoruló szívvel nézte a szedett-vedett, rongyos kabátokat, agyonfoltozott nadrágokat, a mezítelen, sáros lábakat: tulajdon gyerekkora nézett vissza rá a gyerekek szomorú, éhes szeméből. Akárcsak ezek a gyerekek, ő is mezítláb taposta a csípős, hideg sarat a város felé igyekeztében, csak hogy ne hiányozzon. Jóságos Vaszja bátyja büntudatosan kérlelte: „Tűrj még egypár napig. Talán sikerül összekuporgatnom a csizmára valót...”

— Hogy hívnak? — karolta át az egyik fiú csontos vállát, és leült melléje.

— Száskának — suttogta a gyerek dermedt rémülettel.

Ilja Nyikolajevicsot szíven ütötte ez a név. Talán ugyanilyen sors várt volna az ő fiára is, ha Vaszilij segítségével nem sikerül felküzdenie magát. Hány meg hány mezítlábas, koplaló Száska van még Oroszországban, akik éveken át fagyoskodnak a templomszolgák házában, s amikor „elvégez” az iskolát, olvasni is alig tudnak még. Mennyi tehetség megy veszendőbe, kősziklára hullott virágmaghoz hasonlóan?

— Hol a tanítótok? — kérdezősködött tovább Ilja Nyikolajevics.

A gyerekek félénken összenéztek, azután lehajtották kócos fejüket — de rég látott ollót a hajuk! —, és hallgattak. De akkor már rohant is a lihegő pópáné. Hosszú lére eresztett, zavaros magyarázkodásából végre megértette, hogy a lelkész-tanító tegnap reggel elment a szomszéd faluba temetni, és még nem jött vissza. A gyerekek rosszul olvastak, nem is volt kétséges, hogy többet fagyoskodnak ebben a kriptában, mint amennyit tanulnak. Most már értette, miért nem akarják a parasztok iskolába küldeni gyere-

keiket (a jelentések ugyanis lustaságukkal és tanulatlanságukkal magyarázták ezt). Önmagától adódott a következtetés: mindaddig egy helyben topog a népiskolák ügye, amíg nem küldenek igazi tanítókat a falvakba.

De honnan vegyék őket?

A következő faluban egy düledező parasztházban volt az iskola. Hét gyerek térdelt a földön, arccal az összeköpködött, koszos fal felé fordulva. Hárman ültek egy padon. A tanító, egy nyugalmazott altiszt, az asztalra könyökölve, hangosan csámcsogva kanalizta a csit egy korsóból. Láthatóan az osztály egyetlen zsírfoltos tankönyvéből okosította rongyos seregét; ezen most üres palack állt. A tanfelügyelő láttán lecsapta a kanalat, és elordította magát, mintha egy szakasz katonát vezényelne:

— Vi-gyázz! Pi-henj!

A gyerekek felpattantak, mintha végigkorbácsolták volna őket, kihúzták magukat, és rémülten kidülledő szemmel, mozdulatlanul meredtek parancsolójukra. Az altiszt elégedetten hümmögött, megtépázott sapkájához emelte kezét, hogy tisztelegve jelentsen, de nem forgott a nyelve. Ilja Nyikolajevics alig tudott uralkodni magán. Nagyot nyelt, és megkérte, hogy küldje haza a gyerekeket. Miután elmentek, szigorúan ránézett a „tanítóra”:

— Azt hiszi, hogy a gyerekek térden állva jobban megtanulnak írni-olvasni?

A férfi olyan részeg volt, hogy észre sem vette a gúnyt. Ostobán elvigyorodott.

— Tessék? Tudja, egy kis nézeteltérésünk volt . . .

— Hallgasson! — vágott a szavába Ilja Nyikolajevics szokatlanul éles hangon. — És jegyezze meg, kérem, hogy az iskola nem kaszárnya, a gyerekek pedig nem katonák.

— Értettem! — húzta ki magát az altiszt begyulladva.

Ilja Nyikolajevics belenézett az állandó részegeskedéstől felpuffedt, bárgyú arcába, és megértette, hogy kár szót vesztegetnie erre az emberre. Úgysem ért meg, nem lát be semmit. Ki kell dobni az iskolából. Mégpedig azonnal.

Kuvakinóban a járási hivatal sötét pincéjében kapott helyet a falusi iskola. A tanítón — magas, sovány szeminarista volt — rongyos ruha, a lábán lyukas fehér nemezcsizma; a lyukakat szalmával tömte be. A szolgál, oda se hederítve a tanítóra, bent az osztályban hasogatta a tűzfát.

— Egyebeket sem hallok a falusi bírótól, mint: „Maga ingyenélő senkiházi!” — panaszkodott a tanító fakó hangon, ügyet sem vetve a gyerekekre. — „Maradjon csak békén, ne kérdezzen semmit! Ha panaszkodni mer, ha olyasmibe üti az orrát, ami nem tartozik magára, kihajítom!” . . .

— Jó, jó, erről még beszélünk — állította meg Ilja Nyikolajevics. — Most szeretném látni, mit tudnak a tanítványai.

— Kérem — húzta el a száját a tanító. — Parancsolja, hogy a hittannal kezdjük?

— Ahogy jónak látja. — Ilja Nyikolajevics leült a gyerekek mellé.

— Pritkov! Beszélj a vízőzönről!

A fiú ijedten felpattant a helyéről, köhögött, nagyot sóhajtott, és kővé váltan hallgatott. Azután megint sóhajtott, és nem nyitotta ki többé a száját.

— Mikor a nép elszaporodott és elzüllött — súgta a tanító, s ujjával megfenyegette a gyereket.

— ... akkor az Úr ... elhatározta, hogy megbünteti őket ...

Abban a pillanatban keserves ordítás támadt odakint: „Jaj, atyámfiai! Könyörüljetek rajtam! Megadom én barátnak, ellenségnek! Jaj — jaj — jaj — jaj! ...

— A tatát vesszőzik — sápadt el a gyerek Ilja Nyikolajevics mellett.

— Mi történik itt? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a megszeppent tanítótól.

— Az adóssága miatt vesszőzik ... Bátorkodom közölni, hogy az ilyesmi órákig is eltart. Először ordítognak, azután rimázkodnak, óbégatnak ...

A férfiganghoz kétségbeesett női sírás csatlakozott. A szerencsétlen gyerekek befogta a fülét, és bebújt az asztal alá. Ilja Nyikolajevics visszahúzta és megnyugtatta, majd fölment a járási hivatalba ...

Jószeint valamennyi iskolában egyforma volt a helyzet. Keserves harcot kellett vívnia, hogy néhány kopekkel emeljék a tanítók fizetését. A bíró meg az írnok a tanítót szidja, a tanító órájuk panaszkodik. A módosabb falusi gazdák pedig ezt hajtogatják:

— Ez tanítás? Csak könyörögnek, gyözködnék, magyaráznak. Pedig a Szentírásban is írva van, hogy „ne gyöngülj a te erődben, ha a gyereket fenýíted! Az istenfélelem minden bölcsesség alapja!”

— Pedig annyi mindent teszünk! — bizonygatták mások. — Nézze meg, tanfelügyelő úr, nézze csak meg a falakon ezt a kék csillagos fehér tapétát! Mit gondol, honnan van? Mi vettük a faluközösség utasítására. Óra is van, ez az első, anélkül nem iskola az iskola. Azt is a faluközösség vásárolta! Igaz, hogy olcsó portéka, de jár. Nagyon pontos. Ezen nézi az időt az egész falu.

— Jó, hogy vettek órát — mondta Ilja Nyikolajevics. — Az viszont hiba, hogy keveset fizetnek a tanítónak. Harmincöt rubelt kap az írnok, huszonötöt a segédírnok, a tanítónak meg csak tizenötöt adnak.

— Jól méltóztatott mondani — bólogatott a bíró. — Mindössze tizenöt ezüstrubelt kap. Mi is belátjuk, hogy kevés, de ... — tárta szét a kezét — honnan parancsolja, nagyságos uram, hogy többet vegyünk, mikor magunknak sincs! Nyomorba döntötte a parasztot a gabonaroszda. Minden évben megeszi a télire valót. Az idén nyáron annyit imádkozott a papunk, hogy más vidéken a kő is búzát teremne már. Bezzeg itt odaveszett minden. Hogy égezzük fel a tarlót, tanácsolta a pap. Ahol tavaly felégették, ott van termés. Nálunk is sokan felégették, de azt csak az Isten tudja, mi terem majd rajta ... Hát miből fizessünk többet a tanítónak? Megesküszöm a szent keresztre, hogy csak öt rubellel adunk többet, odalesz mindenki! Aztán, őszintén szólva, miféle tanító ez, nagyságos uram? Legfeljebb annak hív-

ják! Három esztendeje gyötri a gyerekeket, de amikor utánanézték, kiderült, hogy semmit sem tudnak. Akkor miért fizessünk többet?

Mit mondhatott erre? Olyanoknak, mint az altiszt, a félművelt szeminarista, tizenöt rubelt is vétek adni. Az ilyen tanítók csak bajt okoznak. A paraszt miattuk gondolja, hogy az iskolai tanulás időpazarlás, súlyos büntetés a gyerekeknek, akik pedig a gazdaságban is segíthetnének már. Egyáltalán nem meglepő, hogy úgy toborozzák őket az iskolába, mint a katonákat. Csak azok a gyerekek járnak iskolába, akiknek a szülei egy vödör kisüstivel sem tudják megváltani gyerekeiket a faluközösségnél a „büntetéstől”. Ha híre ment a faluban, hogy megérkezett az előljáró, és ellenőrzi az iskolát, a parasztok a községházára rohantak, és térdre borulva könyörögtek Ilja Nyikolajevicsnak, hogy „mentse fel” a gyerekeket a tanulás alól.

— Jótevő atyánk! — rimánkodott az egyik menyecske, a lábához borulva. — Megözvegyültem, ő az egyetlen támaszom, mégis elvették. És miért? Mert nem vittem váltságdíjat a bírónak meg az írnoknak! Hogy fizethetnék, ha már huszonöt ezüstrubelt akarnak? Soha életemben nem volt ennyi pénzem...

— Nyugodjon meg — segítette fel Ilja Nyikolajevics az asszonyt. — Majd utánanézek...

— Segíts rajtam, bátyuska, különben halálra gyötrik a fiacskámat, és egészen elárvulok. Háromszor megszökött már, de a csendbiztos mindig elfogta, és visszavitte a tanítóhoz, hogy tovább kínozza. Csupa seb minden ujjá, dadog a rettegéstől! Szabadítsd meg, bátyuska, Isten fiára kérlek. A tanító szembeköpi, és nem engedi letörölni az arcát. Kényszerszemű ez, nem iskola! Halálra gyötrik a Ványkámat... — rimánkodott, és megint térdre esett Ilja Nyikolajevics előtt.

— Keljen fel, keljen fel... — kérlette Ilja Nyikolajevics kétségbeesetten. Ha asszony felállt, de tovább sírt. Hogy nyugtassa meg?

— Kicsoda maguknál a tanító? — kérdezte a bírótól.

— Ipat tisztelendő.

— Kísérjen el hozzá.

— Elkísérhetem — pislogott kivörösödött szemmel a bíró; alighanem részeg volt. — Elkísérhetem éppen, de Ipat atya harmadik napja nincs idehaza. Bement a városba, és persze, még nem jött vissza. Nekünk meg nem köti az orrunkra, mikor tér haza. Mert marhával is kereskedik, így aztán sokat utazik...

— Akkor hogy tanítja a gyerekeket?

— Mi azt, honnan tudnánk, nagyságos uram, hisz írástudatlanok vagyunk magunk is. Az írnokot kellene megkérdezni, csakhogy ő is elutazott a tisztelendő úrral együtt...

— Ha nem tud írni, hogyan olvassa el a rendeleteket? Hogy írja alá az ítéleteket? — kérdezte döbbenetesen Ilja Nyikolajevics.

— Mire való az írnok? Azért fizeti a faluközösség. Az én dolgom az,

hogy lepecsételjem az írást. A pecsét, tudja, fontosabb a betűnél... Nálunk éjszakázik? Akkor mindjárt szólok, hogy készítsék be a szamovárt.

— Nem, tovább utazom. Milyen messze van a szomszéd falu?

— Nincs nagyon messze. De az este az úton éri, és errefelé igencsak rossz az utak. Múlt héten a rendőrfőnök borult fel, mindjárt a híd előtt. Dühében úgy fültövön vágott, azóta is cseng a fülem. Parancsolja, hogy befűttessem a szamovárt?

— Köszönöm, ne fáradjon! — Ilja Nyikolajevics egy percre sem akart ebben a faluban időzni. — Máris indulok.

— Ahogy parancsolja, nagyságos uram. Én ugyan azt tanácsolnám, ne vágjon neki éjszaka!... A rendőrfőnökünk nagyon szigorú ember ám! — fecsegett a bíró, miközben kikísérte a kocsihoz. — Néha még a kozák őrmestert is megkorbácsoltatja, füttyöl a rangjára, minket bírókat pedig... Ugyanúgy könyörögtem neki, mint most magának, az Isten szerelmére kértem, ne induljon el, mindjárt itt az éjszaka, inkább bekészíttettem a szamovárt, ha parancsolja. Még mit nem, hallani sem akart róla. Aztán meg én voltam a hibás... No, szerencsés utat!...

4

A bíró igazat mondott, a bricska kis híján felborult többször is a göröngyös úton. Csak az ügyes és erős kocsis tapasztalata mentette meg tőle Ilja Nyikolajevicsot: ha oldalra dőlt a bricska, azonnal leugrott a bakról, és megtartotta széles vállával. Ilja Nyikolajevics bánta, hogy ingerültségében útnak eredt, de már késő volt visszafordulni. Mikor beértek végre a faluba, megálltak a kocsmánál, és vodkát rendelt a kocsisnak is, magának is. A csontja velejéig átfagyott, testileg-lelkileg törődöttnek érezte magát, részben a pokoli rázkódás, részben az iskolában látottak miatt.

A járási hivatalban nem talált senkit egy kiszolgált bakán kívül, aki feljebbvalója színe előtt úgy kihúzta magát, mintha díszszemlén volna.

— Maga itt az őr?

— Beszéljen hangosabban, nagyságos uram! Szevasztopolnál megsebesültem, azóta nagyot hallok — üvöltötte a krimi háború veteránja.

— Hol van a bíró? — ordította Ilja Nyikolajevics a fülébe.

— Parancsolja, hogy idehívjam?

— Legyen szíves.

— Igenis!

Katonásan megfordult és kimasírozott a kapun. Tíz perc múlva visszajött a bíróval; olyan komoly arccal kísérte, mintha foglyot vezetne elő. A bíró részegen dülöngélt, alig állt a lábán.

— Nagyságos úr — kezdte már a kapuban, bizonytalanul hajlongva, és lekapta a sapkáját. — Könyörüljön rajtam, az Isten nevében, ne büntessen meg. A rendőrtisztzt úr parancsára most építteti a faluközösség a színt a tűzoltóhordóknak. Pedig a szabad ég alatt álltak a hordók mindig, már

őregapám idejében is, most mégis megparancsolták, hogy építtessenek színt. Azt gondoltuk, nagyságos uram, hogy mindenki járuljon hozzá építőanyaggal, és építse az egész faluközösség. De hisz méltóztatik tudni, mennyi vesződséggel jár az ilyen! Valaki elvállalta, hogy rendet teremt. Az emberek beleegyeztek, hogy fejenként egy ezüstrubelt adnak neki. Most hozott egy akó vodkát áldomást inni, mi pedig a fenekére néztünk, de azért minden törvényesen...

— Jó, jó — szakította félbe Ilja Nyikolajevics. — Azt mondja meg inkább, van-e iskola a falujukban.

— Iskola? — kérdezte vissza a bíró, s elhúzta a száját. Olyasféle kifejezéssel, hogy én komoly feljebbvalót tiszteltem magában, maga meg ilyen jelentéktelen dolgokkal zaklat.

— Igen, iskola.

— Persze, hogyne, van. Bár nem tudni, mivégre. A faluközösség odaadta az iskolának a járási hivatal pincéjét. A tűzifát meg nem tudjuk hová rakni...

— Ki a tanítójuk?

— Nem falubeli. A faluközösség vette fel, akkor még nem én voltam a bíró. Írástudó, csak az a feneség, hogy beteges, pedig egészen fiatal még. Az emberek már zúgolódnak, azt mondják, nem kellene egy kopeket se fizetni neki, ki hallott olyat, hogy a tanító otthon fekszik, és ezért fizetik? Hogy nincs ilyen törvény, azt mondják. Abban maradtunk, hogy amíg beteg, a fele fizetést kapja. El se hinné, mennyit háborogtak emiatt is!

— Mennyit fizetnek neki?

— Most hét rubelt. De azelőtt tizenötöt kapott. Nem is panaszkodott miatta. A parasztok is elégedettek voltak. Igazán okosan tanított. Aztán tessék, elkapta a betegség, sehogy sem tud kilábalni belőle. Igazán sajnálom szegényt, de hát mit tegyünk, mindnyájan Isten kezében vagyunk... Készítsük a szamovárt, nagyságos uram? Vagy esetleg... hm... valami erősebbet az utazás után? Egy pillanat, máris...

— Köszönöm, ne fáradjon. Kísérjen el a tanítóhoz.

— Szolgálatára! Mikor parancsolja, hogy jelentkezsem?

— Félreértett. Most akarom meglátogatni a tanítót.

— Most? — hunyorgott ámulva a bíró.

— Igen, most! — emelte fel Ilja Nyikolajevics a hangját; már idegesítette a bíró részeg fecsegése.

— Kérem, nagyságos uram. Indulhatunk?

— Gyerünk.

Égész úton nem szóltak egymáshoz. A bíró hasztalan töprengett rajta, mit akarhat a tanítótól a felettes, aki egyenest Szimbirszkából jött. Évek óta bíró volt már, megtanulta, hogy a felettesek csak akkor jelennek meg éjnek idején, ha azonnal le kell tartóztatni valakit. De ez többnyire a rendőrtiszt vagy a járási rendőrfőnök, nem pedig egy polgári hivatalnok dolga. Most majd ő is megkapja tőle a magáét. Hiszen már az első pillanatban kiszedte belőle, hogy meghagyták a tanító fele fizetését. Nem elég,

hogy a parasztlak is örökké háborognak miatta... Ezt nem intézi el egy hordócska vodkával.

Megérkeztek a házhoz, s a tanfelügyelő hazaküldte a bírót. Világos, gondolta a bíró hazafelé menet, ki fogja hallgatni a tanítót. Méghozzá négy-szemközt.

Ilja Nyikolajevics soha életében nem látott ennél siralmasabb lakást. Egy disznóól, egy cella különb annál a sötét és alacsony lyuknál, amelyben a beteg tanító tengődött. Fel sem lehetett egyenesedni benne. A válaszfal mögött csakugyan disznó rőfögött, és hangosan erőlködve kérődzött egy tehén. Gyöngye fényű lámpás lógott az ikon előtt, ez világította meg a kamrát. A fapriccsen, ágynemű helyett koszos, málló rongyok között, egy ijesztően sovány ember feküdt. Beesett, karikás, nagy szeme már-már nem is élő emberé. Mellette két kisfiú, valamilyen könyvvel a kezében. Rémülten ugrottak fel, amikor meglátták Ilja Nyikolajevicsot, még a könyv is kiesett a kezükből. De lehajolni sem mertek érte, akkora félelmet váltott ki belőlük az ismeretlen, városi ruhás úr megjelenése. Ilja Nyikolajevics kezét fogott a tanítóval, aki erőtlenül nyújtotta oda sovány, láztól forró, nyirkos kezét.

— Hová mentek? — állította meg az ajtó felé somfordáló gyerekeket. — Vegyétek fel a könyvet, és üljetek vissza. No gyertek, ne féljete! — karolta át a vállukat. Barátságos hangjára azonnal engedelmeskedtek. — Miből tanultok? Aha, a *Gyermekvilág* — mondta elégedetten, mikor egyik fiú megmutatta a könyvet. — Nagyszerű!

— Ők a legjobb tanítványaim — mondta a tanító rekedten, akit a dicséret egyszerre felélénkített. Feljebbvalói eddig folyton csak korholták, amiért Usinszkij, Lev Tolsztoj, Korf könyveiből tanított. — Az én egyetlen, igaz barátaim. Ötödik hete nyomom az ágyat. Ők járnak el hozzám... néha kenyeret is hoznak... — Erőtlenül elhallgatott, majd így folytatta: — Azért mások is eljönnek. De amint látja, fogytán az erőm. Ha egy órát tanulunk, már szédülök. Az az igazság, hogy sajnálom a gyerekeket. Nagyon érdeklődnek a könyvek iránt. Ha szíveskedne meghallgatni, tanfelügyelő úr, hogy olvasnak... — emelte Ilja Nyikolajevicsra beesett szemét; nagyon szerette volna, ha meggyőződik munkája eredményéről.

— Nagyon szívesen.

— Akkor nyissa ki, kérem, a könyvet. Mindegy, melyik oldalon. Köszönöm, tanfelügyelő úr — vette el a találomra kinyitott könyvet. — Grisa, gyere, olvasd fel „A földműves gondjai” című részt. Menj közelebb a lámpához. Nincs pénzem mécsekre, ezért tanulunk a lámpáznál. Egy apáca hordja a petróleumot, hála neki... No, kezd el...

Grisa hegyes orrú, kócos fejű, égszínkéék szemű kisfiú volt. Hunyorogva olvasni kezdett, kifejezően, szépen formálta a szavakat, egy élet tapasztalataival rendelkező parasztember hangsúlyozásával: „Az asztal mellett üldögélve eltűnődöm: hogyan éljen a magányos ember a világban? Nem áll mellettem hűséges, derék barát, nincs csengő aranyam, meleg zugom, nincs ekém és boronám, se lovam, hogy befognám; csak szegénységet hagyott

rám az apám, meg a nagy erőt, de keserű kényszerűségemben azt is idegenekre fecséréltem. — Grisa hangosan felsóhajtott, majd befejezte: — Az asztal mellett üldögélve eltűnődöm: hogyan éljen a magányos ember a világban?”

— Köszönöm, Grisa! — mondta Ilja Nyikolajevics elragadtatva. — Köszönöm, fiacskám. És magának is, Anton Fjodorovics — szorította meg a tanító kezét. — Nagyon szépen olvasott a tanítványa!

— Ha óhajtja, a saját szavaival is elmondja az olvasottakat...

— Hagyja csak, köszönöm. Anélkül is látom, hogy hibátlanul megértette.

— Ha megengedi, akkor hazaküldöm őket — kérte meg a tanító, aki alig tudott uralkodni boldogságán. Először dicsérték meg, amióta itt tanít. — Menjetek haza, gyerekek...

Alighogy távoztak, kopogtak az ajtón, és egy női hang megkérdezte:

— Bejöhetek, Anton Fjodorovics?

— Tessék, jöjjön csak!

Nyílt az ajtó, az asszony belépett, de rögtön hátrált is, amint meglátta az idegent, méghozzá a városból jött felettest.

— Hová mész? Gyere be nyugodtan!

— Én ráérek — válaszolt a látogató, immár az ajtó mögül. — Majd kint várok...

— Jólelkű asszony, csak megijedt magától, tanfelügyelő úr — mondta a tanító. — Ne vegye rossz néven, de az idevaló nép általában úgy fél a hatóságoktól, mint az ördögtől. Nem kellemes ilyent mondanom, de nekem... tudja, ami a szívemen, az a számon. Mindig az igazat szoktam mondani, most pedig, féllábbal a sírban, már az Úr is elvárja tőlem, hogy igazat szóljak...

— Ha megengedi, visszahívom ezt az asszonyt — állt fel Ilja Nyikolajevics. — Bánt, hogy miattam fagyoskodik kint az udvaron.

— Legyen szíves, tanfelügyelő úr!

Ilja Nyikolajevics kiment, és behívta az asszonyt, aki feszengve ugyan, de bejött, mert félt ellentmondani a felettesnek.

— Bocsásson meg egy magamfajta buta asszonynak, Anton Fjodorovics — kezdte a menyecske már a küszöbön. — Hoztam egy kis hajában főtt krumplit. Jó volna, ha most mindjárt megenné, felmelegíti belülről...

— Köszönöm, Vaszilisz Matvejevna! — hálálkodott a tanító. — Nem is tudom, hogy köszönjem meg...

— Ugyan már! — legyintett zavartan az asszony. — Hát csak én jövök? Minden asszony azért imádkozik az Úrhoz, már akinek a gyerekét okosítja, hogy meggyógyítsa magát...

— Köszönöm, köszönöm... Engem már úgyis csak a ti imádságotok, a tiéd, Vaszilisz Matvejevna, meg a hozzád hasonló jótét lelkeké tart életben. Különben réges-rég visszaadtam volna lelkemet az Úrnak. Köszönöm... Ványkát pedig küldd el minden csütörtökön... És engeddd meg

neki, hogy otthon is gyakrabban forgassa a könyvet, és fennhangon olvasson...

— Felolvas nekünk minden este — mondta Vaszilisz Matvejevna. — Ott van az egész alvóg, és őt hallgatja. Kinyitja a könyvet, s egyszerre mintha dalos pacsirta szólna. Megtörténik, hogy a fehérség elsírja magát... Hoztam sőt is, meg egy kis kenyérvéget — mondta, az edényt forgatva. — Fogyassza el, és épüljön fel tőle. Én meg szaladok, várnak odahaza...

Vaszilisz Matvejevna jóformán el sem ment még, ismét kopogtak.

— Szabad! — szólt ki a tanító.

— Bejöhetek, Anton Fjodorovics? — dugta be a fejét az imént megismert Grisa. — A mama küldött egy kis tejet. Hová tegyem? Majd holnap eljövök a köcsögért, ne tessék nyugtalankodni miatta, üzeni a mama...

— Ejnye, fiam — kezdte a tanító szemrehányón. — Már múltkor megüzentem anyádnak meg apádnak, ne pazaroljanak. Hiszen magatok is szűkösen vagytok.

— Én megmondtam, de azt válaszolták, nem tartozik rám. Rám parancsoltak, hogy hozzam el, hát én elhoztam, itt van — dűnnyögte Grisa zavartan, s elfordította a fejét. — Nekem szót kell fogadnom, különben szorulok...

— Jaj, mennyi bajom van veletek! — ráncolta a tanító a homlokát. — Mondd csak, te ittál ma tejet?

— Igen — vágta rá Grisa szemrebbenés nélkül.

— Akkor jól van. Köszönöm, fiacskám. Mondd meg a szüleidnek, hogy ha Isten engedi, és felgyógyulok, letörlesztem az adósságomat... — Grisa már indult az ajtó felé, a tanító azonban megállította: — És olvasod a könyvet, vagy csak úgy, ahogy tejet iszol?

— A könyvet mindennap olvasom! Kérdezzen valamit. Mindent elolvasok...

— És megtanultad kívülről, amit feladtam?

— Igen.

— Akkor mondd el.

Grisa két kézzel lesimította égnek álló haját, s az alacsony, kormos mennyeztetet bámulva, komolykodó arccal szavalni kezdett.

Éji szállás falun

Szilács füstöl, a lég kókaszt,
Szemét, földre szórt.
Lom a padon, díszhálókat
Szövöget a pók.

Füstösek a függőpriccsek,
Száraz a kenyér.
Fon s nyög a nő, sír a kised...
A nincs égig ér!

Dolgozz soká, majd a kórság
Koldusként visz el...
Itt az igazi tanulság:
Hinni, túrni kell!*

— Köszönöm, Grisa — szólalt meg Ilja Nyikolajevics megilletődötten. Elszorult a torka, annyi szenvedés volt a gyerek versmondásában. — Nagyon szép volt!

— Grisa olvas a legjobban! — Anton Fjodorovics hangja megcsuklott az örömtől. — Elmehetsz, fiam. Ne felejtsd el megmondani a szüleidnek, hogy mindent köszönök...

— Látja, így élek. Adakozásból — jegyezte meg a gyerek távozása után. — De nem restellem, mert nem kérem, láthatja, maguktól hozzák. Valószínűleg én is jót tettem velük, ha ennyire vigyáznak, nehogy éhen vesszek, mielőtt sírba visz a betegség...

— Korai még a halálra gondolnia, Anton Fjodorovics. Gyógykezeltetnie kellene magát.

— Gyógykezeltetni?! — nevetett fel Anton Fjodorovics reményvesztetten. — Gyerekkoromban az volt a vágyam, bárcsak úgy tudnék repülni, mint a madár. A gyógykezelés nekem éppolyan álom, mint a repülés...

— Ezt majd én elintézem — jelentette ki Ilja Nyikolajevics komolyan. — Nemcsak az a kötelességem, hogy ellenőrizzek és követelményeket támasszak. Egyéb feladatam is van: meg kell védelmeznem a tanítókat az önkényeskedéstől és mindenfajta megaláztatástól. Követelni fogom, hogy a faluközösség tisztességes fizetést adjon magának. Szimbirszkben pedig elintézem, hogy ingyen gyógykezeljék a zemsztvo-kórházban.

— Ilja Nyikolajevics! — A tanító első ízben szólította ilyen közvetlenül; már nem csupán a felettesét, de elvbarátját is látta benne. — Kérem, bocsásson meg, de én... nekem... Egyszerűen hihetetlen, hogy mindez nem álom, hogy valóban a népiskolák tanfelügyelőjével beszélgetek!... Én hiszek magának. Igen, hiszek! De... annyira megszoktam, hogy más-kepp bánnak a népiskolákkal, hogy... egyszerűen nem fér a fejembe. Ha minden úgy lesz, ahogy mondja, akkor nagyon keserves lesz nekem... Igen, nagyon nehéz lesz búcsút vennem az élettől, amikor végre lehetne valamit tenni...

— Megismétlem újból, Anton Fjodorovics: korai eltemetnie a reményeit — mosolygott Ilja Nyikolajevics biztatón. — Remélem, sok évig dolgozunk még együtt. Most pedig mondja el, hogyan lett tanító. Milyen akadályokba ütközött? Ezt okvetlenül tudnom kell, hogy pontosan meghatározhassam a teendőinket. Több faluba ellátogattam már, de maga az első tanító, akinek érdekel a véleménye.

— Lekötelez a figyelmével, Ilja Nyikolajevics. Köszönöm a jó szót. Tudom, nem szolgáltam rá, s csak azért mondja, mert segíteni akar rajtam.

* Szily Ernő fordítása

Ha csakugyan felépülök, mindent elkövetek majd, hogy rászolgáljak a jóindulatára... Nos, a történetem hosszú lesz, és gondolom, sejti is, hogy meglehetősen lehangoló. Ezért arra kérem, ossza meg velem szerény ét-kemet, mielőtt elmondanám kálváriámat. Természetesen, ha nem veti meg...

— Ugyan kérem! Nagyon szívesen eszem. Diákkoromban többször megesset, hogy épp az ilyen hajában főtt krumpli mentett meg az éhhaláltól.

— Akkor rendben van! — örvendezett Anton Fjodorovics. Megkopogtatta a falat, s magyarázatképpen hozzáfűzte: — A háziasszonynak szól, erre a jelre felteszi a szamovárt. Igaz, hogy csak hét rubelt keresek, de az is valami. Olykor megengedhetem magamnak azt a fényűzést, hogy teát igyam, s megkínáljam a váratlan kedves vendéget is. Tessék, parancsoljon. A tea csak egy negyedóra múlva lesz kész.

Ilja Nyikolajevics egész nap nem evett, át is fagyott. Nagyon jóízűen falatozott a meleg burgonyából, amelyet becsületesen megszózott. A háziasszony, egy csupa csont és bőr, kortalan nő, szeméig húzott fekete kendőben becsoszogott, és letette a szamovárt. Némán meghajolt Ilja Nyikolajevics előtt, majd ugyanígy távozott. Anton Fjodorovics betakargatta magát a rongyokkal, hátát a falnak támasztotta, és beszélni kezdett.

— Emlékszik rá, Ilja Nyikolajevics, mennyit beszéltek róla a jobbgyság megszüntetése utáni első években, hogy ideje törleszteni az adósságot a muzsiknál, amely évszázadokon át sínylődött rabságban, elmaradottságban? Én szívvel-lélekkel elhittem ezeket a szavakat, mivel az apám csak a kiáltvány előtt hét évvel lett szabad ember. A földesúr egyedül őt szabadította fel, mi többiek, az anyám meg a két nővérem, változatlanul a tulajdonában maradtunk. Az apámnak sikerült engem iskolába küldenie. Egy évvel az iskola befejezése előtt abbahagytam a tanulást, és a legnehezebb szándékkal eltelve, falura mentem, hogy tanító legyek.

Kortyolt a teából, pihent kicsit, majd folytatta:

— Az első iskola, ahol tanítottam, a járási hivatal udvarában, a szárnyépület földszintjén volt. Mielőtt iskola lett volna, tömlőc volt. Az osztály tágas volt, de sötét. A hátsó padokból már nem lehetett látni a táblát. Hullott a vakolat, a falak feketélltek a svábbogaraktól, az asztalok alatt békák ugráltak...

Nehezeére esett a beszéd. El-elfogyott a lélegzete, s egy kendővel időnként letörölte homlokáról a verejtéket. Pihent, ivott néhány korty teát, s szégyenlősen közbeszúrta:

— De ez talán nem is érdekli, Ilja Nyikolajevics...

— Ugyan, hová gondol? — tiltakozott ő. — Nagyon érdekel, amit mond. De látom, nehezeére esik a beszéd, és bánt, amiért zavarom...

— De hiszen látja, milyen örömet szerez, hogy végre meghallgat valaki! Azt hittem, anélkül halok meg, hogy elmondhatnám valakinek hányattatásaim szomorú történetét, ahogy a kódexekben írták... Hát igen. Elkezdődött a tanítás, és a részeg bíró egyre sűrűbben megjelent, félbeszakította az órát, ráparancsolt a gyerekekre, hogy énekeljenek. Valamelyiket

elugrasztotta vodkáért. Én nem ittam vele, ami módfelett dühítette, s azt beszélte rólam: ki tudja, kiféle-miféle? Új módra tanít, a vodkát nem issza, senkihez se jár, nem is hív meg senkit. Tanítsuk meg rá, milyen az élet!... Akkor kezdődött. Először tűzifát nem adtak. Mikor látták, hogy a hideg teremben is megtartom az órákat, nem kaptam meg a fizetésemet. Koplálással gyötörtek...

Anton Fjodorovics sokáig fuldokolva köhögött, és gyöngyöző homlokát törölgette. Mikor lecsillapodott a roham, halkan folytatta:

— Június 17-én vizsgáztak a tanulók. A pópa vizsgáztatott, a bíró jelenlétében. Nem érdekelte őket egyéb, csak hogy úgy olvassanak, mint a vízfolyás. Azzal sem törődtek, értik-e a tanulók az olvasottakat, meg tudják-e magyarázni valamennyire a környező világot. A tisztelendő folyton a Lancaster-módszert* emlegette, az együttes tanulást, kinevette az én új pedagógiai módszereimet. Beláthatja, hogy ilyen körülmények között nem maradhattam ott. Benyújtottam a lemondásomat, és az iskolatanács egy másik faluba helyezett át.

— Pihenjen, Anton Fjodorovics — szakította félbe Ilja Nyikolajevics, észrevéve, mennyire nehezezőre esik a beszéd.

— Köszönöm. Látja, ilyen gyöngye vagyok. Szóval itt énelőttem a tisztelendő úr tanította a gyerekeket. Hangos olvasásra és a könyvből való másolásra, semmi egyébre. Ha dolga akadt, a csendbiztos vette kézbe a tanulókat. A vakfegyelem volt a vesszőparipája. Élvezettel tartott riadókat. Bemasírozott az iskolába, és elordította magát: Ki ér elsőnek a kocsmába a vodkáért! A tanulók versenyt futottak, végig a falun.

Megint bejött a háziasszony, de hogy a vendéget még mindig a szamovár mellett találta, ki is ment. Anton Fjodorovics sem szólt semmit. Hörpintett a hideg teából, sóhajtott.

— Ez a helyzet, Ilja Nyikolajevics. Az osztályt nem lehetett szellőztetni, s olyan alacsony volt, hogy le kellett hajolnom. Negyven tanuló ült a levegőtlen szobában. A járási hivatalszolga az osztállyal szomszédos fészerben fát hasogatott. Jóformán mindig ordítanom kellett, hogy túlkibáljam a baltacsapkodást. Beköltöztem ebbe a kamrába, mert más hely nem akadt. Nagyon szűk, s mindjárt mellette van az istálló, emiatt olyan a levegő, hogy szédül az ember, és rogyadozik a lába, ha kimegy a szabadba. Itthon is, az iskolában is rossz levegőt szívtam. Amíg bírtam, tűrtam, de a végén levert a lábamról a betegség...

Beszéd közben visszatartotta a köhögését, noha majd megfulladt. Mondanivalója végére érven, úgy elfogta a köhögés, hogy Ilja Nyikolajevics attól félt, megfullad. A tanító azonban összeszedte erejét, abbahagyta a köhögést, és mosollyal palástolva fájdalmát, rekedt hangon folytatta a beszédet:

* Az elemi iskolai oktatás egyik módszere; Angliában keletkezett a XIX. században: a jobb és a kevésbé jó képességű tanulókat együtt oktatja. Nevét a módszer megalkotójáról, D. Lancaster tanítóról kapta

— Látja, ez lett belőlem . . .

— Mihelyt hazaérek, azonnal elintézem, hogy bekerüljön a zemsztvokórházba.

— Nagyon lekötelez, Ilja Nyikolajevics. Az isten szerelmére, bocsásson meg — törölte meg restelkedve könnybe lábadó szemét. — Olyan gyenge vagyok már, hogy nem tudom visszafojtani a sírást . . . Bár ez különben sem meglepő. Először fordul elő életemben, hogy a felettesem így bánik velem. Csak azt az egyet sajnálom, hogy ilyen későn találkoztunk.

— Nézze, nem szeretem, ha így beszél! — szólt rá Ilja Nyikolajevics határozottan, s felpattant ültéből.

— Vigyázzon! Beveri a fejét! — hadonászott Anton Fjodorovics ijedten. De elkésett. Ilja Nyikolajevics beütötte a fejét a mennyezetbe, és feje búbját simogatva, jókedvűen nevetett.

— Alacsony szintű itt minden! De segítünk majd ezen is. Ha kijön a kórházból, áthelyezzük egy másik iskolába, ahol jobbak lesznek a körülmények. A halálra pedig ne gondoljon. Verje ki a fejéből. Sok munka vár ránk! Rengeteg érdekes, halaszthatatlan feladat!

Hajnalodott, amikor búcsút vett Anton Fjodorovicstól. Már nem volt érdemes éjszakai szállás után néznie, de úgysem tudott volna aludni: nagyon felizgatta a beteg tanítóval való találkozása. Felébresztette a kocsist, szólt, hogy fogjon be. A bíró, aki a hivatalában várta egész éjszaka, és észrevette, hogy valamiért elégedetlen, begyulladva sürgölődött körülötte.

— A tanítót kórházba visszük — közölte Ilja Nyikolajevics. — De amíg itt van, bánjanak vele emberségesen. Legalább tizenöt rubelt fizessenek neki, úgy, mint azelőtt. Ha nem intézkedik önszántából, gondoskodom róla, hogy utasítsák rá.

— Méltóztassék elhinni, nagyságos úr, hogy mindent elintéztünk — bizonygatta a bíró, a szemét lesütve.

Ilja Nyikolajevics tisztában volt vele, hogy fűt-fát megígér, csakhogy megnyugtassa a felettes hatóságot. A bíró is tapasztalatból tudta: betéved a faluba egy-egy előljáró, ordítózik, veszekszik, ilyen-olyan büntetéssel fenyegetőzik, azután továbbmegy, és megfélemlszik mindenről. Ezért szabályként vallotta: gondolkodás nélkül megígérni akármit, aztán pedig nem csinálni semmit. A tanfelügyelő úr szokatlan viselkedéséből azonban megsejtette, hogy az ígéretéssel nem ér véget az ügy, össze kell hívni a faluközösséget . . .

5

Ilja Nyikolajevics, miután megtekintett még néhány falusi iskolát, Novo-Nyikulinóba vette az útját. Nazarjovval szeretett volna beszélni: kíváncsi volt, hogyan vélekedik az iskolákról mint falusi őslakos. Látni akarta az iskoláját is, amelyet falujában építtetett.

Valerjan Nyikanorovics Nazarjov kilépett a katonai szolgálatból, és a birtokán telepedett le. Erélyes ember volt, és ügyesen forgatta a tollat.

Azt mondták róla Ilja Nyikolajevicsnak, hogy amilyen hirtelen és hevesen lelkesedik minden iránt, ugyanolyan gyorsan le is higgad. Mikor megjelent az új bíróságokról szóló rendelet, békebíró lett, de hamar közömbössé vált ezzel a munkával szemben. Az iskolával kezdett foglalkozni, mert nem hagyta nyugodni Korff báró zajos dicsősége, aki példás iskolákat alapított a jekatyerinoszlavi kormányzóságban fekvő alekszandrovi járásban. Mint mondták, Valerjan Nyikanorovics levelezésben áll Korff báróval. A falujában megnyitott iskolában a báró pedagógiai módszereit alkalmazzák, s az ő könyveiből oktatnak. A kormányzóságban fehér hollónak számított az olyan földesúr, aki ennyi energiát fordított a népiskolákra, még ha tiszavirág-életű volt is a lelkesedése. Ez volt az oka, hogy Ilja Nyikolajevics egyre izgatottabb lett, ahogy Nazarjov birtokához közeledett. Azt latolgatta, vajon barátira lel-e a földesúrbán, vagy talán ebből is kiábrándult már, s nem is érdekli, amit tegnap még élethivatásának hitt?

Amikor beértek Novo-Nyikulinóba, már világosodott. Ilja Nyikolajevics messziről észrevette az új iskolát, és nagy kő esett le a szívéről. Nem az a fontos, meddig vonzódik Nazarjov az új oktatási módszerekhez, hanem az, hogy felépítette az iskolát. Mert iskolát építeni sokkal nehezebb, mint tanítókat képezni vagy rendet teremteni az iskolákban. Már az is de jó volna, ha a földesurak iskolákat építenének kedvtelésből.

Ilja Nyikolajevics bricskáját csaholó kutya-falka vette körül. Valerjan Nyikanorovicsot nem találta otthon, a tisztelendőhöz ment. Gertruda Karlovna, a felesége fogadta, és bevezette a szalonba.

— Várjon kérem — mondta németes kiejtéssel —, mindjárt elküldök a férjemért. Itt van a közelben.

— Nagyon köszönöm! De talán fontos ügyeket intéz, és zavarom...

— Ó, dehogy! Nagyon fog örülni, ha találkozik önnel. Hallomásból már ismeri, és szándékában volt személyesen is megismerni. Kellemesen érinti majd, hogy időt szakított a látogatásra. Mióta ideköltöztünk, kizárólag az iskolával törődik. A tisztelendő úr a legfőbb támasza. Sülve-főve együtt vannak, rengeteg a dolguk... kérem, foglaljon helyet...

— Köszönöm. De ha megengedi, inkább járkálnék kicsit, egészen átfagytam a bricskán...

— Ó, értem! Nagyon-nagyon nehéz eljutni hozzánk. Néha olyan az időjárás, hogy egyáltalán nem lehet utazni. Rettenetesen az utak itt Oroszországban!

— Bizony rosszak! Megfordult már a fejemben, hogy büntetésül lehetne kiszabni az utazást ilyen utakon. Évek óta először vágtam neki ilyen hosszú útnak eldugott falvakon keresztül. Őszintén bevallom, Gertruda Karlovna, nem hittem, hogy ilyen nagy megpróbáltatás. Elborzadok arra a gondolatra, hogy ilyen utakon kell bejárnom az egész kormányzóságot.

— Nem irigylem — mosolygott Gertruda Karlovna, majd kipillantva az ablakon, örömeiben felkiáltott: — De már jön is Valerjan Nyikanorovics!

Zömök, izmos férfi lépett a szalonba, határozott mozdulattal nyitva ki maga előtt az ajtót. Ilja Nyikolajevics figyelmesen szemügyre vette. Ma-

gas homloka volt, de nem kopaszodott, haja széles sávban megőszült, sűrű bajusza és rövidre nyírt szakála is erősen őszült. Szabályos arcvonásai, távolülő szemének derűs kifejezése, de még a sűrű szemöldöke között húzódó két ránc is vonzóvá tette. Ilja Nyikolajevics elmosolyodott: ez az ember már az első pillantásra megtetszett neki. Nazarjov telt, pirosposzsgás szép arcán szintén tartózkodó mosoly jelent meg. Gertruda Karlovna bemutatatta férjének a vendéget.

— Nagyszerű, hogy eljött! — üdvözölte Nazarjov harsányan, és keményen kezét szorította vele. — Sokat hallottam magáról, nagyon szívesen tárgyalok, tanácskozom, sőt vitatkozni is szeretnék. Igen, igen, vitatkozni! — emelte fel a hangját, látva Ilja Nyikolajevics arcán a megütközést. — Én teljesen egyetértek Korff báróval. Mindennel, amit a tanfelügyelőről mondott.

— Igen? — mosolyodott el Ilja Nyikolajevics. — Magam is őszinte tisztelője vagyok a bárónak mindazért, amit a népoktatásért tett és tesz, és szintén teljesen egyetértek vele. Valóban nincs szükség olyan tanfelügyelőkre, akik csak ellenőriznek. Látom, meglepődött.

— Úgy van. Biztos voltam benne, hogy be akarja bizonyítani, nincs igazam. De ha egyetértünk, akkor engedjen meg egy szerénytelen kérdést: ha tudta, mit vár magától a közoktatásügyi minisztérium, hogyan vállalkozhatott erre a rendőri feladatra?

— Valerjan, ne haragudj, hogy közbeszólok — szakította félbe Gertruda Karlovna. — A vendégünk fáradt, pihennie, teáznia kellene, te pediglen...

— Igazad van! Kérlek, szólj, hogy hozzák be a számovárt! — Mikor felesége távozott, Nazarjov a vendégéhez fordult: — Bocsásson meg, amiért...

— Ugyan! Nagyon szívesen válaszolok a kérdéseire. Akár reggelig is vitatkozhatunk. Maga nagyon téved, Valerjan Nyikanorovics. Nagyon téved. Higgye el, hogy soha nem hagytam volna ott a tanári állást, és nem vállalom a tanfelügyelőséget, ha egyetlenegy olyan teendőm is lenne, melyet rendőrinek méltóztatott nevezni. Az utóbbi időben nagy divat helyteleníteni hatóságaink valamennyi intézkedését, még a hasznosakat is. A rendelet hatvankilenc paragrafusban sorolja fel a tanfelügyelő számtalan kötelességét. Nem tudom, végigolvasta-e az egészet, vagy csak egy-egy paragrafust, melyet a különféle cikkekben idéztek, és persze tendenciózusan válogattak ki és magyaráztak.

— Valóban csak a cikkeket olvastam.

— Eszem ágában sincs bizonyítani, hogy a rendelet ideális, hogy nem található benne olyan kitételek, amelyekből ne lehetne negatív következtetést levonni. Csakhogy a rendeletben szó van a tanfelügyelő pedagógiai missziójáról is. A hatvankettedik paragrafus például kimondja, hogy a tanfelügyelő köteles gondoskodni iskolai könyvtárról a tanítók és tanulók számára. Joga van új iskolákat nyitni. Ha nincsenek meg rá az anyagi lehetőségek, akkor kérvényt nyújthat be a minisztériumnak tansegédlet

ügyében... — Ilja Nyikolajevics elmosolyodott. — Persze, a rendelet csak papír, semmi egyéb. Minden attól függ, ki és hogyan hajtja végre. Egyetlen törvényünk sem ad jogot arra, hogy bárki lepenézhető vagy leitható legyen. Mi több, szigorúan tiltja a törvény. És mit látunk? Azt, hogy sokan lepenézhetők és leithatók. Talán nem így van?

— De igen! Valóban sokan lepenézhetők és leithatók. De nem mindenki...

— Ez az! — kiáltott fel Ilja Nyikolajevics csillogó szemmel. — Lám, ezt is be kellett bizonyítani. Hogy nem lehet mindenkit megvesztegetni. Hogy vannak még Oroszországban olyanok, akiknek szent a törvény, akik számára első a nép szolgálata. Ugyan ki merné azt állítani, hogy a tanfelügyelők kivétel nélkül mindannyian csakis arra használják fel hivatalukat, hogy ártsanak a népoktatásnak? Be kell látnia, Valerjan Nyikanorovics, hogy a törvény egymaga mit sem ér, sokkal fontosabb, ki és hogyan alkalmazza.

— Így van — helyeselt Nazarjov kedélyesen. Az energikus tanfelügyelő egyre jobban tetszett neki. — Itt a számvár és a harapnivaló. De fáradjon át hozzám, Ilja Nyikolajevics, ott kényelmesebben beszélgethetünk...

Átmentek a dolgozósobába. Ilja Nyikolajevics a könyvtár láttán izgalomba jött: micsoda boldogság lehet, ha az embernek ott vannak a keze ügyében a munkájához nélkülözhetetlen könyvek! Ő valószínűleg soha nem engedheti meg magának ezt a fényűzést; a fizetése éppen csak arra elég, hogy eltartsa a családját. Habár ő maga mindenről lemond, csak hogy megvehessen egy-egy könyvjújdonságot.

— Úgy veszem észre, érdeklí a könyvtáram — jegyezte meg Nazarjov büszkén, vendége mohó tekintete láttán.

— Nagyon! Különösen ez a sor — mutatott arra a polcra, ahol a Szovremennyik kötetei álltak, lapjaikon Csernisevskij és Dobroljubov írásai. — Felbecsülhetetlen kincs!

— Igen, féltve őrzöm ezeket a könyveket. Ilja Nyikolajevics, legyen szíves az asztalhoz fáradni. — Nazarjov italt töltött. — Engedje meg, hogy első és remélem, nem az utolsó találkozásunkra emeljem ezt a poharat.

— Nagyon örülök!

Később ismét az iskolákra terelődött a beszélgetés, hiszen ez a téma mindennél jobban foglalkoztatta Ilja Nyikolajevicsot. Nazarjov előszedte jegyzetfüzeteit, lapozgatott bennük, majd felelevenítette a járás falvaiban látottakat. Úgy gondolta, majd rendezi ezeket a feljegyzéseket, talán közzé is teszi őket. Egyvalami tartotta vissza: a kép túlságosan komornak és kilátástalannak tetszett. Inkább vár, talán e „sötét birodalomban”, a népoktatás területén is felragyog a fény.

— Különben én hiszem, hogy így lesz — mondta Valerjan Nyikanorovics. — És minden tőlem telhetőt megteszek, hogy mielőbb bekövetkezzen. Bizonyára ismeri Pavel Vasziljevics Annyenkovot, az író. A birtokaink szomszédosak. Ő folyton gúnyolja az új irányzatokat. Ha találkozom vele, márpedig minden évben itt tölt két-három hetet, elfognak a kétsé-

gek, és nem tudok hinni kezdeményezéseink hasznosságában. De amikor legutóbb itt járt, már ő sem hadakozott ellenünk, sőt megkért, hogy nyissak iskolát a falujában. Évenként száz rubelt ajánlott fel rá. Még nem nyitottuk meg, mert a parasztok tiltakoznak ellene. Látja, így van ez! Mindenki azt bizonygatja, hogy okvetlenül tanítani kell a népet, a muzsik viszont a magáét hajtogatja: Nekünk nem kell az iskola, báró úr! Megvoltunk nélküle eddig is, megleszünk ezután is. Hanem ha egy kis földecskét kihalásának nekünk, az sokkal többet segítene rajtunk, mint a tudomány.

— Földet is kell adni, ez is igaz — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. Erről a témáról nem szívesen beszélt volna a gazdag földesúrral.

— Az idén úgy alakultak a körülmények, hogy ide kellett költöznöm Novo-Nyikulinóba. Ezen a birtokon, hogy úgy mondjam, igazán a mélyben, a legnagyobb sötétségben találtam magam. Iskola? Álmában sem juthatott eszébe senkinek. Pedig van iskolatanács a kormányzósági székhelyen. Össze is ültek, jelentést készítettek... Mindez szükségtelen, fölösleges bürokrácia, amelynek egyáltalán semmi köze az élethez. Nézze meg az iskolatanács jelentéseit, és meggyőződhet róla, hogy igazat mondok.

— Számtalanszor tapasztaltam, Valerjan Nyikanorovics, hogy az iskolák csak papíron léteznek. Tessék, még egy válasz a kérdésre, hogy mit kell tennie a tanfelügyelőnek. Ha elfogadjuk, hogy kizárólag a felügyelet a dolga, vagy ahogy mondani méltóztatott, rendőri teendői vannak, felmerül a kérdés: mire ügyeljek fel, ha nincsenek iskolák? Ha csak olyan hivatalnokok képzeletében léteznek, amilyenekről az imént szólt? Akár akarjuk, akár nem, de előbb létre kell hozni az iskolákat, hogy ellenőrizni lehessen őket! Ebből következik, hogy a rendeletben kimondott felügyelet és vizsgálat a jövő dolga, most neki kell gyürkőzni, és amint mondani méltóztatott, majdhogynem az alapoknál kezdeni. Így fest a rendelet és így a valóságos helyzet, amelyet a tanfelügyelők tapasztalnak, köztük az ön alázas szolgálja...

— Maga győzött, végem! — nevetett fel Valerjan Nyikanorovics. — De ez nem keserít el, sőt örülök neki. Pontosan olyan emberekre van szükségünk, mint maga! Nos, ha átmelegedett, jöjjön, nézze meg az iskolát. Nem tudom, meddig tart ez az állapot; Annyenkov szerint egykettőre elmúlik, de valóban olyasmit élünk át mostanában, amit kitavaszkodásnak nevezhetünk. Csak egy példa a tanulási járványra: a járási bírónk például beült a padba, és megtanult írni-olvasni, noha régen elmúlt ötvenéves.

— Ne mondja! Ilyet még nem hallottam!

— Mindjárt bemutatom magának! — nevetett Nazarjov, elégedetten a hatással, melyet a bíró története váltott ki Ilja Nyikolajevicsből. — Kár, hogy ilyen késő van. De remélem, nálunk tölti az éjszakát, és meghallgat egy-két órát.

— Okvetlenül! És ha nincs ellene kifogása, még ma szeretnék beszélgetni a tanítóval.

— Nagyon szívesen bemutatom magának. Figyelemre méltó ember. Az apja inas volt, ő festő és mázoló... Szerény, csöndes, tanulnivágyó fiatal-ember, de sajnos, éppen csak írni-olvasni tudott. A tisztelendőnknek támadt az az ötlete, hogy tanítót faragjunk belőle. Egy álló esztendeig foglalkozott vele, s a mi festőnk jó eszű, szorgalmas tanulónak bizonyult. A tisztelendő úr fáradozását siker koronázta: tanítványa levizsgázott és tanító lett. Azt hiszem, magának is tetszeni fog...

A templom mellett, a téren állt a kis ház. Két részre osztották, a nagyobbikban a tanterem, a kisebbikben a tanító szobája kapott helyet. A földesurat és Ilja Nyikolajevicsot két férfi fogadta itt. Az asztalnál ültek, a tanító gondosan öltözve, a tisztelendő kifakult reverendában. Szemlátomást mindkettőjüket meglepte az ismeretlen hivatalnok látogatása. Novo-Nyikulinóban sok hivatalnok fordult meg, de az iskola alig érdekelte őket, le sem szálltak a fogatról, csak megnézték kívülről, és máris mentek tovább. Ez pedig bejött. A tanító és a tisztelendő kicsit ijedten nézett össze, nem tudták, mit jelenthet a látogatás.

Mikor kiderült, kicsoda és miért jött, a tanítóból megkönnyebbült sóhaj tört fel. Ilja Nyikolajevics figyelmét nem kerülte el a zavara, nem is halmozta el kérdésekkel, ehelyett megkérte, hogy mutassa meg a tantermet, a könyvtárat, a taneszközöket. A tanító sietve eleget tett a kérésnek. Közben megnyugodott, és elég részletesen válaszolgatott. Gondolkodó, jó eszű embernek látszott. S ami a legfontosabb, türelmesnek, ami nélkülözhetetlen tulajdonsága a tanítónak.

— Köszönöm, kedves kollégám! — mondta Ilja Nyikolajevics, miután mindent megnézett, és kezet szorított a tanítóval, aki elpirult a tanfelügyelő dicséretétől. — Igazán példás rend van magánál. Hogy a tanulmányi eredményei milyenek, azt majd holnap meglátjuk.

Másnap Nazarjovval együtt hallgatta meg az órákat. Benyomásairól jelentést írt: „Az alsó osztályban a tanulók egytől hétig számolnak fejben, és tízig írják le a számjegyeket. A felső osztályban a gyerekek rendszeren számolnak fejben, egytagú számjegyeket összeadnak, kivonnak a golyós számológépen. Azt tanácsoltam a tanítónak, hogy többet foglalkozzon a fejben számolással, és tanítsa meg a gyerekeket a folyékony számolásra. Az alsó osztályban tollbamondás után írnak. A nagyobbak bizonyos ismeretekkel bírnak a világegyetemről: tudják, hogy a Föld gömb alakú, és ismerik bizonyításának módját, elmondják a szél keletkezésének okát, a nappal és az éjszaka jelenségeit, van fogalmuk a növényekről, részeikről, lélegzésükről és növekedésükről, a Földön található állatokról és az emberről. Ezekre a kérdésekre a tanulók kielégítően válaszoltak. Mindent egybevetve, kielégítőek a tanulmányi eredmények, az előmenetel egyenletes, nincsenek lemaradók, és az iskola jó benyomást kelt... A tanulók szívesen járnak az iskolába, melyet a járás legjobb tanintézetének nevezhetünk...”

— Ilja Nyikolajevics! Szeretnék bemutatni magának egy érdekes embert — mondta Aunovszkij, amikor a megérkezése utáni napon felkereste Uljanovot.

— Kit?

— Egy gimnazistát.

— Egy gimnazistát? Talán a maga tanítványa?

— Igen, nálunk tanul.

— Bocsásson meg, de miben lehetek ennek a diáknak a segítségére?

— Rendkívüli diák. Tudniillik csuvas.

— Csuvas? — nézett nagyot Ilja Nyikolajevics. A gimnáziumban olyan ritka volt a csuvas tanuló, mint a fehér holló. — Talán vagyonos családból származik?

— Dehogy. Teljesen árva.

— Kíváncsivá tett. Hogy jutott be a gimnáziumba?

— Levizsgázott az ötödik osztály anyagából. Különben paraszt. A bu-rundukovi iskolában végzett, és mint a legjobb tanulót a szimbirszki föld-mérő iskolába küldték. Földmérő lett, és beutazta a kormányzóságot. Alkalma volt látni, milyen elmaradottságban élnek a földijeit. Így született meg az a terve, hogy tovább tanul, és tanítani fogja csuvas testvéreit. Kér-vényt nyújtott be, hogy mentse fel földmérői állásából, de Arszenyij Fjo-dorovics Belokriszenko, akit maga is ismer, nem járult hozzá. Ám a fiút nem olyan fából faragták, aki meghátrál a nehézségek előtt, elment egészen az ügyosztály vezetőjéig, és addig járt a nyakára, amíg mégis elen-gedte. Maga talán érdektelennek tartja az egészséget, én viszont . . .

— Dehogyis! Nagyon érdekes! Folytassa.

— Tanulni kezdett, és levizsgázott az ötödik osztályból. Jól tanul. Jö-vőre befejezi a gimnáziumot, és Kazanyba megy az egyetemre.

— Nagyon érdekes és tanulságos eset, kivált azok számára, aki szerint a csuvasok alkalmatlanok a tanulásra. Hogy hívják a fiút?

— Jakovlevnak.

— Szívesen megismerkednék vele.

— De még nem mondtam el mindent! Van valami, ami magát még job-ban érdekelheti. Ez az árva fiú gimnazista iskolát szervezett, ahol csuvas tanítókat képez. Mintaszerűen megszervezte az oktatást.

— Ez lehetetlen!

— Komolyan mondom!

— És honnan vesz pénzt erre a fantasztikus iskolára? Egyáltalán, hol van? Hány tanulója van, és honnan jöttek?

— Ezekre a kérdésekre Jakovlev jobban tud válaszolni, mint én.

— És hol találkozhatok vele?

— Mindjárt itt lesz. Bocsásson meg, hogy mielőtt megbeszéltem volna magával, idehívtam. De biztosra vettem, hogy találkozni akar vele. Ő is nagyon kért rá . . . Látja, milyen pontos. Már itt is van. Ha megengedi,

beeresztem. — Vlagyimir Alekszandrovics hamarosan visszatért egy gimnáziumi egyenruhás fiatalemberrel, s bemutatta: — Ilja Nyikolajevics, ez itt Jakovlev úr.

— Jó napot kívánok, tanfelügyelő úr! — Jakovlev belenézett Ilja Nyikolajevics szemébe. — Parancsoljon, szívesen válaszolok a kérdéseire. És ha megengedi, én is szeretnék kérdezni egyet és mást.

— Mégpedig? Hallgatom.

— Bocsánat, Ilja Nyikolajevics, de nekem mennem kell — állt fel Aunovszkij, hogy ne feshélyezze a fiatalembert, utóvégre a gimnázium tanfelügyelője, Jakovlev pedig a tanulója.

— Köszönöm, hogy felkeresett — kísérte ki Aunovszkijt. Visszament a szobába, letelepedett Jakovlev mellé. — Beszéljen, hallgatom...

A fiatalember homlokát ráncolva eltöprengett, majd zavartan elmosolyodott.

— Elnézést kérek, tanfelügyelő úr — mondta —, de kénytelen vagyok kéréssel kezdeni. Segítsen az iskolánknak! Csakis áldozatkész emberek adományaiból tartjuk fenn magunkat, akiknek örök hálával tartozunk. Az iskolánk eddig Rajevszkij ezredes házában volt, aki Moszkvába költözött, és díjtalanul rendelkezésünkre bocsátotta a lakását. Most azonban szomorú hírt kaptunk: Rajevszkij ezredes, barátunk és jótevőnk elhunyt. Az örökösei azt kívánják, hogy ürítsük ki a lakást. Találtam egy másik helyiséget Danyilov kereskedő házában, de nem hajlandó szerződni velem, egy gimnazistával. Ezért tanácsolták, hogy forduljak a tanfelügyelő úrhoz. Belátom, tapintatlan a kérésem, hiszen az iskolánk nem tartozik az ön gyám-sága alatt álló intézetek közé. De arra gondoltam, ha valaha hivatalosan elismerik a csuvas tanítóképző iskolánkat, úgyis az ön fennhatósága alá kerül.

— Jól tette, hogy felkeresett. Melyik utcában van Danyilov kereskedő háza?

— A Dvorcovaján.

— Rendben van. Holnap felkeresem — írta fel Ilja Nyikolajevics a címet. — Ezt a dolgot tekintsük elintézettnak.

— Nem is tudom, hogy köszönjem meg önnek, tanfelügyelő úr...

— Nincs miért köszönetet mondania, barátom — szakította félbe Ilja Nyikolajevics. — Igazán nem olyan nagy dolog aláírni egy helyiségbérleti szerződést.

Ilja Nyikolajevics újból szemügyre vette a csuvas fiatalembert. Eltöprengett. „Ki gondolta volna! Csuvas tanítóképzőt nyitott! Igen, csuvas tanítóképzőt, amely már két éve működik. Éppen azokat a tanítókat képezi ki, akikre oly nagy szükségünk van, akik nélkül soha nem tudunk igazán rendet teremteni a népiskolákban! Értelmes felnőtt emberek százai ülnek az iskolatanácsokban, gyártják a papírokat, ezeket költenek el arra, ami nem más, mint üres szalmacséplés, ez a gimnazista pedig fenntart egy tanítóképzőt, a jó ég tudja honnan és hogyan szerzett garasokból! Igazi csoda, amilyen csak szent Oroszországban történhet meg...”

Jakovlev felállt; azt hitte, véget ért a beszélgetés.

— Nem, nem, maradjon csak! Megiszunk egy teát, fiatal barátom, és elbeszélgetünk. Mellesleg szólva, a minap érkeztem, megnéztem néhány falusi iskolát, és azon töröm a fejem, honnan vegyünk, mégpedig minél előbb, szakképzett, hivatásszerető tanítókat. Nos, mi a véleménye erről? — Ilja Nyikolajevics egyenlő félként beszélt Jakovlevvel, aki ezt látva, úrrá lett félszégén, amely rendszerint elfogta feljebbvalók jelenlétében. Már nemcsak szorosan a kérdésekre válaszolt, hanem bátran kifejtette nézeteit, vitakozott, ha nem értett egyet a tanfelügyelővel. Ilja Nyikolajevics diákos hévvel védte az álláspontját. Mikor kissé lehiggadt, őszinte elismerést érzett a szívósság láttán, amellyel a csuvas fiatalember a célja felé tört.

— Befelezi a gimnáziumot?

— Igen.

— Utána mit szándékozik tenni? Tanítani fog?

— Nem. El kell végeznem az egyetemet — válaszolta Jakovlev. — Túl sok a tennivalóm a népem oktatásában, nem elégedhetek meg a gimnáziumi végzettséggel. Hiszen a népemnek még ábécéje sincs. Mit mondjak, mindent, a szó szoros értelmében mindent a legelején, az ábécével kell kezdeni, hogy a gyerekek anyanyelvükön tanulhassanak. Ekkora teherrel aligha képes megbirkózni egyetlen ember, pláne gimnáziumi végzettséggel. Attól tartok, hogy még az egyetem is kevés lesz hozzá. De számítok orosz barátaim segítségére.

— És hogy képzeled, miből fog megélni, amíg az egyetemre jár? — kérdezte Ilja Nyikolajevics hosszas töprengés után; a lelke mélyéig felkavarta ennek a gimnazistának a története.

— Ha nem kapok ösztöndíjat, órákat fogok adni. Megszoktam már. Ez nyugtalanít a legkevésbé. De mi lesz az iskolámmal, ha elmegyek Kazanyba? Ez az, ami aggaszt. Honnan teremtik elő a tanulóim a megélhetésükhöz a pénzt? A barátaink gyűjtést indítottak...

— Már holnap hozzájárulok én is!

— Nagyon, nagyon lekötelez, Ilja Nyikolajevics. Azzal biztatnak, hogy háromszáz rubel is összegyűlhet. Ez elég lesz arra, hogy nagyon szerényen kihúzzák ezt az évet, azután... — Jakovlev arcán felragyogott a fiatalok gondtalan mosolya; képtelen volt messzire előrenézni. — Azután majd meglátjuk.

— És mit látnak meg azután? — nézett rá Ilja Nyikolajevics vidáman hunyorgó szemmel.

— Az isten tudja! — mondta derűsen a fiatalember.

— Ami azt illeti, bámulatosan megoldottak mindent — nevetett fel Ilja Nyikolajevics.

— Ha tetszik, ha nem, kénytelenek vagyunk egyik napról a másikra élni...

— Oda se neki! Remélem, nekem is eszembe jut valami — biztatta Ilja Nyikolajevics, arra az elhatározásra jutva, hogy kérvényezni fogja, a minisztérium ismerje el hivatalosan az iskolát. Egyelőre nem tájékoztatta

Jakovlevot a szándékáról, hátha nem támogatják az elképzelését. — Holnap meglátogatom az iskolában!

— Ha megkérhetném, Ilja Nyikolajevics, akkor jöjjön, mikor már ha-
zaértem a gimnáziumból.

— Magam is így gondoltam.

— Köszönöm. Várni fogjuk. Bocsásson meg, hogy elraboltam az ide-
jét...

— Szó sem lehet bocsánatról! — tréfálkozott Ilja Nyikolajevics. — Álla-
podjunk meg, hogy a jövőben, bármilyen problémája lesz, mindig felkeres...

— Ilja Nyikolajevics! Nem is tudom, hogy köszönjem meg!

— Örülök, hogy nem tudja. Hagyja csak a hálálkodást, nincs rá szük-
ség! Egyáltalán nincs! — nevetett fel Ilja Nyikolajevics. — Akkor hát sok
sikert kívánok, ifjú kollégám...

Késő este volt, amikor Jakovlev elbúcsúzott Ilja Nyikolajevicstől. Isko-
lájának tanulói rég aludtak már. De az új tanfelügyelővel való találkozása
olyan nagy esemény volt az életében, hogy nem tudott elaludni, amíg nem
osztotta meg örömét a többiekkel. Késői hazatérése önmagában véve is
szokatlan volt, ráadásul olyan izgatottnak látszott, hogy Alekszej Rakejev
tanulócsoport-vezető megijedt.

— Valami baj van? — nézett rá álmosan hunyorogva, mikor ajtót nyi-
tott neki.

— Hát te mit álmodtál? — kérdezte válasz helyett Jakovlev.

— Én? ... Semmit... — jött zavarba Alekszej. — Éppen csak elalud-
tam, majdnem mostanáig ügyeletet tartottam...

— Akkor ébreszd fel a többieket is! El akarom mondani, hogy fogadott
Uljanov tanfelügyelő úr, miket mondott és mit ígért.

7

Az első tél Szimbirszkben nehéz volt Uljanovék számára. A hideg udvari
lakást nem lehetett kifűteni, akárhogy megrakták a kályhát. Ilja Nyiko-
lajevics jóformán soha nem tartózkodott otthon, folyton úton volt, mert
a városban nem tehetett semmit. Marija Alekszandrovna sokat szomorko-
dott, amikor hónapokig egyedül maradt. Szásának és Anyának szintén
nagyon hiányzott a papa, hozzászoktak Nyizsnyij Novgorodban, hogy es-
ténként játszik velük. Ha valaki megkocogtatta az ablakot, már futottak
az ajtóhoz, hátha a papa érkezett meg, s elkámpicsorodva somfordáltak
vissza. Mihelyt kinyitották reggel a szemüket, felőle kérdezősködtek. Mi-
kor végre-valahára hazatért — többnyire éjszaka, mert még az utolsó na-
pot is igyekezett munkájának szentelni — bármilyen halkan jött be a la-
kásba, a gyerekek felébredtek, és repeső szívvel futottak hozzá.

— Nagyon hiányzol nekik — sóhajtozott Marija Alekszandrovna. —
Különösen Szásának. Látom a szemén, hogy búsul... Bár én sem mond-
hatnám, hogy nagyon vidám volt az élet nélküled, Iljusa — mosolygott. —

A gyerekek elalszanak, én meg csak üldögélek, és hallgatom, hogy tombol odakint a fergeteg. Még szerencse, hogy itt a jó Anna Dmitrijevna; ő gyakran meglátogat... Hosszabb időre itthon maradsz? — segítette le a férje bundáját. — Vagy egy-két nap, és újból indulsz?

— Igen, Masenyka, megint el kell utaznom... Idővel talán megváltozik a helyzet, de a parasztok most még nemcsak rossz szemmel, hanem kifejezetten ellenségesen nézik az iskolát és a tanítót. Ez a szemléletük a régi iskolák miatt maradt meg, ahová úgy toborozták a gyerekeket, mint a regrutákat, és úgy is bántak velük. Most aztán hiú ábránd, hogy a parasztok önszántukból építsenek iskolákat, és adjanak fizetést a tanítóknak. Nagyon sokat kell még győzködni őket, hogy hajlandók legyenek rá. De pusztán szép szavakkal aligha győzzük le az iskolával szemben táplált ellenszenvüket. Új tanítók, új tantermek, új előírások kellenek. Majd ha a paraszt azt látja, hogy a tanító valóban oktatja, nem pedig kínozza a gyerekét, ha megtanítja írni-olvasni, majd akkor rábeszélés és hatósági beavatkozás nélkül is támogatni fogja a gyűlésen az iskolát, a tanító fizetésének emelését. Egyetlen módon lehet tehát kitörni a bűvös körből: ha hivatásukat szerető tanítókat küldünk a falusi iskolákba.

— Honnan? Hol vannak ilyen tanítók? — sóhajtott Marija Alekszandrovna.

— Olyan fiatalembereket kell találni, mint például Jakovlev és a tanítványai. Ez az egyetlen megoldás. Tanítóképző kurzusokat kell szervezni. Nem könnyű feladat, de meg lehet és meg kell oldani! Ezen áll vagy bukik a népiskolák jövője!

Annyira magával ragadta a téma, hogy észre sem vette Szását. A kisiű álmos szemét dörzsölve szaladt hozzá, és bátoratlanul a térdéhez simult.

— Szásenyka! Kisfiam! — kapta a karjába boldogan, és megcsókolta az arcán. — Jó estét, drága kisfiam! Nagyon hangosan beszéltem, ugye, felköltöttetek?

— Nem aludtam még.

— Miért nem? Fáj valamid? — aggodalmaskodott Ilja Nyikolajevics.

— Nem. Csak vártalak. Tegnap is vártalak, meg ma is vártalak, de nem jöttél... Hol voltál ilyen sokáig? Összetört a szánod? Vagy eltévedtél?

— Nem is tudom, mit mondjak, Szásenyka... — mosolyodott el Ilja Nyikolajevics. — Gyere, megmutatom inkább, mit hoztam neked...

— És nekem? — tűnt fel az ajtóban Ánya. — Nekem mit hoztál?

— Felébredtél? — emelte fel a kislányt. — Vagy te is engem vártál alvás helyett?

— Én nagyon rendesen aludtam, papa — bizonykodott Ánya. — Tudod, éppen azt álmodtam, hogy hazajöttél, és hoztál nekem egy nagyon mókás babát, aztán felébredtem örömben, kinyitottam a szemem, és képzeld, hallottam a hangodat! Fel akartam költeni Szását, de már nem volt az ágyában. Jól van, Szása, ha legközelebb én hallom meg előbb, hogy megérkezett a papa, én sem foglak felkölteni! — nézett szemrehányón az öccsére. — Akkor majd megtudod...

— Én fel akartalak költeni — magyarázkodott Szása. — De azt gondoltam, a mama nem engedi meg...

Ilja Nyikolajevics mindig hozott a gyerekeknek egy-egy apró játékot. Minden faluban akadtak öregek, akik különféle kis figurákat, kecskéket, medvebocsokat, madarakat faragtak fából, amelyeket eladtak a vásárokon. Meglehetősen primitív faragványok voltak, bár hébe-hóba igen eredeti figurák is akadtak e „vacakok” között, ahogy nevezték őket. Szásának egy nagyon kedves faragott tevét hozott, Anya csöpp kis samovárt kapott; Szása szemérmes mosollyal bújt apjához, Anya azonban átölelte a nyakát, és elhalmozta csókokkal. Az udvari lakás felélénkült, lármás és vidám lett, mielőtt megjött a papa. De a gyerekek tudták, hogy boldogságuknak hamarosan vége szakad, hogy csilingelve megáll a szán a kapu előtt, a papa sietve megöleli őket, felül és megint elutazik...

Vlagyimir Alekszandrovics Aunovszkij különös hírrel állított be: a moszkvai Péter Akadémián megöltek egy diákot. Most rölapokat terjesztenek, amelyek lázadásra szólítják fel a népet.

— Olyan hírek keltek szárnyra, hogy a gyilkosságot is az akadémia diákjai követték el — mondta Aunovszkij. — Az a legveszélyesebb, hogy állítólag politikai okból. A rendőrség nagyszabású összeesküvést leplezett le, amelynek szálai külföldre vezetnek.

— Megint Herzent okolják mindenért? Régi mese...

— Szó sincs róla. Ezek az emberek állítólag Bakunyinnal állnak kapcsolatban.

— Hát ez valószínűleg közelebb jár az igazsághoz.

— Mindenfelé azt híresztelik, hogy 19-én okvetlenül kitör a lázadás. Jövőre lesz ugyanis tízéves a parasztok és a földesurak ideiglenes szerződése. Azon a napon állítólag vasvillát fognak a parasztok...

A Péter Akadémián lejátszódott események élénken foglalkoztatták még a sajtót, amikor közölték Herzen halálhírét. Ilja Nyikolajevics nagyra becsülte Herzent, és mélyen megrendítette a halála. Uljanovékat éppen akkor látogatta meg Vlagyimir Ivanovics Zaharov. Már tudomására jutott, hogy Ilja Nyikolajevicsot kinevezték tanfelügyelőnek, s feltétlenül találkozni akart vele, hátha sikerül tanítói állást kapnia Szimbirszkben. Karakozov merénylete után a szimbirszki kormányzósághoz tartozó Kurmisba utazott, és gazdatiszt lett Levasovnál. Egy nagyon szép nyaralóban lakott, jó anyagi körülmények között, de nem tudott beletörődni, hogy többé nem taníthat...

Estefelé bekopogott Aunovszkij, s a régi barátok hajnalig beszélgettek, felelevenítették azokat a napokat, amikor még Penzában rongyosra olvasták Herzen Kolokoljának egy-egy számát. Egyetlen könyv sem volt olyan nagy hatással a fiatal tanárookra, mint a Kolokol.

— Amíg élek, nem fogom elfelejteni, mit írt Herzen Mitya Karakozov merénylete után: „A rendőrterror elképesztő méreteket öltött. Mint a feldühödött kopófalka elé dobott koc, akként szította fel újra ez a merény-

let az acsarkodó dühöt, és tiporta szét azt a gyöngö parázst, amelyből felizzott volna a tűz; a sötét erők még jobban felbátorodtak, a rémült kormányos kivont vitorlákkal vezeti Oroszországot egy borzalmas kikötő felé, amelynek még a gondolatától is meghűl a vér az ember ereiben...” Lát-noki szavak, nem igaz?

— Igen, Karakozov merénylete sok baj forrása lett — mondta Ilja Nyikolajevics.

— Téved, barátom — ellenkezett Zaharov. — Herzen ugyanakkor még azt is írta: „A merénylet esztelenség. De milyen egy állam erkölcsi állapota, hogyha sorsa véletlenektől függ, előre nem látható, elháríthatatlan véletlenektől?” Tehát nem a merénylet a fő kérdés. Arról van szó, hogy megérlelődtek azok a változások, amelyeknek szemtanúi vagyunk, és csak az indok kellett, hogy sorra elvegyék a néptől, amit adtak neki. Minő reménykedéssel fogadtuk a zemsztvo-intézményeket! És mi lett belőlük! Csak meg kell üzenni akármelyik zemsztvo-gyűlésnek, hogy nem kívánatos a kormány szemében, és máris feloszlatják.

— De még mennyire! — tette hozzá Aunovszkij. — Herzennek igaza van: Oroszországot feltartóztathatatlanul visszahúzzák a sötét erők...

Zaharov meghívta Ilja Nyikolajevicsot. A nyaraló közelében nagyszerű halastavak vannak, szívesen megvendégelné kárasszal. Ilja Nyikolajevics megígérte, hogy meglátogatja, ha arra visz az útja. A kurmisi járás a kormányzóság legtávolabbi zugában fekszik, lakosságának majdnem a fele csuvas és tatár. Nem egy és nem két napot kell rááldoznia, ha segíteni akar a helybéli iskoláknak.

8

Április elején megindult a Volgán a jégzajlás. Lassan felébredt a város téli álmából. Amint elolvadt a hó, és felszáradt a kerítések tövében a járda, Anya és Szása naphosszat az utcán játszott. És amikor a hegytetőről meglátták az első hajókat, rohantak haza, hogy tudósítsák róla a mamát. Jól emlékeztek az ígéreterre: nyáron elutaznak hajóval falura, a nagypapához. Többször meglátogatták már, és nagyon szerettek nála lenni. Egész télen arról ábrándoztak, hogy szüleikkel kimennek az erdőbe gombát szedni, megfürdenek az Useny folyóban. És nagyon elszomorodtak, amikor a mama kijelentette, hogy egyelőre nem utaznak a nagypapához, sőt lehet, hogy egyáltalán nem mennek el.

— Jól van, Anyecska, talán mégis utazhatunk — sóhajtott a mama. — Most nem ígérhetem meg biztosra, majd ha már meleg lesz. Majd akkor megmondom, elmegyünk-e nagypapához vagy sem. Légy egy kicsit türellemmel, kislányom...

— Türelmes leszek — ígérte Anya, látva milyen szomorú a mama szeme. — Megmondom Szásának is, hogy várjon ő is türelmesen.

Ilja Nyikolajevics márciusban és áprilisban otthon maradt: a szülés

előtt nem merte magára hagyni a feleségét. Marija Alekszandrovna látszólag nyugodt volt, de Ilja Nyikolajevicsot nem lehetett félrevezetni: látta, milyen lelki erőfeszítésébe kerül. Mindent elkövetett, hogy elterelje nyugtalan gondolatait, amelyek őt is idegesítették.

Marija Alekszandrovna estefelé rosszul lett. Anna Dmitrijevna elvitte magához Anyát és Szását. A gyerekek nem értették, miért kell hirtelenjében elhagyniuk a házat. Anya zokogott, nem akart Anna Dmitrijevánál aludni, Ilja Nyikolajevics alig tudta lecsöndesíteni. Szása komor arcocskával, szótlanul hallgatott; láthatóan ő sem vette jónéven, hogy elvitték hazulról.

Mikor reggel felébredtek, édesapjuk boldogan mosolyogva biztatta őket: — Gyerünk, siessünk haza. Meglátjátok, milyen csodálatos madárka repült be hozzánk . . .

— Milyen madárka? — faggatózott Anya, és gyorsan öltözködni kezdett. — Él?

— Türelem. Mindjárt hazamegyünk, és meglátod — nevetett a papa. — Rajta, indulás!

Anya és Szása beszaladt a házba. Valaki feküdt Szása ágyacskájában, a rózsaszínű takaró alatt. Ki foglalta el Szása ágyát? — néztek meglepetten egymásra. Szemüket apjukra emelték, aki boldogan mosolyogva állt mellettük, és szótlanul nézte a kis jövevényt.

— Ki ez, papa? — kérdezte végül Anya.

— Az öcsikéd.

— Az enyém? — csodálkozott Anya. — De hát nekem már van öcsikém!

— Ezentúl még egy öcsikéd lesz: Vologya — mondta a papa. — Fogadjátok szeretettel. Nagyon jó kisfiú. Most pedig gyerünk innen, hagyjuk aludni . . .

A kicsi születése utáni első két hétben Marija Alekszandrovna szüntelenül rettegett. Ha Vologya felsírt, szíve fájdalmasan összeszorult: csak nem esett valami baja? De múltak a hetek, hónapok, a kis Vologya nem betegeskedett, és egyre élénkebb lett. Az orvos is kijelentette, hogy a csecsemő makkegészséges, szépen fejlődik. Marija Alekszandrovna lassacskán megnyugodott. Amikor a csöppség először mosolyodott el, végre egészen nyugodt lett: életben marad. Most már két fia van. Szemlátomást különbözik a természetük. Amikor Szása csecsemő volt, naphosszat nem lehetett hallani a hangját. Vologya, mihelyt felébred, hangja betölti a házat. Sohase sír, még csak nem is nyöszörög, csak nevet, érthetetlenül gügyög, rikoltozik.

— Papa, mit énekel? — kérdezte Anya.

— Fogalmam sincs róla — mosolygott Ilja Nyikolajevics. — De érzem, hogy valami nagyon vidámat . . .

Vologya 1870. április 10-én született.* A szimbirszki kormányzósági közlöny április 11-én kezdte el közölni a népiskolák helyzetéről szóló cikksorozatot. Vologya megszületése után Uljanovnak annyi volt a dolga, hogy csak tíz nap múlva adta le a lapnak a következő részt. A harmadik és utolsó cikket április 25-én közzétették. De a folytatások közötti szünet sem kisebbitette a hatást, melyet írásai keltettek.

— Sokak szemében valóságos felfedezésszámba mennek a cikkei — újságolta Aunovszkij. — Sokan azt hitték, hogy kormányzóságunkban virágoznak a népiskolák. Most meg egyszeriben kiderül, hogy az egész csupán délibáb, amely az első, figyelmesebb vizsgálódásra eltűnik.

— Pedig korántsem mondhattam el mindent a cikkeimben, amit akartam, és amit mindenkinek tudnia kellene. Hiszen kormányzóságunkban száztizenegy lakosra jut egy tanuló! Ha pedig figyelembe vesszük azt is, hogy a tanulóknak csupán ötven százaléka jár iskolába, ez a szám is felére apad, vagyis kétszáz lakosra jut egy tanuló. Ezek után igazán nem beszélhetünk komolyan a népoktatásról. És ha még azt is számításba vesszük, hogy az iskolákban tudatlan emberek tanítanak, kétségbeejtő a helyzet. De megemlíthetek még két adatot, amelyek legalább ennyire ékesen szólnak: a városi költségvetésből 214 rubel 29 kopeket fordítanak évente népoktatásra. A börtönök fenntartására viszont 2000 rubelt.

— Ez az összehasonlítás, finoman szólva, valóban nem azokat igazolja, akik szerint nálunk sokat tesznek a népművelésért — jegyezte meg Aunovszkij. — De kérdem én, megváltozik-e valaha ez a helyzet?

— Én hiszek benne! — válaszolta Ilja Nyikolajevics. — De ezért olyan sokat kell tenni, hogy nem is tudom, honnan lesz rá erő...

— Önnek, Ilja Nyikolajevics, elég ereje van hozzá. De vajon lehetővé teszik-e, hogy éljen vele? Szemlátomást változnak a viszonyok az országban. Minden jel arra mutat, hogy érlelődik egy újabb Karakozov-féle merénylet. Ha bekövetkezik, elég lesz elejtenie valakinek, hogy a népoktatás az oka, máris a feje tetejére áll minden...

Ilja Nyikolajevicsnek kár lett volna vitatkoznia: az abszolutisztikus Oroszországban valóban minden lehetséges. Az élet ezt többször is szemléletesen bebizonyította. Egyvalamiben azonban bizonyos volt: érék akármilyen megrázkódtatások az országot, ha lassan, ha óriási nehézségek árán is, mégis el fog jutni a nép a kultúrához és a tudáshoz. Ez olyan törvényszerűség, amelynek senki sem állhatja útját. S idővel majd elválik, mennyit sikerült tennie a népoktatásért Ilja Nyikolajevics nemzedékének...

* A régi, pravoszláv naptár szerint, mely az új naptár április 22-éjének felel meg

Három év telt el. 1873-ban a kormányzóság falusi iskoláiban már negyvenhét olyan tanító oktatott, aki elvégezte az Ilja Nyikolajevics által szervezett tanítóképző kurzust. Annyi erő és energiát fektetett beléjük, hogy tanítványait már uljanovistáknak nevezték. Ő intézte a tanfolyamok anyagi ügyeit (közbenjárására a zemsztvo 1871-ben a korábbi húsz helyett negyven ösztöndíjat állapított meg, és majdnem duplájára emelte a költségvetést), vidéki útjai alkalmával maga kutatta fel a tehetséges fiatalokat, a pedagógiát és matematikát maga oktatta a leendő tanítóknak. A kurzusokra közkatonák, kisiparosok, kishivatalnokok és parasztok gyermekeit vette fel. Tudta, hogy azokból lesznek a legjobb népiskolai tanítók, akik a nép soraiból származnak.

A kormányzósági zemsztvo-gyűlés bizottságot jelölt ki a tanfolyamok ellenőrzésére, és ez elismerően nyilatkozott erről a „hasznos intézményről, amely a népiskolai tanfelügyelő úr személyes kezdeményezésének köszönheti létrejöttét, s az ő közvetlen és buzgó felügyelete alatt áll”.

Ilja Nyikolajevics azonban elégedetlen volt a tanítóképző kurzusokkal, túlságosan korlátozottnak tartotta lehetőségeiket. Kevés volt a tanító, a zemsztvo azonban hallani sem akart a kiutalt összeg újabb emeléséről. Mitévő legyen? Ekkor jutott a tudomására, hogy a közoktatásügyi minisztérium a pétervári, moszkvai, harkovi, odesszai és kazanyi — vagyis öt — tankerületben tanítóképző szemináriumot indít. A kazanyi tankerületi főigazgató a szaratovi kormányzósághoz tartozó szerdobszki járást jelölte ki a szeminárium helyéül. Kiderült azonban, hogy a járásban nincs alkalmas helyiség. Mikor erről tudomást szerzett, felkereste Belokriszenkót, akihez baráti kapcsolat fűzte, mióta Vologya keresztapjával kérte fel.

— Magában van minden reményem, Arszenyij Fjodorovics — kezdte, és sietve levette a kabátját. — Egyedül maga segíthet rajtam.

— Foglaljon helyet, Ilja Nyikolajevics, és mondja el, mi történt!

— Itt az alkalom, hogy tanítóképző szemináriumunk legyen! Tudja, mit jelent ez?

— Tudom.

— És jónak tartja a gondolatot?

— Természetesen.

— Nagyszerű! Számíthatok tehát a segítségére? Akkor térjünk a tárgyra — folytatta Ilja Nyikolajevics, mielőtt még Arszenyij Fjodorovics szóhoz jutott volna. — Poreckojében van magának egy kétemeletes üres háza. Ott kitűnően elférne a tanítóképző szeminárium!

— Tehát erről van szó! — kapott észbe Arszenyij Fjodorovics.
— Igen, csak a helyiségen múlik! Ha gondoskodunk helyiségről, nálunk lesz a szeminárium, mondták a tankerületben.

— De hiszen egyáltalán nem alkalmas iskolának! — vetette ellene Arszenyij Fjodorovics, mert hirtelenjében nem tudta, mit válaszoljon.

— Huszonhatezer rubelt helyeztek kilátásba az átépítésre! Kozsevennij faluban valamikor derékszív-üzem működött, de közben megszűnt, és a ház üresen áll: épp jó lesz tanítói lakásoknak. Mi a véleménye, kedves Arszenyij Fjodorovics?

— Tudja jól, hogy mindig hajlandó vagyok segíteni magának. Holnap írok az ügyosztálynak, és ha engedélyezik a dolgot, azonnal átadom a poreckojei házat a tanítóképző céljára.

Ilja Nyikolajevics ragyogott az örömtől: ezek szerint megvan a helyiség. Arszenyij Fjodorovics biztos benne, hogy kérését nem utasítják vissza, különben nem helyezi kilátásba a közbenjárását; óvatos ember, aki ha támogatást ígér, állja is. Ezúttal is ura volt a szavának: az ügyosztály engedélyezte, hogy a poreckojei házat átadják a tanítóképző céljára. A kazanyi területi főigazgató megvizsgálta Uljanov kérvényét, s szintén beleegyezését adta.

Mikor elintéződött minden, újabb feladatot kellett megoldani: ki legyen a szeminárium igazgatója? Olyan emberre volt szükség, akire úgy számíthatott, mint saját magára. Eszébe jutott Aunovszkijjal folytatott beszélgetése, közvetlenül azután, hogy Szimbirszkbe költöztek.

— Ha jól emlékszem a szavára, Vlagyimir Alekszandrovics — mondta neki most —, hajlandó a népoktatás ügyének szolgálatára.

— Kész vagyok akár most megismételni a kijelentésemet.

— Nagyon örülök neki.

— Úgy látom, valamit forgat a fejében — mosolygott Aunovszkij. — Magának naponta támadnak újabb gondolatai.

— Ha így kívánja az élet... — Ilja Nyikolajevics kis szünet után megkérdezte: — Mondja, mit szólna hozzá, ha felkérném a tanárképző szeminárium vezetésére?

— Amelyik Poreckojében indul be?

— Igen, arról van szó. Belátom, hogy Poreckoje nem Szimbirszk, de... ahogy mondani szokás, nem a táj szépíti az embert, hanem az ember a tájat. Főként pedig nagyon érdekes, újszerű munka, sok lehetőséget nyújtana pedagógiai tapasztalatainak hasznosítására.

— Rendben van, Ilja Nyikolajevics, fontolóra veszem. Megbeszélem édesanyámmal, hiszen velem kell jönnie, és tudja, hogy beteges...

Aunovszkij néhány nap múlva közölte, hogy elvállalja a poreckojei állást. Ilja Nyikolajevics éppen erre a válaszra számított: vannak még olyan emberek, gondolta boldogan, akik minden földi kincsnél többre becsülik a nép szolgálatát! Azok az elvek, melyeket Aunovszkij a cikkeiben hangoztatott, nem üres szavak: hajlandó elköltözni a kormányzósági székhely-

ről falura, hogy segítségére legyen népének kijutni az évszázados elmaradottságból.

1872. november 19-én ünnepélyesen megnyitották a poreckojei tanítóképző szemináriumot. Aunovszkij megnyitó beszédében azokat az új pedagógiai elveket fejtette ki, amelyekre a tanítóképzésnek épülnie kell. Beszédét Ilja Nyikolajevicssal együtt szerkesztette, közösen dolgozták ki a tanterveket is.

— Az iskolától azt kell elvárni, hogy eloszlassa a nagyszámú előítéletet, és valódi tudást adjon a parasztoknak — mondta Aunovszkij. — Hogy megtanítsa őket élni a természet adományaival. Hogy humánus és honpolgári érzelmeket neveljen beléjük!

Ember és honpolgár! Milyen sokatmondó szavak. Hiszen a nép volta-képpen még nem ismerte a szabadságot, azon kívül, hogy a földesúr már nem adhatta-vehetette tetszése szerint. Csak a járom változott, mondogatták a nép körében, de a terhet éppúgy húzni kell. Ilja Nyikolajevics, Aunovszkij és elvbarátaik szentül hitték, hogy ki kell irtani a népből a rabszolgát, hogy emberi méltóságra, honpolgári bátorságra kell nevelni — csakis akkor lesz képes aktívan küzdeni a jogaiért. Erre a nevelésre hivatott az új iskola — ez a kötelessége! — melyben új típusú tanítók oktatnak. Olyan tanítók, akik a népből származnak.

Aunovszkij egyik jelentésében a következőképpen határozta meg a szeminárium feladatait: „Rá kellett nevelni a tanulókat, hogy ne elvontan, ne lélektelenül sajátítsák el a tudományos ismereteket, mint azelőtt, de tanulják meg magyarázni, indokolni és a környező világ jelenségeire alkalmazni. Legyenek sokkal átgondoltabbak, gyakorlatiasabbak az ismereteik. Ezáltal kell felébreszteni a tanulóknak a megfigyelőképeséget, a kíváncsiságot és azt, hogy ne a könyvekben keressék a tudás forrását, hanem mindabban, ami a természetben és az életben körülveszi az embert. Kivált a leendő néptanítókat kell az utóbbira rávezetni, mert csakis az életből merített tudásnak van értéke az egyszerű nép szemében, amely részben joggal becsüli le és veti el azt a tudást, legyen bármilyen tág, amely elvont, nincs közvetlen és reális kapcsolatban létérdekeivel.”

Ez a program Ilja Nyikolajevics elgondolásaira támaszkodott, és Aunovszkij mindig utalt erre évi jelentéseiben. Egyenesen következett belőle: a népnek olyan ismeretekre van szüksége, amelyek elősegíthetik életének javítását. „Elvont” ismereten a vallást értették. Aunovszkij természettudományi alapon állt, és Ilja Nyikolajevics engedélyével mindent elkövetett, hogy a leendő tanítók materialista módon értelmezzék a környező világot. „Csökkentettük a hittanórák számát — írta ugyanabban a jelentésében —, és növeltük az orosz nyelv-, a számtan-, a földrajz-, a természetrajz- és a történelemórák számát.” Ha ez a jelentése Ilja Nyikolajevics helyett másik tanfelügyelőhöz kerül, Aunovszkijt azonnal feketelistára tették volna.

Az Uljanov család tovább nőtt: 1871. november 4-én megszületett Olja. Marija Alekszandrovna a Nyizsnyij Novgorodban elhunyt kislány nevét adta neki. Olja éppolyan derűs, élénk gyerek volt, mint Vologya. Nem sokkal a születése után, még ugyanebben az évben nagy bánat érte Ilja Nyikolajevicsot: meghalt az édesanyja. Éppen a legtávolabb fekvő kurmisi járásban ellenőrizte az iskolákat, amikor megérkezett Asztrahanyból a távirat; Marija Alekszandrovna nem is tudta, hogyan értesíthetné a férjét. Visszatáviratozott sógorának, hogy Ilja elutazott, és csak szilveszterre érkezik haza. Amikor december végén megjött, nem tudta, hogy hozza tudomására a szomorú hírt. Ilja Nyikolajevics észrevette rajta, hogy történt valami.

— Olja? Mi van vele? — fogta el az aggodalom.

— Ő egészséges, semmi baja — válaszolt Marija Alekszandrovna. — Mindegyik egészséges — tette hozzá. Majd sóhajtott: — De nagy bánat ért bennünket. Nem sokkal az elutazásod után ezt a táviratot kaptuk Asztrahanyból...

— Ettől féltem — mondta Ilja Nyikolajevics elcsukló hangon, meglátva a sürgönyt. — Ettől féltem...

Lesújtva olvasta el a táviratot újra és újra. Marija Alekszandrovna sem törte meg a gyászos csöndet, tudta, hogy a bánat néma perceiben együttérzését azzal fejezheti ki, ha nem háborgatja. Ilja Nyikolajevics percekig hallgatott, majd lassan, kínlódomva, akár a nagybeteg, felemelte a fejét, és Marija Alekszandrovna könnyeket látott a széltől kicserzett arcán — először, amióta házasok voltak. Gyöngéden megfogta, és mellére szorította a kezét.

— Iljusa... — De elakadt a hangja, nem talált szavakat.

— Tudom, hogy elkerülhetetlen volt, és mégis...

— Arra gondoltam, Iljusa, hogy írjal a nővérednek. Jöjjön el hozzánk, mondja el, hogy történt.

— Milyen okos vagy, Mása! — élénkült fel Ilja Nyikolajevics, és megcsókolta a kezét. — Holnap elküldöm neki az útiköltséget. Vaszilijnak is küldenem kell, biztos kölcsönt vett fel a temetésre...

— Én már küldtem neki, Iljusa — mondta Marija Alekszandrovna megnyugodva, mert helyesen cselekedett.

— Mikor? — csodálkozott Ilja Nyikolajevics.

— Amint megérkezett a sürgöny.

Fedoszja elfogadta a meghívást, de félt a postakocsitól, és csak hajón volt hajlandó utazni. Amint elolvadt a jég a Volgán, meg is érkezett anélkül, hogy jelezte volna. Ilja Nyikolajevics éppen a szizrani járásban ellenőrizte az iskolákat; nővérenek majdnem két hétig kellett rá várnia.

— De hát miféle állása van, hogy jóformán soha sincs itthon? — kérdezte Marija Alekszandrovnatól. — Magának is nehéz lehet örökké egyedül lenni!

— Lassan megszokom — mondta Marija Alekszandrovna. — Mikor ideköltöztünk, néha valóban nem tudtam, mit csináljak... Várjon, mintha csengettyűszót hallanék!

De máris meghallották, hogy valaki nehézkesen topog a tornácon.

— Iljusa! — futott Marija Alekszandrovna boldog mosollyal a férje elé.

Fedoszja is utána akart szaladni, de elkésett. Ilja Nyikolajevics már belépett. Fedoszja zokogva borult a mellére.

— Elárvultunk, Iljusa... Egészen árvák lettünk...

Ilja Nyikolajevics igyekezett megnyugtatót a nővérét, habár az ő szemét is ellepték a könnyek. Eszébe jutott, hogy így sírt az édesanyja is, amikor eltemették az apjukat. Ő hétéves volt csak, még nem érte fel észszel az „árvaság” jelentését. Hányszor üldözte később, amikor felnőtt, a fájdalmas jajveszékélés: „elárvultunk, jaj, árvák lettünk”. Sírdogáló nővérét hallgatva, újból átélte akkori riadalmát.

3

Jakovlev aranyéremmel végezte el a gimnáziumot. Mielőtt elutazott Kazanyba, felkereste Ilja Nyikolajevicsot, s megállapodtak, hogy amíg ő egyetemre jár, gondjaiba veszi az iskolát. Egyik tanítványát, Alekszej Rakejevet bízta meg az iskola vezetésével. Szabályzatot szerkesztett, amely előírta a tanrendet, a tanulók időbeosztását, magaviseletét. Rakejevnek kellett ügyelnie arra, hogy ezt a szabályzatot szigorúan betartsák, neki kellett vezetnie az osztálykönyvet, és minden hónapban el kellett számolnia Jakovlevnak a kiadásokról.

— Legelőször tanító kell az iskolájába — mondta Ilja Nyikolajevics. — Másodszor: el kell intézni, hogy a közoktatásügyi minisztérium szentesítse az iskolát. Különben aligha érhet el eredményeket.

— Egyetértek, Ilja Nyikolajevics, ez azonban nem rajtam múlik. Már az is megfordult a fejemben, talán jobb volna, ha legalább addig elhalasztanám az egyetemet, amíg a minisztérium elismer bennünket, és valamelyest megerősödünk.

— Nem. Ha valamit tenni akar a népéért, tovább kell tanulnia. Ez nem lehet kérdéses. Hiszen látja, milyen helyzetben van szerencsétlen népe: az egész kormányzóságban nincs egyetlen tanító, aki csuvas nyelven tudna tanítani! Valóságos tragédia!

Jakovlev tudta, hogy ha Ilja Nyikolajevics magára vállalja az iskola gondját, nyugodtan elutazhat tanulni. Szinte valamennyi levelében, melyet Kazanyból küldött (pedig gyakran írt) figyelmeztette Rakejevet: „Írd meg, mit mondott Uljanov. Bármít teszel, mindenről tájékoztasd. Tanácskozz vele. Igyekezz közvetlen kapcsolatba kerülni vele, ne csak a hivatali főnököt lásd benne. Őszintén mondj el neki mindent.” Rakejev ezt írta neki: „Többször jártam Uljanovnál a lakásán. Mindig nagyon szívesen fogad.” Egy másik tanuló, Ignatyij Ivanov ezt írta: „Mélyen tisztelt Ivan

Jakovlevics! Hála istennek, jól mennek a dolgaik, és a gyerekek is rendesek. Itt volt Ilja Nyikolajevics Uljanov. Elbeszélgettünk. Azt mondta, készítem el a falunkban építendő iskola tervrajzát, és tudakoljam meg, van-e, aki felépítse, és milyen fája van. Maga nélkül azonban nem tudtam neki válaszolni. Megmondtam, hogy május 20. körül érkezik." Egy másik levelében ezt írta Ignatyij Ivanov: „*Epe virszarnikum kajatap Ilja Nyikolajevics patne kalaszimaskan unpala.*”*

Ilja Nyikolajevics tanítóképző kurzusán 1871-ben végeztek az első tanítók. Kevesen, mindössze hatan. Egyiküket, Vaszilij Andrejevics Kalasnyikovot a csuvas tanítóképzőbe helyezte Ilja Nyikolajevics.

— De én nem beszélek csuvasul — mondta Kalasnyikov.

— És meg tudna nevezni akár csak egy tanítót, aki jól beszél csuvasul? — mosolygott Ilja Nyikolajevics.

— Azt hiszem, egyelőre nincsenek csuvas tanítók... — mondta zavartan Kalasnyikov.

— Maga szerint mi lenne jobb? Ha bezárnánk az iskolát, vagy pedig orosz nyelven folytatnánk a tanítást, amíg lesznek csuvas tanítók?

— Én nem utasítom vissza, Ilja Nyikolajevics! Csak attól félek, hogy nem tudok megbirkózni vele...

— Jakovlevval együtt segítjük majd. Remélem, hogy a minisztérium most már hamarosan elismeri ezt a némelyek által „alaktalan kolosszusnak” nevezett intézményt. Azt viszont nehezen tudnám megmondani, mennyi fizetést kap majd tőlük.

— Ilja Nyikolajevics! A fizetésről szó se essék! — tiltakozott hevesen Kalasnyikov. — Ez izgat a legkevésbé!

Mikor Jakovlevnak tudomására jutott, hogy Kalasnyikov ingyen tanít az iskolában, írt neki, és megnyugtatta, mihelyt az iskola ügye rendbe jön, visszamenőleg kifizetik az időközben hatvan rubelre emelkedett adósságot. Vaszilij Andrejevics, igazi uljanovista módjára, a következőket válaszolta: „A fizetésről ír, noha erre semmi szükség. Maga is ellenszolgáltatás nélkül osztozott a szegények sorsában. Én vajon miért ne tehetném? Kérem, ne beszéljünk többé erről a témáról, mert akárcsak maga, én is önzetlenül kívánok részt venni a munkában.” Kalasnyikov csak 1871 októberétől kapott fizetést, amikor (Ilja Nyikolajevics tucatnyi kérvénye után) a közoktatásügyi minisztérium elismerte az iskolát.

Tehát Ilja Nyikolajevics fáradhatatlan buzgólkodásának köszönhatték, hogy az iskola ügye révbe jutott. „Megvalósult az, amire jó esetben egy év múlva számítottam!” — írta Jakovlev Rakejevnek.

Anyja és Szása éppen az Ó-Venyecről ment haza, amikor az udvarukban egy fiúval találkoztak. Bocskor, foltozott, viseltes ruha volt rajta, vállán tarisznya lógott. Koldusnak gondolták, kenyeret akartak adni neki, de a fiú nem fogadta el.

* Vasárnap Ilja Nyikolajevicshez megyek, beszélgetni fogunk (csuvas)

— A tanfelügyelő úrral szeretnék beszélni — mondta bátortalanul.

— Szása! A papához jött! — mondta Anya. — Maradj itt vele, hívom a papát! — S beszaladt a házba. De egykettőre visszajött, és megkérdezte: — Hogy hívnak?

— Ványa Zajcevnek — válaszolt a fiú.

— Szóval Ványának. A papa azt üzeni — mondta gyorsan —, hogy azonnal menj be hozzá!

Ványa egyik lábáról a másikra állt, de egy tapodtat sem mozdult. Legszívesebben elszaladt volna, ha nem szégyelli magát a talpraesett kislány meg a komoly, fekete szemű fiú előtt. Semmi kedve sem volt meghátrálni: mennyit túrt, mióta megszökött hazulról, hogy iskolába járhasson, és most, amikor végre eljutott a tanfelügyelőig, akitől a sorsa függ — most veszítse el a fejét? Nem! Megigazgatta az üres tarisznyát, és sóhajtott:

— Akkor menjünk!

Uljanovéknál az volt a szokás, hogy amikor a papának látogatója jött, a gyerekek nem lehettek jelen a felnőttek beszélgetésénél. Ha netán a dolgozószobában tartózkodtak, figyelmeztetés nélkül kimentek. Ezúttal is indultak volna, mielőtt bevezették a fiút a papához, Ilja Nyikolajevics azonban megállította őket.

— Anya! Szása! Hová mentek? Maradjatok csak, hallgassuk meg együtt, miért jött... hogy hívnak, fiam?

— Ványa Zajcevnek! — válaszolt helyette Anya. — Mi már megkérdeztük tőle.

— Isten hozott, Ványa! — köszöntötte Ilja Nyikolajevics. — Halljuk, mi járatban vagy?

— Jó napot kívánok, tanfelügyelő úr... — dünnyögte Ványa lehorgasztott fejjel; nem mert felnézni a hite szerint magas rangú hivatalnokra. — Azért jöttem, hogy... kérni jöttem... mivel tanulni szeretnék. Azt mondták, a tanfelügyelő úr beleegyezése nélkül nem vesznek fel. Szóval azért jöttem, mert iskolába szeretnék járni...

— Csak nem egyedül jöttél a városba?

— De igen. Apám nem engedett el... Ki fogja kihajtani a libákat, azt kérdi, ha te is elmész? Én erre... talán rosszul tettem, hogy az engedélye nélkül, titokban... Csak édesanyám tudja, hová jöttem... Ő beszélt rá a tanulásra is... Hát itt vagyok...

— Ettél már ma? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a sovány, fáradt arcú gyerektől. — De őszintén!

— A kenyérem tegnap elfogyott... Ma kaptam az iskolában a gyerekektől levest, egészen jóllaktam...

— Anya! Szása! Vezessétek a konyhába a mamához, hogy etesse meg, utána pedig gyertek vissza.

Ványa jóllakott, átmelegedett, s miután látta, hogy a tanfelügyelő háza népe segíteni akar rajta, nekibátorodott, és elmesélte útikalandjait. Ilja Nyikolajevics kérdezgette, hogy él az apja, volt-e valamikor iskola a falu-

jukban, hogy jutott eszébe a városba jönni tanulni... Kiderült, hogy a csuvas iskola egyik tanulójának az apja mondta el Ványa édesanyjának, hol tanul a fia. És hogy visszajön majd a faluba tanítani, ha bevégezte az iskolát.

— Mikor ezt hallottam — fejezte be Ványa a történetét —, attól fogva éjjel álmomban is az iskolát láttam. A végén nem bírtam tovább...

Ványa Zajcev szeptember végén állított be Ilja Nyikolajevicshez, a tanítás viszont már augusztus közepén elkezdődött. Tizenhárom éves, jó eszű fiú volt, s ami a legfontosabb, égett a vágytól, hogy tanulhasson. Ilja Nyikolajevics úgy döntött, hogy előírás ide vagy oda, beteszi a fiút az iskolába. Még aznap este odavitte, és utasította Kalasnyikovot, hogy vegye fel. Őneki nem nagyon tetszett a dolog, de egy szóval sem fejezte ki elégedetlenségét: a tanfelügyelő szava parancs. Tudta, hogy Ilja Nyikolajevics ok nélkül soha nem szegné meg az előírást.

4

Mióta Szimbirszkbe költöztek, Marija Alekszandrovna minden nyáron Kokuskinóban nyaralt a gyerekekkel. Ilja Nyikolajevics is velük töltött két-három napot. Kazanyig hajón utaztak, megszálltak Marija Alekszandrovna nővérénél, és bevárták a Kokuskinóból értük küldött lovakat. Kokuskino negyven versztára volt Kazanytól. Rendszerint május végén indultak el Szimbirszkből, amikor már beköszöntött a meleg. 1873-ban azonban megint nagy bánat érte az Uljanov családot. Alighogy megszületett, meg is halt a kicsi Kolja. Már a második gyermeküket temették el. Marija Alekszandrovna annyira megviselte harmadik fia halála, hogy hetekig nem épült fel.

Jóformán ki sem heverte a csapást, amikor aggasztó hír érkezett Kokuskinóból: édesapja egyre rosszabbul érzi magát. Ilja Nyikolajevics a tanév befejezése előtt nem utazhatott el: június közepéig tartottak a vizsgák az iskolában. Úgy döntöttek, hogy Marija Alekszandrovna előreutazik Vologyával és Oljával, és ha lezajlottak a vizsgák, Ilja Nyikolajevics utánuk viszi Anyát és Szását. Marija Alekszandrovna még be sem csomagolhatott, amikor megtáviratozták neki, hogy meghalt az apja. Újból gyászolt az Uljanov család, immár másodszor ebben az évben.

— Már tavaly nyáron észrevettem, hogy nagyon összeesett — mondta Marija Alekszandrovna. — Érdeklődtem, hogy rosszul érzi-e magát, de mindig azt válaszolta, hogy kutya baja. Pedig neki tudnia kellett, de volt annyi lelkiereje, hogy nem panaszkodott soha. Ilyen volt egész életében: a legnehezebb percekben sem csüggedt el. Ha nehéz volt a szíve, bezárkózott a szobájába, míg meg nem nyugodott. Szégyellte a kishitűséget. Még akkor is titkolta gyöngeségi rohamait, elbizonytalanodását, amikor már felnőtt voltam. Mindennél jobban félt attól, hogy valaki megláthatja olyan pillanatokban, amikor cserbenhagyja az akaratereje vagy a kitartása.

Ilyenkor annyira ingerült lett, hogy legjobb volt szeme elé se kerülni. De mindig csodálkoztam rajta, hogy bármilyen hangulatban volt is, ha valaki orvosi segítséget kért tőle, azonnal erőt vett magán. Hóban-sárban elment a beteghez... Anyánkat korán elragadta a halál. Apám nagyon szerette, élete végéig hű maradt ehhez a szerelemhez. Bár nem mondta soha, rájöttem, hogy anyánk sírjánál megesküdött: utolsó lehetőségig küzdeni fog a halál ellen.

— Kár érte... Nagy kár Alekszandr Dmitrijevicstől — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Remek ember volt. Mennyi szenvedéstől szabadíthatta volna meg még az embereket, hányat menthetett volna meg a haláltól... Sokszor eszembe jut az első találkozásunk, emlékszel? Az volt a kikötése, hogy Kokuskinóban esküdjünk. Én meglehetősen feszélyezetten utaztam oda, miután nővéredtől hallottam apád rideg természetéről. Ahogy ő mondta: különködéseiről.

— Anna érzékeny természetű, sok könnyet hullatott apám szigorúsága miatt. Mellesleg a mi Anyánk hasonlít rá, éppolyan érzékeny, szertelen, költői lélek...

— Nagyon igyekeztem nem mutatni, hogy nyugtalanít a találkozás apáddal. Neked nem szóltam, de egész úton azon járt az eszem, hogy viselkedjek, hogy nyerjem meg a tetszését. Mikor Kazanyba érkeztünk, senki sem várt bennünket a kikötőben. Ez végképp megzavart...

— Akkor én is nagyon megijedtem!

— Kokuskinóban aztán megtudtuk, hogy apád előtte való este súlyos beteghez utazott, és még nem ért vissza. Mintha kő esett volna le a szívről. Fáradtan, kialvatlanul, kivörösödött szemmel jött haza, futtában üdvözölt, mintha ezerszer látott volna, s már ment is a betegekhez, akik várták. Csak a rendelés végén hívott be minket. Mikor kimentél, és ketten maradtunk, egyszer csak megkérdezte, mi a véleményem az orvosokról. Nagyon jó, mondtam, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy hála istennek, még soha nem kellett orvoshoz fordulnom. Jót nevetett a válaszon. Lassan felengedett a feszélyezettség, amelyet mind a ketten éreztünk az első percekben. De hiszen tudod, később képesek voltunk éjfélig elbeszélgetni, vitatkozni... Kár érte. Olyan egészségesnek látszott, azt hittem, élél száz évig. És hetvenegy éves korában meghalt. Az én anyám milyen sokat betegeskedett, mégis megérte a nyolcvanharmadikat. Árvák lettünk, Masenka...

Marija Alekszandrovna nemcsak szerette az édesapját, de tisztelte is kemény akaratát, töretlen jellemét. Nagy családot tartott el, sokszor adódtak életében nehéz órák és napok; más az ő helyében kétségbeesett volna. Vagy ivásnak adja a fejét, mint oly sokan, akiket keményen sújtott az élet. De az ő apja állta a csapásokat. A gyerekeit is arra nevelte, hogy az élet nem szereti a jelentékteleneket, a siránkozókat. Az ember legnagyobb ellensége a könny. Ha valamelyik lánya sírva fakadt, elég volt annyit mondani, hogy jön a papa, azonnal abbahagyta.

— Nekem úgy tűnik, Szása örökölt valamit a természetéből — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics. — Talán ő is észrevette, azért volt a kedvence.

— Nekem is az volt az érzésem, hogy egyikünket sem szeretete úgy, mint Szását. Legalábbis nem emlékszem rá, hogy bármelyikünkkel olyan gyöngéd lett volna. Napokat el tudott tölteni vele, magyarázott, mutogatott. Azt hiszem, tőle örökölte az élőlények iránti szeretetét. Tavaly még a béka szervezetét is elmagyarázta neki. Anya elszörnyedt, mikor látta, hogy békákat fognak a tóban, és felboncolják őket. Sírva rohant hozzám, és könyörgött, hogy menjek, és vegyem el tőlük a szerencsétlen békákat... Amikor elmentünk, mintha megérezte volna, hogy utoljára látja kedvencét, megcsókolta. Mindnyáján meglepődtünk gyöngédségének e soha nem tapasztalt megnyilvánulásán. Azt mondta nekem: „Ha megígéred, hogy orvost nevelsz belőle, nyugodtan halok meg.” Megígértem, hogy ha Szása is akarja, nem fogom ellenezni. Engem is megölelt, de mintha restelné gyöngédségét, hirtelen megfordult és bement a szobájába...

Észrevétlenül a két nagyobbik gyerek tanulására terelődött a szó. Marija Alekszandrovna minden szabad idejét lekötötte a két kicsi, s alig maradt ideje, hogy Anyát meg Szását tanítsa, mint azelőtt. Csak németül és franciául tanította őket. Eleinte Ilja Nyikolajevics segített neki, de most, hogy a gyerekek már jóformán hibátlanul beszéltek mind a két nyelven, az ő segítsége kevésnek bizonyult, mert korántsem beszélte olyan jól egyiket sem, mint Marija Alekszandrovna. Ilja Nyikolajevics számtanra tanította őket; ebből a tárgyból Anya meg Szása tudása már elég volt a gimnáziumi felvételhez. De az orosz nyelvtannal és irodalommal hadilábon álltak. Sokat olvastak, sok verset megtanultak kívülről, a vizsgákra azonban nem voltak kellően felkészülve. A rendszeres tanulást sem szokták meg. Tanítót kellett fogadni melléjük.

— Talán mégsem kellene az előkészítő osztályba beíratni őket — szólalt meg Marija Alekszandrovna. — Mit tanulnak ott?

— De menjenek csak! — védelmezte Ilja Nyikolajevics az álláspontját. — Dolgozzanak tisztességesen. Az csak kárukra volna, ha már az első lépéseknél kedvezményeket kapnának. Az itthoni elnézés elpuhultságra nevel, azt pedig csak egy lépés választja el a lustaságtól és a hanyagságtól.

— Rendben van — egyezett bele Marija Alekszandrovna. — Kire gondoltál, ki legyen a tanítójuk?

— Vaszilij Andrejevics Kalasnyikov. Tudod, hogy a tanfolyam hallgatói közt ő egyike volt a legjobbaknak. Azonkívül megnyerő ember.

— Vaszilij Andrejevics nekem is tetszik, de...

— Mondjad!

— Nagyon félszeg. Attól tartok, a gyerekek visszaélnék a gyöngédségével, és a tanulás látja a kárát.

— Rosszul ismered! — nevetett fel Ilja Nyikolajevics. — Vaszilij Andrejevics nagyon szigorú és igényes tud lenni. Ha pedig külön megkérem rá, hogy ne legyen elnéző, minden rendben lesz.

Az Uljanov család nyáron Kokuskinóba utazott, de csak rövid ideig maradtak. Ilja Nyikolajevics két hetet tudott a családjával tölteni, azután megkezdődtek a karszuni, majd a szimbirszki és szengilejevi járási tanító-kongresszus előkészületei. A két hétig üléselő kongresszusok programja mindenre kiterjedt, az előadások zömét a tanítóképző kurzusok hallgatói írták meg; Ilja Nyikolajevics szerette volna, ha a legjobb oldalukról mutatkoznak be, de a fiatal tanítók nehezen boldogultak volna a tanácsai és segítsége nélkül. Melejev és Kabanov, a tanfolyam két legképzettebb tanára is csak úgy vállalta az előadást, ha Ilja Nyikolajevics segít nekik. Marija Alekszandrovna pedig nem akart egyedül maradni a gyerekekkel Kokuskinóban: itt minden arra emlékeztette, hogy az apja nincs többé. A városban, távol a sírjától és mindattól, ami kapcsolatban állt természetes alakjával, hangjával, úgy érezte, könnyebben elviseli a hiányát.

— Belátom, hogy a gyerekek miatt maradnom kellene — mondta —, de értsd meg...

— Hagyd csak! — nyugtatta meg Ilja Nyikolajevics. — A gyerekek kiszaladgáltak már magukat, fürödtek, napoztak. Szimbirszkben majd gyakrabban kimegyek velük a Szvija-gára, és bepótolják a nyaralást. A városban is egész jól lehet nyaralni. Vannak családok, akik sehova sem utaznak el, mégis milyen egészséges színűek a gyerekeik...

Ánya és Szása elkeseredetten vette tudomásul, hogy visszautaznak Szimbirszkbe. Nagyon jól érezték magukat Kokuskinóban, ahová az unokatestvéreik is megérkeztek. Ánya sírva fakadt, Szása szokása szerint hallgatott, szomorú tekintete azonban elárulta, milyen vonakodva vesz búcsút Kokuskinótól. Vologya és Olja túlságosan kicsi volt még ahhoz, hogy önálló véleményt nyilvánítson, nekik mindegy volt, hova utaznak, ha a mama és a dadus mellett lehetnek.

— Ne lógasd az orrod — vigasztalta Szása a nővérét. — Jövőre megint eljövünk, és itt töltjük az egész nyarat.

— Az még soká lesz!

— Hallottad, mit mondott a papa? Tudod, hogy ősszel tanítónk lesz?

— Persze hogy hallottam.

— Elkezdünk tanulni, és hidd el, gyorsan elrepül az idő! Mire elolvassuk az egyik könyvet, a másikat pedig megtanuljuk kívülről, már el is múlt a tél. Elolvad a jég a Volgán, és készülődhetünk Kokuskinóba.

Ánya megnyugodott, megfogta Szása kezét, és kiszaladtak az udvarra. A kapu előtt két trojka állt, a papa rendelte Apokajevből, a szomszéd faluból. A kocsisok — apa és fia — felrakták a csomagokat. Vologyanak odaadták az ostort, amitől boldogan sugárzó arccal fickándozott a dada ölében.

— Varvara Grigorjevna, vigyázzon rá, még kiugrik az öléből — mondta a papa, és megfenyegette ujjával Vologyát, hogy maradjon nyugton.

— Ne féljen, jól fogom — mondta az asszony, de azért szorosabban magához ölelte a gyereket.

— Egy percig nem maradna nyugton, örökké forgolódik. Vologya! Halod, mit mond a papa? Ülj szépen . . .

Vologyáról azonban leperegtek a gyöngéd szavak: túlságosan érdekes volt körülötte minden. Semmit sem hagyott észrevétlenül. Hol önfeledten kiáltozott, hol jókat nevetett.

— Milyen nyughatatlan! — csóválta a dada a fejét, meleg hangja azonban inkább büszke volt, mint szemrehányó. — Forog, mint a bűgőcsiga . . .

— Mindenki fent van? — kérdezte Ilja Nyikolajevics. — Mása, nem felejtettél itt valamit?

— Nem hiszem.

— Akkor indulás! Viszontlátásra!

A kocsisok meghúzták a gyeplőt, és megugrottak a bögölyök kínoztatói. Csilingeltek a csengettyűk, Vologya boldogan kacagott — nagyszerű érzés volt lobogó ostonnal száguldani a dübörgő trojkán! Szása és Anya a könnyeit nyelte, ahogy visszanézett a Kokuskinóban maradó szerencsés unokatestvérekre.

5

Ilja Nyikolajevics már levezette a szizrani, a buinszki és a kurmisi járásban a tanítókongresszust. A mostani tehát nem az első. A karszuni járásban 1873 júliusában ült össze a kongresszus. De egyik sem keltett akkora figyelmet, mint a szimbirszki, amelyen a kormányzóság legjobb tanerői vettek részt.

„A tanítókongresszusok feladata az volt — írta Ilja Nyikolajevics —, hogy a tanítók a gyakorlatban megismerjék az elemi iskolák tananyagát alkotó tárgyak oktatásának legjobb módszereit.” Kilenc éve adták ki a népiskolákra vonatkozó új rendeletet. Oroszország legkiválóbb írói és pedagógusai: Tolsztoj, Dobroljubov, Selgunov, Usinszkij, Korf, Vodovozov, Bunakov sokszor és sokat írt a népoktatásról. Számos tankönyvet adtak ki a falusi iskolák részére. Mindezekről a kongresszusokon lehetett a legkönyebben tájékozódni.

Egy éve, 1872 nyarán Ilja Nyikolajevics Moszkvába utazott az első országos tanítókongresszusra. „Ez a kiküldetés — írta — nagyon hasznos volt a népiskolai tanfelügyelőknek.”

— Be akarok számolni a tanítóknak mindarról, amit Moszkvában láttam és hallottam — mondta Nazarjovnak a kongresszus megnyitása előtt. — Nagy reményeket fűzök ehhez a kongresszushoz! Mindenekelőtt azt szeretném elérni, hogy a tanítók ne verjék a tanulókat. De még a térdepeltést is meg kell szüntetni . . .

— Attól tartok, hogy a régimódi tanítóknak más lesz a véleményük — jegyezte meg Nazarjov. — Őket kíméletlenül csépeltek, mikor a betűvetést magolták, tehát ők is csépelik a tanulókat a legkisebb vétségért. S

most se szó, se beszéd, ériék be annyival, hogy szóban megszidják őket? Higgye el, múlt jelenségnek tartják majd az ilyenféle felszólalásokat.

— Maga szerint egyáltalán nem kellene szóba hozni? — kérdezte Ilja Nyikolajevics meglepődve.

— Dehogynem! Mindenképpen fel kell vetni! De alighanem ideje volna már, hogy a minisztérium jótanácsokon kívül határozott utasításokat adjon.

— Réges-rég kellene! De mit tegyünk, ha nem ad? És hogy fogadták a járásában a tanítók a kongresszus hírét?

— A fiatalok türelmetlenül várják. Azt remélik, hogy segítséget nyújt több pedagógiai problémájuk megoldásában, amelyek az eldugott falvakban időközben felgyülemlettek. Az öregebbje, a korábbi hűbéres iskolák tanítói, akikről az imént beszéltem, amolyan vizsgának tartják a kongresszust. Hirtelenjében megnézték az új tankönyveket, és rettegnek, hogy megbuknak, és elvesztik az állásukat.

— Azt mondja, hogy belepillantottak az új tankönyvekbe? — mosolygott Ilja Nyikolajevics. — De hiszen már ez is nagyszerű!

Hogy mennyi gonddal és energiával készítette elő Ilja Nyikolajevics a kongresszust, milyen alaposan megfontolt mindent, az kitetszik a jegyzeteiből. Többek között feljegyezte: „1. A kongresszus időpontja: december 28-tól január 5-ig. 2. Amíg a tanítók a kongresszuson tartózkodnak, napi ötven kopek ellátmányt kell kiutalni. 3. A kongresszus programja: az írás-olvasás és a számtan-tanítás módszerei. Előbb az osztályfőnök ad órákat a gyerekeknek három tantárgyból. Utána a tanító urak felkészülnek az óraadásra. 4. A tanítók kapcsolata a tanulókkal (fegyelmező intézkedések), illetve a szülőkkel. A kongresszus naponkénti munkabeosztása: délelőtti tanítás, délután az órák értékelése. A kongresszus minden résztvevőjét a lehető legnagyobb önállóságra, valamint arra kell biztatni, hogy közölje észrevételeit a többi tanítóval...”

— Izgulsz, Iljusa? — kérdezte Marija Alekszandrovna, mikor reggel elkísérte férjét a kongresszusra.

— Kicsit — vallotta be Ilja Nyikolajevics. — Különösen a tanítványaim miatt nyugtalanodom; szeretném, ha sikerülne az előadásuk. Bár tudod, Mása, most minden nyugtalanít. Azt hiszem, alaposan megfontoltam mindent, de más papíron, és más a valóságban. Izgulok a fiatalokért, nehogy zavarba jöjjenek olyan magas rangú előljáró jelenlétében, mint a kormányzó. Mert régóta kialakult az a nézet, hogy a falusi tanító a legkisebb ember a faluban. Már a tanító is hozzászólt, hogy senki, még az írástudatlan bíró sem veszi emberszámba. Most pedig az egész főnökség őt fogja figyelni, a kormányzótól lefelé. Van oka az izgalomra. Őszintén megmondták többen is, milyen ijesztő érzés előadást tartani ilyen közönség előtt.

— Megérttem, Iljusa, hogy van miért izgulnod — mondta Marija Alekszandrovna. — De mondd, a lelked mélyén hiszel benne, hogy minden úgy zajlik le, ahogy kell?

— Igen, úgy érzem.
— Akkor minden rendben lesz — mondta Marija Alekszandrovna magabiztosan.

„A bírósági tárgyalóteremben ülésező kongresszusra egybegyűlt sokaság — jegyezte fel Nazarjov — megannyi különböző típust képvisel. Máskülönben is meglepően színes és ünnepélyes a terem. A falakon képek, az emelvényen különféle taneszközök. Az első sorokban a gyerekek ülnek, a népiskolák tanulói, a hitoktatók, a tanítónők és tanítók; az ő közreműködésükkel tartják meg a kísérleti órákat. Mögöttük a szimbirszki társaság felső és középrétegének képviselői foglalnak helyet. Még távolabb helyezkednek el a tanítók, köztük nagyon jó megjelenésű fiatalemberek is, akik meggyerősen tudnak viselkedni, és okosan beszélnek nagyobb számú hallgatóság előtt is. S hófehér hajú veteránok, nyakukban bronzérmeikkel. Még hátrább a hitoktatók különféle színű reverendákban. Végezetül a tanítónők következnek.

A kongresszust a hitoktatók órái nyitották meg. Legtöbbjük nem találta fel magát izgalmában, és teljesen alkalmatlannak bizonyult a kötetlen, élő beszédre. A szünetben viszont akkora lármát csaptak, hogy az ember a saját szavát sem hallotta. De amikor nyilvánosan kellett véleményt mondaniuk a leadott órákról, valamennyien semmitmondó frázisokra szorítkoztak:

- A tisztelendő úr órája nagyon száraz volt.
- Miért mondja, hogy nem volt jó az előadásom?
- Jónak tartom. De nem gyerekeknek való.
- Ez közönséges vádaskodás! — vágta oda a sértődött ellenfél.

Ilja Nyikolajevics nehezen tudta meggyőzni a háborgó atyát, hogy a kongresszuson nincs, nem is lehet helye a vádaskodásnak. A nagyrabecsuült hitoktatók vitája tulajdonképpen nem érintette az oktatási módszereket, jobbára a dogmatika körül forgott, s egyre zavarosabb, érthetlenebb lett. Végül már azon civakodtak, miért az állatokat teremtette előbb az Úr, miért nem az embert. Mire valaki a lehető legjobbkor megjegyezte, hogy ha Mózes Könyve fölöslegesnek tartotta kitérni rá, akkor nekünk is kár rajta vitatkozni . . .”

— Valerjan Nyikanorovics, magának hogy tetszettek a papság hittanórái és szócsatája? — kérdezte Ilja Nyikolajevics a szünetben.

— Tehetségtelen fafejű mind! Úgy leégtek, hogy mutatkozni sem mernek többé a kongresszuson! Egyáltalán nem értem, miért hagyták, hogy belemerüljenek a dogmatikába!

— Hogy miért? — nevetett Ilja Nyikolajevics. — Tudja, mit bizonygat nekem folyton Jevgenyij püspök úr? Hogy a lelkipásztorok olyan tanítók, akikről valamennyiünknek tanulnunk kell. Hát tessék, én megadtam rá a lehetőséget, meggyőződhattunk a tisztelendő urak pedagógiai ismereteiről. Hallhattuk, hogy adják elő tárgyukat, mit tanulhatnak tőlük a tanfolya-

maink hallgatói. De bocsásson meg, vár a munka. Majd még beszélgetünk erről.

„Ezután a falusi tanítók kerültek sorra — jegyezte fel Nazarjov a szünet után. — Az órákra készülve, éjszakákon át bújták a Brehmet, a Toll-féle szótárt és más műveket; lejárták a lábukat, hogy előteremtsék a nélkülözhetetlen szemléltetőeszközöket. Az egyik tanítónő behozott az órájára egy kitömött szirti sást, s majdnem sírva fakadt, mert annak szállítás közben letörött az egyik karma. Egy másik tanító a környékbeli fafajtákat akarta szemléltetni, s összevásárolt egy halom frissen vágott fát; a harmadik viszont kétségbeesett, mert nem tudta beszerezni az órához szükséges sajtot és kalácsot; a negyedik már pirkadatkor felverte álmából az iskola-tanács elnökét, mert zabra volt szüksége, és boldogan cipelte magával a zsákmányt. Mindegyik tanító előre bemutatta az óratervét, s amikor felment a dobogóra, egyszeriben a figyelem középpontjába került: mindenki mohón leste nemcsak a szavait, hanem a hanghordozását, a gesztusait is. Mihelyt véget ért az óra, hosszas viták és magyarázkodások kezdődtek, mígnem kialakult a közös vélemény. Ezt végül az egyik legtehetségesebb tanító ismertette. Szokatlanul nagy lelkesedés és feszült érdeklődés jellemezte a légkört; egyre élénkebb viták követték a bemutató-órákat, tisztázódtak a pedagógiai alaptételek és az írás-olvasás, valamint a számtan oktatásának legmegfelelőbb módszerei.”

— Látom, ön mindent feljegyez, Valerjan Nyikanorovics. Nem bízik a jegyzőkönyvvezetőkben — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics. Nagyon elégedett volt a tanítványaival, akiknek előadásai tartalmasak és lendületesek voltak, nem úgy, mint a lelkészeké. — Netán folytatni szándékozik a cikk-írást a Vesztnyik Jevropiba?

— Okvetlenül! Felkértek, hogy írjak a népiskolákról. A kép teljességéhez, úgy veszem észre, éppen erre a kongresszusra volt szükség. Mellesleg feljegyeztem a maga összes észrevételét, melyet volt szíves elmondani nekem, és szeretném, ha megengedné, hogy ezeket is felhasználjam.

— Kérem, parancsoljon! Nemsokára megjelenik a tavalyi évről szóló jelentésem. Sok, szerintem érdekes tény tartalmaz. Egyébként mi a benyomása a kongresszusról, természetesen, ha nem titok.

— El vagyok ragadtatva a látottaktól és hallottaktól. Különösen Kalasnyikov felszólalása tett rám jó benyomást. Várjon, fel is jegyeztem... Ez az: „Vizsgálhatjuk a tanórát belső vonatkozásában (a célja és a tartalma), valamint külső vonatkozásában (módszerek, oktatási eszközök). Ezek összefüggenek egymással. A tanóra célja, hogy közvetítse a tanulóknak azokat a lényeges ismereteket, amelyek révén erőltetés nélkül, fokozatosan és szüntelenül bővül belső látókörük és fejlődik gondolkodásuk.” „Erőltetés nélkül!” Láttam, milyen szemrehányóan nézett ezeknél a szavaknál a veteránokra? S ők hogy fészkelődtek a széken! Továbbá: „ami a tananyag elsajátítását illeti, ez teljesen attól függ, milyen nyelvezettel és formában adja elő a tanító. Közérthetőnek és szemléletesnek kell lennie, s a nyelvezet a tudásanyaggal együtt gyarapszik. Fontos a tanító mozgása, hangneme

is". Csodálatos! Kalasnyikovot hallva, szinte hihetetlennek találtam, hogy ilyen mélyenszántó, kiforrott véleménye legyen egy alig húszéves fiatal embernek. Értem már, miért ragaszkodott hozzá, hogy maga tanítsa a pedagógiát a tanfolyamokon, és miért nem bízta másra! — Nazarjov derűsen felnevetett. — Ravasz ember maga. Nagyon ravasz!

— Ne mondja! — lepődött meg Ilja Nyikolajevics. — Ez teljesen új számomra. Eddig mindenki a szememre hányta, hogy teljesen hiányzik belőlem ez az értékes tulajdonság, s lám, maga felfedezte! Köszönöm!

— A ravaszságot egyáltalán nem köznapi értelemben gondoltam, ahogy...

— Nem vette észre, hogy én is tréfálok? Jól van, hagyjuk ezt! Tudja, mitől félttem? Hogy akadnak majd a veteránok között, akik, mint más kormányzóságokban történt, több időt töltenek majd a csapszékekben, mint az ülésteremben. Kezdek megnyugodni: nálunk szerencsére nincsenek ilyen tanítók. Annyira lekötöttek mindenkit az előadások, az órák, a viták, hogy megfélemedtek a vodkáról.

— Én is olvastam valamelyik újságban, hogy a tanítókongresszusokon több vodkát ittak, mint amennyit azzal foglalkoztak, amiért összeültek. És a kongresszusok vezetői tapintatlanul viselkedtek. Nálunk viszont az első perctől kezdve ünnepélyes volt a hangulat, ugyanakkor... Hogy is fogalmazzam meg minél pontosabban? Tárgyilagos őszinteség és nyíltság jellemezte. Engem kifejezetten meglepett, milyen bátran, mégis tapintatosan vitatják meg az órákat. Tömerdek szigorú bíráló elhangzott, mégis úgy látszik, nem sértődött meg senki.

Ilja Nyikolajevicsot legjobban az nyugtalanította, hogyan fogadják a testi fenyítés megszüntetéséről szóló javaslatát. Elhatározta, hogy ezt a kérdést utoljára hagyja, így marad ideje kipuhatolni az öregek véleményét. A kongresszus közben, alkalmas pillanatokban jóformán minden veteránnal (a fiatal tanítók a pálcá híveinek nevezték őket) beszélgetett. Az új oktatási módszereket nem lehetett összeegyeztetni a pálcával. De kiirtani a használatát nagyon nehéz. Miért ne verné a tanító azt a gyereket, ha az iskola ablaka alatt vesszőzik az apját a bíró ítélete alapján, és ha őt magát is verték a szemináriumban? Mi sem volna egyszerűbb, mint tanfelügyelői hatalmával élve megtiltani a tanulók verését, térdepeltetését, megszégyenítését. Ezt azonban nem tehette, mert a törvény engedélyezte a gyerekek ütlegetését. Ezért nem jelentette ki felszólalásában, hogy egyszer s mindenkorra hagyjanak fel a veréssel. Ehelyett így beszélt:

— Azt szeretném, ha egyáltalán nem lenne testi fenyítés. Mikor a tanító a pálcához folyamodik, elsősorban saját tehetetlenségét bizonyítja be! Mert miféle pedagógus az, akinek nincs elég tudása és türelme ahhoz, hogy a pálcá helyett megértetéssel érje el, hogy a tanuló szót fogadjon? Uraim! A pálcá a mi leggonoszabb ellenségünk! A nevelés a gyermeki lélekre való ráhatás, vagy ahogy írónk egyike mondta, az emberi belső, a lelkiismeret alakítása. Hogy lehet ezt pálcával elérni, amely összetöri azt, ami nélkül lehetetlen áldásosan hatni a lélekre, amely eltépi a tanító és tanuló

erkölcsi kapcsolatát? Akad itt olyan, aki másképpen vélekedik? Kérem, uraim, fejtsék ki a véleményüket . . .

Minden szem a veteránok felé fordult, hiszen a kérdés elsősorban őket érintette. Ők azonban felismerték már, mi a véleményük a fiatal tanítóknak a pálcáról — és a fiatalok voltak többségben. Így hát nem merték védelmükbe venni a testi fenyítést.

Nazarjov feljegyezte: „Befejezésül javasolták a falusi iskolákban honos büntetés módjának szabályozását. Valamennyien arra az egyöntetű döntésre jutottak, hogy mindenképpen fenn kell tartani a fegyelmet, anélkül azonban, hogy az iskolaügy veteránjai által kedvelt rendszabályozó és büntető intézkedésekhez folyamodnának. A tanítók hallatlan energiától fűtve és a legőszintébb igyekezettel eltelve széledtek szét, hogy minél több jót tegyenek és örömet szerezzenek növendékeiknek.”

6

Ánya és Szása, mióta tudomást szerzett róla, hogy ősszel tanítót kapnak, egyébről sem beszélt. Mióta Aunovszkij elutazott Poreckojéba, csak Belokriszenko és Ivan Szidorovics Pokrovszkij doktor, a gyerekorvos látogatta a házukat. Mielőtt Kazanyba utazott, gyakran megfordult náluk a csuvas Jakovlev is. Ilja Nyikolajevicsnak nem volt külön irodája, ezért otthonában keresték fel hivatalos ügyben is, Ánya és Szása azonban az ilyen látogatókat egyszerűen „járókelőknek” tekintette. De most feszült kíváncsisággal fogadtak mindenkit, leendő tanítójukat hívén benne. Ánya türelmetlenkedett, kicsit tartott a találkozástól, ezért állandóan faggatózott:

— Papa, mikor jön már a tanító?

— Hamarosan, Anyecska. Mihelyt befejeződik a kongresszus.

Egyszer örömtől sugárzó arccal jött haza, és azt mondta a mamának:

— No, Mása, Isten meghallgatta az imáidat, a kongresszus nagyszerűen sikerült! Mindenkinék ez a véleménye! Nagy kő esett le a szívemről. Most érzem csak, mennyire elfáradtam. A záróülés után elvittem a tanítókat a távírdába, és elmagyaráztam nekik az elektromosságot. Utána templomba mentünk, majd megmutattam nekik a katonai gimnázium fizikai szertárát. Egyéb látnivaló nem is igen akad a városban . . .

— Nagyon örülök.

— Köszönöm, kedvesem. Igazán nagyszerűen alakult minden. De . . .

— Mégsem megy „de” nélkül?

— Nem. Úgy lett, ahogy mondtam. Nem volt elég az öt rubel, amit a két hétre kaptak a tanítók. Elköltötték az otthonról hozott pénzt is: tankönyveket, szemléltetőeszközöket vásároltak. Végül kiderült, hogy szegényeknek nincs miből hazautazniuk. Végig kellett járnunk a várost egy gyűjtőlappal . . .

— El tudom képzelni, milyen fintorogva adakoztak!

— Ami igaz, az igaz, nagyon kínos volt! De én örültem neki. A zemszt-

vo-hivatalnokok is láthatták, milyen igazam volt, amikor könyörögtem, hogy legalább nyolc rubelt adjanak. De mindez semmiség ahhoz a jelentékeny elméleti és gyakorlati munkához képest, amelyet végeztünk. Biztos vagyok benne, hogy sok tanító soha az életben nem felejtí el ezt a kongresszust.

— És hogy fogadták a testi fenyítés megszüntetésére tett javaslatodat?

— Jóváhagyták! Egyik-másik veterán ugyan nagyon fanyalogva szavazta meg, de ha ellene szavaz, az egész kongresszus előtt nevetségessé válik. Persze ha majd visszamennek a falujukba, ugyanúgy térdepeltetik és vesszőzik a tanulókat, mint eddig . . .

Ánya szeme ijedten megrebbent.

— Papa! Minket is térdepeltetni és verni fog a tanítónk? — kérdezte.

— Nem, Anyecska. Valamikor megtették a tanítók, de most már nincs ilyesmi. Aki mégis megteszi, az nagyon-nagyon durva, gonosz ember. Gonosz ember pedig nem lehet tanító. Egy tanítónak okos, jószágos, igazságos embernek kell lennie. És nagyon igényesnek, hogy mindenki szeresse és hallgasson rá. Hozzánk ilyen tanító jön holnap.

— Holnap?! — csapta össze Ánya a kezét. — Hallod, Szása!? Holnap jön a tanító! Jaj, most mit csináljunk? . . .

— Nyugodj meg, kislányom — szólt rá Marija Alekszandrovna. — Semmit sem kell csinálnotok. Menjetek játszani.

Könnyű azt mondani, hogy „menjetek játszani”. Hogyan játszhatnának, amikor holnap megjön a rettegett tanító?

— Szása, valld be, de őszintén: ugye félsz tőle? — kérdezte Ánya az öcsésétől.

— Kicsit . . . — válaszolt Szása kelletlenül. Nem tudott hazudni, de azt sem akarta bevallani, hogy ő is fél.

— Tudod, mit találtam ki? Ha a tanító gonosz és rossz lesz, én nem fogok vele tanulni. Te sem?

Szása nem tudott mit válaszolni. Egy rossz tanítóval csakugyan nem lesz nagy mulatság a tanulás. De mégis tanulni kell, különben nem veszik fel a gimnáziumba. És mi fő, mindenképpen szót kell fogadni a mamának és a papának. Ők soha nem kívánnak tőlük rosszat, mindig csak jót. Ha pedig ők azt mondják, hogy tanulni kell, akkor hogy mondhatjuk mi azt, hogy nem? Meg aztán Szását is érdekelték a könyvek, a számtanpéldák és az idegen nyelvek . . . Lesütötte a szemét, mert nem akarta Anyát elkeseríteni.

— Én akkor is tanulni fogok — jelentette ki.

— Jól van! — csattant fel Ánya. — Akkor tanulj te egyedül! Ezentúl soha többé nem fogok veled játszani! — tette hozzá könnyes szemmel.

Ánya könnyeit látva, Szása eddig többnyire engedett, még akkor is, ha nővérének nem volt igaza. De most makacsul hallgatott. Ánya végül lehiggadt, és belátta, hogy Szása kitart az elhatározása mellett. A tanulás sokkal fontosabb neki, semhogy engedjen az ő szeszélyeinek.

— Jól van, Szása. Én is tanulni fogok — jelentette ki, mintha nagy szíveséget tenne neki.

Szása megkönnyebbülten felsóhajtott. Kibékültek és türelmetlenül várták a másnapot. Eeste sokáig nem bírtak elaludni, és már pitymallatkor kinyitották a szemüket, hogy megkérdezzék, itt van-e már a tanító. De még hátravolt a délelőtt, mert a várva várt vendég csak ebéd után jött el. Anya mogorva öregembernek képzelt minden tanítót — de ez fiatal és jóképű volt. Rendesen fésülte a bajuszát és a haját, és a szeme vidáman csillogott.

Az első órán ott volt a mama és a papa. Vologya is berontott volna a szobába, mert Anya és Szása példájára ő is tanulni szeretett volna, a mama azonban kivitte a dadához, ami csöppet sem tetszett neki. Anya és Szása, szülei jelenlétén felbuzdulva, élénken válaszoltak a kérdésekre, és derűs mosolyából láthatták, hogy elégedett velük.

— Jól van! — mondta a tanító, miután válaszoltak minden kérdésére. — Most pedig elmagyarázok nektek valamit, és feladom a holnapi leckét.

A szülei kimentek, és ők egyedül maradtak a tanítóval. De már túljutottak az első percek feszültségén. Vaszilij Andrejevics lágy, kicsit rekedt hangon beszélt. Feltűnt a gyerekeknek, hogy furcsán, már-már mulatságosan elnyújtja a szavakat, amikor magyaráz. Később, amikor a leckével bajlódtak, nem tudták eldönteni, hogy ők is ugyanúgy ejtsék-e ki a szavakat, vagy úgy beszéljenek, mint eddig. Bementek a papához.

— Vaszilij Andrejevics csuvas gyerekeket tanít oroszul — mondta nekik. — Azért beszél lassan, mert a csuvas gyerekek nehezen értik meg. De ti ne törődjeteك ezzel, és feleljetek úgy, ahogy most velem beszéltek. Mutassátok csak, hogy csináltátok meg a leckét!

— Mutassátok csak! — utánozta Vologya hévvel, miközben felmászott a papa ölébe; ha már a tanítóhoz nem engedik be, legalább most meghallgatja, mire tanítja őket. — Mutassátok csak! — mondta újból, a szemében kialudtak a vidám szikrák; mindig ilyen volt, ha komolynak akart látszani.

— Papa, küldd ki Vologyát a dadához! — kérte Anya. — Zavarni fog. Vologya felkapta a fejét, hullámos, selymes haja hátrahullt, feltárva széles, domború homlokát, és olyan rimánkodva nézett a papára, hogy nem volt szíve kiküldeni.

— Vologya! Csöndben maradsz az ölemben? — kérdezte tőle.

— Csöndben maradok — ígérte boldogan, hogy maradhat.

— Nem fog zavarni, Anya — nyugtatta meg Ilja Nyikolajevics a lányát. — No, mutasd a füzetedet. Aha... Nincs benne hiba. De figyelj ide, kislányom, igyekezz szebben írni. Nem kell elkapkodni. Nézd, néhány betűt majdnem egyformán írsz. Az *m* és az *n* annyira hasonlít, hogy a mamát nanának lehet olvasni.

— Nana! — kiáltott fel Vologya, aki nagyon mulatságosnak tartotta a dolgot.

— Látod? — duzzogott Anya. — Pedig megígérte, hogy csöndben marad.

Vologya zavartan fészkelődött a papa térdén, alkalmasint azon járt az esze, mivel mentegetőzzék. De a papa Anya megnyugtatóására letette.

— Nem ő a hibás. Csak engem utánozott, mert mulatságosnak találta, amit mondtam. Különben is kimegy, Olja már biztos keresi.

Vologya kiszaladt a szobából, és futás közben egyre azt hajtogatta:

— Nana! Nana! . . .

— A kis cintalan! — Papa rosszállóan csóválta a fejét, a szeme azonban nevetett.

Ánya sem tudta megállni, és elmosolyodott. Szása leckéje hibátlan volt, de a papa, hogy ne bántsa meg Ányát, őt is figyelmeztette, hogy több türelemmel szebben tudna írni. Egyébként nem ellenőrzi többször a füzetüket, ez a tanító feladata. Ha valamit nem értenek, azt is tőle kérdezzék, majd ő válaszol a kérdéseikre. Igyekezzenek úgy elkészíteni a leckét, hogy az ő ellenőrzése nélkül is ötöst kapjanak rá. Ánya és Szása megfogadta, hogy szorgalmasan fog tanulni.

Szása elmélyülten, tudatosan vett részt az órákon. Ánya viszont észrevette, hogy a tanító zavarban van, különösen ha a papa vagy a mama bejön az órára, s ezt néha kihasználta arra, hogy engedékenységre bírja. Szása rájött az ügyeskedésére, de hallgatott, noha szégyellte magát a nővére miatt. Ez a néma rosszállás minden szónál jobban hatott Ányára, és abbahagyta ezt az ártatlan „kacérkodást”, nehogy az öccse rosszat gondoljon róla.

Szása arcra és természetre kiskorában inkább az anyjára hasonlított, most azonban a szemöldöke és szép vonalú puha szája kezdett az apjáéra hasonlítani. De hosszúkás arcával, különösen pedig kifejező, barna szemével egészében mégis inkább az anyjára emlékeztetett.

Ányával ellentétben Szása nem érdeklődött szertelenül mindig valami más iránt. Ha valamibe belefogott, testestül-lelkestül belemerült. Csak akkor hagyott fel vele és fogott bele ugyanolyan elmélyülten valami másba, ha már kiélte a szenvedélyét, és nem tudott újat meríteni belőle.

Ha elkísérték szüleiket a színházig, akik minden új darabot megnézték, mindig figyelmeztette az apját:

— Papa, ne felejts el színlapot hozni!

Egész szép gyűjteménye volt; Ilja Nyikolajevics tréfásan szimbirszki színháztörténetnek nevezte. Szása büszke volt „történelmi” gyűjteményére, gyakran kirakosgatta kincseit a padlón, és újra meg újra elolvasta őket. Név szerint ismerte a színház valamennyi színészét, a színdarabok címét és sok színműnek még a szereplőit is. Elképzelte, hogy ha majd nagy lesz, ő is színházba jár. Történt egyszer, hogy játék közben Vologya a szétrakott plakátokon kezdett el futkározni. Mire a mama felkapta a színes „szönyegről”, már sikerült eltépnie néhány színlapot. Szása ijedten felkiáltott, de nem szidta meg Vologyát, és nem is sírt. Elsötétülő szeme azonban olyan kétségbeesetten meredt a pusztításra, hogy kis híján Ánya bögte el magát, és haragosan követelte, hogy menjen és szidja össze Vologyát. De Szása csak sóhajtozva összerakosgatta kincseit, és annyit mondott:

— Hagyd, hiszen még olyan kicsi . . .

1874 májusának második felében híre jött, hogy az oldenburgi herceg Szimbirszkbe látogat, s ellenőrzi az iskolákat. Habár a herceg a cárné fennhatósága alá tartozó tanintézeteket irányította (leánygimnáziumokat, szegényházakat, amelyekhez Uljanovnak semmi köze nem volt), Dolgovo-Szaburov kormányzó behívatta Ilja Nyikolajevicsot.

— Tudomásom szerint őfensége Pjotr Georgijevics, az oldenburgi herceg, július elsején kegyeskedik meglátogatni bennünket. Már ötödször jön ide tizenhét év alatt. A korábbi ellenőrző utak példájából tudjuk, hogy Pjotr Georgijevics herceg nemcsak a fennhatósága alá tartozó iskolákat kegyeskedik megtekinteni, hanem a népiskolák iránt szintén érdeklődni fog. Arra kérném, tanfelügyelő úr, hogy teremtsen rendet az iskolákban, felkészülve arra, hogy a fenség netán azokat is meglátogatja.

— Engedjen meg egy kérdést, kegyelmes uram — mondta Ilja Nyikolajevics rendkívül hivatalosan, akár a kormányzó.

— Parancsoljon.

— A fenség a falusi iskolákat is megtekinti, vagy csak a városiakat?

— Erre vonatkozóan semmilyen utasításom nincs — válaszolt a kormányzó —, csupán azt mondhatom önnek, hogy az előző látogatásai alkalmával, mint jelentették, a fenség nem hagyta el a várost. De azért megkérem, értesítse a járási iskolatanácsok elnökeit, hogy a herceg őfensége esetleg meglátogatja őket. Óhajt még kérdezni valamit, tanfelügyelő úr?

— Nem, kegyelmes uram.

— Akkor nem tartóztatom.

Az oldenburgi herceg utoljára két hónappal azelőtt járt Szimbirszkben, hogy Ilja Nyikolajevics ide költözött. Nyizsnyij Novgorodban azonban látta néhányszor, és tömérdek anekdotát hallott róla. Rengeteg különféle intézmény tartozott a fennhatósága alá, és meglehetősen korlátolt ember lévén, nemcsak a sajátosságaikkal, de még a rendeltetésükkel sem tudott tisztába jönni.

Az oldenburgi herceg fogadásának előkészületei, ha nem is voltak olyan zajosak és nagyvonalúak, mint amikor 1871 augusztusában a trónörökös látogatott Szimbirszkbe, azért épp elég költséget emésztettek fel. Mert bárhány anekdotát meséltek is róla, mégiscsak a cári család tagja volt, kijárt neki az illő tisztelet. Miután a zenekar eljátszotta a szokásos indulókat, és véget ért az ünnepi istentisztelet, a kormányzó bemutatta őfenségének az állami hivatalnokokat, köztük Ilja Nyikolajevicsot is.

Uljanov önkéntelenül elmosolyodott a láttán, annyira nevetségesen lógott hosszú, sovány alakján a német szabású tábornoki egyenruha. Az arca valóságos karikatúrájának hatott keskeny, csapott homlokával, előreugró alsó állkapcsával. Ritkás haja szerteszét állt, mint a kefe szőre. Jobb arcán hatalmas, szőrös szemölcs éktelenkedett. Hosszú orra alatt ritka sörtebaszusz meredezett, apró, savószerű szeme naiv jóindulattal pislogott. Akit a kormányzó bemutatott, mindenkinek mondott néhány szót, s fontoskodó

mosolya arcát még nevetségesebbé tette. Nagyon gyorsan, azonkívül orrhangon beszélt, úgyhogy alig lehetett megérteni, s ez szerfölött idegesítette a hivatalnokokat. A herceg alighanem a közönséges halandók mélységes hódolatát látta ebben, és fenségesen tovább masírozott a tisztviselők sora előtt.

— Á, tanfelügyelő úr... — affektált orrhangon, s megállt Ilja Nyikolajevics előtt. Lagymatagon kezét fogott vele. — Nagyon örülök. Remélem, már tudja, hogy legmagasabb szinten jóváhagyták az új rendeletet, melynek értelmében minden kormányzóságban fel kell állítani a népiskolák igazgatóságát.

— Igen, fenség, olvastam az újságban, bár én még semmilyen utasítást nem kaptam.

— Türelem! — válaszolta, jobban mondva parancsolta a herceg. — Lesz utasítás. A gondolat különben tőlem származik, én ajánlottam őfelségének, mert úgy láttam, hogy a tankerületi felügyelet nem kielégítő. Ami súlyos következményekkel járhat, mondtam őfelségének: a népiskola az egyszerű nép erkölcsi lezüllesztésének eszközévé válhat. A nihilisták máris mindent elkövetnek ennek érdekében. Okvetlenül meg akarom tekinteni a népiskolákat.

Másnap a herceg és kísérete elindult, hogy megtekintse a tanintézeteket. Meglátogatták a leánygimnáziumot és a menhelyet, majd a herceg a fiúgimnáziumot is látni óhajtott. Ivan Vasziljevics Visnyevszkij, a két gimnázium igazgatója halálra rémült: a lelkiismerete ugyanis nem volt tiszta. (A költő Minajev, Szimbirszk szülötte „bürokrata porkolábnak” nevezte.) Azt hitte, hogy valaki besúgta a szélhámosságait, különben miért érdeklődne a herceg mind a két gimnázium iránt? Az igazgató jól emlékezett arra az anekdotára, amikor a herceg megpróbálta leleplezni az egyik gimnázium igazgatónőjét, aki éhezettette a növendékeket: a fenség nem restelt a hátsó bejáraton a konyhába hatolni, ám a rajtaütés azzal végződött, hogy nyakon öntötték a mosogatólével. Visnyevszkijnek végigfutott a hideg a hátán attól a gondolattól, hogy a herceg tolvajokra vadászik. Ilja Nyikolajevics este így számolt be feleségének élményeiről:

— Egyre inkább az a meggyőződésem, hogy Ivan Vasziljevicsnek nem tiszta a lelkiismerete.

— Miért gondolod? — kérdezte Marija Alekszandrovna, tudván, hogy férje milyen óvatosan fogadja az effajta szóbeszédeket.

— Még soha nem láttam így begyulladni. Kifejezetten undorító, ahogy hízeleg és csúszik-mászik. Még a diákok is kinevetik. Paprikajancsi, nem igazgató.

— Sokáig itt lesz a herceg?

— Állítólag még egy napig. Különben nehéz megmondani, mert egyik percről a másikra megváltoztatja a terveit és szándékait. Tegnap is mást mondott, ma is mást mond. Elképesztően feledékeny. És olyan naiv megjegyzéseket tesz, hogy egyszerűen képtelenség eldönteni, komolyan beszél-e vagy a bolondját járattja velünk. Úgy elfáradtam ebben a naponként

ismétlődő képmutató parádézásban és értelmetlen hercehurcában, hogy alig állok a lábamon.

A herceg mintha megfeledkezett volna arról a szándékáról, hogy megtekinti a népiskolákat. De nem: emlékezett rá. Mindenkinek, aki a tantermek, szertárak és internátusok megtekintésekor felvilágosítást adott neki, ugyanazt a két kérdést tette fel: hol végezte az iskoláit, és azelőtt hol dolgozott? De jóformán meg sem hallgatta a választ az elsőre, máris feltette a következőt. Amikor azonban Ilja Nyikolajevics megmondta, hogy a kazanyi egyetemen végzett, és Penzában tanított, a herceg a szavába vágott, és még egyszer megkérdezte:

— Penzában?

— Ott, fenség — ismételte meg Ilja Nyikolajevics, s közben azon törte a fejét, miért méltatja a herceg figyelemre éppen azt, hogy Penzában tanított.

— Penzában, Penzában... — dűnnyögte a herceg, és csapott homlokának redőiből kitetszett, mennyire töri a fejét. Végül felkiáltott: — Megvan! A penzai gimnáziumban tanult az a Karakozov, akit halálra ítéltünk. Már amikor őfelsége kinevezett a Legfelső Bíróság tagjává, megmondtam: végzetes merénylet. És tessék! Nem kellett hozzá nyolc év sem, hogy a nihilizmus, mint a pestis, egyre több fiatalat fertőzzön meg. De erről szólok még a maga idején... Mit mondott, hol tanított?

— Utána Nyizsnyij Novgorodban — válaszolta Ilja Nyikolajevics, de a herceg már nem figyelt rá, folytatta az útját, feltette kérdéseit a tanároknak, ám a válaszukat nem várta meg, mintha előre tudná, mit mondanak.

Valóban így volt: a lélektelenül egyforma kérdésekre ugyanolyan válaszokat kapott. És nyomban elfelejtette, hogy Ilja Nyikolajevics Penzában tanított, mert másnap megismételte a kérdését. Ilja Nyikolajevics annyira meglepődött, hogy pillanatokig nem tudott megszólalni. A fenségnek ennyi elég is volt, s első kérdését feledve, feltette a következőt. Bizonyára unta már az egyhangú szemléket, a sablonos kérdéseket és feleleteket, csakhogy azok közé a feljebbvalók közé tartozott, akik makacsul eleget tesznek úgynevezett kötelességüknek, habár maguk is tisztában vannak tevékenységük abszolút értelmetlenségével.

Az elutazás előtti estén a herceg meghívott mindenkit, akit a kormányzó bemutatott neki, és elmondta, mennyire elégedett a látottakkal. „Megúsztuk!” — sóhajtott fel mindenki megkönnyebbülten. Főleg Visnyevszkij volt kimondhatatlanul boldog, már-már úgy tűnt, odaugrik és megcsókolja a fenség kopaszodó, sörtés fejét. De öröme korai volt. A herceg az általános dicsérő szavak után hirtelen témát változtatott, és rátért arra, ami miatt erre a vidéki körútra vállalkozott.

— Uraim! Örömmel tölt el, amit a tanintézeteikben láttam. Ez így igaz. És ez, uraim, az önök munkájának örvendetes eredménye. Jelenten fogom az uralkodónak — hadarta orrhangon, úgyhogy szavainak jóformán a felét nem lehetett megérteni. — Szüntelenül adjanak hálát az Őrnek, amiért a gondjaikra bízott ifjú nemzedék gondolatait még nem fertőzte meg a szel-

lemi gonosz, amelynek nihilizmus a neve. Mert nézzék csak meg, mi folyik a szamarai leánygimnáziumban! Elmondani is félelmetes, hová fajultak ott dolgok! Tolsztoj gróf elbocsátott néhány nihilista tanárt. És mit tett erre a zemsztvo? Panasszal élt a szenátusnál! Hallatlan! És mindezt mikor? Mikor nyújt be panaszt a zemsztvo, amiért a közoktatásügyi miniszter gátat akar vetni a nihilisták sötét üzelmeinek? Akkor, amikor ez a horda, igen, uraim, ez a nihilista horda előzőnlötte a falvakat, hogy véres lázadásra szítssa a népet. Hallatlan! Elképesztő! . . .

A herceg még sokáig beszélt, egyre hevesebben, egyre jobban belelovalva magát, míg úgy nem tetszett, már csak minden ötödik mondatának van értelme. Tudniillik minél szenvedélyesebben beszélt, annál nehezebben lehetett kibogozni a szavait. De megértették, mert számtalanszor hallott s az unalomig elcsépeelt dolgokról szólt. Végezetül oda lyukadt ki, hogy a nihilizmus ellen a leghatásosabban az ókori nyelvek oktatásával lehet küzdeni. Ha már korábban bevezették volna a komoly szellemi munkát igénylő klasszikus oktatást, most nem ülnének ezrével a börtönökben a nihilistáknak hitelt adó fiatal emberek.

— Olyan politikai pert kell rendeznünk, uraim, amilyen még nem volt Oroszország történetében — fejezte be a herceg. — Mindenkinek a vádlottak padján a helye, aki a fennálló rend ellen harcol. És ezek az emberek tegnap még az önök iskoláinak diákjai voltak! Hallatlan! Elképesztő! . . .

Mindazonáltal a szimbirszki kormányzásban sem volt olyan ideálisan megbízható minden, ahogy az oldenburgi herceg gondolta. 1874 tavaszán a moszkvai és pétervári narodnyik körök megelégtették a vég nélküli vitákat a forradalmi propaganda elvi kérdéseiről, és előzőnlöttek a falvakat, mint a költöző madarak, ha visszarepülnek. Porfirij Vojnaralszkij köre, az első tömeges „nép közé menést” kezdeményező és irányító körök egyike, a Volga-vidéket választotta működési területül. Vojnaralszkij cipésműhelyt nyitott Szaratovban; ez volt a központ, innen rajzottak szét a narodovolecek a szomszédos kormányzóságokba. A szaratovi központ felszámolása előtt Vojnaralszkijnak sikerült eljutnia a szimbirszki kormányzóságba is. A sziz-rani és karszuni járásban fejtett ki propagandát és terjesztett illegális irodalmat. Július 18-án letartóztatták Szimbirszkben Ivan Csernyavszkij diákokot, aki letartóztatásakor Nyikityinnek mondta magát. A nyomozás során kiderült róla, hogy tekintélyes mennyiségű illegális forradalmi irodalmat terjesztett a diákok és szeminaristák között.

Katkov mindenkinek azt bizonygatta, hogy csak be kell vezetni a klasszikus oktatási módszert, és azonnal vége a nihilizmusnak. Ám a nagy „próféta” jövődölését gyökeresen cáfolta a fiatalok tömeges nép közé menése. Már-már azt híresztelték, hogy éppen az szülte tömegével az elégedetlenkedőket, hogy a gimnáziumokban rájuk kényszerítették a holt nyelvek magolását, s ezzel kénytelenek tölteni a tanulási idő jó részét. Franciaországot emlegették, ahol az érvényben levő klasszikus oktatási módszer sem mentette meg az országot a forradalomtól; ellenkezőleg, a klasszikus oktatás is

a köztársasági eszme elterjedését mozdította elő, minthogy az egész klaszszikus görög irodalmat áthatja a tirannusok elleni harc. Tolsztoj gróf irigyei kárörvendőn hangoztatták, hogy csődöt mondott „az agyak megbékéltetésének” eszméje. Odáig mentek, hogy ha a cár nem állítja félre Tolsztoj grófot, Oroszországot ugyanolyan megrázkódtatások érhetik, mint három éve, a párizsi kommün idején Franciaországot.

8

Azon a nyáron Uljanovék csak rövid ideig nyaraltak Kokuskinóban. 1874. július 11-én Ilja Nyikolajevicsot kinevezték a népiskolák igazgatójává, s emiatt vissza kellett térnie Szimbirszkbe. Kinevezése előtt egymaga intézte a népiskolákkal kapcsolatos teendőket, most, az igazgatóság felállítása után segítségképpen néhány tanfelügyelőt osztottak be hozzá. Rábízták, hogy válasszon ki tapasztalt embereket, ossza fel közöttük a járásokat, és kísérje figyelemmel tevékenységüket, amíg belejönnek a munkába. Őt tanfelügyelő már nagy erő, segítségükkel sok mindent lehet tenni a népiskolákért. Rengeteg munka várt rájuk, kivált az iskolák építésével kapcsolatban. Bár az utóbbi években már nem nézték a parasztok olyan ellenségesen az iskolákat, azt csak óriási erőfeszítés árán lehetett elérni, hogy pénzt is áldozzanak az iskolák építésére. Okvetlenül oda kellett utazni és napokig ott maradni, mert levelezéssel az égvilágon semmire nem jutottak. Ilja Nyikolajevics nem győzte egyedül, képtelen volt időben felkeresni minden községet, ahol iskolát szándékoztak építeni. A tanfelügyelők segítsége sokat jelentett; könnyebb lett a helyzete.

Még 1873 áprilisában levelet írt Kazanyba Jakovlevnak, s beszámolt róla, micsoda gond az építkezés még akkor is, ha már rendelkezésre áll a szükséges pénz. *„Nagyon nagy hasznát tudnám venni, ha itt volna Szimbirszkben — írta. — Koskiban el sem kezdték még az építkezést, pedig Ignatyij Ivanov megkapta már a második 75 rubelt is. A kormányzósági igazgatóságon el kell készíteni az Otyaskinóban, Uszoljében és Pecsorában épülő házak tervrajzát; most éppen ezen fáradozom. Két árverést is kitűztem, de egyikből sem lett semmi. Fogalmam sincs, hogy sikerül elintéznem ezt az ügyet.”*

Az említett falvakban felépültek az iskolák, mert ha Ilja Nyikolajevics belefogott valamibe, addig nem nyugodott, amíg nem járt végére. Ha nem sikerült elintézni ezt vagy azt, annak csak az volt az oka, hogy már nem futotta az erejéből.

Marija Alekszandrovna azért sem maradhatott tovább Kokuskinóban a gyerekekkel, mert augusztusra ismét gyermeket várt. Így akárcsak az előtte való évben, megint csak néhány hetet töltöttek falun. Ezúttal nem Ánya és Szása volt az, aki mindenáron maradni akart, hanem az ötödik évében járó Vologya; Ánya és Szása ősszel már gimnáziumba mennek, hát igyekeztek felnőtteken viselkedni.

Augusztus 4-én Uljanovék ajtaja egész nap nyitva volt, a barátok és ismerősök egymásnak adták a kilincset, hogy gratuláljanak az újszülött fiúhoz.

— Hogy hívják a kisfiút? — kérdezte Arszenyij Fjodorovics, keményén megszorítva Ilja Nyikolajevics kezét.

— Dmitrij lett. Mitya.

— Marija Alekszandrovna hogy érzi magát?

— Jól van.

— Adja át neki szívélyes üdvözetemet és jókívánságaimat. Három fiú! Micsoda biztonság a szülőknek öregségükre . . .

— Ki tudja, megérjük-e azt az időt? — mosolygott Ilja Nyikolajevics. — Örülök, ha fel tudom nevelni őket. Én hétéves voltam, mikor apa nélkül maradtam, s mennyit kellett küszködnöm. Az Isten mentsen meg mindenkit az árvaságtól.

9

Szása bármit tett ezen a napon, csak arra az egyre tudott gondolni, hogy másnap gimnazista lesz. Vajon hogy fogadják ott? Gyakran sétált a Karamzin-kertben, szemben a gimnázium hosszú, emeletes épületével: „Ide fogok járni” — gondolta megilletődve. Szorongása még csak nőtt a futkározó gimnazisták láttán, akik a szünetben kiözönlöttek a térre, és mind idősebbnek, tehát erősebbnek látszott nála. Birkóztak, olykor verekedtek is, amire ő egyáltalán nem értett. A városban nem voltak olyan pajtásai, akikkel összemérhette volna az erejét, Kokuskinóban pedig unokatestvérek között élt, jó barátságban. Soha senki nem emelt rá kezet, hát el sem tudta képzelni, hogy lehet valakit megütni. A gimnazisták viszont, valami furcsa kényszernek engedelmessé, folyton csépeltek egymást két csöngetés között. Ha így viselkednek az utcán, mi minden vár rá bent az osztályban? Visnyevszkijt, a gimnázium igazgatóját már látta: hébe-hóba meglátogatta az édesapját. Jó embernek látszott. Ha a tanárok is ilyenek, akkor nem lesz baj, a papa is ezt mondja. De hiába próbálta leküzdeni a nyugtalanságát. Minduntalan arra kellett gondolnia, hogy pár nap múlva . . . már holnap gimnazista lesz, s kezdődött előlről a töprengés.

— Jaj, én nagyon félek! — vallotta be Ánya. — Biztosan le se hunyom éjjel a szemem. Ha legalább veled járhatnék, de így, teljesen egyedül . . .

Ányát a leánygimnáziumba írták be, és nagyon nehezményezte, hogy elválasztják az öccsétől. Sírt, titokban meg is kérte édesanyját, hogy ne küldjék előkészítő osztályba. A mama már-már engedett volna, de a papa kitartott elhatározása mellett.

— Belátom, hogy nehéz dolguk lesz — mondta a feleségének. — De ha egyszer érettségi nélkül nem veszik fel őket az egyetemre! Én pedig diplomát akarok adni a gyerekeim kezébe. Mást úgysem adhatok nekik.

Az osztályban Szása volt a legkisebb. Némelyik fiú először nyíltan kinevette. De amikor a tanárok kérdezgetni kezdték őket, kiderült, hogy Szása németül és franciául is tud már. Ráadásul olyan könyveket olvasott, amelyekről a legtöbb diák még csak nem is hallott. Azt is látták, hogy új társuknak eszébe sincs kérkedni a tudásával, inkább zavarban van, amiért többet tud náluk. Sokan szerettek volna közelebbi barátságot kötni vele.

Az osztály nagyon vegyes összetételű volt. A kaszárnyafegyelem és a vak engedelmesség légkörében a nagyobbak durva csínyekre vetemedtek. Szását, aki irtózott minden erőszaktól, osztálytársainak durvasága mélységesen felháborította. A másokkal szemben elkövetett igazságtalanságot ugyanúgy átérezte, mintha őt magát érte volna. Szüleinek soha nem beszélt erről. Anyának azonban elkeseredve számolt be társainak kegyetlenkedéseiről, a tanárok durvaságáról, gyakori igazságtalanságáról. De Anyának is csak olyankor öntötte ki a szívét, ha ő, öccse feltűnő komorságát látva, faggatni kezdte:

— Szása, mi történt megint?

— Semmi.

— De hiszen látom a szemedben, hogy valami baj van nálatok. No? Beszélj!

— Igazán semmi különös. Csak ma megint nem tudta senki a nyelvtant.

— És? Mindenki kettést kapott?

— Nem. Ötöst.

— Hogyhogy?

— Csalással! Meséltem már neked Csugunovról, emlékszel: olyan félszeg. Kiderült, hogy nagyot hall. Milyen esetben van ez a főnév, kérdezi. A fiúk összebeszéltek, és jó hangosan ordítózni kezdték, hogy ... es esetben! Szóval csak a végződést. Csugunov rosszul hallotta, bólogatott, és megismételte: Úgy van, részes esetben! Szégyen- gyalázat. Azt se tudtam, mit tegyek, legszívesebben kimentem volna az osztályból. De ez nem volt elég: elkezdtek csúfolni.

— Hogy?

— Egyikük szántsándékkal nagyon halkán mondott egy mondatot, csak egy-egy szót ordított hangosan, amiből, ha csak azt hallják meg, borzasztó ostobaság sül ki. Az öreg bekapta a horgot, és persze hangosan kiröhögték. Csugunov zavartan pislogott, forgatta a fejét; fogalma sem volt, min nevetnek. Tudod, Anya, nagy bűn kicsúfolni az embereket. Igazán nem tudom, minek nevezzem, ha egy ilyen szerencsétlen emberen csúfolódik valaki ... Hát te?

— Jaj, olyan rossz ...

— Miért?

— Olyan unalmasak az órák! Ma még a fejem is megfájdult. Csak ismételnék, ismételnék, és mindig csak azt, amit én már rég megtanultam. Te ki akartál szaladni, én meg sirva fakadtam. Miért kell odajárnom, és olyasmit tanulnom, amit már tudok? Az éjszaka biztos nem alszom megint. Meghalok ebben a gimnáziumban! — fejezte be Anya zokogva.

— Én miért tudok tanulni?

— Az más. Te egyetemre mehetsz. De nekem miért kell kínlódnom? Itthon sokkal többet tanulnék a mamától! A papa olyan kiállhatatlan!

— Anya! Hogy mondhatsz ilyet? — szakította félbe Szása szigorúan. — A papa igazságos és becsületes ember. Nagyon kérlek, soha ne mondj róla rosszat.

Szása hangja csupa neheztelés volt, s ez a legkeményebb szemrehányásnál is jobban hatott Anyára. Nagyon félt tőle, hogy elveszítheti Szása barátságát. Könnyörögve nézett a szemébe:

— Fogalmam sincs. hogy szaladt ki a számon. Soha többé nem mondom! Elhiszed?

— El.

Anya megnyugodva felsóhajtott. Legszívesebben megölelte, megcsókolta volna az öccsét, egyetlen barátját, akire rábízhatta naiv kis titkait, de túrtőztette magát: tudta, hogy mennyire idegenkedik a hangos szeretetnyilvánításoktól.

— Gyere, menjünk le a Volgához! — hívta. Megfogta a kezét, s válaszát meg sem várva, húzta maga után.

Éppen akkor értek a dombra, mikor a börtön vaskapuján megcsikordult a zár, s az örök kihajtották a foglyokat az utcára.

Izgatott arcok jelentek meg a börtönablakokban, kiáltozás támadt.

— Isten veletek!

— Tartsatok ki!

A rabok körülnéztek, féloldalasan leborotvált, fedetlen fejük fölé emelték megbilincselte kezüket, és integettek. Fenyegetően zörögtek a láncok. Szása már tudta, hogy kényszermunkára ítélték s a messzi Szibériába viszik őket. A börtönben maradottak hangos búcsúkiáltásaiból, a megbilincseltek büszke tartásából azt is tudta, hogy politikai foglyok, akikről csak suttogva beszélnek a városban. Ők a világ legbátrabb emberei. Rá mernek lőni a cárra, nem félnek se a bitófától, se a börtöntől, se a száműzetéstől. Most már büszkeség töltötte el a szívét a foglyok láttán, nem úgy, mint régebben, amikor annyira szánta őket. Emelt fővel mennek, mindig azt tesszik, amit a lelkiismeretük parancsol — más törvényt nem ismernek. Róluk írta Puskin:

Szibériai vaksi bánya

Elszánt erőtök meg ne törje!

Az áldozat nem volt hiába:

Már érik példátok gyümölcse.*

Ezen az estén Szása különösen szótlan volt, hiába igyekezett Anya felvidítani. Mikor magára maradt, elővette Puskin, és újra elolvasta kedvenc verseit. Beleképzelte magát a láncra fűzött foglyok helyébe, és szaporábban kezdett dobogni a szíve. Hőstettekről ábrándozott, mint oly sok

* Képes Géza fordítása

maga korú fiú, képzelete felgyúlt, kalandosnál kalandosabb terveket szőtt a foglyok kiszabadítására. Vajon ő képes lenne éveken át ülni a rácsok mögött, Szibéria végtelen havas útjait járni? — kérdezte magától. Vajon lenne elég ereje, hogy az akasztófán haljon meg, és a végsőkéig kitartson elvei mellett?

Gyermeki értelme megannyi hasonló kérdéssel viaskodott, melyek megoldatlan titkok láncával fonták körül, s ő makacsul kereste rájuk a maga erejéből a választ.

10

Mint megáradt folyó, úgy özönlöttek a körlevelek a minisztériumból és a kazanyi tankerületől. S egyre szaporodtak a „titkos” feliratúak. Ilja Nyikolajevics sokkal hamarabb és sokkal biztosabban észrevette belőlük, mint az újságokból, mennyire megváltozott a vezető körök álláspontja a népiszkolák kérdésében. 1873-ban özönével kapta az újabb és újabb korlátozósokat tartalmazó körleveleket, alig győzte elolvasni valamennyit. Ha hinni lehetett ezeknek a körleveleknek, kiderült, hogy a népoktatás olyan csapás, amely ellen engesztelhetetlen harcot kell indítani. Harcolni ellene, s közben változatlanul hirdetni, mennyire szükség van a nép évszázados elmaradottságának megszüntetésére.

És 1873. december 27-én megjelent a Peterburgszkije Vedomosztyiban II. Sándor leirata Tolsztoj grófhhoz, a közoktatásügyi miniszterhez:

„Dmitrij Andrejevics gróf!

A népem javáról való szüntelen gondoskodásom közben különös figyelmet fordítok a népoktatás ügyére, benne látva minden siker mozgató erejét és azoknak az erkölcsi alapoknak a biztosítékát, amelyeken az állam nyugszik . . .

Ám a nép javát szolgáló ily fontos célok elérését körültekintően biztosítani kell. Mindama utasításaimat, melyek pedig az ifjú nemzedék valódi felvilágosítását lennének hivatottak szolgálni, gondos felügyelet híján a nép erkölcsi lezüllesztésének eszközévé változtathatják.

A valláserkölc s szellemében folyó népoktatás olyan nagy és szent ügy, hogy támogatását és megszilárdítását ebben a valóban jó irányban nem elég, ha csak az egyház szolgálja: az ország minden felvilágosult emberének ezt kell tennie. A gyámkodás ezen ügy felett elsősorban az orosz nemességre hárul, amely mindig a hősiesség és odaadó hazafiúi kötelességtudás példaképe volt. Felszólítom hűséges nemességemet, hogy keljen a népiszkolák védelmére. Segítse a kormányzatot azáltal, hogy a romlást hozó, ártalmas hatásoktól védelmezi és éberén vigyázza . . .”

Aunovszkij, elolvasva a leiratot, azonnal útrakelt Poreckojéból, hogy megbeszélje Ilja Nyikolajeviccsal. Ő nagyon megörült Vlagyimir Alekszandrovics jöttének; a cári leirat benne is számtalan aggodalmas gondolatot ébresztett.

— Lelkem mélyéig felzaklatott a tartalma, a hangneme, az egész meg-

fogalmazása — mondta Aunovszkij. — Nem tudom, ki írta, Tolsztoj gróf vagy Suvalov, a csendőrség főnöke, a stílusa, jobban mondván a stílustalansága egy első gimnazistára vall. Ugyan ki ír le ilyesmit, hogy „felszólítom hűséges nemességemet, hogy keljen a népiskolák védelmére”? Azonkívül, emlékezetem szerint száz év alatt mindössze háromszor fordultak ilyen kiáltvánnyal a nemességhez: amikor Napóleon Moszkva felé közeledett, amikor I. Miklós leverette a dekabristák lázadását, és szemrehányást tett a nemességnek gyermekei rossz nevelése miatt, valamint a jobbagyság felszabadításakor. Ezzel a leirattal akarva-akaratlanul bevallja az uralkodó, hogy az egyelőre még alig létező népiskolák ugyanolyan veszélyt jelentenek, mint Napóleon támadása. Hát lehet ennél siralmasabb és nevetségesebb bármi is?

— Bizony siralmas, de tény, hogy a kiáltvány visszalépés — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Tavaly Moszkvában a tanítókongresszuson többektől hallottam, hogy a retrográdok Suvalov csendőrfőnökkel, Tolsztoj gróffal és Katkovval az élükön mindent elkövetnek, hogy az uralkodót a reakció útjára tereljék. Miniszterünk körlevelét elolvassva az az érzésem támadt, hogy nagyon súlyos dolog érlelődik. De arra álmomban sem merem gondolni, hogy egy ilyen rescriptumig fajul az ügy. Nincs más hátra, mint hogy közöljék a nemességgel: a népiskolákat azonnal be kell zárni, mert minden bajnak ezek az okai . . .

— Még az éhínségnek is — szúrta közbe Aunovszkij. — Mert tessék: a muzsik könyvet olvas ahelyett, hogy a földet túrná.

— Több földbirtokostól hallottam én is, hogy a szamarai kormányzóságot azért sújtotta a rettenetes éhínség, mert a muzsik túlságosan művelt lett, és túl nagy szabadságot kapott. Mi következik ebből? Ahhoz, hogy elkerülhető legyen az éhínség, el kell törölni a február 19-i reformot, be kell zárni a népiskolákat.

— Szerintem a klasszikus oktatás bevezetésével tulajdonképpen be is zárták az iskoláinkat. Hiszen az, hogy a gimnáziumban a tanulási időnek majdnem a felét a holt nyelvekre fordítják, valójában azt jelenti, hogy félig bezárták őket. Végtelenül örülök, hogy eljöttem a gimnáziumból, és nem veszek részt abban az ocsmány komédiában, amelyet még mindig oktatásnak neveznek. Ugyan mi jót várhatunk Tolsztoj gróftól, ha azt csinálja, amit Katkov sugall? Mellesleg szólva, hallotta a Katkovról közszájon forgó verset?

— Nem.

— Sokat veszített, Ilja Nyikolajevics! Hallgassa meg néhány sorát, ennyit sikerült fejben megjegyezni. Az író kérdéseket tesz fel:

Ki vezérli egész Oroszont?
Osztt és foszt miniszterposztot?
A csel fejére ki csapkod?

Mihal Nyikiforics Katkov!
Fékezve a szeparatistát,

Ki nyomta el a nihilistát?
Ellent vissza ki riasztott?
Mihal Nyikiforics Katkov!
Tagadás szörnyétől tartva,
A tudományt el ki takarta?
Hogy mi legyünk balga tacsók?
Mihal Nyikiforics Katkov!*

— Még hogy a megmentő! — nevetett fel Ilja Nyikolajevics. Még a könnyei is kicsordultak, és a nevetése ragadós volt, vele kellett nevetni. — De jókedvre derített! — mondta, a könnyeit törölgetve. — Milyen pontosan és találóan jellemzi Katkovnak, a mi titkos közoktatásügyi miniszterünknek a működését! Bármilyen furcsa, a mi boldogtalan Mitya Karakozovunk merényletének köszönheti a hatalmát. Emlékszik, milyen mennydörögve ostorozta akkoriban a zendülést a Moszkovszkije Vedomosztyi? Érzi a szívem, Vlagyimir Alekszandrovics, hogy nagy események érlelődnek...

Ilja Nyikolajevicsot nem csapta be az előérzete: 1873—1874-ben olyan tömegével tartóztatták le a fiatalokat, amire még nem volt példa Oroszország történetében. Zsúfolásig megteltek a börtönök „a nép közé ment” forradalmárokkal, de a letartóztatások egyre folytatódtak. A hivatalokat elárasztották a körlevelek, utasítások, figyelmeztetések és előírások, melyek harcot követeltek a fiatalságot megmértelyező rebellió ellen. Ilja Nyikolajevics e levéláradatban váratlanul Dolgovo-Szaburov kormányzótól is kapott egy leiratot. Azonnal tudta, hogy nagyon fontos esemény történt, különben hívatta volna: ha ír, azért teszi, hogy egyúttal igazolja, milyen intézkedéseket tett. És nem tévedett.

„A poreckojei szeminárium egyes hallgatóinak magatartása (például Zotové, Agafonové és másoké) — írta a kormányzó — az utóbbi időben kétséget támaszt. Ön nem látja szükségesnek egy olyan utasítás kiadását, hogy a népiskolai tanítók kinevezésekor szigorúan kell válogatni a jelöltek közt?”

A kormányzó azonban nem érte be az üzenettel. Másnap mégis hívatta Ilja Nyikolajevicsot. Fölöttébb gondterheltnek látszott, egész viselkedésével kifejezésre juttatta elégedetlenségét. Hellyel sem kínálta, mint máskor, hanem azonnal leckéztetni kezdte.

— Ezt igazán nem vártam volna! Nem és nem! Azt még megértem, hogy mindenféle jöttment alakok az isten tudja, miféle ostobaságokkal traktálják a népet. Nem állíthatok öröket a kormányzóság határára, hogy megvédelmezzem magam az ilyen nemkívánatos látogatók beözönlésével szemben. Az viszont érthetetlen, hogy a képző hallgatói, akik még nem is tanítók, próbálják meg letéríteni a népet az igaz útról! Ugyan honnan szedte ezeket az embereket, Uljanov úr? Hová tette a szemét, amikor fel-

* Szily Ernő fordítása

vette őket a képzőbe? Vajon miért kapják az ösztöndíjat a zemsztvótól? Mit képzelsz a képző vezetősége? Hogy tűrheti el ezt?

— Bocsásson meg, kegyelmes uram, de ebben a pillanatban aligha tudok válaszolni a kérdéseire. Előbb meg kellene nézmem a szemináriumot, és tájékozódnom a történetekről.

— Sajnálatos, hogy ön még semmiről sem tud.

Ilja Nyikolajevics sürgősségtelennek tartotta, hogy válaszoljon erre az otromba, alaptalan vádra. Ha valaki, hát a kormányzó nagyon jól tudta, milyen erőfeszítésbe került, amíg elfogadható körülményeket teremtett a képző számára.

— Vagy netán mindez az ön hozzájárulásával történt? — folytatta a kormányzó.

— Mire gondol, kegyelmes uram?

— Talán nem tudja, hogy a képzőben felére csökkentették a hittanórák számát? — gúnyolódott leplezetlenül a kormányzó.

— Tudok róla. A képző igazgatója beszámolt róla jelentésében.

— És mit tett ön?

— Javasoltam, hogy lehetőleg pontosan tartsák be az előírt óraszámokat — válaszolta Ilja Nyikolajevics.

— Szerintem viszont Aunovszkij úr, a képző igazgatója ezért az önkényeskedésért megérdemli a legszigorúbb büntetést. Sőt rászolgált a leváltására! Ön ezt elmulasztotta, Uljanov úr, és tessék, itt az eredmény: tanítók helyett nihilistákat, lázadókat nevelnek a képzőben, akiknek Szibériában a helyük, nem pedig a népiskolákban! És oda is küldik őket, erről biztosítottak! — Némi szünet után hozzátette: — Egyáltalán, vegye tekintetbe, kérem, hogy kormányzóságunkat egyre jobban elárasztja a társadalom söpredéke. Nálunk, hála istennek, kevés a nihilista, erre tömegestül küldik őket ide! Nem mondom, jó száműzetési helyet találtak! Szibériába velük!

Tolsztoj gróf 1875 májusában kiadott körlevele kertelés nélkül kimondta: „A forradalmárok azt választották propagandájuk eszközéül, amit minden becsületes, felvilágosult embernek különleges gonddal kell védelmeznie: az ifjúságot és az iskolát.” E körlevél alapgondolata nyilvánvalóan provokatív volt: Tolsztoj arra adott utasítást, hogy az iskola ellenőrizze, vajon a szülők elejét veszik-e ennek a befolyásnak, vagyis rendőri teendőket hárított az iskolára. Ez a körlevél általános felháborodást keltett még a grófhhoz közelálló körökben is.

„... Megjelent a közoktatásügyi miniszter körlevele — írta A. V. Nyikityenko akadémikus a naplójában —, mely tapintatlanságával föltöbb figyelemre méltó. Egyszerre három hibát követ el: az első az, hogy nem szabad könnyedén és megalapozatlanul szólni olyan fontos körülményről, mint a forradalmi eszmék terjedése nálunk és a forradalmi propaganda hatása a 37 kormányzóságban. A kormánynak nyilvánosságra kell hoznia az igazságügyi nyomozást, amelyet ezzel kapcsolatban elrendelt. Azt mondják, ötszáznál több személyt fogtak le, mi pedig a természetesen

többé-kevésbé túlzó híreszteléseken kívül semmit se tudunk. A társadalomnak tudnia kell arról, ha veszélyben forog! A második hiba, hogy háborút hirdet az iskola és a család között. Harmadszor: a közoktatásügyi miniszternek mindenképpen tudnia kell, hogy a társadalom iskolaellenes hangulatához ő maga is nagymértékben hozzájárult az oktatási reform bevezetésekor hozott szélsőséges és szigorú rendszabályaival. Végül az egész körlevél hangvételt a társadalom megvetése jellemzi, amely a gróf véleménye szerint gondolkodásra képtelen és abszolút műveletlen. Tételezzük fel, hogy így van, de vajon nevelhető és irányítható olyan intézkedésekkel, amelyeket Tolsztoj gróf szándékozik bevezetni?

Vajon erőszakkal felvilágosíthatók-e az elmék és kialakítható a meggyőződés?...

Nevetséges és ostoba dolog csupán nihilizmust látni a 37 kormányzóságban terjedő mozgalomban. A néplélek különös ébredése ez, amely kiutat keres abból a képtelen helyzetből, amelyben társadalmunk van..."

11

Ilja Nyikolajevics régóta tudta már, hogy lakást kell változtatniuk. Öt gyerek, a dada, akit Vologya mellé fogadtak (Penzából érkezett), s aki azután Olját pesztrálta, majd pedig Mityát...

Szűken laktak. Marija Alekszandrovnának nem tetszett, hogy a lakás az emeleten van, nincs kert a ház körül, és a gyerekek folyton az utcán játszanak. Amíg Szása és Ánya nem járt gimnáziumba, úgy-ahogy bele-törődtek a helyzetbe, de most már egyáltalán nem volt hol tanulniuk. Ilja Nyikolajevics elhatározta, hogy másik lakást keres. Anakszagorov kereskedőtől ígéretet kapott egy kis földszintes házra. Marija Alekszandrovnának nem tetszett a ház (nagyon el volt hanyagolva), de azzal vigasztalódott, hogy szép nagy udvara van, ahol a gyerekek kedvükre játszhatnak. De a ház jelenlegi bérlői egyre halogatták a kiköltözést. Eljött a nyár, s Uljanovék nem tudták, mit csináljanak: Kokuskinóba utazzanak-e és utána költözködjének, vagy előbb költözzenek át az új lakásba. A háziúr azt ígérte, hogy a lakói most már hamarosan elköltöznek; erre úgy határoztak, hogy megvárják az új lakást, s azután utaznak Kokuskinóba. Így múlt el a nyár fele, amikor is eldőlt, hogy a régi lakók csak ősszel hagyják el a házat.

— Nagyon becsapott ez az Anakszagorov! — kesergett Ilja Nyikolajevics. — Elrontotta az egész nyarunkat.

Nazarjov tudomást szerzett a helyzetről, és kérlelni kezdte Uljanovét, hogy töltsék nála a nyár második felét Novo-Nyikulinóban. (Már azelőtt is hívta őket, de mindig arra hivatkoztak, hogy Kokuskinóba mennek.) Valerjan Nyikanorovics a *Jelenkori ősvadon* címet viselő karcolatain dolgozott, amelyeket 1872-ben kezdett közölni a Vesztnyik Jevropi

című folyóiratban. Az újabb fejezetekben a népoktatásról írt. Munkájához bőséges anyagot kapott Ilja Nyikolajevicsről, aki oly élénken és lebilincselően mesélt iskolai utazásairól, hogy Nazarjov nem győzött betelni vele. Ilja Nyikolajevics finom humorérzéssel és éles megfigyelőképességgel rendelkezett, s kivált az iskolai élet komikus eseményeit adta elő nagyon szórakoztatóan.

— Ilja Nyikolajevics, fogjon tollat! — biztatta Nazarjov. — Írja le mindazt, amit oly kitűnően elmondott nekem!

— Ugyan! — legyintett. — Miféle író válnék belőlem?

— Ne mondjon ilyet! — hajtogatta Nazarjov. — Látom a leveleiből, milyen nagyszerűen ki tudja fejteni magát. A stílusa tömör, érzékletes. Az ember maga elé tudja képzelni, amiről mesél.

— Talán van némi adottságom. De mondja, mikor jutna időm az írásra? Maga igazán tudhatja, hogy minden időmet az iskolának szentelem, legfeljebb akkor nem, ha alszom. Illetve ha álmomban is nem az iskolák járnak a fejemben — mosolygott Ilja Nyikolajevics. — Én úgy képelem, hogy az írás olyasvalami, amit csak szívvel-lélekkel és teljes energiával szabad csinálni. Sajnos, én ezt aligha tehetem meg. Magának azonban a legnagyobb örömmel segítek...

Nazarjov nagyon szeretett volna néhány hétig egy fedél alatt lakni Ilja Nyikolajevicssal, aki olyan jól ismeri a népiskolákat. A szó szoros értelmében könyörgésre fogta a dolgot, csak hogy Uljanovék elfogadják meghívását. Egyre bizonygatta, hogy kitűnően fognak pihenni. Marija Alekszandrovna nem nagy örömmel nézett a dolog elébe, mert tudta, hogy a gazdag földesúr birtokán vendégeszkedve akaratlanul is szegény rokonnak érzi magát az ember. Ilja Nyikolajevics viszont nem szívesen utasította vissza Nazarjovot, s így hát ő is beleegyezett, hogy Novo-Nyikulinoba utazzanak.

Ánya és Szása egész télen Kokuskinóról álmodozott. És most egyszerre azt hallják, hogy Novo-Nyikulino. Nagyon elkeseredtek.

— Mit szomorkodtok? — vigasztalta őket Ilja Nyikolajevics. — Ott sem lesz rosszabb, mint Kokuskinóban.

— Dehogynem! — szaladt ki Ánya száján. — Kokuskinónál nincs jobb hely a világon!

Nazarjov baskír trojkáján jött Uljanovékért. Látva, hogy Ilja Nyikolajevics ijedten sandít a hevesvérű lovakra, Valerjan Nyikanorovics nevetett:

— Az jutott az eszébe, amikor felborultunk ezzel a trojkával?

— És milyen szerencsénk volt! Úgy repültünk, hogy eltörték a kocsirudak.

— Amíg élek, emlékezni fogok rá, hogy miközben én ott sopánkodtam, maga a graznuski tanítóról mesélt, ahová elment a kocsisunk új rudakért. Erről jut eszembe, már többször meg akartam kérdezni, mi lett a sorsa annak a beteg tanítónak, akiről akkor mesélt, mikor először látogatott meg. Meggyógyult?

— Elhelyeztem a kórházban, de már késő volt — mondta Ilja Nyikolajevics bánatosan. — Még le tudott írni mindent, amit elmondott...

— Hol vannak a feljegyzései? — csillant fel mohón Nazarjov szeme. — Odavesztek?

— Megvannak. Átadta őket nekem.

— Ilja Nyikolajevics! Könyörgök, engedje meg, hogy felhasználjam őket a cikkeimben!

— Parancsoljon! Azzal helyezi a legszebb virágokat ennek a vértanúnak a sírjára, ha legalább a részleteit nyilvánosságra hozná a vallomásaiban...

Nazarjovnak mint békebírónak hivatala és „kamarája” is volt: így hívták azt a szobát, ahol a vizsgálatot lefolytatták. Mindez a házában, mert a novo-nyikulinói major több mint egy versztára volt a falutól. Midőn meghívta Uljanovékát, a bíróságot áttelepítette az iskolába, nyári szünet lévén, és a „hivatali helyiséget” a vendégek rendelkezésére bocsátotta. A tágas, valahogy mégis barátságtalan szobákat többször felsúrolták, kitakarították, de a „hivatszagot” nem lehetett kiszellőztetni belőlük. Talán azért, mert a parasztok nem tudtak az átköltöztetésről, s minduntalan bekopogtak és megkérdezték, hol adhatják be a keresetüket. Ha Valerjan Nyikanorovics éppen az iskolában tartózkodott, Szása kísértte át őket. Nagy öröme Nazarjov megengedte, hogy ott maradjon. Kíváncsian hallgatta a parasztokat, amint keresztet hányva, földig hajolva mondták el a bajaikat. Szása soha nem hallott még arról az iszonyatos világról, amely történeteiből kibontakozott.

— Mi az, Szása, békebíró akarsz lenni? — kérdezte tőle Valerjan Nyikanorovics, amint hazafelé indultak.

— Nem! — felelte határozottan.

— Megértelek. Elég kellemetlen kötelesség — hagyta rá Nazarjov. — De amíg szükség van rá, nincs mit tenni. Egyszer talán eljön az az idő, amikor nem lesznek bíróságok, de az még messze van. Mi, barátom, aligha érzjük meg...

Ilja Nyikolajevics esténként elüldögélt Nazarjov kényelmes dolgozószobájában. Erről-arról beszélgettek, de többnyire a népiskolákról. Valerjan Nyikanorovics szerint elmúlt a tavasz (így fejezte ki magát), amely felélénkítette a népoktatás ügyét. Mi a bizonyíték? Először is betiltották a tanítókongresszusokat... Ilja Nyikolajevics egyetértett vele: mi tagadás, egyre nehezebb dolgozni, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy ölbe tett kézzel tétlenkedhet.

— Még ilyen körülmények között is sokat lehet tenni — bizonygatta.

— Maga javíthatatlanul idealista, Ilja Nyikolajevics! Kifejezetten irigylem. Én is szeretnék ilyen rendületlenül hinni a népoktatás mindenhatóságában, abban, hogy többé nem fojthatják el semmilyen leirattal és körlevéllel... — s Valerjan Nyikanorovics tehetetlenül széttárta a karját. — De

nem tudok! Amilyen őszintén és lelkesen hittem benne és segítettem, akkora a csalódásom . . .

— Magának egyszerűen rosszkedve van, Valerjan Nyikanorovics. Azt mondja, idealista vagyok? De hát mit csináljak? Fordítsak hátat az iskolának, és szenteljem magam a mezőgazdaságnak? Csakhogy nekem, először is, nincs birtokom, másodsor, azt tartom, hogy a nehézségek ellen küzdeni kell, nem pedig megfutamodni előlük. Én azt vallom, hogy a legideálisabb körülmények között is tétlenkedhet az ember, és a legnehezebb helyzetben is használhat a népiskolának. Az ember öröktől fogva arra törekszik, hogy megismerje maga körül a világot. Hiszem, hogy a mi nemzedékünk nem él hiába, hogy rengeteg hasznosat ad át az utánunk jövő nemzedéknek.

Nazarjov felesége teázni hívta őket. Az asztalnál Gertruda Karlovna megkérte a férjét, olvasson fel egy részletet sorozatának újabb fejezetéből. Valerjan Nyikanorovics szívesen engedett a kérésnek.

— Eszembe jut egy történet — kezdte Valerjan Nyikanorovics, a füzetet forgatva, noha nem nyitotta ki. Mosolyából kitalálták, hogy mulatságos esetet fognak hallani. — A tanító észrevette, hogy elégedetlen vagyok a tanítványaival, s engedélyt kért, hogy természetrajzból feleltesse őket. Nem akartam elkeseríteni, és beleegyeztem.

„Sincsirov! — kérdezte a tanító felbátorodva. — Hány osztályba soroljuk az állatokat?”

„Az állatokat öt osztályba soroljuk!” — ugrott fel ijedten a tanuló.

„Tyiptyajev! Mondd el, milyenek az emlősök. Milyen a bőrük?”

„Az emlősök bőre szőrös.”

„A vérük?” — segített a tanító.

„Meleg.”

„A gyerekeik? . . .”

„A gyerekeik születnek.”

„Kasicin! Beszélj a madarokról.”

„A madarak bőrét toll fedi, tüdővel lélegeznek, utódaikat szülik!” — üvöltötte Kasicin.

„Bogdanov! Milyen a halak felépítése?”

„Bőrüket pikkely borítja, tüdővel lélegeznek . . .”

„Mit raknak le?”

„Ikrát!”

„Hol élnek?”

„A vízben!”

„Filatov! Halljuk, milyenek a majmok?”

„A bőrüket szőr borítja, tüdővel lélegeznek, és gyerekeiket szülik!”

„Mi jellemzi még a majmot? Ki mondja meg?”

„A farka!” — felelte harsányan valamelyik tanuló, s a tanító büszkén nézett a tátott szájú falusi előljárókra, akik úgy vélték, hogy gyerekeik elképesztően sokat tudnak.

— „Hagyjuk az egyoldalúan gondolkodó emberekre, a különféle fari-

zeusokra — folytatta Valerjan Nyikanorovics, immár a füzetből olvasva —, hogy az új iskolának és vezetőinek kizárólag a gyöngéit lássák meg, mi mély tisztelettel adózunk a kevés számú kitűnő népiskolai tanítónak, azoknak, akik egy merőben új és nagyon rokonszenves embertípust képviselnek; értelmesek, tisztességesek, tevékenyek, szerények, és akiktől idegen — legalábbis a mi vidékünkön — minden káros irányzat, ugyanakkor ke-servesen kínlódnak, nélkülözik a civilizált embert megillető legkisebb kényelmet is, életük szüntelen önfeláldozás, éhezés, fagyoskodás, kilátástalan magány, örökös egyedüllét, hiszen a jelenlegi fizetés mellett a családostanító helyzete már túlmegegy a szokványos szűkölködés határán, és elkerülhetetlenül a nyomorba torkollik . . .”

— Nagyon igaz! — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics. — Rendkívül nehéz munkájukért valóban nagyon keveset kapnak a tanítóink.

— „Még szomorúbb képet mutat tanítónőink helyzete, mert »a közéleti és pedagógusi szerepet vállaló tehetséges nőkről« elhangzó tömérdek hangzatos frázis ellenére az a tapasztalatunk, hogy a parasztok változatlanul rosszindulatúan vagy gúnyosan fogadják e »közéleti« embereket, s az esetek többségében csak akkor élhetnek nyugodtan és bántatlanul, ha a faluban lakó befolyásos emberek valamelyikének támogatását élvezik . . .”

— Sajnos, ez is igaz.

— „Az iskolaügy kedvezőtlen oldalainak említését befejezve — olvasta tovább Nazarjov —, aki távolabb eső vidéken lakik, elkerülhetetlenül azt kockáztatja, hogy a falusi életben tapasztalt akadályok és képtelenségek hatása alá kerül. És jaj neki, ha egyszer megtorpan a sötét és elretentő jelenségek láttán, mert akkor dermedt szemlélő marad, örökre vak és süket minden egyéb iránt, feledve, hogy az orosz élet ellentmondásokból és szélsőségekből, fájdalmasan képtelen és kimondhatatlanul rokonszenves jelenségekből tevődik össze . . .”

— A rossz mindig szembeötlőbb — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics, majd némi hallgatás után hozzáfűzte: — Ha pedig a rossz kerül túlsúlyba, még szembeszökőbb. De bárhogy legyen is, nekünk dolgoznunk kell . . .

Nazarjov elküldte jegyzeteinek folytatását a Vesztnyik Jevropi szerkesztőjének, Sztaszulevicsnek a következő sorok kíséretében:

„Tisztelt Mihail Matvejevics uram!

Sietek köszönetet mondani Önnek, amiért májusban folytatja írásaim közlését. Cikkekben elsősorban arra ügyeltem, hogy hű képet fessek járásunk iskoláiról, ezért köteles voltam az igazat írni Uljanov tanfelügyelőnk-ről. Ritka és kivételes egyéniség a tanfelügyelők között. Egy öregdiák, aki megmaradt olyannak, amilyen az iskolapadban volt. Egyike azoknak, akiket Turgenyev oly mesterien ábrázolt. Diák a szó legjobb értelmében . . .”

Megérkezett a posta, és Ilja Nyikolajevics beletemetkezett a levelekbe, újságokba. Mindenki tudta, hogy három, olykor négy órán át szokott foglalkozni levelezésével. Ezalatt — így vezették be — senki nem ment be hozzá, nehogy zavarja. Ilja Nyikolajevicsnak az volt a szokása, hogy miután elolvasott egy levelet, nem tette félre, hanem azonnal válaszolt rá. Mindent magának kellett intéznie, mert az igazgatóság létrehozása után sem kapott hivatalt. Elég sok idejét rabolták el a különféle írnivalók.

Ezúttal azonban kijött a dolgozósobából, és izgatottan szólította a feleségét:

— Mása, hol vagy?

Nem kapott választ. A gyerekszobában zörgött a kis varrógép; felesége belefeledkezett a munkába, nem hallotta meg, hogy hívja.

— Mása! — nyitott be a szobába.

— Mi az, Iljusa? — nézett fel Marija Alekszandrovna a gépről.

— Mit csinálsz?

— Ingecskét varrok. Történt valami? — kérdezte férje feltűnő izgatottságát látva. — Szükséged van rám?

— Gyere be hozzám egy pillanatra — kérte Ilja Nyikolajevics, Vologyára és Oljára nézve, akik fülelni kezdtek. Átmentek a dolgozósobába, s ott folytatta: — Mása! Pétervárrott megint rálöttek...

— A cárra?!

— Nem! Az újság azt írja, hogy egy Vera Zaszulics nevű fiatal lány felkereste a fogadónapján Trepov tábornokot, a polgármestert, és rálőtt.

— A dolgozósobájában?

— Ott. A tábornok él, de az újság szerint elég súlyos a sebesülése.

— De hát miért tette?

— Emlékszel, felolvastam neked egy cikket, hogyan vesszőzték meg az egyik száműzetésre ítélt foglyot valami parancsnok utasítására. Hát kiderült, hogy ezt a Bogoljubovot a tábornok parancsára vesszőzték meg, és pedig azért, mert nem vette le a sapkáját a tábornok előtt. Emlékszel, mennyit beszéltek akkor róla, milyen nagy volt a felháborodás? Azután szokás szerint megfélemlítettek erről a szégyenletes esetről. De úgy látszik, Bogoljubov barátai nem felejtettek, és nem bocsátották meg Trepovnak, milyen galádul elbánt egy védtelen emberrel.

— Mi lesz most a szerencsétlen leánnyal?

— Hogy mi? — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Ami a többiekkel, akiket tavaly ítéltek el...

1877-ben a Pravityelsztvennij Vesztnyik, a kormány hivatalos lapja már nem győzte közölni a politikai perekről szóló tudósításokat. Januárban huszonöten kerültek a vádlottak padjára azért, mert részt vettek a Kazanyi téri tüntetésben. Az „állami törvényekkel meghatározott kormányforma arcátlan tagadásával” vádolták őket. Szigorú ítéletet hoztak: tíz-tizenöt évi kényszermunkát és szibériai száműzetést. Alighogy befejeződött a per, már

jött a másik: tizenöt fiatal állítottak bíróság elé, férfiakat és nőket, „törvényellenes társaság szervezése és bűnös írásművek terjesztése” miatt. Őket még szigorúbban ítélték el. Októberben vizsgálta a bíróság 193 ember ügyét, akik „a nép közé mentek”; majdnem négy évig folyt ellenük a nyomozás, már ezalatt sok vádlott életét veszítette, megőrült vagy súlyosan megbetegedett az erődbörtönök borzalmas kazamatáiban.

— Olvasóink már megszokták az ilyen pereket — mondta Ilja Nyikolajevics —, és a lelkük mélyén beletörődtek. De azt hiszem, ez a pisztoly-lövés sokakat felráz. Emlékszel, mi következett Karakozov merénylete után? Ez az első lövés azóta...

Kopogtak.

— Tessék — állt meg Ilja Nyikolajevics a mondat közepén. Szása jelent meg az ajtóban. Az előbb jött haza az iskolából, arcát pirosra csípte a fagy, szempillája csupa zúzmara. Látszott a szemén, hogy nagyon izgatott.

— Papa! Szeretnék tőled kérdezni valami nagyon fontosat! Szabad?

— Természetesen. Beszélj.

— Mondd meg nekem, szabad megvesszőzni azokat, akik börtönben ülnek?

Ilja Nyikolajevics sejtette, miért kérdezi ezt a fia: tehát már hallott Vera Zaszulics merényletéről. Töprengett, hogyan fordítsa a beszélgetést, hogy ellenőrizhesse feltevését. Aztán csak belenézett a szemébe, és megkérdezte:

— Miért kérdezed?

— A felsősök azt mondják, hogy egy forradalmárnő rálőtt arra a tábornokra, aki a börtönben megvesszőztette a barátját. Azt mondják, kár, hogy csak megsebesítette, és nem ölte meg azt a hóhért!

— Hallod? — fordult Ilja Nyikolajevics a feleségéhez. — Hallod, mivel foglalkoznak a gyerekek a gimnáziumban? ... Ide figyelj, Szása! Senkinek sincs joga rálőni egy emberre. De aki valamennyire is becsüli önmagát, szégyenletes dolognak tartja megvesszőzni bárkit, de kivált egy foglyot. Érted?

— Igen, papa — válaszolta Szása komoran.

— Akkor eredj, csináld meg a leckéd.

Mikor kiment a szobából, Ilja Nyikolajevics, mintegy hangosan gondolkodva, beszélni kezdett:

— Nem tudom, mi lesz vele. Még csak tizenkét éves, de már felnőtt módjára ítél. És felnőtt az érdeklődése is. Emlékszel, mennyi kérdést tett fel tavaly, mikor ezek a politikai perek folytak? És milyen kérdéseket! Sokszor már nem is tudtam, mit válaszoljak. Hazudni nem tudok, a teljes igazságot pedig korai még megtudnia. Valószínűleg megérezte, hogy sok mindent elhallgattam, mert kevesebbet kérdezett. Ezzel szemben rávetette magát Csernisevskij, Dobroljubov, Nyekraszov és főleg Piszarjov műveire, amiből azt látom, hogy makacsul keresi a választ a mindannyiunkat foglalkoztató kérdésekre.

— De hiszen te magad adtad oda neki Nyekraszov verseit! Megengedted, hogy Csernisevskijt és a többieket olvassa — jegyezte meg Marija Alekszandrovna.

— Igazad van. Én oltottam bele ezeknek az íróknak a szeretetét. És örülök neki. Csak attól félek, hogy az a gyűlölet, amelyet íróink ültetnek el a lelkében, szélsőségekbe sodorhatja. Az efféle szélsőségekért pedig kegyetlenül megfizetnek a fiatal emberek . . .

— Remélem, ez nem következik be. Szása rendkívül nyugodt, kiegyensúlyozott, minden tettének mérlegeli a következményeit. Egy lépést sem tesz megfontolatlanul . . .

Közeledett Vera Zaszulics bírósági tárgyalása. Kétségtelen volt, hogy szigorú büntetéssel sújtják. Ha tiltott könyvek olvasásáért vagy terjesztéséért tizenöt évi kényszermunkát adtak, biztos, hogy a tábornok elleni merényletet nem ússza meg akasztófa nélkül. A tárgyalást március 31-re tűzték ki.

Szása azon a napon volt tizenkét éves, és már felnőttnek tartotta magát. Előfordult, hogy a szülei is úgy tanácskoztak vele, mintha felnőtt lenne. Mikor szóba került, hogy Vologyát beíratják a gimnáziumi előkészítőbe, kijelentette:

— Semmi keresnivalója ott. Vologya annyit tud, hogy már a tavasszal le tudna vizsgázni. Kár, hogy még kicsi . . .

Szása véleménye eldöntötte a kérdést: Vologyát nem küldték az előkészítőbe, otthon tanult a bátyja segítségével.

A Golosz április 2-től kezdve tudósított Vera Zaszulics peréről. Olyan sokat beszéltek erről a cikkről, hogy Ilja Nyikolajevics bement a Karamzin Könyvtárba, hogy elolvassa.

A tárgyalás leírása — a Zaszulics-ügyet a körzeti bíróságon tárgyalták, nyilvánosan, esküdtszék részvételével, ami merőben új volt — a szíve mélyéig megrendítette. Olyan hatással volt rá, mintha személyesen jelen lett volna a tárgyalóteremben. Hazavitte az újságot, hogy felolvassa a feleségének.

„A teremben mozdulni sem lehet — olvasta Ilja Nyikolajevics. — Látom a bírákat magas támlájú, piros székeikben, köztük Konyi urat, az új elnököt, s látom az esküdteket, akik mint mondják, zömmel hivatalnokok, alkalmazottak csupa »megbízható elem«. A bíróság mögött magas állású urak serege: a katonai és hivatalnoki egyenruhákban olyan sűrűn fénylenek a csillagok, mint a Tejút . . .

De hol van a vádlott? Fiatal, elég kellemes külsejű leány ül a vádlottak padján. Középtermetű, egyszerűen fésült haja barna. Szerény fekete ruhában van. Értelmes, sötét szeméből jóság sugárzik. Sápadt, lefogyott vonásain meglátszik a lelki gyötrelem és a testi nélkülözés. Azt mondják, ez a fiatal nő a vádlott. De milyen különös: minél tovább tart a tárgyalás, annál részletesebben és mélyebben bontakozik ki a bírósági dráma, s annál jobban háttérbe szorul a vádlott személye. Különös érzéki csalódás áldozata leszek, mintha nem a lány felett, hanem énefelettem, mindannyiunk felett, a társadalom felett ítélnének . . .

Csendesen, szerényen, a legkisebb tetszelgés nélkül beszél: Én nem akarom megölni, engem nem érdekelt semmi, csak azt akartam, hogy ne ma-

radjon megtorlatlanul, hogy végre felfigyeljenek, hogy egy kicsit nehezebb legyen ilyesmit újból elkövetni . . .

És a vádlók misztifikációi ismételten szertefoszlanak. Hiszek ennek a lánynak, mindenki hisz neki.

De vajon ki adott jogot éppen Vera Zaszulicsnak, miért éppen ő, s nem valaki más vállalta a megtorló szerepét? . . . Együttérzésre csak azok körében talált, akik hozzá hasonlóan börtönbe kerültek vagy száműzettek. Bogoljubov idegen volt, soha nem látta, nem ismerte. De közel állt hozzá szerencsétlenségével, a közös sors, a közös szenvedés folytán. Kétségbeesetten hordozta körül a tekintetét: megvédi-e, kiáll-e valaki a megtiport igazságért? De csak közönyt, szívtelenséget kapott válaszul. Nemcsak ifjúságát vették el, hanem a jobb jövőbe vetett halvány reményét is. Mi fogtuk és emeltük fel a kezét; jogunkban áll, hogy elítéljük tettéért?

Amikor az esküdtek kivonultak tanácskozni, egyáltalán nem látszott biztosnak, mi lesz az ítélet. A tapasztaltabbak azt jósolták, hogy elítélik. Telnek a nyomasztó órák. Siet mindenki vissza a terembe. A hallgatóság visszafafojtja lélegzetét. Lassan belépnek az esküdtek . . .”

Kint Szása diadalmas kiáltása hallatszott:

— Anya! Anya! A bíróság kimondta, hogy ártatlan!

— Igazán?! Jaj, de örülök neki!

— Rögtön szabadon engedték! A bíróság előtt várakozó tömeg a vállára emelte, úgy vitte el . . .

— Hallod? — tette le Ilja Nyikolajevics az újságot.

— Igen, hallom — mosolyodott el Marija Alekszandrovna.

13

Rég kicsöngettek már, de Pjatnyickij, a latintanár nem engedte ki a tanulókat az osztályból. Gúnyos mosollyal feleltette tovább Válja Umovot, aki már tíz perce izzadt a táblánál. Ha jól válaszolt, Pjatnyickij sárgás arcára keserű grimasz ült ki, ha rosszul, gúnyos mosoly.

— Ű-ügy . . . — szűrte a szót szuvas fogai közt, majd hosszú szünetet tartott, hatalmát fitogtatva, s epésen megkérdezte: — Saját maga tette ezt a felfedezést vagy netán kölcsönözte valakitől? Hm . . . Szerény hallgatásából ítélve, magának köszönheti az emberiség. Így van? Nagyszerű . . . Csak az a kár, tisztelt Umov úr, hogy felfedezésével kissé elkésett . . . Volkov! Segítene kiszámítani, hány évszázadot késett ez a felfedezés?

— Azt hiszem, már kicsöngettek — állt fel Volkov kelleetlenül.

— Köszönöm. És legyen szíves, fáradjon be velem az igazgatóhoz. Együttal beírok magának egy egyest az osztálykönyvbe. Ig-gen . . . Üljön le, Umov úr!

— Miért? Megcsináltam a fordítást . . .

— Rendben van. Hogy ne irigykedjen Volkovra, maga is megkapja az egyest. Viszontlátásra, uraim!

Mihelyt becsukódott Pjatnyickij mögött az ajtó, felháborodottan felbolydult az osztály.

— Püföljük el! Verjük meg!

— Füttyöljük ki!

— Csendesebben, fiúk! . . .

— Azt javaslom . . .

— Püföljük el! — kiabált túl mindenkit Volkov.

Akkora volt a lárma, hogy meg sem hallották, mikor jött be az osztályba a másik tanár. Eltelt az óra, még mindig nem higgadtak le. Amint kicsöngettek, újra azt kezdték tárgyalni, hogyan szégyenítsék meg a gyűlölt Pjatnyickijt. Hosszú vita után elhatározták, hogy a következő órán nem felelnek a kérdéseire. Nyugodtan és udvariasan hallgatnak.

Szása kitűnő latinos volt, még Pjatnyickij sem köthetett bele. Neki csak árthatott, ha megtagadja a feleletet, de a barátaival tartott, annyira gyűlölte a törtető, besúgó Pjatnyickijt.

A latintanár nagy élvezettel írta be az első egyeseket és ketteseket. De amikor már állt a fél osztály — az volt a szabály az óráján, hogy aki nem tudta a leckét, addig állt, amíg valaki nem felelt helyette —, s az újonnan kihívottak sem válaszoltak, megérezte, hogy a diákok rosszat forralnak. Ljedten nézett végig az osztályon.

— Tudja valaki a leckét?

Mindenki lehajtotta a fejét.

— Uljanov! — hívta ki Pjatnyickij, megfedkezve a gúnyolódásról.

Szása felállt, és lesütött szemmel kijelentette:

— Elnézést kérek, de . . . nem tudok felelni.

— Hogy?!

— Nem tudok felelni — ismételte meg Szása halkán, elszántan.

— Miért?

— Mert . . .

— Nem tudja a leckét?

— De tudom.

— Aha! Szóval fellázadtak?! Nagyszerű! Üljenek le! Álljanak fel! Felállni! Felállni! — üvöltözött toporzékolva, de a gimnazisták, győztes mosollyal az arcukon, ülve maradtak. Pjatnyickijnek nem volt más választása, mint az igazgatóhoz rohanni. Csakhogy Visnyevszkij, a pártfogója, már átadta a hivatalát Kerenszkijnek, akinek kisebb gondja is nagyobb volt a latintanárnál. Ő látva, hogy az új igazgató barátságtalanul viseltetik iránta, lehiggadt. A gimnazisták azonban nem. Azzal végződött az ügy, hogy Pjatnyickijnek távoznia kellett Szimbirszkből. De a lecke nem használt, Szaravban ugyanúgy folytatta, és a gimnazisták végül mégis elpáholták . . .

Miközben leszámoltak a forradalmárokkal, fokozódott a reakció a társadalmi élet valamennyi területén. Új szabályzatokat vezettek be a tanintézetekben, hogy megvédjék az ifjúságot a „forradalmi fertőzéstől”; a szabadgondolkodású tanárokat elbocsátották.

Karrieristák és jöttmentek özönlötték el a gimnáziumokat. Az állandósult rendőri nyomozások közepette éppen az ilyen emberek érezhették magukat elemükben: terrorizálták a tanulókat az órákon, szemmel tartották minden lépésüket a gimnáziumon kívül, de még attól sem riadtak vissza, hogy lázadó könyvek után kutassanak a tanulók táskájában.

Az „Osztályfőnöki utasítás” egyenest rendőri funkciókat írt elő a tanároknak. Nemcsak az oktatást tette kötelességükké, hanem azt is, hogy „a törvény és végrehajtói tiszteletére, az uralkodó iránti hűségre” neveljenek. Az utasításokban és rendelkezésekben minduntalan ismétlődött a fenyegető figyelmeztetés, hogy „az igazgatókkal és a tanfelügyelőkkel együtt az osztályfőnökök is felelősek lesznek, ha a rájuk bízott osztályban a tanulókra nézve káros, rossz szándékú emberek által sugallt eszmék hatását fedezi fel, vagy kivált ha maguk a fiatalok részt vesznek valamilyen bűnös cselekedetben, és ezt az iskola nem leplezi le idejekorán”.

Az osztályfőnökök kötelesek voltak elmenni a tanulók lakására, tudniuk kellett, ki kihez jár, kivel barátkozik, mit olvas a szabad idejében. S hogy a gimnazistáknak minél kevesebb legyen a szabad ideje, istentelenül sok latin és görög fordítást adtak fel nekik.

Az ilyen osztályfőnökről írta Apollon Korinfszkij költő, a szimbirszki gimnázium neveltje:

Mit ti nyújtottatok: rendszertől, leckétől

Agyunk kiégett, tompa lett . . .

Ó, mindent szívünkől meggyűlöltünk végül

És megvetettünk titeket . . .

Odáig fajult a helyzet, hogy a tanárok közt pszichopáták is akadtak. Szerdobov például addig „kutatta” az ósláv ábécében használt „jusz” hangot, amíg beleőrült. A fonetikaórákat mindig azzal kezdte, hogy felírta a táblára a „jusz” jelét, hátralépett, hogy gyönyörködjék benne, majd mit sem törődve azzal, hogy nem figyel rá senki, magyarázni kezdett:

— Ez a nagy „jusz”, ez pedig a kicsi. Mi a különbség közöttük? Nézzék meg figyelmesen a rajzolatukat, és azonnal látják, hogy ez itt egy nagy „jusz”, ez pedig kicsi . . .

E kijelentés után leroskadt az asztalra, kezébe temette az arcát, és öntudatlan állapotban volt 10—15 percig. A tanulók fütyültek, összevissza rohangáltak az osztályban, átugráltak a padokon, verekedtek — Szerdobov nem hallott semmit az egészből. Tizenöt perc múlva magához tért, zavaros tekintettel végignézett a felbolydult osztályon, a táblához lépett, és megismételte:

— Ez a nagy „jusz”, ez pedig a kicsi . . .

Így telt el az óra. Néha a csöngetést sem hallotta meg, s a fiúknak kellett magához téríteni. Azzal végződött az ügy, hogy egyenest az óráról szállították be az elmeogyógyintézetbe.

Legalább ilyen külön volt Steinhauer, a német tanár. A buzgó hivatal-

nok nyakában mindig ott lógott a rendjele, s nagy gyönyörűsége telt benne, ha kegyelmes úrnak titulálták, habár csak udvari tanácsos volt. Mindenkinél korábban jött és utolsónak távozott. Olyan erősen élt benne a hivatalnok-szellem, hogy még a nyári szünetben is mindennap bement, hátha az igazgatónak szüksége van rá. Összeállított egy unalmas és bárgyú tankönyvet „A német nyelv tanulásának gyakorlati útmutatója” címmel. A kor szellemében fogant útmutató ahelyett, hogy megkönnyítette volna, megnehezítette a nyelvtanulást: a tanügyi bizottság alkalmasint épp ezért tartotta jónak, amivel Steinhauser főnek-fának eldicsekedett. Oroszul rosszul beszélt, az órákon kiabált, összekeverte a szavakat.

— Lusta! Sorlatan! A cárné öfelségének nattyon tetszeni az én útmutató, pezzeg a te fejed lenni üres! Menj helyed! Ettyes. Nem tutsz semmi! Ettyes és még ety ettyes!

Negyedév végén összeadta az egyeseket, és — hármast adott.

Voltak a gimnáziumban okos, haladó gondolkodású tanárok is, de az igazgatóság egykettőre menesztette őket.

— Vologya, mit kérsz a kására?

— Amit Szása.

— Vologya, lemész a Volgához?

— Szása jön?

— Vologya, beleugrasz a kútba?

— Ha Szása . . . Mit is kérdeztél?

— Mit! . . . — csúfolta Olja mérgesen. — Igazán milyen vagy! Mást se tudsz, csak „amit Szása”. Nem játszok veled többet!

— Kérlek — jelentette ki Vologya nyugodtan. Szása csálhatatlan tekintély volt a szemében. Imádta a bátyját, és mindenben utánozta. Akármiről volt szó, mindig azt válaszolta: „Ahogy Szása akarja.” Anya és Olja, olykor még a papa is kinevette ezért, de mindez lepergett róla, és továbbra is úgy csinált mindent, ahogy Szása. Múltak az évek, és ez az utánzás tudatosodott: azt vette át a fivérétől, ami megfelelt saját jellemének és hajlamainak.

Az Uljanov családban párokban cseperedtek fel és barátkoztak a gyerekek: Anya és Szása, Vologya és Olja, Mitya és Manyása. A „kettősök” között jelentékeny korkülönbség is volt, ami megmutatkozott az érdeklődésükben is. Anya például Vologyánál hat, Mityánál tíz évvel volt idősebb. Szása és Vologya között négy év volt a különbség. A gyerekkorban ez nagyon sok, és Vologyának elég nehéz volt lépést tartani a bátyjával. Csupán rendkívüli tehetségének, szorgalmának és állhatatosságának köszönhette, hogy nem nagyon maradt el mögötte, szinte vele egyidőben tanult meg sakkozni, mohón falta a könyveket, amiket Szása a Karamzin Könyvtárból hazahordott, vitába szállt vele, s olykor nagyon eredetien vélekedett.

A jellemük különbözött: Szása csendes, nyugodt, mindig megfontolt, töprengő alkat, Vologya beszédes, lobbanékony és jókedélyű. Szása egyáltalán

nem tudott csípősen, ironikusan csúfolódni, Vologya azonban rendkívül találóan „kiszúrta” mások nevetséges jellemvonásait. De kristálytisztasága becsületességük, tudásszomjuk, munkaszeretetük és jellemsszilárdságuk azonos volt. Egyformán kitartón és makacsul tudtak a céljuk felé törni.

14

Uljanovék 1869 és 1878 között többször cseréltek lakást, hogy ilyen nagy családdal költözködni, mint Marija Alekszandrovna mondogatta, felér egy elemi csapással. Házat kellett volna venniük. A házaspár régóta álmódzott erről. De Ilja Nyikolajevics mindössze 73 rubel 50 kopeket keresett havonta, s egyéb jövedelmük nem volt. A család viszont egyre nagyobb lett. 1878. február 6-án kislányuk született, akit Marijának kereszteltek. Anya tandíja a leánygimnáziumban harminc rubel volt évente. Mivel Ilja Nyikolajevics a közoktatásügyi minisztérium tisztviselője volt, és a fiúgimnázium a minisztérium fennhatósága alá tartozott, Szása taníttatásáért nem fizettek tandíjat. Egy év múlva azonban gimnáziumba ment Olja és Vologya, s Oljáért fizetniük kellett. Marija Alekszandrovna nagyon nehezen tudott kijönni a csekély keresetből, de gyerekkorától fogva megszokta ezt a küszködést, hiszen az apja ugyanilyen nagy családot tartott el ugyancsak 73 rubelből, s úgy ügyeskedett, hogy lassan sikerült összerakosgatnia a vételárat. Tizenöt év alatt összegyűlt annyi, hogy kisebb kölcsönt felvéve, már gondolhattak a házvételre. Ilja Nyikolajevics sokáig kereste a megfelelőt, míg végül megállapodtak az egyiknél a Moszkvai utcában, melynek tágas udvara és kis kertje is volt.

1878 augusztusában költöztek az új házba. A nagyobb gyerekek — Anya, Szása és Vologya — külön szobát kaptak. Vologya szobája ugyan nem volt külön — ebből nyílt Szásáé —, de mégis a sajátja volt. A kicsik — Mitya és Manyása — Oljával kerültek egy szobába, s ebből nyílt Anyáé. A gyerekszobák az emeleten voltak. A földszinten rendezték be a papa dolgozószobáját és a kis szalont. Az ebédlő volt a legnagyobb, itt gyűlt össze a család. Az ebédlővel szemben nyílt Marija Alekszandrovna szobája, melyet csak egy spanyolfal választott el a folyosótól, ahonnan a gyerekszobába és a konyhába lehetett jutni. És volt még egy pici szobácska: ebben lakott a dada. A szűk és kényelmetlen lakások után ez a ház mesebeli palotának számított. Uljanovék alig tudtak betelni a házzal, az udvarral, a kerttel. Ráadásul egészen közel folyt a Szvjaga, ahová lejártak fürdeni.

Vologya itt, az új házban készült fel a gimnáziumi felvételre. Őt is Kallasnyikov tanította. Olja vele együtt készült a felvételre; nagyon kevés volt közöttük a korkülönbség, és jól megértették egymást, sok közös jellemvonásuk volt, élénkek, beszédeseek, mozgékonyak voltak. Vidáman csengő hangjuk egész nap betöltötte a házat. Olyan fogócskákat rendeztek, végig a szobákon és a lépcsőn, akkorákat kacagtak, hangoskodtak, hogy olykor Ilja Nyikolajevicsnek ki kellett jönnie a dolgozószobájából.

— Mi ez a lárma? Egy szót se halljak többet! — szólt rájuk szigorúan.

Ennyi rendszerint elég volt ahhoz, hogy elcsöndesedjenek. Néha mégis megtörtént, hogy sehogy sem fértek a bőrükbe. Ilja Nyikolajevics ilyenkor behívta magához valamelyiküket, hogy lekösse a figyelmét. Általában tállt számukra valamilyen érdekes elfoglaltságot, így a megbüntetett gyerek mindenről elfeledkezve nyugton maradt, nem zavarta őt a munkájában.

Vologya tartott egy kicsit a közelgő vizsgáktól, bár erről nem szólt senkinek. De egyre sűrűbben faggatta Szását a gimnáziumról. Márciusban olyan események zajlottak le ott, amelyek mindenkit lázba hoztak. Fjodor Mihajlovics Kerenszkij személyében új igazgatót kaptak. Végre elbocsátották Visnyevszkijt, akinek fennhatósága alatt a gorombaság, udvariatlanság, képmutatás és hajbókolás járta. Szása nagyon boldog volt, ezt látva, Vologya is örült. Anya viszont majdnem sírva fakadt, mert a leánygimnázium igazgatója továbbra is Visnyevszkij maradt. — Ne félj, nem tart már soká, tőletek is elküldik — ezzel vigasztalta Szása.

— Nézd, milyen verset kaptam a fiúktól Visnyevszkijről! Dmitrij Minajev írta. Mindenkit kicsúfol benne, még a kormányzót meg a püspököt is. Csak azt másoltam le, ami Ivan Vasziljevicsről szól. — Szása már-már felolvasta, de hirtelen Vologyára nézett, és becsukta a füzetet. — Majd később.

— Kimehetek, ha nem akarjátok, hogy halljam — jelentette ki Vologya sértődötten.

Anya és Szása szó nélkül egymásra nézett. Ez félreérthetetlenül azt jelentette: menj ki. Vologya sóhajtván távozott.

— Leírtam a püspökről szóló részt is — mondta Szása sűgva —, de Vologya előtt nem akartam elmondani. Tudod, milyen az emlékezet: egyszer hall valamit, és már fűjja. Hallgasd meg, mit ír a püspökről:

Szent püspök, nevedet dicsérem:
Igazság-osztó kézjegyed
Avatás előtti miséden
A sekrestyés ismerte meg.

— Add ide, Szása, lemásolom, és holnap megmutatom a lányoknak.

— Nesze. De vigyázz, nehogy Ivan Vasziljevics kezébe kerüljön, mert akkor végünk van!

— Mit képzelsz? Csak felolvasom, de nem engedem lemásolni. Vagy még jobb, ha megtanulom kívülről és elmondom. Jaj, mikor szabadulunk meg végre ettől az alaktól? Látni se bírom azt a buta képét!

Anyának nem kellett sokáig várnia. Egy díszebéden, ahol megjelent mindenki, a kormányzótól kezdve a püspökig, a rajztanár, aki neheztelt Visnyevszkijre, mert az megsértette, engedélyt kért, hogy pohárköszöntőt mondjon. Bár már jócskán felöntött a garatra, nem utasították vissza. Felemelte poharát, ám főnökei tömjénezése helyett egyszerre kiabálni kezdett:

— Ivan Vasziljevics pedig lopott, lopott, lopott! . . .

Mint derült égből villámcsapás, úgy hatott a vád, s Visnyevszkij nem tudta tisztázni magát. Kénytelen volt távozni a leánygimnáziumból is.

Március végén nagyon változékony, hol meleg, hol hideg volt az idő. Ilja Nyikolajevics vékony kabátban ment el hazulról és meghűlt. Az orvos néhány napra ágyba parancsolta. A barátai, tudván, hogy rosszul érzi magát, nem háborgatták. Csak Vologya keresztapja, Arszenyij Fjodorovics Belokriszenko kereste fel esténként egy sakkpartira. Március 31-én ünnepelték Szása születésnapját. Ilja Nyikolajevics felkelt, hogy asztalhoz üljön családjá körében. Utána megint rosszabbul lett. Április 2-án Szása váratlanul hazaszaladt a gimnáziumból, és kabátostul berontott az apjához.

— Hallottad, mi újság? — kérdezte lihegve.

— Nem hallottam semmit.

— Rálöttek a cárra!

— A cárra? — könyökölt fel Ilja Nyikolajevics meglepetten. — Kitől hallottad?

— Mindenki erről beszél a gimnáziumban!

— No és?

— Ennyi az egész. Rálöttek, és a cár elszaladt.

— Él?

— Igen. Elszaladt. A merénylőt elfogták.

— Figyelj ide, Szása. Amíg rajtad a kabát, szaladj át Arszenyij Fjodorovicshoz, kérd meg, hogy jöjjön el egy percre!

Szása elrohant, Ilja Nyikolajevics pedig megkopogtatta a falat, mert halotta, hogy felesége az ebédlőben varrogat. Marija Alekszandrovna bejött hozzá. Férje izgatottságát látva aggódva kérdezte:

— Rosszul vagy?

— Már sokkal jobban érzem magam. Tudod, milyen hírrel jött haza Szása?

— Nem. Még nem találkoztam vele.

— Megint rálőtt valaki a cárra. Persze, mindenre számíthattunk azután, hogy a terroristák megölték Mezencev csendőrfőnököt. De mégsem tudom elhinni. Hiszen az uralkodót mindig őrzik. Mi az, hogy őrzik! Valaki valószínűleg nagyon szeretné, ha a trónörökös mielőbb trónra kerülne. Én azonban kétszer láttam, és nagyon nyomasztóan hatott rám. Úgy hírlik, nagyon gyengén készítették fel az uralkodásra, mert az elhunyt Miklósrá fordították minden figyelmüket. Márpedig ha egy olyan cár sem tudja megvédeni magát a merényletek ellen, mint Alekszandr Nyikolajevics, mit tesz majd a fia? Egyáltalán, nagyon furcsa az egész. Mert ha nehezen is, de győztesen kerültünk ki a török háborúból... Mellesleg, úgy hallottam, nagyon készülnek a városban a kalugai ezred ünnepélyes fogadtatására, amelyik Lovcsejnél és Plevnánál harcolt. Ennek ellenére nemhogy elcsitulna a harc a terroristák és a kormány között, egyre nagyobb arányú lesz. Az isten tudja, mivel végződik mindez...

Megérkezett Arszenyij Fjodorovics, s részletesebben beszámolt a történetről. Bizonyos Szolovjov lőtt a cárra.

— Állítólag öt lövést adott le. És valóban csak az isteni gondviselés mentette meg az uralkodót. Elgondolni is szörnyű, mi történt volna, ha megöli az a gonosztevő!

— Nehéz időket élünk — sóhajtott Ilja Nyikolajevics.

— Mikor lesz már vége ennek a rémálomnak? Hány éve tart a terror, mégsem tapasztaljuk, hogy radikális intézkedéseket hoztak volna ellene. Mindenütt csak arról beszélnek, hogy a lázadás hihetetlen méreteket öltött, és hogy itt már csak az akasztófa segíthet...

— Miért, hát nem hoztak elég halálos ítéletet? — vetette ellene Ilja Nyikolajevics. — Kevés fiatalember halt meg a börtönökben már a tárgyalás előtt? Nem senyvednek elegen a börtönökben és kényszermunkán? Ráadásul bűnösök és ártatlanok egyaránt. Emlékezzen, mi készítette rá Vera Zaszulicsot, hogy Trepov tábornokra lőjön! Hogy megbosszulja Bogoljubovot, hogy megmutassa: az erőszak nem marad megbosszulatlanul. És mire vezetett ez a végzetes merénylet? A kormány felakasztja a terroristákat, a terroristák pedig merényletet követnek el a hatalom képviselői ellen. Most pedig kezét emeltek az uralkodóra is...

— Maga szerint nem kell üldözni a nihilistákat? Hagyni kell, hogy azt tegyék, ami eszükbe jut? — kérdezte Belokriszenko haragosan. — Ezt akarja?

— Arszenyij Fjodorovics! Ön komolyan azt hiszi, hogy ezek a gyerekek, akik brosrúakkal járnak-kelnek a nép között, képesek olyan lázadást szítani, mint amilyen Pugacsové volt?

— Azt aligha.

— Na látja. És kérdem én: miért félnek tőlük mégis annyira? Miért büntették meg olyan szigorúan ezeket a fiatalokat? Emlékezzék: maga a bíróság az ítélet enyhítését kérte az uralkodótól! Mezencev azonban kitartott a legszigorúbb büntetés mellett. De még azokat is, akiket a bíróság felmentett, adminisztratív úton száműzette! Emlékszik, milyen felháborodást váltott ez ki? És amikor a terroristák megölték Mezencevet, egyetlen ember sem sajnálta. Lehet, hogy a tanár beszél belőlem, és a véleményem nem alkalmazható az egész társadalomra, csak az iskolára — folytatta Ilja Nyikolajevics kis szünet után —, de a tanító gyűlölete és kegyetlensége mindig gyűlöletet és kegyetlenséget vált ki a tanulókból. És az a tanár, aki nem elég okos, hogy idejekorán erőt vegyen magán, rendszerint nagyon szomorúan végzi.

Ilja Nyikolajevics fáradozásai folytán 1880 októberében megnyílt Szimbirszkben az elemi leányiskola. Vera Vasziljevna Kaskadamovának tanítónői állást ajánlott fel.

— Uljanov szigorú és igényes főnök — mondták Kaskadamovának az ismerősei. — Nehéz a kedvére tenni. Erejét nem kímélve dolgozik, és

másokkal szemben sem elnéző. Bár ami azt illeti, meg is tudja védeni a tanítóit. Persze, akiket méltányol. De a becsülését keveseknek sikerül kivívni. Majd meglátja, csak kezdjen el dolgozni!...

Kaskadamova a hallottak után szorongó szívvel kereste fel Ilja Nyikolajevicsot. Mielőtt kinyitotta volna a kertajtót, percekig álldogált az élénkzöld tetejű ház előtt, melynek ablakaiban virágok nyíltak. Az udvaron egyszerűen öltözött, barátságos arcú asszony fogadta. Kedves mosollyal megkérdezte:

— Ilja Nyikolajevicshez jött?

— Igen.

— Akkor jöjjön, bekísérem.

— Talán nem ér rá... akkor inkább később...

— Ugyan, dehogy, már várja önt.

— Vár? — ijedt meg Vera Vasziljevna. — Régóta?

— Nem, dehogy. Az imént jött meg. Parancsoljon — vezette be a látogatót a szalonba. — Azonnal szólok neki. — Marija Alekszandrovna könnyed léptekkel az ajtóhoz ment, halkan kopogott. — Ilja! Téged keresnek.

— Tessék! — válaszolt bentről egy mély hang, majd feltűnt az ajtóban Ilja Nyikolajevics. — Parancsoljon, Vera Vasziljevna!

Kaskadamova a férfi szemöldöke közt húzódó szigorú ráncra meredt, s tekintete találkozott a barna szempár fürkésző pillantásával. Egészen elbátortalanodott. Ilja Nyikolajevics hivatalos kimértséggel kezdte vele a beszélgetést, ahogy ismerősei előre jelezték. Vera Vasziljevna a fekete bőrfotelban ülve úgy érezte magát, mint a sarokba állított diáklány. Az első, általánosságok körül mozgó kérdések után Ilja Nyikolajevics aziránt érdeklődött, milyen pedagógiai könyveket olvasott. Megnevezett néhány művet, de látta Ilja Nyikolajevics arcán, hogy kevésnek találja. Nem tett neki szemrehányást, csak a beszélgetés végeztével jegyezte meg:

— Óriási a tanító felelőssége, s ez szüntelen, kitartó tanulást kíván.

— Értem... Félek, hogy kevés lesz a tudásom és az erőm... — rebegte Vera Vasziljevna. — Úgy érzem, nagyon felkészületlen vagyok erre a munkára...

— Dolgozzon és tanuljon — tanácsolta Ilja Nyikolajevics. — Ami pedig a nehézségeket illeti — nézett jóindulatú mosollyal a szemébe: — mondja, kinek nincsenek gondjai?

A beszélgetés hosszúra nyúlt. Vera Vasziljevna megnyugodva távozott: már örült, hogy együtt fog dolgozni Uljanovval. Ilja Nyikolajevics valahogy észrevétlenül meggyőzte, milyen érdekes munkája lesz, és különben sincs a földön nemesebb feladat a tanító munkájánál. Az első hónapokban majdnem mindennap benézett az óráira. Jelenléte egyáltalán nem volt zavaró, mert nem felettesként ellenőrizte, hanem mint egy idősebb kolléga, segítette. Végighallgatta az órát, és megmondta, mikor járt el helyesen, mikor hibázott. De ilyenkor sem volt bántó: a hibák mérlegelésére, a jobb megoldások keresésére készítetett.

Vera Vasziljevna úgy megszokta a tanácsait, hogy ha néhány napig nem mutatkozott, felkereste magától. Sokszor jelentéktelen kérdésekkel háborgatta, Ilja Nyikolajevics azonban mindig türelmesen meghallgatta, még ha olykor visszaélt is az idejével. Mikor megjelent Jevtusevszkij tan-könyve, Vera Vasziljevna jött, hogy megbeszélje vele, amit olvasás köz-ben érthetetlennek vagy vitathatónak tartott. Ha érdekesebb cikket olva-sott az újságban, máris megjelent, tudván, hogy Ilja Nyikolajevics is elolvasta, és biztos sokkal jobban ért az író által felvetett kérdésekhez.

Órákig beszélgettek Ilja Nyikolajevics kényelmes dolgozószobájában. Azután kinyílt az ajtó, és a kedvesen mosolygó Marija Alekszandrovna megkérdezte:

— Mikor fejezitek be, Ilja?

— Mindjárt.

— A szamovár az asztalon van már.

— Remek! Egy pillanat, és jövünk...

Az volt a szabály, hogy a dolgozószobán kívül nincs helye hivatalos beszélgetésnek. Vera Vasziljevna hiába szabadkozott, a családdal kellett teáznia. Az ebédlőben, ahol rendszerint összejött a család, mintha kicse-rélték volna Ilja Nyikolajevicsot: tréfálkozott, kedélyesen nevetgélt, is-kolai anekdotákat mesélt. Rengeteg történetet tudott. Észrevette, hogy legnagyobb fia nem ült asztalhoz.

— Szása hol van?

— A laboratóriumában — jelentette Vologya. — Bezárkózott és kísér-letezik.

— Úgy füstöl az ablaka, mint egy kémény — tette hozzá Olja.

— Valóságos alkimista — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics jóindulatú mosollyal. — De amennyire a kémiát ismerem, a tea egyetlen kísérletnek sem árt. Ki hívja le?

— Én! Én! — kiáltotta egyszerre Vologya és Olja, s versenyt futva ro-hantak az emeletre Szásáért. Dübörögve csörtettek fel a lépcsőn, majd kopogtak az ajtón. Egy perc múlva kézen fogva vonszolták magukkal imádott bátyjukat. Szása félszegen meghajolt Vera Vasziljevna előtt. Ilja Nyikolajevics kedvesen évődött tudományos szenvedélyén. Szása szótla-nul hallgatta, egyszer-egyszer büntudatosan elmosolyodott. Alig vett részt az általános társalgásban. Töprengő, komoly arca elárulta, hogy gondo-latai a félbeszakított munkán járnak.

— Remélem, hamarosan sikerül aranyat csinálnod — jegyezte meg Ilja Nyikolajevics.

— Hamarosan — felelte Szása derűsen, apja hangsúlyával.

— Mennyire számíthatunk?

— Három pudra.

— Hohó! — örvendezett Mitya, aki a beszélgetést komolyan vette. — Mit kezdesz vele?

— Két püddal a koldusoknak adok, a harmadikat te kapod meg.

— Én? Egy pud aranyat? — pislogott Mitya meglepetten. — Viccelsz? Fel se tudom emelni!

Az utolsó mondat oly mulatságosan hangzott, hogy mindenből kitört a nevetés. Szása kihasználta a derűs pillanatot, és felállt.

— Bocsássatok meg, mennem kell... Köszönöm a teát, mama!

— Légy szíves, ne ülj egész nap a szobádban. Nagyon keveset vagy a friss levegőn, biztos azért nincs étvágyad.

— Nagyon jó étvágyam van — nézett Szása kedvesen az anyja szemébe.

Marija Alekszandrovná sóhajtott, Szása pedig mosolyogva kiment.

— Hagyd csak — nyugtatta meg Ilja Nyikolajevics a feleségét. — Majd nyáron megjön az étvágya. Kokuskinóban remek a levegő...

16

Kora tavasztól kezdve készülődtek Kokuskinóba: előkerültek a horgászbotok, a kosarak, növénygyűjtők és a többi, megannyi falun nélkülözhetetlen holmi. Mindenki terveket szőtt a nyárra. Ahogy közeledett az indulás ideje, egyre lassabban múltak a napok, s egyre izgatottabbak voltak. Szása és Anya végre levizsgázott, becsomagoltak és útrakeltek. A nagyobbak hangos jókedvvel, sugárzó arccal szaladtak fel a hajóhídon. Kazanyig gőzösön utaztak, onnan már csak egy macskaugrásra volt Kokuskinó.

A gyerekek jókedve Ilja Nyikolajevicsra is átragadt. Mintha az ifjúságába utazott volna vissza, olyannak tetszett Kazany felé a volgai hajózás. Diákkorában nagyon szeretett utazni. Annyi mindent akart látni, de nem volt rá pénze, s így csak Asztrahanyig jutott el. Vajon hazajut-e még egyszer? Április 12-én meghalt Vaszilij bátyja, Marija nővérét tavaly temették el. Már csak Fedoszja éldegélt a szülői házban...

Marija Alekszandrovná is boldogan utazott Kokuskinóba. Mióta férjhez ment, folyton városban laktak, mégsem tudta megszokni a zártságot, egyre vágyódott a szabadabb falusi élet után. Mindig megkönnyebbült sóhajjal hagyta ott Szimbirszkét, ahol nyáron porfelhők gomolyogtak az utcákon. A városban magányosnak érezte magát, Kokuskinóba viszont eljöttek a nővérei is, akiknek kiönthette a szívét. De legjobban a gyerekek miatt örült a falusi nyaralásnak. A friss levegő jót tett nekik, lesülve, megerősödve tértek vissza a városba.

Kazanyban Anna nővérénél szálltak meg. Kicsit pihentek a hajóút után, majd Ilja Nyikolajevics lovakat szerzett, felrakták a csomagokat, s nagy nehezen elhelyezkedtek. Vologya mindenkit megelőzve felült a bakra a kocsis mellé, s nagyokat nevetve tréfálkozott:

— Mondja, Jefim bácsi, ha volna ostor, elindulnának a lovak?

— Megteszi a zab is — fontoskodott a kocsis tubákolva.

— És mondja, Jefim bácsi, miért tubákol?

— Hát... ha... ha... haptic! Azt mondják, a tubák tisztítja az agyat.

— Hallod, Szása? — Vologya csillogó szemmel fordult hátra a bátyja felé. — A tüsszentés tisztítja az agyat!

Attól fogva, ha valaki butaságot mondott, nyomban rávágta: „Tüsszents egyet!”, ami azt jelentette: tisztítsd meg az agyad. Az élénk, jókedvű Vologya úgy érezte magát az utazás zürzavarában, mint hal a vízben. Nevetése, tréfálgatása, csintalankodása a többiekre is átragadt. A szekér meg sem állt, máris leugrott, és futott az elébük igyekvő unokanővérehez. Kezét a hasára szorította, és jajgatni kezdett:

— Jaj, Anyuta! Beteg vagyok, gyógyíts meg! . . .

— Mid fáj? — kérdezte csúfondáros mosollyal a fiatal orvosnő, elérve a tréfálgatást.

— Soha nem tudok jóllakni! Akármennyit eszem, mindig éhes vagyok!

— Menj be a konyhába — tanácsolta Anyuta, nevetésével küszködve —, vágj egy szelet kenyeret, sózd meg, és edd meg.

— Próbáltam, de nem segít.

— Próbáld meg újból, majd használ.

— Köszönöm, doktornő — hajolt meg Vologya, ahogy a parasztok szoktak. — Adjon az isten jó egészséget . . .

— Micsoda kópé! Hapci! — törölgette a tubákolástól könnyes szemét Jefim bácsi.

Szásának nem volt pihenés, ha tétlenül ütötte agyon az időt. Megszabadulva a klasszikus nyelvektől, belemerült kedvenc tudományába, a természettanba. Szigorú terv szerint olvasott. Magával hozta Kokuskinóba a könyveit, korán kelt, és minden reggel tanult — ebből nem engedett. Az olvasottakat kísérletekkel egészítette ki: békákat preparált, különböző rovarokat gyűjtött és vizsgált meg a mikroszkóp alatt. Mindezt olyan komolyan, olyan szenvedélyesen csinálta, hogy senki sem merte kinevetni. Sőt állandóan kérdezzgették, és ámultak, milyen sok érdekes dolgot tud.

— Valóságos professzor — mondta Ilja Nyikolajevics némi büszkeséggel. — Nyáron azért többet kell pihenni, Szása.

— De hiszen magad mondtad, hogy a kedvvel végzett munka a legjobb pihenés!

— Ez igaz. De mindennek van határa. Ma például hánykor keltél fel?

— Négykor. De rájöttem, hogy korábban is felkelhetnék. Olyan jó csönd van, csak a kakukk szól. Olyankor valahogy megfoghatóbbak a természet titkai . . .

Fia sápadt arcát, nagy fekete szemét nézve — melyet mintha valami belső tűz világított volna meg: a valami iránt elkötelezettek fanatikus odaadásának tüze —, egyre növekvő hittel gondolt arra, hogy Szásának minden adottsága megvan ahhoz, hogy tudós legyen belőle. De hát ő is erről álmodozott: élt-halt a fizikáért, és talán . . . A zseniális Lobacsevszkij akárki mást is megbízhatott volna a meteorológiai megfigyeléssel, mégis őt választotta, amikor Penzába ment. Bizony, lehetett volna tudós belőle is, de hát nem sikerült . . . Szása talán megkapja rá a lehetőséget. Apjának keserves

robotolása, Vaszilij bátyja önfeláldozása és az ő nehéz, nagyon nehéz munkája — e három nemzedék önfeláldozása talán megadja Szásának a lehetőséget...

Jefim bácsi, valahányszor Kokuskinóba értek, nem mulasztotta el megjegyezni:

— Elnézem ezt a maguk falucskáját, és az jár a fejemben: micsoda kis porfészek, mégis olyan vidám. Már meg visszafordulni se akarózik az embernek. Istenemre, színigazat mondok!

Kokuskinó valóban festői falucska volt. Magasan a parton épült, alatta folydogált az Useny. A vízmosta meredélyen állt a régi-régi ház a nagy kert közepén. A malom és a ház közötti zavaros vizű tavacska: Szása kísérleti békáinak szállítója. A tó is, az épületek is elég elhanyagolt állapotban voltak. A házban füstöltek a kályhák, a tető beázott, vödörrel-lavórokkal rohantak felfogni a vizet, valahányszor vihar vonult el felettük. A fürdőházi kó korhadt deszkái eltöredezték, a lyukas csónak egykettőre elsüllyedt. Omladozott, korhadozott minden; nem volt pénz a javításra. De ezekkel a kényelmetlenségekkel a kutya se törődött: a kristálytisza folyócska magas partján mint egy sziget rejtőzött a „vidám falucska” a végeláthatatlan sztyepp közepén, nappal pacsirta zengett a mélykék égen, a holdas éjjelen csalogányok énekeltek. Szása szentül hitte, nincs szebb hely a földön. Ha bárki dicsérni mert más vidéket, féltékenyen közbeszólt:

— Ott talán jobb, mint nálunk Kokuskinóban?

A falusiak eljártak a sűrű erdőbe gyümölcsöt, gombát szedni. Szása lemaradt a társaságtól, ha túlságosan sokan indultak neki: nem szerette a lármát. Még a séták alatt is szenvedélyének élt: hol növényeket gyűjtött, hol különféle madártojásokat. De ő is elfeledte a könyveket, ha a nagyobb gyerekek a papa társaságában vágtak neki az erdőnek, mert ővele mindig érdekes volt a kirándulás. Ilyenkor diáknótákat énekelt. Volt köztük egy, amelyik kiváltképp tetszett Szásának, amikor már messze jártak a falutól, mindjárt kérlelni kezdte:

— Papa, énekeljük el azt, hogy: „Két testvér vagyunk igazán...”!

Apja rázendített kicsit rekedt hangján, Szása pedig teli torokból, olykor hamisan énekelt vele:

Két testvér vagyunk igazán.
Hiszünk az engesztelésben.
A gyűlölet sírig tart ébren,
Ha korbács csattog a hazán.

A régvárt óra egyszer üt:
Fölbrednek az alvó népek —
A szabadságért hadba lépnek
S ott vonulunk mi is velük.

Szállt a hangja, s érezte, hogy szíve szaporábban dobog. Aztán újra kérte, hogy énekeljen még, és Ilja Nyikolajevics szívesen engedett. Szása ezért még jobban szerette, s büszke volt rá, mindenben hasonlítani akart hozzá. Ahogy nőtt, úgy lett mind erősebb a lelki kötődés apa és fiú között.

Bármilyen korán kelt Szása, Karpij bácsi már kint van a vízen. Csónakja nem látszik, ezért úgy tűnik, mintha nem is evezne, hanem lassan járna a vízen. Ezt a benyomást még csak fokozza Karpij prófétakülseje: hosszú, hullámos haja, mely barázdák szántotta boltozatos homloka, mélabús tekintete, amely örökké a bizonytalan messzeségbe réved. Inkább apostolra hasonlít, mint falusi halászra

Szása óvatosan leereszkedik a vízmosta parton a folyóhoz. Beszélgetni szeretne a filozófusra emlékeztető halással, de az elevez mellette, nem veszi észre. Váratlanul egy gondolat keríti hatalmába: mennyi a hasonlóság e különös ember élete és kísérteties ködjárása között. Miért? — ötlük fel benne. Miért ítéltetett ez a költői lelkületű, mélyen gondolkodó, érzékeny ember ilyen szánalmas vergődésre?

Karpij a szomszédos faluban lakik. Vadászni jár, olykor idénymunkát vállal valahol, és dűledező kunyhója gyakran marad gazdátlanul. Az elárvult kunyhónak már-már az ablaka sem látszott ki az elburjánzott gaz közül, s ez minden szónál ékeesebben beszélt lakójának sanyarú életéről. Szásának nagyon tetszett Karpij, sűrűn felkereste, eleinte az apjával, később már egyedül is. Mindenről el lehetett beszélgetni vele. Tömeges történetet tudott, és nagyon szívesen mesélt, Szása valósággal itta a szavait. Karpij gazdagon fűszerezte mondanivalóját szólásmondásokkal, de korántsem öncélúan: olyan gondolatokat rejtett el bennük, amelyeket aligha mondhatott volna ki nyíltan. Még arra a mindennapi kérdésre is, hogy s mint van, kedvesen évődő mosollyal válaszolt:

— Csak úgy, bizonytalanul, mint a kutya vacsorája.

Ha a vadászaton vagy a halászaton melléje szegődött a szerencse, mindig megjelent Kokuskinóban a zsákmányával. Garasokért adta a halat, vadat, s rettentő zavarba jött, ha Ilja Nyikolajevics többet tukmált rá.

— Minek ad ennyit? — toporgott félszegen a küszöbön. — Csak amenynyi a puskaforra kell, mert azt vásárolnom kell . . . Eh! — Majd látva, hogy lehetetlen visszautasítania, eltette a pénzt, és filozofikusan hozzátette: — Minden bajnak a pénz az oka.

Karpij nem annyira az üzlet kedvéért jelent meg Kokuskinóban, sokkal inkább vágyott egy kis beszélgetésre ezekkel a jószívű emberekkel. Ilja Nyikolajevics rendszerint betessékelt a halászt a szobájába, és sokáig beszélgettek. Karpij hosszú, nélkülözésekkel teli életet élt le. Szabadságszerető ember lévén, nem tűrte a rabigát, többször megszökött a földesúrtól, de mindig elfogták, visszavitték, kegyetlenül megvesszőzték, és kényszerítet-

ték, hogy tovább húzza a gyötrelmes jármot. Szása felháborodott Karpij története hallatán, felforrt tőle a vére.

— Most meg... tudja, mi a változás? — lázongott Karpij. — Akkor rézgarasokért eladták az embert, most meg ugyanannyiért megvásárolják. Akárhogy forgatjuk, így is, úgy is elvisz az ördög. Micsoda erő megy veszendőbe!... Az embernek szabadság kell, csak akkor töltheti be a küldetését, amiért megszületett isten világára. Nálunk pedig hogy van? Az egyik kap, a másiktól elveszik, a harmadiknak minden tilos. De van még ennél is rosszabb — tette hozzá, a foglyokra célozva. — Nálunk mindenhez engedély kell, mintha a hivatal volna a bölcsesség netovábbja. Pedig az engedélytől se szabad, se bátor nem lesz az ember. Én nagyon megértek mindenkit, aki a szabadságot az életénél is többre tartja.

Szása gyermekkorától vonzódott a természethez. Most megtanult bánni a csónakkal, s naphosszat a vízen volt. Anya megkérte egyszer, vigye őt is magával. Szása nem utasította vissza. Mikor reggel elindultak, meleg, derűs volt az idő. Délelőtt még melegebb lett, dél tájban azonban feltámadt a szél, az ég beborult, és megeredt az eső. Anya nem hozott se köpenyt, se ernyőt. Kokuskinótól jó messze voltak; Szása féltette Anyát a meghűléstől.

— Kikötünk Tatarszkban, és bemegyünk Karpijhoz — ajánlotta. — Mit szólsz hozzá?

— Gyerünk — helyeselt Anya. — Már régóta szeretném látni, hogy él. Mikor tegnap elment tőlünk, azt mondta a papa, hogy igazi költő és filozófus. Ez itt a kunyhója? Furcsa... Habár épp ilyennek képzeltem el...

— Nahát, micsoda vendégeket vetett be hozzám a vihar! — kiáltott fel Karpij. — Mint a mesében: „Tűzkirály meg Vízkirálynő elküldte egyszer a Földanyához lányait, a Vízcepp kisasszonyokat. És ők csodaszép virágokká változtak...” Ó, hogy köhög a kisasszony! Üljön közelebb a tűzhöz — biztatta Karpij, átengedve Anyának az egyetlen széket. — Az előbb tértem haza, éppen elkészült a halászlé. Sügərből és harcsából főztem. Érzik az illatát? Máris!...

Tányérja nem volt, az egyetlen agyagkorsóba merte ki Anyának és Szásának a halászlét, ő meg a bogrács mellé ült.

Anya ruhája átázott, reszketett a hidegtől, s a forró levest rendkívül ízletesnek találta.

— Ahogy így elnézem magukat, eszembe jut valami — szólalt meg Karpij. — Régen történt, de mintha ma lett volna. A kazanyi vásáron voltunk apámmal, még Miklós cár idejében. Visszafelé jövet utolért minket is az eső, s ugyanígy megáztunk. Betértünk az egyik ismerős paraszthoz. Ahogy beléptünk a házba, mit látunk? Mozdulni se lehet, annyi a gyerek, és mindegyiken katonazubbony. Ázottak, sárosak. Nem oroszok, azt mindjárt láttuk rajtuk. „Hol szedted őket, Matvej?” — kérdi az apám. Ő meg csak legyintett. Kiderült, hogy Szibériába viszik őket valami munkára. Erőszakkal hurcolták el mindet a szüleitől. Bejön a kísérő katona, kétszersültet hoz a gyerekeknek. Azok elveszik a száraz komiszkenyeret, hát látom, uramisten, a legtöbbnek annyi ereje sincs már, hogy beleharapjon. „Milyen halálos vé-

tek miatt sújtják ilyen büntetéssel őket?” — kérdem a katonától. „Annak csak az urak a megmondhatói.” „De hiszen odavesznek!” — így apám. „Úgy valahogy — válaszol a katona —, a felét már eltemettük, pedig hol van még az út vége...”

Karpijt feldúlta a borzalmas emlék, felpattant s járkálni kezdett a szűk szobácskában, egyik saroktól a másikig. Amikor újból megszólalt, fájdalom helyett gyűlöletből izzott a hangja.

— Meg se melegekedhettek, el se rághatták a kétszersültet szegény kis mártírok, valaki megverte az ablakot, és ordítózva hívta őket. Szegények, a kétszersültet szorongatva, egyenest a halálba indultak a szemerkélő esőben és járhatatlan sárban. Már a falu határában az árokba fordult az egyik, úgy kapálózott benne, mint a vak kismacska. Apám rohant, hogy kiemelje. Akkor elesett a másik, a harmadik...

Ánya némán törölgette könnyeit, Szása összeszorította a száját, és kibámult az esőverte ablakon. Szása úgy érezte, a halott gyerek-vértanúk könnyei csorognak a szeme előtt, meg azokéi, akik most sínylődnek a börtönökben, akik bilincüket csörgetve vánszorognak a messzi Szibériába. Valahol arrafelé, a havas Viljuszokban senyved, élve eltemetve, legkedvesebb írója, Csernisevskij. *Mit tegyünk?* című regényét egyetlen éjszaka alatt olvasta el, és sehogy sem értette, miért tartják lázító műnek a cár hivatalnokai ezt a bölcs és nemes gondolatokat tartalmazó regényt. Hiszen minden sorát, minden szavát az orosz nép forró szeretete hatja át.

A vihar elvonult az erdő fölött, kisütött a nap, az esőcseppek szikrázni kezdtek az ablaküvegen. Túl a folyón felfénylett a szivárvány óriási patkója. Olyan ragyogás ömlött el a fűszálakon, bokrokon, fákon, hogy belesajdult a szem.

— Milyen gyönyörű! — tört ki Karpiból, és nagyot sóhajtott. — Menynyire szeretem! A vihart meg a szivárványt... Elnézem a Teremtő pompás művét, és itt bent — szorította kezét hatalmas mellkasára — úgy elszorul valami, hogy ki sem tudom mondani. Nézzenek be megint, ha erre járnak.

— Köszönjük — válaszolt Szása, és kezet szorított Karpijjal.

Gondolataiba merülve hallgatott egész úton. Már kikötöttek Kokuskinóban, amikor megszólalt:

— Micsoda ember!

— Csodálatos! — lelkendezett Ánya. Alig várta már, hogy elmondhassa véleményét. — Egyszerre úgy megszerettem! Milyen kár, hogy ilyen keserves az élete...

— De miért? — kiáltott fel élesen Szása, ami egyáltalán nem volt jellemző rá. — Ki a bűnös? Ki veti börtönbe a legbátrabb embereket? Ki hajtja őket Szibériába? Tudod, ki? A cár! Nemhiába lőnek rá!

— Szása! — kiáltott fel Ánya meglepetten.

— Úgy van, nemhiába — ismételte meg Szása immár higgadtan, de elszánt hangon, mintegy hangsúlyozva, hogy ezek nem üres szavak, melyek meggondolatlanul csúsztak ki a száján, ez mélységes meggyőződése...

Aznap bent maradt a gimnáziumban, barátainak segített a latin feladatot elkészíteni. Szédültek már, annyit fordítottak. Utána az egész társaság lement a Volgára felfrissülni; a levegőben már érződött a tavasz lehelete. Szása nem tartott velük, sietett haza, egy érdekes vegyi kísérletet akart befejezni. Sorozatos kudarc után végre sikerült előállítania olyan lőport, amely ugyanúgy robbant, mint az iparilag gyártott. Még nem ért a Moszkva utcáig, amikor megkondult a városban minden harang. Tűz van! — vilant át rajta. De nyoma sem volt füstnek, tűzoltókat sem látott semerre. Akkor miért olyan furcsák a járókelők? Ijedten összesúgtak, buzgón hányták a keresztet. Mi történt? Szása megállt, azon gondolkodott, hol tudhatna meg valamit a leghamarabb. Természetesen a gimnáziumban.

Visszafordult, de abban a pillanatban meglátta Vologya Volkovot, aki lélekszakadva rohant felé.

— A nemjóját! Már az egész városban kerestelek!

— Miért?

— Rettenetes... — Volkov nagyot nyelt, körülnézett, és suttogva közölte: — Megölték a cárt...

— Ki ölte meg?

— Nem tudom, azt beszélik, bombával. Az elsőt elhibázták, de a második darabokra tépte. A kormányzó hivatalában hallottam. Szása! Most mi lesz?

Szása hallgatott, honnan is tudhatta volna, mi lesz most. De abban egyáltalán nem kételkedett, hogy a robbanás nagy változások kezdetét jelenti. Miként az egyszerű nép szenvedéseit átérző sok fiatalember, Szása is a cár tevékenységében látta minden bajnak, a nép minden keservének okát. Ebből a meggyőződésből pedig világos volt a következtetés: a cár meggyilkolása után a nép sorsa jobbra fordul. A harangok zúgása tehát azt adja hírül, hogy végre ütött az igazi felszabadulás órája. Eljött végre az óra, amelyről Oroszország legjobbjai álmodoztak, és amelyért életüket áldozták. És nem tévedett Piszarjov, amikor azt mondta: a szép jövő nincs olyan mérhetetlen messzeségben, mint azt az emberek hiszik!

— Szása! Mondd, mi lesz most? — ismételte Volkov a kérdést. — Nekem valósággal... szétesik a fejem.

Szása nem ment haza a gimnáziumból. Hirtelenjében felrémlt szeme előtt egy égő szemű, sovány arc a rács mögött, látta a rabruhás tömeget, amelyet az isten tudja, hová hajtottak a csendőrök. A cár parancsára zárták börtönbe őket, de most majd... Futásnak eredt, rohant az Ó-Venyecre, ahol gyermekéveit töltötte. Egészen biztos volt benne, hogy azóta

már tárva-nyitva vannak a tömlőc vaskapui, hogy a foglyok „szabadság!” kiáltással az ajkukon ölelik magukhoz szeretteiket, ismerőseiket. Tévedett. A vaskapu zárva volt, a komor börtönépületet síri csend ülte meg, mint azelőtt. Csak az örök tekintete változott meg, igen, az örök nem komoran-fenyegetőn, hanem sandán figyelték a járókelőket.

Sokáig ácsorgott a börtönkapura meredve, amelyen mozdulatlanul lógtak a lakatok. Lehet, hogy ez a robbanás is erőtlen volt, hogy még ez sem dönti le a börtönfalakat? Nem, az nem lehet!

Két napig a legképtelenebb hírek keringtek a városban a merénylőről és a gyilkosságról. Csak március harmadikán jelent meg a szibírszki kormányzósági közlönyben a rövid közlemény: „Március 1-én este, 9 óra 30 perckor a kormányzóság vezetője a következő tartalmú táviratot kapta a belügy-miniszter úrtól: »Folyó év március 1-én, 13 óra 45 perckor, amikor őfelsége visszafelé tartott az őrségváltásról, két bombával merényletet követtek el őfelsége szentséges élete ellen. A Pravityelsztvënnij Vesznyikből már mindenki értesült róla, hogy az első bomba megsebesítette őfelsége kísérefét. A második robbanás súlyos sebeket ejtett az uralkodón. A Téli Palotába visszatérve őfelsége méltóztatott megáldozni, felvette az utolsó kenetet, és délután 3 óra 35 perckor visszaadta lelkét istennek. Az egyik gonosztevőt letartóztatták.«”

Ilja Nyikolajevicsnak a székesegyházban mondták meg, hogy az új cár kiáltványát Jevgenyij püspök fogja felolvasni. Mikor belépett a templomba, ott volt már az egész hivatalnoki kar, Dolgovo-Szaburov kormányzóval az élen. A sovány, sárga arcú Jevgenyij püspök olyan hangsúllyal kezdte olvasni a mise után a kiáltványt, mint a szentírást:

— Mi, III. Sándor cár és Isten kegyelméből minden oroszok cárja, a lengyelek uralkodója, Finnország nagyhercege, és a többi, és a többi . . . Ezenel kihirdetjük minden hűséges alattvalónknak, hogy az Úr az ő kifürkészhetetlen akaratából végzetes csapással sújtotta Oroszországot, midőn váratlanul magához szólította az ország jötevőjét, II. Sándor cár uralkodót. Szent-ségtelen, gyilkos kezek végeztek vele, amelyek nemegyszer törtek drága életére. Kezet emeltek erre az oly drága életre, mert benne látták Oroszország nagyságának és az orosz nép boldogulásának támaszát és zálogát. Beletörődünk az isteni gondviselés kifürkészhetetlen akaratába, imádkozunk az ég urához elhunyt szülőatyánk lelki üdvéért, és elfoglaljuk az Orosz Birodalom és a tőle elválaszthatatlan Lengyel Királyság és Finn Nagyhercegség ősi trónját.

Ilja Nyikolajevics szívét nyugtalanság fogta el a kiáltvány hallatán, melyből kitetszett, hogy az eddiginél is rosszabb lesz a helyzet. Amikor a kiáltvány felolvasása után imádkozni kezdtek az új cár és egész családja egészségéért, gondolatban azért könyörgött az Úrhoz, hogy legalább úgy maradjon minden, ahogy volt. Honnan tudhatta volna, hogy Pobedonoszcev, a Szent Szinódus főügyésze, a kiáltvány megfogalmazója, éppen ezekben a percekben a következőket írta az új cárnak:

„Felsőleges cár!

Gyötör az aggodalom. Nincs bátorságom színe elé járulni, nehogy háborgassam most, mikor ilyen magas posztra emelkedett. Újból az írásra szántam rá magam, mert szörnyű órákat élünk, és sürget az idő. Vagy most mentjük meg Oroszországot, vagy soha.

Ha Felségednek a régi szirének fognak énekelni arról, hogy meg kell nyugodni, a liberális irányt kell folytatni, engedni kell az úgynevezett közvéleménynek — akkor ó, az isten szerelmére, ne higgyen, Felség, ne hallgasson rájuk. Ez a pusztulás lenne, Oroszország és Felséged pusztulása: ez a napnál is világosabb számomra. Felséged nem lenne nagyobb biztonságban, sőt még ennyire sem. Azok az eszeveszett gonosztevők, akik megölték Felséged apját, nem érik be semmiféle engedménnyel, inkább még féktelenebbé válnak. Őket megfékezni, a gonosz magot kiirtani csak élethalálharc, vassal és vérrel lehet. Inkább vesszünk el a harcban, csak győzzünk. És győzni nem nehéz: eddig mind kerülni akarták a harcot, és becsapták a megboldogult uralkodót, Felségedet, önmagukat, az égvilágon mindenkit, mert ezek nem az értelem, az erő és a szív emberei voltak, hanem pipogya eunuchok és szemfényvesztők

Most azonnal és határozottan meg kell hirdetni az új politikát. Egy csapásra — és éppen most — véget kell vetni a sajtószabadságról, a gyűlekezési szabadságról, a képviselői gyűlésről való fecsegéseknek. Mindez az üresfejű és tehetetlen emberek hazugsága, és ennek véget kell vetni.

Nekünk, Isten szolgáinak kell cselekednünk. Oroszország sorsa itt a földön Felséged kezében van.”

„Egész szívemből köszönöm önnek meghitt levelét, amellyel maradéktalanul egyetértek” — válaszolta III. Sándor nevelőjének és tanítómesterének, aki nélkül egyetlen lépést sem tudott tenni.

Március 3-a és 21-e között a következő tudósítások jelentek meg a Pravitelsztvennij Vesznyikben:

„A lefolytatott nyomozás során kiderült, hogy a letartóztatott gonosztevőt Nyikolaj Ivanovics Riszakovnak hívják.

Február 27-én este letartóztatták az istenben megboldogult Felséges Uralkodó szentséges életét kioltó merénylet fő szervezőinek egyikét, aki beismerte vezető szerepét a bűntényben. Ugyanebben a vallomásban a tragédia színhelyén elfogott Riszakov beismerte, hogy ő hajította a cári hintó elé az első bombát.

Megmutatták neki annak az ismeretlen személynek a hulláját, aki valószínűleg a másik bombát dobta, és a robbanás helyén halálosan megsebesült. Riszakov elismerte, hogy a tetem társáé.

Március 3-án éjjel behatoltak abba a lakásba, ahol Riszakov és társa a merényletnél használt bombákat kapta. A lakás tulajdonosa a nyomozó hivatalos személyek láttán főbe lőtte magát. A vele-együtt lakó nőt őrizetbe vették.

Délelőtt 11 órakor a szóban forgó lakásban megjelent egy fiatalember, akit rögtön elfogtak. Letartóztatásakor öt lövést adott le, és három rendőrt

megsebesített. A fegyveres ellenállást tanúsító személy Tyimofej Mihajlov. A későbbi nyomozás során kiderült, hogy közreműködött a merénylet előkészítésében.

Március 10-én letartóztatták Szentpétervárott az 1878 óta bujkáló Szofja Perovszkáját. Bevallotta, hogy Zseljabov letartóztatása után ő irányította a március elsejei bűntényt előkészítő összeesküvést. A március elsejei bűnös merénylet aktáit, amely hivatkozik Szofja Perovszkaja részvételére is, a napokban benyújtották a Kormányzó Szenátus különleges bizottságának. Hogy az ügy körülményeit kiderítsék és bíróság elé állítsák a merénylet még szabadlábon levő résztvevőit, folytatódik a nyomozás. Ennek során leplezték Nyikolaj Kibalsicsot, egy pap fiát, aki a kihallgatáson teljes beismerő vallomást tett, egyebek között elismerte, hogy ő készítette a március elsején használt bombákat és a többit is, amelyeket a Tyeleznaja utcai lakásban a házkutatás során találtak.”

Szása lelkesen fogadta a terroristák harcát, noha látta, hogy sem a szülei, sem Ánya (Vologya és Olja még nagyon kicsik voltak) nem osztják ezt a rokonszenvet. Ilyen körülmények között aligha tehetett egyebet, mint hogy hallgatott. Ám amikor az apja behívta a dolgozószobába, és a cár meggyilkolására terelte a szót, Szása csak annyit mondott:

— Jól tették.

— Várj csak... — Ilja Nyikolajevics szemmel láthatólag gondterhelten fürkészte fia elkomorult arcát. — Jól meggondoltad, mielőtt... mielőtt erre a következtetésre jutottál?

— Igen — válaszolta Szása határozottan.

— Hm... — Ilja Nyikolajevics végigsimított a homlokán: ez a mozdulat mindig a tanácsstalanság jele volt nála. — Meglepett a válaszod. Megmagyaráznád, hogy jutottál erre a következtetésre?

— Egyszerű logikával. Ugyanúgy bántak el a cárral, ahogy az bánt az ő küzdőtársaikkal. Szerinted talán nem volt joguk a bosszúra?

Szása bátran kiállt a terroristák mellett, és Ilja Nyikolajevics merőben más, eddig ismeretlen oldaláról látta meg a fiát. Lám csak, a kiegyensúlyozott, tudományoszerető ifjú nem csupán erkölcsi, etikai, hanem politikai meggyőződését is kialakította már, amelyen Ilja Nyikolajevics befolyása is érződött. Hiszen ő adta kezébe először Nyekraszov verseit, az ő tanácsára olvasta el a *Gondolatok egy palota bejáratánál* és a *Jeremuska dala* című verset. A kokuskinói mezőket járva, ő énekelte neki a tiltott forradalmi dalokat. Tőle hallotta Szása a vérforraló szavakat: „S a sírig gyűlöljük közös ellenségünk, mely zsarnokként tombol szeretett hazánkban!...” És jóllehet soha nem beszélt erről Szása, már abból, ahogyan énekelte, megérezte, hogy ezek a dalok a lélek legmélyéből fakadnak. Vagyis Szása okos, világos elméjében, fogékony lelkében már kora gyermekkorától érlelődött a dac a hatalommal szemben. A gimnáziumban uralkodó kaszárnyafegyelem, a kíméletlenség, amivel a tanárok reagáltak, ha a diákok a legcsekélyebb kísérletet is tették jogaik védelmére, csak fokozta a szabadságszerető Szása gyű-

lölétét. És mivel Ilja Nyikolajevics ismerte Szása véleményét a gimnáziumban uralkodó állapotokról, s igazat adott neki, nem beszélgetett vele erről. Ha mégis szóba került, a falusi iskolákhoz hasonlította a gimnáziumot, s ebből az derült ki, hogy Szása sokkal jobb körülmények közt tanul, mint a parasztyerek. Ezt pedig meg kell becsülni, nem pedig elítélni.

— Akkor arra kérlek — mondta befejezésül Ilja Nyikolajevics —, ne mondd el senkinek, hogyan vélekedsz a terroristákról.

— Így lesz, apám!

Teltek-múltak a napok, újabb és újabb foglyokat tereltek be a börtönkapun. Pétervárról ellentmondó hírek érkeztek. Egyvalami azonban kétségtelen volt: a forradalmárokat letartóztatták, és hamarosan elítélik őket.

2

A Szent Szinódus főügyészét, Pobedonoszcevet régi barátság fűzte az új cárhoz, akinek tanítómestere volt. Konzervatív, pánikra hajlamos, gyáva ember lévén, úgy rettegett minden újtól, akár a tűztől. A leendő cárnak rögeszmés makacssággal verte a fejébe azt a gondolatot, hogy Oroszországban vissza kell állítani I. Miklós korának viszonyait.

„Bárki mondja Önnek, ne higgye el, hogy egy államban minden magától megy — írta már 1876-ban tanítványának —, hogy ilyen vagy amolyan rendeletet, esetleg törvényt alkotva megnyugodhat. Ez nem igaz. Eljön talán az idő, amikor a hízelgők — akik csupa kellemes dologgal szeretnek kedvükben járni az uralkodóknak — azt bizonygatják Önnek, hogy elegendő nyugati mintájú, úgynevezett alkotmányt adni az orosz államnak, és ettől majd zavartalanul, ésszerűen mennek a dolgok, s a hatalom tökéletesen nyugodt lehet. Ez hazugság! Ne adja isten, hogy egyetlen igaz orosz ember megérje azt a napot, amikor megvalósul az ilyen hazugság.”

Két év múlva Pobedonoszcev már nyíltan elítéli II. Sándort. De természetesen nem nevezi meg, és minden bajért a kormányt okolja. A miniszterek, úgymond, a maguk belátása szerint kormányozzák az államot, és nem hajtják végre a cár parancsait. „Nincs olyan kormányunk, amilyen kellene — amely szilárd akaratról tenne tanúságot, világosan tudná, mit akar, határozottan védelmezné a kormányzás alapelveit, és kész lenne cselekedni mindenütt, ahol kell. Enervált, hasadt tudatú, hasadt akaratú emberek ezek, akik abban a szálnalmas illúzióban ringatják magukat, hogy minden megy magától. Lusták, közönyösek mindennel szemben, kivéve saját nyugalmukat és érdeküket. Középút nincs. Egy ilyen kormánynak vagy fel kell ébrednie és talpra állnia, vagy elpusztul. Elgondolni is borzalmas, mi minden pusztul majd vele.”

Újabb egy év múlva, 1879-ben azon a napon, amikor a narodovolecek ki akarták siklatni a cári vonatot Moszkva közelében, de véletlenül a cári kocsi helyett a kíséretét szállító vagonok siklottak ki — Pobedonoszcev még határozottabban nyilatkozik a kormány, azaz magáról II. Sándor mű-

ködéséről. „A mostani zavaros időkben minden tisztességes orosz ember lelkét teljes tanácstalanság fogja el, betegség gyötri. Beteg a lelkem az itteni államhivatalnokoktól és tudósoktól, mindentől, mintha félkegyelműek vagy magukat illegető majmok társaságába kerültem volna. Mindenütt egyetlen ocsmány, hazug és átkozott szót hallok: alkotmány! Félek, hogy ez a szó nagyon is elburjánzott már és gyökeret eresztett. Az alkotmánynál még az orosz forradalom és az orcátlan lázadás is jobb. Azt egy-kettőre le lehet verni, és rendet lehet teremteni a földön, de az alkotmány megmérgezi az egész organizmust, szétmancangolja hazugsággal, amelyet az orosz lélek nem fogad be. És meg kell Önnek mondanom, felséges uram, a következőt: a mostani kormányból már annyira kiábrándultak, hogy semmit sem várnak tőle. Teljesen elbizonytalanodva várják, hogy mi jöhetne még, de a nép szentül hiszi, hogy a kormány árulókból áll, akik hatalmukban tartják a gyenge cárt. A jövőt illetően Önbe vetik minden reményüket, és mindenkinek a lelkét csak egy szörnyű gondolat izgatja: lehetséges, hogy egyszer még a trónörökösnek is eszébe juthat az alkotmány gondolata?”

1880. február 5-én robbanás rázta meg a Téli Palotát; a merényletet Sztjepan Halturin készítette elő. II. Sándort ismét a véletlen mentette meg: a hesseni herceget fogadta a pályaudvaron, és fél órát késett az ebéd-ről. „Vége lesz egyszer a borzalmaknak? — kérdezi Pobedonoszcev. — Elképesztő ez a mai rettenetes esemény, habár előre látható volt. Jó előre tartani lehetett attól, hogy a Téli Palota gonosztevőket és árulókat rejteget” — jósolta utólag. „Mindenfelé azt hallani, azzal foglalkoznak, hogy a cárt árulók veszik körül. És a nép a legmagasabb állami tisztségekben látja majd ezeket az árulókat. Szenved a lelkem, és újabb bajokat érez.”

Azon a napon, amikor II. Sándort megölték, Pobedonoszcev egyrészt örült annak, hogy végre tanítványa kezébe kerül a hatalom, másrészt megijedt, nehogy az éretlen ifjú ostobaságokat műveljen. Így ír neki: „Bocsásson meg Felséged türelmetlenségem miatt, hogy ezekben a gyászos órákban fordulok Önhöz: de uralkodásának első napjaiban, amelyek döntő jelentőségűek lesznek Önre nézve, az isten szerelmére kérem, ne mulassza el kinyilvánítani szilárd akaratát, tulajdon határozott akaratát, hadd hallja és tudja meg mindenki. »Így akarom« vagy »nem így akarom«, és »ezt és ezt nem tűröm«.” Ha az éppen csak trónra került III. Sándornak lett volna egy csepp sütnivalója, azonnal megérti, hogy parancsolgatni merészelnek neki, és megbünteti az ilyen tanácsadót. Ámde III. Sándor egyáltalán nem háborodott föl. „Szívből köszönöm bensőséges hangú levelét — válaszolta helyett. — Imádkozom, és egyedül Istenben reménykedem.” Pobedonoszcevnek írott következő leveléből szintén kitetszik, mennyire erélytelen és határozatlan volt az új cár: „Időnként olyan kétségbeejtően nehéz, hogy ha nem hinnék Istenben és az ő végtelen kegyelmében, alig maradna egyéb választásom, mint golyót röpíteni a fejembe.”

Pobedonoszcev éjjel-nappal írta a leveleket III. Sándornak, hogy mit kell tenni. Mindentlátó szeme előtt semmi sem marad rejtve. „A közokta-

tásügyi minisztériumban jelenleg mindennél fontosabb és súlyosabb az egyetemek problémája” — mutat rá. Erős kezekben kell összpontosítani a hatalmat, és be kell szüntetni a diákösszejeveleteket. A rendezavarás már a gimnáziumokra is áttérjed. Pedig könnyű útját állni. Csak szilárdan támogatni kell a rendszer híveit, akik mindenütt sokan vannak, de mindenfelé elbátortalanítják őket, mert (a minisztériumi) előjárók *„valamilyen különös vakság folytán mindenütt a legalkalmatlanabbakhoz fordulnak a legjobbak helyett”*. Szerte az országban meggyöngült a tankerületi főigazgatók hatalma, amelyet okvetlenül vissza kell állítani, és meg kell szilárdítani. Ideje a középiskolákra fordítani a figyelmet, ahol az alacsonyabb osztály fiai egyszerű képzést kapnának, mely az életre, nem a tudományra nevel.

Rendkívül fontosak a népiskolák, írja Pobedonoszcev. Korábban a minisztérium ezen a téren sem járt helyes úton. Kibővítette az iskolahálózatot, és tanítóképző szemináriumokon végzett nevelőkkel töltötte fel, miközben nem tudta szemmel tartani őket, jöllehet a minisztérium szakította ki e tanítókat mesterségesen paraszti környezetükből. A tanítóképző szemináriumokat aligha tekinthetjük helyesen szervezett intézménynek, ráadásul fölöttébb költségesek. A közoktatásügyi minisztériumnak az elemi népoktatást illetően elsősorban az egyházra és a papságra kell támaszkodnia. A minisztertanács legutóbbi ülésén éppen ezt a gondolatot vetette fel és fogadta el, s megbízta a színódus főügyészét az egyházi iskolákkal kapcsolatos kérdések kidolgozásával.

A színódus főügyésze minden pletykát és híresztelést elsőként tudott meg, és azonnal meghúzta a vészharangot. A bíróság még halálra sem ítélte Zseljabovot, Perovszkáját, Kibalsicsot, Tyimofejevet, Riszakovot, Gelfmant, de Pobedonoszcev már ezt írja III. Sándornak: *„Ma olyasmit hallottam, ami megdöbrentett. Az emberek romlott gondolkodásúak, egyesek azt is lehetségesnek tartják, hogy az elítélt bűnösök megmenekülnek a kivégzéstől. Az emberek között már felütötte fejét a félelem, hogy esetleg hamis érvekkel traktálják Felségedet, és Ön megkegyelmez a bűnösöknek. Megtörténhet ez? Nem, nem és ezerszer nem, soha nem fordulhat elő, hogy Ön ilyen pillanatban az egész orosz nép előtt megbocsásson atyja gyilkosainak. A világ (néhány gyengeelméjű és szívtelen ember kivételével) vérbosszút követel, és fennhangon háborog a késlekedés láttán.*

Ha ez megtörténne, higgye el, Uralkodóm, ezt nagy büntettnek tartanák, és az Ön valamennyi hűséges alattvalója megrendülten fogadná. Én orosz vagyok, oroszok között élek, és tudom, mit érez és mit követel a nép. Most mindenki megtorlást akar. Ha a bűnösök közül egy is megmenekül a haláltól, azonnal új galádságokat követ el. Felséges Uram, az isten szerelmére kérem, ne engedje szívébe hatolni a hízélgés és a szentimentalista ábrándozás hangjait.”

III. Sándor szófogadó tanítványhoz illően válaszolt: *„Legyen nyugodt, senkinek nem lesz bátorsága ilyen javaslattal járulni elé, és kezeskedem érte, hogy lógni fognak mind a hatan.”*

„Bátorkodom azt hinni — veti fel levelében Pobedonoszcev a bölcs koponyájában megfogant újabb gondolatot —, hogy az elmék megnyugtatósára a jelen pillanatban szükség volna teljesen egyértelmű kiáltványt intézni a néphez az Ön nevében. Ezt minden tisztességes, megbízható ember helyeselné. Az első kiáltvány túlságosan rövid és határozatlan volt. Ma-napság sűrűn emlegetik Miklós cár 1825. december 19-i és 1826. július 13-i hátor kiáltványát.”

III. Sándor Gatsinában várakozott, s egyéb dolga nem lévén, tűzifát hasogatott. Itt gatcsa meg másnap az újabb levelet. „*Sietek bemutatni Felségednek az általam megfogalmazott kiáltványt, melynek minden szavát alaposan mérlegeltem. Meggyőződésem szerint ez a fogalmazvány tökéletesen megfelel a jelen pillanat követelményeinek — dicsekszik a főügyész. — Egész Oroszország várja és lelkesen fogadja ezt a kiáltványt, kivéve természetesen az alkotmányra számító oktalanokat. Kegyeskedjék szem előtt tartani, hogy a kiáltványban nem véletlenül kap hangot az a szilárd szándék, hogy meg kell őrizni az abszolutisztikus hatalmat, s végre el kell hallgatnia minden olyan fecsegésnek, hogy ma vagy holnap megjelenik az alkotmány. A kiáltvány külföldön is a legkedvezőbb hatást fogja kiváltani. Tudomásom szerint türelmetlenül várják ott is, és csodálkoznak, amiért még mindig nem látott napvilágot. Felséged szava döntő jelentőségű lesz . . .*

Mindamellettt továbbra is úgy vélem, Felségednek okvetlenül meg kell jelennie Pétervárott. Hosszúra nyúlt gatcsinai tartózkodása rengeteg szóbeszéd forrása a nép körében, melyeknek hitelt is adnak. Egyesek már azt kérdezzetik: igaz volna, hogy nincs uralkodónk, de ezt eltitkolják a nép elől? Az ilyesfajta híresztelések nagyon veszélyesek lehetnek Oroszországra nézve, mert a rosszakaratú emberek, ha nincsenek is sokan, ezzel megzavarhatják a népet.”

És öfelsége megjelent Pétervárott, mint egy iskolás gyermek, akinek engedélyezték a sétát. Pontosabban szólva: megerősített őrség kíséretében átszállították a gatcsinai palotából az Anyicskov-palotába, melyet előbb körbeástak, aknák után kutatva. Az új cárnak a Téli Palotába, melytől úgy félt, mint a kísértettől, nem volt mersze benézni. III. Sándor tehát az Anyicskov-palotában lakott olyan őrizet alatt, amelyet akármelyik börtönigazgató megirigyelhetett volna. Pobedonoszcev közben fáradhatatlanul tevékenykedett. Megírta, mikor és hogyan kell nyilvánosságra hozni a kiáltványt. „*Előző nap kegyeskedjék berendelni az igazságügy-minisztert, és átadni neki a fogalmazványt, hogy a kiáltványt elkészítse Felségednek aláírásra.*”

A cár egyáltalán nem háborodott fel az arcátlan tanácsok miatt, sőt hálás volt értük. Ő maga nem látott más választást: vagy bemártja a tollat a tintatartóba, és aláírja lemondását, vagy golyót röpít a fejébe, ahogy első rémületében akarta. A Szent Szinódus főügyésze azonban keményen fogta korlátolt tanítványa kezét, és rákényszerítette, hogy egyetlen szót, a Sán-

dor nevet írja a kiáltványra. Engedelmesen oda is kanyarította képtelen címkornyákkal díszített aláírását.

Ezzel az aláírással jelent meg a kiáltvány, mely az aláíráson kívül egyetlen, a cár elméjéből kipattant szót sem tartalmazott. A kiáltványban, amely évekre megszabta az ország belpolitikáját, és amely a cár nevében nyilvánkozott: „De végtelen gyászunk közepette, isteni parancsra és az isteni gondviselés reményében bátran vállaljuk az uralkodást, az önkényuralom erejébe és igazába vetett hittől vezérelve, melyet a nép javára vagyunk hivatottak támogatni és védelmezni minden ellene irányuló törekvéssel szemben.”

A kiáltványnak nem volt akkora hatása, mint Pobedonoszcev jósolta, midőn elküldte a cárnak aláírásra. Már néhány nap múlva, attól való félelmében, hogy valaki megelőzi és ellene ingerli a cárt, kénytelen volt jelenteni: „A hivatalnoki kar csüggedten és bizonyos nyugtalansággal fogadta a kiáltványt; erre az ostoba vakságra még én sem számíthattam. Mindenki azt mondja, hogy a szabadságot és jólétet akaró párt vereséget szenvedett, s ha átmenetileg is, de reakciós korszak kezdődik.”

Igaz szavak! Bárhol hallotta is a Szent Szinódus mindenről tudomást szerző főügyésze, igazat mondtak: csakugyan a féktelen reakció korszaka köszöntött be...

3

Márciusban egész hónapban változékony volt az időjárás, hol tavasziasan sütött a nap, vidám patakok csörgedeztek a melegben, hol hirtelen fürgeteg kerekedett észak felől, s újból hó borította el a földet. Ebben a hónapban az események is az időjáráshoz hasonlítottak: egyszer olyan hírek járták, hogy a bíróság felmenti a merénylet valamennyi résztvevőjét, mint annak idején Vera Zaszulicsot, máskor azt bizonygatták, hogy kivégzik a „cárgyilkos gonosztevőket”. Állítólag az új cár aláírta már az ukázt, a bíróságnak csak végre kell hajtania akaratát.

Az újságokból nehezen lehetett kiokoskodni, igazából miként áll a per, az összes lap kórusban átkozta a cárgyilkosokat, és siratta a halott uralkodót, akit máris a szentek közé soroltak. Pontosan senki nem tudta, hogyan folyt le a nyomozás.

A gimnázium egész idő alatt két táborra oszlott: a hűséges alattvalókéra és a szabadgondolkodókéra. Március elseje előtt nem határolódtak el élesen, most azonban a „ki mellett állsz?” egyértelműen merült fel, és a két tábor annyira elkülönült, hogy vitáik gyakran verekezésbe csaptak át.

Szása úgy érezte, hogy nem ér véget a március. Ahogy múltak a napok, hetek, egyre-másra érkeztek az ellentmondó hírek, de a börtönkapu változatlanul zárva volt. A kormányzó háza előtt ugyanazok a hintók, amelyekből ugyanazok a hivatalnokok szállnak ki. Az élet régi rendjén egyetlen repedés nem támadt, akárcsak a Volga jegén. Ánya kérdésekkel faggatja, de mit mondhatna neki, mikor ő sem ért semmit. Találgatni, vagyis újabb

alaptalan híreket felröppenteni képtelen. Anya mérges lett, Szása azonban hallgatott, csak különösen komor arca árulta el, mi játszódik le benne. Vologya is elmúlt már tizenegy éves, és ő sem hagyta békében. Miért nem ül össze a bíróság? Mire ítélik őket? Ki árulta el őket? Hiszen először csak azt fogták el, aki a bombát dobta. Vagy ő árulta el a többieket? Milyen forradalmár az, aki feladja a társait?

— Szása! Megkegyelmeznek nekik! — rohant haza Anya egy nap izgatottan a gimnáziumból. — Egész biztos a hír! Azt mondják, Lev Tolsztoj személyesen írt az érdeklükben a cárnak! Micsoda ember! Az egyetlen író, akinek volt bátorsága a védelmükre keln.

Most már csak meg kellett várni a bírósági tárgyalást. És ha csakugyan megkegyelmeznek nekik? Az ügy, amiért az életüket kockáztatták, egy lépéssel sem jutott előbbre. Vannak-e még erői a pártnak a letartóztatotakon kívül? Ha igen, miért nem hallatnak magukról? Miért nem szállnak síkra társaik védelmében? ... S ekkor újabb hír röppent föl: a forradalmárok levelet írtak a cárnak, és bejelentették, hogy beszüntetik tevékenységüket. (Ez a hír, akárcsak a többi, szintén meghamisította a dolgok hiteles menetét.) Az Isten tudja, mi ez! Egész tevékenységük kimerült II. Sándor meggyilkolásában? Nem, itt valami nincs rendjén.

És ekkor hivatalosan közölték az újságok, hogy március 26-án megkezdődik a tárgyalás. A lapok azonban napok múlva is hallgattak. Mi történt? Nem tudósítanak a tárgyalásról, csak az ítéletet közlik majd? Az lehetetlen! Utóvégre nem hadbírószág ítélezik felettük. Habár Szása most már semmin nem csodálkozott: megértette, hogy a törvények korántsem mindenkire nézve érvényesek. Végre megjelent az újságokban Muravjov ügyész vádbeszéde. Szása többször elolvasta, de képtelen volt megérteni, mi történhetett: Riszakov nem félt eldobni a bombát, de a nyomozókkal szemben nem tudott kitartani! Júdás! Ha tartja a száját, nem marad vezető nélkül a Népakarat párt, és a cár kénytelen volna számolni vele. Hogy vehettek fel a pártba egy árulót?

„Ha jellemezni kívánnám Zseljabov vádlott személyiségét — olvasta Szása Muravjov beszédében —, annak alapján, ahogy vallomása nyomán, s a tárgyaláson látottak és hallottak nyomán előttünk áll, azt mondanám róla: tipikus összeesküvő, aki a típus minden attributumával rendelkezik, és még gondosan ügyel is arra, hogy minden gesztusa, mimikája, gondolata és szava megfeleljen ennek. Született agitátor... Nem lehet elvitatni a vádlott eszességét, bátorságát, ügyességét... A vezér szerepére termett...”

Szimbirszkbe még el se jutottak a tárgyalás részletei, amikor megtudták, hogy Zseljabovot, Perovszkáját, Kibalcicsot, Mihajlovot, Riszakovot és Gelfmant halálra ítélték.

— Még a nőknek sem kegyelmez meg a cár? — kérdezte Anya remegő hangon. — Egy orosz cár sem küldött még akasztófára nőt!

— A történelem nem ismétlődik meg — mondta Szása komoran.

— Akkor is! ... Ez hajmeresztő! Azt mondják, az egyik nő gyereket vár.

Kivégezték őket. A cár parancsára csak Geszja Gelfman ítéletének végrehajtását halasztották el addig, amíg megszüli gyermekét.

Abban az órában vitték végig őket Pétervár utcáin a szégyenszekéren, amikor Szása a gimnáziumba ment. Néhány órája még dobogott a szívük. Lehetetlen volt elhinni, hogy meghaltak, s hogy velük együtt elveszett mindaz, amiért harcoltak. Annyi erőfeszítés, annyi áldozat... És mindez hiába?

Szása hiába keresett választ erre és még sok hasonló kérdésre. De egész szívével érezte: a harc nem ért véget! Nem! Még csak most kezdődik...

4

Az utolsó években Szása már teljesen önálló fiatalember volt. És osztályelső.

Nyugodtan, szinte észrevétlenül vívta ki elsőségét a családban is, az osztályban is. A legcsekélyebb erőfeszítés nélkül kerekedett a többiek fölé. Valahogyan magától alakult így, vonzó lényéből fakadt, nem pedig abból, hogy érdemeivel kérkedett volna. Mint a nagylelkű emberek általában, nem élt vissza helyzetével, inkább feszélyezve érezte magát miatta.

Tűrhetetlennek tartotta, ha meggyőzés helyett erőszakkal próbált rá hatni valaki, és ő maga soha nem tette ezt. Végtelenül tisztelte az emberi egyéniséget, és Piszarjov nézetét osztotta, aki szerint „az ember csak akkor boldog, ha a természete a maga eredeti, érintetlen formájában fejlődik”. Arra, hogy beavatkozzon más ember életébe, ráerőszakolja a maga meggyőződését és ízlését, ugyanúgy képtelen volt, mint a megalázkodásra.

„Csak az képes cselekvő emberré válni vagy a befogadott eszme hatására megváltoztatni az életét, aki magáévá tette az eszmét, vagyis csak az ilyen ember képes az eszmét szolgálni és levonni belőle a tanulságot magára nézve.” Piszarjovnak ez a gondolata pontosan ráillett Szása szellemi és lelki fejlődésének folyamatára. Gyerekkorától fogva gondolkodó elme volt: arra képtelen, hogy röptében elkapjon egy hatásos gondolatot, tudását fitogtassa, s utána meg is feledkezzen róla. Arra törekedett, hogy saját véleménye legyen mindenről, ha pedig elfogadott egy eszmét, szívvel-lélekkel vállalta. Szása lelkiismerete nem ismert kompromisszumot se kicsi, se nagy dolgokban.

Ilja Nyikolajevics magatartása, aki oly szigorúan fogta fel társadalmi kötelességeinek teljesítését, ezernyi okos tanácsnál jobban hatott a gyerekeire. Szüntelen kemény munkája, végtelen életöröme és optimizmusa követésre érdemes példa volt. Nagy eseménynek számított, ha az elismerést fukaron mérő, szigorú apjuk valamelyiküket megdicsérte.

Marija Alekszandrovna minden szellemi és lelkierejét gyerekeinek szentelte. Ha bántó jellemvonást fedezett fel bennük, kitartó türelemmel küzdött ellene. És bár sohasem büntetett szigorúan, soha nem emelte fel még a hangját sem, mégis vonakodás nélkül engedelmeskedtek neki. Sze-

rették az édesanyjukat, és tőle tanulták meg, hogy mindig és mindenben tartózkodók, szerények legyenek. Úgy tudott bánni velük, hogy szüntelenül érezték szerető gondoskodását, fáradhatatlan kezének melegét. Esténként leült a zongorához, és ilyenkor felélénkült a ház. Szása úgy érezte, édesanyja szíve dobbanását hallja minden hangban; játékát hallva lelki béke költözött belé.

Szása soha nem hallotta a szüleit veszekedni. Ha olykor nem is értettek egyet valamiben, a gyerekek ezt soha nem tudták meg. Szüleik harmonikus élete teremtette meg az általános lelki nyugalomnak azt a légkörét, amelyben mindnyájan jól érezték magukat, és kedvvel tudtak dolgozni.

— Szása! Szerinted mi a legcsúnyább hiba? — kérdezte egyszer Anya.

— A hazugság és a gyávaság — válaszolta.

— És melyek azok a tulajdonságok, amelyekkel leginkább hasznára lehetünk a többieknek?

— A becsületesség, a vasakarat és a szorgalom.

Szását nagyon korán kezdte foglalkoztatni az a gondolat, hogyan kell az emberekért élni. A könyvekben és az életben keresett választ erre a kérdésre. Piszarjovot éppen azért olvasta oly mohón, mert nemcsak utat mutatott, hogyan kell az embernek egyetlen eszme szolgálatába állítani az életét — elemezte is az új ember jellemét, kiemelve és hangsúlyozva azt, ami megkülönbözteti a többi halandótól. Rahmetov, Bazarov, Lopuhov, Vera Pavlova, Kirszanov . . . tőlük kell megtanulni élni!

Egyszer arról írtak dolgozatot, hogyan legyen az ember hasznos tagja a társadalomnak. Szása így válaszolt:

„Ahhoz, hogy az ember társadalmilag hasznos legyen, becsületesnek kell lennie, és meg kell szoknia a kitartó munkát, ahhoz pedig, hogy munkája a lehető legeredményesebb legyen, ész és tudás kell. Akármilyen tevékenységnek szenteli is az életét, a becsületesség elengedhetetlen tulajdonság: enélkül még az eszes és szorgalmas ember sem válhat a társadalom hasznára; sőt kárára lehet. A becsületességre, az emberi környezettel szembeni kötelességei helyes szemléletére már gyermekkorában rá kell nevelni az embert, mivel ettől függ az is, milyen tevékenységi kört választ magának valaki, és a választáskor a társadalom java vagy saját hasznának önző érvényesítése vezérli-e.

De a becsületesség és a társadalmi hasznosságra való törekvés is kevés ahhoz, hogy valaki hasznosan tevékenykedjék; érteni is kell a munkához, vagyis a munka szeretetére és szilárd, állhatatos jellemre van szükség.

. . . Ahhoz, hogy az ember valóban hasznos tagja legyen a társadalomnak, annyira meg kell szoknia a kitartó munkát, hogy ne hátráljon meg a nehézségek, akadályok láttán, akár a külső körülményekből adódnak, akár tulajdon hibáiból és gyöngéiből fakadnak; ehhez pedig tudnia kell uralkodni az akaratán . . .

. . . Gondolnia kell az embernek arra is, hogy olyan munkát válasszon,

amelyre a legalkalmasabb, és amelyet a leghasznosabbnak lát, valamint arra, hogy a munkája minél eredményesebb legyen.”

Kerenszkij igazgató nem értékelte eléggé Szása meglepően érett gondolatait az ember társadalmi helyéről, a társadalom, az ember szolgálatába állított életről. Hivatalnokian pedáns írásával négyest adott a dolgozatra, és aláírta a nevét. Mikor visszaadta, tanulságos kis szónoklatot vágott ki:

— A maga gondolatai, Uljanov, eléggé érettek, habár van egy lényeges fogyatékoságuk, és emiatt kénytelen voltam alacsonyabb kalkulust beírni. Maga minduntalan „a társadalom, az emberek szolgálatáról” ír, nemhogy hangsúlyozná az állam szolgálatának szükségességét: egyetlenegyszer sem használja ezt a szót! Holott amikor megszabtam a témát, világosan jeleztem, hogy „használni a társadalomnak és az államnak”. A dolgozatában egyetlen utalást sem találtam a trónnal és a hittel szembeni hűségre, melyek nélkül, mint tudjuk, szó sem lehet hasznos munkáról. Azt is elhallgatja, hogy az emberben ki kell fejleszteni felkent uralkodónk személyének szeretetét, minden halandó készségét arra, hogy ha kell, életét áldozza érte. Pedig éppen ezek a legfontosabb tulajdonságok, éppen ezeket kell kifejlesztenie magában az embernek, ha valóban hittel akarja szolgálni a trónt! E tulajdonságok nélkül végzetes, hamis útra tévedhet. Jegyezze meg ezt!

Az óvatos Kerenszkij egyáltalán nem mondta el mindazt, amit a dolgozatról gondolt. Ő is olvasta Csernisevskijt és Piszarjovot, és rájött, kiknek a közvetlen hatására formálódtak Alekszandr Uljanov nézetei. Látnia kellett, hogy Szása programja az „új emberek” valamennyi jellemvonását tartalmazza. Tudta, mit értett azokon a „külső körülményeken”, amelyek az emberekre, vagyis a népre nézve hasznos tevékenység útjában állnak: a cári önkényuralmat, amely könyörtelenül elpusztította a forradalmárokat, a nép keserves sorsának enyhítéséért küzdőket. Éppen az a fajta tevékenység követeli meg, hogy az ember megtanuljon uralkodni az akaratan, ami azt jelenti, hogy még a halál árnyékában se hátráljon meg az eszméiért vívott harcban.

Kerenszkij elég jó emberismerő volt, s észrevette, hogy Alekszandr Uljanov azok közé tartozik, akiknél a szó és a tett egyet jelent. Jellemében máris sok az olyan vonás, amelyet e kétségkívül saját életprogramjának tekinthető dolgozatban megnevezett, mint a szilárdság, a becsületesség, szorgalom, önálló gondolkodás, tudásvágy. Szellemileg vitathatatlanul föllötte áll osztálytársainak. Ha pedig azt írja, hogy már a gyerekkorban rá kell nevelni mindenkit az emberek iránti kötelességek vállalására, akkor világos, hogy társadalmi eszményeinek formálódására a könyveken kívül a család hatott.

Ilja Nyikolajevics mindig jókedvűen, boldogan jött haza, ha vidéki útja eredményes volt. Nevetett, élcelődött. Elmesélte, hogyan sikerült megtörnie a helyi hatóságok ellenállását, és kicsikarnia a pénzt az új iskolára, s közben nem vette észre, hogy önmagát ismétli. Apját hallgatva, Szása úgy érezte, nincs fontosabb dolog a világon a falusi iskolák építésénél.

— Én okvetlenül tanítónő leszek — fogadkozott Ánya. — Ez most a legfontosabb! A legnehezebb! Hallottam egy tanítónőről, aki azonkívül, hogy a gyerekeket tanította, esténként összegyűjtötte a parasztokat, olvasott nekik, elbeszélgetett velük. De valaki feljelentette. Házkutatót tartottak nála, és kihallgatták a parasztokat. S hiába dicsérte mindenki, mégis letartóztatták. Az egész falu zokogott, amikor elvitték. Hát nem hősnő az ilyen? Én mindenképpen tanítónő leszek!

Ilja Nyikolajevics vacsora után behívta Szását a szobájába egy sakkpártira.

— Hogy állsz a tanulással? — kérdezte, a figurákat felállítva.

— Jól — felelte Szása kurtán.

— Mit olvasol mostanában? Változatlanul Puskin?

— Nem, Puskin már nem olvasok.

— És miért nem? Aha, értem — hunyorgott derűsen Ilja Nyikolajevics —, egyetértesz Piszarjov véleményével Puskinról.

— Részben. — Szása zavarba jött, mintha restelné, hogy idegen hatásra változott meg a vonzalma; egy furfangos lépéssel próbálta elterelni apja figyelmét erről a témáról.

Mikor gimnáziumba kezdett járni, Puskin volt a kedvenc költője. Újra és újra elolvasta a verseit, és dühösen vitatkozott Anyával, aki Lermontovot jobban szerette. Piszarjov könyveinek elolvasása után (betiltották a könyveit, de Szása megszerezte őket) jelentősen alábbhagyott Puskin-imádata, ami érthető: Szása természeténél fogva inkább reális, mint költői alkat volt. Korábban, zavaros álmodozásai idején, mikor a szabadságra, a nép szolgálatára gondolt, nagyon tetszett neki Puskin felhívása:

Hát mig e láng minket hevít,
Míg becsület van a világon,
Lelkünk szép buzdulásait
Szenteljük hazánknak, barátom!*

De múltak az évek, s a ködös vágy, hogy „lelke szép buzdulásait” a hazának szentelje, Szása életének nagy elszánása lett. Hogy kell élni? — kérdezte magát egyre határozottabban. Mit kell tennie, hogy ne maradjon széplelkű álmodozó, hogy hasznára legyen az embereknek, ha mégoly szerény mértékben is? Csernisevszkij *Mit tegyünk?*-jében talált választ erre

* Lothár László fordítása

és sok más kérdésére. Piszarjov lelkes véleménye erről a regényről óriási felfedezés volt Szása számára. Olyan izgatott lett, hogy nem tudott a szobájában maradni. Fogta a könyvet, és bár későre járt, bekopogott Anyához.

— Alszol?

— Olvasok. Mi történt? — kérdezte Anya ijedten, fivére szokatlan izgatottsága láttán.

— Ezt hallgasd meg! — mondta válasz helyett olyan ünnepélyesen, ahogy egy hihetetlen találmányt tesznek le az asztalra. — „E regény valamennyi barátja és ellensége egyaránt tudja, hogy eddig még egyetlen céges költő műve sem gyakorolt olyan mély hatást az olvasó társadalomra, mint ez a könyv.” Milyen igaza van! Nem tudtam megállni, hogy meg ne mutassam neked. És milyen találó gondolatai vannak az eszme szenvedélyes, határtalan, valósággal esztelen szeretetéről! John Howard egész életét börtönben töltötte érte, Brown akasztófára jutott, Stark doktor meghalt végelgyengülésben, amikor kipróbálta magán a cukor tápláló tulajdonságait. Hallgasd meg, mit ír még: „Egyáltalán, ha összegezni akarják az ember és az eszme között fellelhető különleges viszonylatok legszembeötlőbb, legplasztikusabb példáit, abban az esetben nem a művészeket, hanem a kutatókat vagy a politikusokat kell figyelembe venniük. Meg kell jegyezni, és ez becsületére legyen mondva az emberi természetnek általában, és az emberi értelemnek különösen, hogy eddig még alighanem senki nem áldozta fel az életét azért, amit szépnek tartott, ezzel szemben rengetegen áldozták fel örömmel az életüket igaznak vagy közhasznúnak vélt dolgokért. A művészetnek nem voltak és nem lehetnek vértanúi. Ezzel szemben a tudomány és a társadalmi élet vértanúinak se szeri, se száma régóta.”

— Még hogy a művészetnek nincsenek mártírjai?! — tiltakozott Anya hevesen: ő tudniillik költői babérokról is álmodott. — És Csernisevskij? Vagy maga Piszarjov? Vagy Voltaire? Victor Hugo?

— Ezek az írók elsősorban politikusok voltak.

— Igaz, de a gondolataikat az irodalom, a művészet által fejezték ki!

— Úgy van. De a művészet csak arra kellett nekik, hogy kifejezzék eszméiket. És vers és vers között is van különbség! Egyik vészharangként kondul, a másik elringatja, elaltatja a hazafiúi lelkiismeretet. A te istenített Heinéd is azt mondta, hogy egyáltalán nem izgatja, ha dicsérik vagy gyalázzák dalait, csakis arra áhítozik, hogy kardot helyezzenek a sírjára, mert az emberiség javáért küzdő katonának tartotta magát. Hallgasd meg, milyen találóan mondja Piszarjov Rahmetovról: „A Rahmetov típusú emberek csak akkor és ott vannak elemükben és találják meg helyüket, amikor és ahol történelmi alakok lehetnek; számukra szűk és kicsinyes a leggazdagabb egyéni élet; az ilyen embereket nem elégíti ki sem a tudomány, sem a családi boldogság; ők mindenkit szeretnek, szenvednek bármilyen igazságtalanság miatt, milliók nagy szenvedéseit élik át lélekben, és odaadnak mindent, amit csak adhatnak, e szenvedés gyógyítása érdekében.”

— Csodálatos! — lelkendezett Anya. — Különben, abba hagyom a zongoratanulást. Valószínűleg több tehetségem van a harisnyakötéshez, mint a

zongorázáshoz. Moszkvába se utazom el a kiállításra; épp elég, hogy itt élek a papa nyakán. Csak azt nem tudom, hogy bírok naponta ötven oldalt elolvasni. Sőt Piszarjov azt mondja, hogy aki nem olvas el mindennap száz oldalt, soha nem lesz művelt ember!

Szása és Ánya olyan szenvedéllyel bújta Piszarjovot, hogy művének végére érve, egészen elbúsultak. Mintha megváltak volna egy rendkívül bölcs és elragadó embertől, aki sok mindent más fényben láttatott meg velük.

— Piszarjov hét év alatt is milyen sokat tett! — mondta Ánya csodálattal, miközben a kertben sétáltak Szásával. — És hány évig szenvedett még a Péter-Pál-erődben!

— Hát Csernisevszkij? Ő talán nem ugyanott írta a *Mit tegyünk?*-et? Milyen furcsa! Aki a legbátrabban és legnagyobb erővel mondja meg a népnek az igazat, azt börtönbe zárják vagy Szibériába száműzik. Állítólag a Piszarjov követésére kirendelt csendőr látta, hogy alámerül, de szándékosan nem hívott segítséget, és ő is sorsára hagyta.

— Micsoda barbárság! — kiáltott fel Ánya gyűlölettel. — Micsoda hajmeresztő büntetés!

Szása megesküdtött magában, hogy soha nem köt kompromisszumot, nem törődik bele az eluralkodó gonoszba, minden lelki és szellemi erejét azoknak az eszméknek a győzelmére fordítja, amelyekért szerencsétlen hazájának legjobbjai életük feláldozásával harcoltak. Többé nem járt templomba, habár ez apjának szemlátomást nem tetszett. Minden szabad idejét csöpp kis laboratóriumában, vegyi kísérletekkel töltötte. Szigorú önmegettartózással élt, edzette az akaraterejét, kitartását. Irigylésre méltó szorgalommal és állhatatossággal dolgozott. Egyetlen percet sem hagyott kárba veszni. Mikor elfogyott minden üvege, különféle edényeket kezdett vásárolni kémiai kísérleteihez. Nem voltak olyan költségesek, kaphatott volna rá pénzt az apjától is, de inkább óraadással kereste meg, habár nem sok ideje volt rá, mert a felsősöknek elég sok leckét adtak fel.

1882 nyarán Ilja Nyikolajevics tatározta a házat. A család a kis udvari épületbe költözött. Szása ebben az időben Mengyelejev vegytanát tanulta. Megkérte apját, hogy a kis konyhában laboratóriumot rendezhessen be magának. Szását annyira lekötötte a vegyészet, hogy szülei végül már aggódni kezdtek az egészségeért. Édesanyja hol Ányát, hol Vologyát vagy Olját küldte érte, vigyék el sétálni. De sokszor megesett, hogy a laboratóriumban „ragadt” a küldönc, az érdekes kísérleteknél segédkezni.

Vaszilij Andrejevics Kalasnyikov évek óta nem járt Szimbirszkben. Mikor sorsa ismét a városba vetette, meglátogatta Uljanovékat. Kíváncsi volt egykori tanítványaira — Ányára, Szására és Vologyára. Uljanovék nagyon szívélyesen fogadták. Elbeszélgetett Ilja Nyikolajeviccsal, megtudakolta Ányától, hogy megy a tanulás, hol folytatja a tanulmányait, és megdicsérte, amiért tanítónő akar lenni.

— És Szása? Elutazott Kokuskinóba?

— Dehogy. A konyhában bűvészkedik — tréfálkozott Ilja Nyikolajevics.
— Jöjjön, nézze meg. Habár nem tudom biztosan, fogad-e minket. De próbáljunk szerencsét.

— Akkor talán ne zavarjuk.

— Jöjjön csak! — A konyha közelében Ilja Nyikolajevics szimatolni kezdett. — Érzi? Egész nap ilyen gázok terjengenek errefelé. Már aggódom az egészségeért. Másrészt hogyan tilthatnám meg, ha ennyire szereti? Szása! Bejöhetünk? — kopogott Ilja Nyikolajevics.

— Tessék.

Szása a helyiség közepén állt, s a fény felé tartva, éppen egy kémcsövet nézegetett, amelyből sűrű, sárga füst gomolygott. Az asztalon kék lánggal pislákolott a spirituszfőző, az állványon levő lombikban kék folyadék bugyborékolott. Keskeny ágy, frissen ácsolt deszkapalc könyvekkel, asztalka rejtortákkal, lombikokkal és papírtekercekkel — ez volt az összes berendezés. A sűrű füst kellemetlen szagot árasztott — kén és még valamilyen szer szagát, de tisztaság és rend volt a kis laboratóriumban. Szása elmosolyodott, gyorsan letette a kémcsövet, és keményen megszorította Vaszilij Andrejevics kezét.

— Nagyon örülök, hogy látom! — üdvözölte kamaszosan mutáló hangján. — Foglaljon helyet — és gyorsan kinyitotta az ablakot. — Ha tudná, hányszor emlegettük önt Anyával. Főleg az első években, amikor a gimnáziumba kerültünk.

— Különösen Anya — mosolygott Ilja Nyikolajevics sokatmondóan.

— Igaz, ő nehezebben szokta meg a gimnáziumi fegyelmet, mint én. De se baj, tanulunk. Már csak egy év van hátra.

— És utána? Egyetemre megy?

— Igen.

— Kazanyba?

Szása az apjára nézett, s mintha erőt gyűjtene, megkésve válaszolt.

— Nem. Azt hiszem, Pétervárra. Most ott tanít Mengyelejev, Szeccsenov és Butlerov is. Kazanyban ki van? Persze apám idejében, amikor Lobacsevszkij Kazanyban tanított, nagy volt a híre...

— Még sokáig híres lesz! — állította Ilja Nyikolajevics féltékenyen. — Sok tudós került ki a kazanyi egyetemről, aki dicsőséget szerzett Oroszországnak!

Szása észrevette, hogy Vaszilij Andrejevicset érdekli a kísérlete, és kémiai tanulmányaira terelte a szót. Ő ezalatt feltűnés nélkül, alaposan megnézte. Az arca sápadt. Széles homloka dudoros. Dús haja szép hullámos. Fekete, kissé szomorú pillantású szemében mély tűző csillogás: a feszült szellemi munka tüze. A szava csendes, mintha a mondanivalójára figyelne, mozdulatai nyugodtak, kimértek. De hangsúlyozásából, tekintetéből kiérződik az erejébe vetett töretlen hit, s Vaszilij Andrejevics önkéntelenül arra gondolt: tudós lesz belőle. El fogja érni a célt, amit maga elé tűzött.

Ilja Nyikolajevicsnak még mindig nem volt hivatala. Dolgozószobájának ajtaján folyton kopogtak a kézbesítők, tanítók, parasztok. Még éjszaka is keresték. Egyszer éppen Szásával sakkozott. Tizenegyet ütött az óra, amikor kopogtak.

— Megnézem, ki az — állt fel Szása.

— Maradj csak — tartotta vissza az apja —, biztosan engem keresnek valami rendkívüli ügyben.

Kiment és egy távirattal jött vissza. Feltette a szemüvegét, elolvasta, s homloka ráncokba szaladt.

— Mi történt?

— Volkov tanító megbetegedett. Tífusz. Elküldtek Pokrovszkojéba az orvosért, de az nem ment ki hozzá. Tőlem kérnek segítséget. Látod, Szása, milyen a néptanító élete? Senki sem törődik vele. Garasokért dolgozik, nyirkos, hideg viskóban lakik, örökké harcolnia kell a bíróval, a pópával, az írnokkal, a nagygazdákkal. Még azért is, hogy énekelhessenek a gyerekek az iskolában. S mit kap a buzgalmaért? Azt, hogy mindenki ellene van, és okkal, ok nélkül megpróbálják kitűrni.

— Hova mész? — kérdezte Szása, látva, hogy az apja közben öltözködni kezd.

— A távirdába. Azonnal értesíteni kell, hogy segítünk. Hogy mindent elkövetek érte . . .

— Majd én elmegyek.

— Jobb, ha magam intézem. Talán sikerül beszélnem valakivel a zemsztvóból. Az ügy nem tűr halasztást. Ismerem Volkovot, biztosan nagyon rosszul van, ha segítséget kér.

— Elkísérlek.

— Azt lehet.

Derűs, meleg éjszaka volt, de olyan sötét, hogy két lépésre sem lehetett látni. Egymás kezét fogva, botorkálva jutottak el a távirdáig. A távirás szunyókált, de amint meglátta Ilja Nyikolajevicsot, készségesen felpattant.

— Hiába méltóztatott fáradni, nagyságos uram — mondta behízelt mosollyal. — Ott ugyan nem kézbesíti ki senki éjszaka a sürgőnyt. Ezt biztosan tudom. Csak holnap kapja meg.

— Csak holnap . . . — ismételte meg mintegy magában Ilja Nyikolajevics. — És mikor jut el hozzá az orvos? Nem, még ma éjjel beszélnem kell az elöljáróval.

Sokáig álldogáltak a kormányzósági zemsztvo-hivatal elnökének háza előtt. Végre álmos hang hallatszott az ajtó mögül:

— Ki az?

— Nyissa ki az ajtót.

— Ilja Nyikolajevics? — ismerte fel a portás a látogatót a hangjáról,

kinyitotta a kaput. — Parancsoljon, nagyságos uram... Ilyen későn, igazán nem gondoltam... Fáradjon be. Mit jelentsek?

— Mi történt, Ilja Nyikolajevics? — kérdezte ijedten az elnök, amint köntösét igazgatva, feltűnt az ajtóban.

— Megbetegedett az egyik tanító. Tífuszban.

— Csak? — vonta fel az elnök csodálkozva a szemöldökét. — Bocsáson meg, de azt hittem, megint tűz ütött ki.

— Nagyon rossz állapotban van — engedte el Ilja Nyikolajevics a füle mellett a gúnyolódást. — Az orvos nem hajlandó kimenni hozzá. Kérem, adjon utasítást, hogy azonnal látogassa meg a beteget.

— Jól van — felelte az elnök szárazon. — Holnap táviratozom.

— Nagyon lekötelezne, ha még ma megtenné — mondta Ilja Nyikolajevics halkan, de határozottan.

— Ha ilyen erőszakos... Nyikifor, hozz papírost és tintát! — Sietve megírta a táviratot, s odaadta a portásnak. — Azonnal vidd el a távirdába!

— Megengedi, hogy én vigyem el? — kérdezte Ilja Nyikolajevics. — Kis kerülő az egész.

— Ahogy gondolja!

— Bocsánatot kérek a zavarásért. Jó éjszakát!

Ilja Nyikolajevics sokáig nem tudott megnyugodni, mikor hazaértek. Szása félálomban hallotta, hogy a szobát rója súlyos léptekkel és köhécsel. Reggel korán ébredt, de apja már elment hazulról. Csak este jött meg, fáradtan és elégedetten. Az orvos kiment a beteg Volkovhoz, és naponta meg fogja látogatni.

7

Pétervárott száműzetésnek tartották, ha valakit az isten háta mögötti Szimbirszkbe küldtek. Főleg azokat küldték ide rendőri megfigyelésre, akiket adminisztratív úton kitiltottak a fővárosból. Így került Szimbirszkbe több forradalmár: A. Kadjan, I. Szolovjov, P. Gorbunov, a Népakarat nyomda szervezője. Szibériából visszatért Szolovjov felesége, Szergyukova. Férjével együtt maguk köré gyűjtötték a forradalmi érzelmű fiatalokat. A rendőrség felfigyelt a házaspár tevékenységére. A megfigyelésükkel megbízott ügynök azt jelentette: „Mihelyt Szimbirszkbe érkezett a férje, politikailag megbízhatatlan személyek kezdték látogatni őket. Ismeretségi körük csakis politikailag megbízhatatlan személyekből áll.”

Ugyanebben a jelentésben az ügynök tájékoztatta feletteseit, hogy Szolovjov lakatosműhelyt nyitott, de csakis forradalmi tevékenységének álcázására. Lázadást szimatolt még abban is, hogy a gimnazisták eljártak Szolovjov fiához. Azt kérte, hogy „gyökerestül irtsák ki” a lázadásnak ezt a fészket.

Sok forradalmár töltötte száműzetését a szimbirszki kormányzóság járásaiban.

Mikor a szimbirszki gimnáziumba került tanárnak Muratov, a Csornij

*peregyl** aktivistája, politikai körök alakultak a kezdeményezésére, hadló szellemű tanárok, orvosok, felsőosztályos gimnazisták, szeminaristák részvételével. Vlagyimir Ivanovics Muratov orosz irodalmat tanított. Kitűnően ismerte az irodalmat és a történelmet, és a tanterv keretein belül úgy tudta előadni anyagát, hogy minden részletét forradalmi szellem hatotta át. A gimnazisták rajongtak tanárukért, és szívesen látogatták az általa szervezett forradalmi köröket.

Szása nem vett részt közvetlenül e körök munkájában. De tudott létezésükről, és barátja, Vlagyimir Volkov révén hozzájutott azokhoz a könyvekhez, amelyeket a kör tagjai megvitattak. Maga Muratov segített neki megszerezni a forradalmi demokraták betiltott műveit. Muratov tevékenysége nem maradhatott sokáig titokban a rendőri megfigyelés és feljelentgetések világában. Két év sem telt bele, és elbocsátották a gimnáziumból, sőt el kellett hagynia Szimbirszket is. A rendőrség elűzte Muratovot, de az általa szervezett körök nem szűntek meg.

Egyik reggel, a gimnáziumba menet Szása csoportosulásra lett figyelmes; néhány gimnazista is volt köztük. Arra gondolt, talán egy részeg fekszik a kerítés mellett, és továbbment volna, ha Volkov, aki szintén ott ácsorgott, meg nem fogja a kezét, és a kerítéshez húzva, a fülébe nem súgja:

— Várj, ezt olvasd el!

— Mit?

— Mindjárt meglátod! — tört magának utat a vállával Volkov.

Szása követte, és meglátta a kerítésre ragasztott papírlap kézzel írt, nagybetűs szövegét. Egy kiáltvány, jött rá, amint az első sort elolvasta. Az előtte állókat félreszorítva, egész közel ment hozzá, és gyorsan olvasni kezdte.

— Itt olvasd — mutatott Volkov az egyik sorra.

— „Az ingyenélők civilizációjának romjain új világot épít fel a proletariátus: a munka világát.” Ez igen, mi?

— Várj, hadd olvassam végig — szakította félbe Szása.

Ebben a pillanatban feltűnt egy rendőr. Volkov megragadta Szása kezét:

— Futás!

A két barát átrohant az úttesten, beugrottak a Karamzin-kert kapuján, és elrejtőztek a „bálvány” mögött (így nevezték Karamzin emlékművét). Látták, hogy két rendőr óvatosan letépi a kiáltványt, s közben torkaszakadtából üvöltözik:

— Távozzanak! Távozzanak, uraim!

A fiúk átugrottak az alacsony kerítésen, és rohantak a gimnáziumba. Mikor szünetben visszamentek, már csak néhány papírfoszlányt láttak a kerítésen.

— Tiszta munka! — nevetett Volkov. — Képzelem, micsoda riadalom

* A forradalmi narodnyik mozgalom szócsöve a nyolcvanas évek elején.

van náluk! Biztos bombák után kutatnak az egész városban! Remekül megfogalmazták ezt a kiáltványt! Pontosan ez kell: lerombolni! És csak azután építeni.

— Vajon ki írta? — kérdezte Szása.

— Vannak ilyenek — válaszolta titokzatosan Volkov. — Mellesleg, be-mutatok neked valakit. Könyvet is kaphatsz . . .

— Hol?

— Jól van, megmondom. Tudom, hogy nem szoktál fecsegni. Averjanovval egész könyvtárunk van: csupa tiltott könyv. Egy csomó érdekes művet sikerült megszereznünk! És hogy meg ne találják, nem együtt, hanem különféle helyeken tartjuk.

— Mit tudtok adni? — csillant fel Szása szeme. Nagyon szeretett volna olyan könyveket olvasni, amelyekről csak hallott. — Az *Anti-Dühring* például megvan?

— Meg. De csak kivonatosan, ahogy a Szlovóban megjelent.

— Figyelj ide, Volkov, legalább egy éjszakára add ide. Nem maradok adósod.

— Jól van, megkaphatod.

— Pompás! Várni foglak. Vagy inkább menjek el én hozzád?

Volkov állta a szavát: este felkereste Szását a folyóirattal. Bedugta a matrac alá, és a lelkére kötötte, hogy ott tartsa.

— Nemrég hozta vissza valaki, és csupa korom volt: képzeld, a kandallóba dugta be. Hallottad, mekkora riadalmat okozott az a kiáltvány? A gimnáziumban mindenféle alakok szaglásznek, a kollégiumban a felügyelők mindent felforgattak. Még szerencse, hogy a fiúk időben eldugtak mindent, különben odalett volna egy csomó drága könyv. Igaz is, megengednéd, hogy idehozzunk néhányat megőrzésre?

— Miért kérdezed? — sértődött meg Szása. — Hozd csak.

— Bevallom, hogy már itt is van — mosolygott Volkov.

— Hol?

— Bedobtuk a kertbe, az akácbokrok alá. Averjanov örködik a kerítésnél.

— Miért nem szóltál mindjárt? Gyerünk! Eldugom a laboratóriumomban, oda nem megy be senki.

Végigmentek a kerti úton, a Pokrovszkaja utcára nyíló kapuig. Szása benézett a lugasba, nincs-e ott valaki. Volkov halkan füttyentett, Averjanov nyomban válaszolt. Szása ki akarta nyitni a kaput, de Averjanov visszatartotta.

— Jobb, ha átmászok!

A könyveket a kályha mögé dugta, majd elkísérte a barátait. Averjanov valahonnan megtudta, hogy Kerenszkijt, a gimnázium igazgatóját hívatta von Bradke, a szimbirszki csendőrfőnök, és holnap valószínűleg nagy fejmosás lesz.

— A rendőrök láttak bennünket a kiáltványt olvasni — mesélte Aver-

janov —, és biztosan azt hiszik, hogy mi is ragasztottuk ki. Szóval résen kell lenni.

Mikor Szása hazaért, bezárkózott a laboratóriumába, hogy megnézze a könyveket, amelyeket a barátai hoztak. Az *állat- és növényvilág fejlődése*, *A fajok eredete*, *Ricardo és Marx*, *Kié a jövő?*, *A fejlődés elmélete és gyakorlata*. A szeme is fennakadt ekkora kincs láttán. Belelapozott mindegyikbe, majd vigyázva visszarakta őket a helyükre, és belekezdett az *Anti-Dühring*-be.

Averjanov nem tévedett: a reggeli mise után — amelyen részt vett a gimnázium egész vezetősége — összehívta az igazgató a tanulókat a díszterembe, és erkölcsprédikációt tartott nekik. Sokáig és unalmasan beszélt, különféle változatokban ugyanazt hajtogatta:

— Kötelesek feltétel nélkül engedelmeskedni előljáróinknak. Figyelniük kell társaik viselkedését, és ha szükség van rá, vissza kell őket tartani a helytelen cselekedetektől. Szent kötelességük, hogy a vallás és az egyház parancsai szerint éljenek...

Jusztyinov esperes, a hitoktató buzgón bólogatott dús szakállával.

— Ha már a „muszáj”-nál és a „kell”-nél tart, nyugodtan aludhatunk egyet — súgta oda Averjanov Szásának, nehezen fojtva el az ásítást.

— Tisztelniük kell mások tulajdonát — folytatta Kerenszkij —, és meg kell védeniük minden támadással szemben. A mi gimnáziumunk büszke arra, hogy egyetlen tanulója sem keveredett bűnös politikai ügyekbe, amelyek egyre sűrűbben nyugtalanítják a társadalmi rendet. Tegnap a gimnázium közelében lázító tartalmú rölapot ragasztottak ki. Néhány gimnazista látta, de senkinek nem szólt, nem jelentette nekem. Mi több, a következményekkel mit sem törődve, igyekezett mindenki elolvasni. Szégyenletes, bűnös kíváncsiság! Szigorúan figyelmeztetem magukat, hogy mindenkit, akit ilyen tetten érünk, szigorúan megbüntetünk!

Kerenszkij után az esperes úr oktatta ki ugyancsak hosszan és unalmasan a fiúkat, egyenesen az ég büntetésével fenyegetőzve. Majd Hrisztoforov tanfelügyelő szólt hozzájuk. Utánuk azok a tanárok emelkedtek szólásra, akik mindennél jobban félték attól, hogy a megbízhatatlanok listájára kerülnek. De ez csak a kezdete volt a rebellió elleni kampánynak. Ettől a naptól fogva az órák közben váratlanul kivágódott az osztály ajtaja, és bedugta borvirágos képét az osztályfőnök-helyettes.

— Volkov! Menjen az igazgatóhoz! Uljanov, a tanfelügyelőhöz!

A kollégiumban és a gimnazisták lakásán egyre gyakoribbak lettek a házkutatások. Az iskolaszolga valahol megtalálta a Szovremennyiknek azt a számát, amelyben Dobroljubov egyik betiltott cikke megjelent. Óriási riadalom támadt. Ismételten behívtak mindenkit az igazgatóhoz, de csak nem derült ki, hogy ki vitte be a gimnáziumba a folyóiratot.

Dmitrij Andrejevics Tolsztoj gróf Karakozov merényletének köszönhetette, hogy közoktatásügyi miniszter lett. A kényelmes bársonyszékből az a robbanás vetette ki, amely 1880. február 5-én következett be, és amelyet Sztjepan Halturin készített elő. Hiába irtotta Katkov gróf és Pobedonoszcev segítségével tizennégy éven át a rebelliót, hiába gyötörte a diákokat az ógörög és a latin nyelvvel, nemhogy alábbhagyott volna a forradalmi mozgalom — évről évre jobban lángolt. Katkov azt bizonygatta Tolsztojnak, azért van így, mert nem szervezték át az egyetemeket. És hogy ezt minél hamarabb meg kell csinálni. Meg is szerkesztette az új szabálytervezetet, Tolsztoj gróf pedig benyújtotta az államtanácsnak. Ekkor robbant a bomba a Téli Palotában. Lorisz-Melikov került hatalomra. Mindenki tudta, hogy Tolsztoj gróf napjai meg vannak számlálva, hiszen ez az ember, aki „a reakció eszközének született”, aligha felel meg Lorisz-Melikovnak és „jóságos diktatúrájának”. Már csak az indokot kellett megtalálni, hogy eltávolíthassák. Nem kellett sokáig várni rá. Tolsztoj azzal vádolta meg Makov belügyminisztert, hogy „eladta magát a szakadároknak”,* mire Makov provokálta. A párbajra ugyan nem került sor, de a cár kijelentette:

— Amíg lehetett, támogatalak. De most, hogy még a barátaid is ellened fordultak, nem maradhatsz miniszter.

„Kéthónapi munkával és erőfeszítéssel végre sikerült elérni Tolsztoj grófnak, az orosz föld e kártékony zsenijének menesztését — írta Lorisz-Melikov egyik levelező társának. — A hírt általános örömujjongás fogadta. A Téli Palotában összecsókolóztak az emberek a reggeli misén, s ezekkel a szavakkal köszöntötték egymást: Tolsztojt leváltották, valóban leváltották!”

Tolsztoj tehát lelépett a színről anélkül, hogy életbe léptette volna a Katkov által szerkesztett egyetemi szabályzatot. Lorisz-Melikov a közoktatásügyi miniszteri posztra Andrej Alekszandrovincs Szaburovot állította, aki öt évig volt a derpti tankerület főigazgatója és állítólag Tolsztoj esküdt ellensége. Szaburov, akárcsak Lorisz-Melikov, „az ostor és a kalács” politikájának híve volt. 1881. február 8-án, mikor megjelent egy egyetemi ünnepségen, egy Podbelszkij nevű diák pofon ütötte. Egy másik, Kogan-Bernstejn pedig felszaladt a karzatra, és rövid beszédben közölte, hogy ezt a pofont „hálából” kapta a miniszter az új egyetemi szabályzat bevezetése körüli érdemeiért.

Ilja Nyikolajevics nehéz napokat élt át: huszonöt évi szolgálat után Szaburov nem engedélyezte, hogy még öt évig hivatalában maradjon — ahogy általában szokásos volt —, amíg nyugdíjba mehet. Rossz szemmel nézte Ilja Nyikolajevics haladó tevékenységét, és csak azt engedélyezte,

* A hivatalos egyház ellen irányuló vallási-társadalmi mozgalom, amely a XIX. században az antifeudális osztályharc vallási burka lett

hogy még egy évig a helyén maradjon. Világos volt, hogy amit Ilja Nyikolajevics tett a népművelésért, nem hogy érdeméül tudták volna be — bűnnek tekintették. Ha arra gondolunk, hogy milyen nagy családot kellett eltartania, elképzelhetjük, micsoda helyzetbe került.

— Apa, hallottad, hogy egyik egyetemi hallgató pofon ütötte a minisztert? — kérdezte Szása.

— Nem. Most hallom először.

— Pofon ütötte. És tudod, miért? Az új egyetemi szabályzatért, amely a barátaim szerint még azt is engedélyezi a tanároknak, hogy megveszszözzék a hallgatókat . . .

— Nem olvastam a szabályzatot, de nem hiszem, hogy volna ilyen pontja — jelentette ki Ilja Nyikolajevics —, és egyáltalán, Szása, ez az eset nem válik a diákok becsületére. Ezt azért mondom neked, mert látom, helyesled annak a diáknak a tettét. De képzeld el egy pillanatra, hogy bemegyek hozzátok az osztályba, mire valamelyik tanuló feláll, és pofon üt.

— Téged soha senki nem merne megütni! — felelte Szása szokatlanul hevesen. — Sohasem mondtam meg neked, de tudd meg, hogy téged minden iskolatársam, minden gimnazista, általában az összes tanuló nagyon tisztel. Ha tudnád, mennyire felháborodtak, amiért csak egy évig engedik, hogy igazgató legyél. Most mindenki azt mondja: úgy kellett a miniszternek. Ezt a pofont Ilja Nyikolajevics miatt is kapta . . .

— Örülök, hogy a barátaid jó véleménynel vannak rólam — mosolygott el Ilja Nyikolajevics. Meghatotta fiának szokatlan őszintesége. — De pofon ütni valakit, ráadásul egy idősebb embert, mégiscsak elítélendő, mert megalázza az embert méltóságában. Azt is, aki kapja és azt is, aki adja.

— Igazad van. De ha más formában lehetetlen tiltakozni? Hiszen egyetlen újság sem hajlandó közölni a diákok levelét, amelyben tiltakoznak a miniszternél a barbár szabályzat miatt. Persze tüntethettek is volna. De te is tudod, milyen kegyetlenül megfizetett Bogoljubov a Kazany téri tüntetésben való részvételéért. Nem elég, hogy tizenöt évi kényszermunkára ítélték, még meg is vesszőzték. Senki sem állítja, hogy megengedett dolog rálőni egy emberre. A bíróság mégis felmentette Vera Zaszulicsot. Felmentette! Ezt a pofont pedig mindenki helyesli. Legfeljebb annyit fűznek hozzá: kár, hogy Tolsztoj gróf pofon nélkül került le. Ő különben nemcsak egy pofont érdemelne: rászolgált a golyóra is. Így beszélnek erről a pofonról. Remélem, nem haragszol, amiért őszinte voltam.

— Nem, Szása. Én is mindig őszinte voltam hozzád, és most is megmondom, mi nyugtalanít leginkább a szavaidban. — Ilja Nyikolajevics rövid szünetet tartott. — Úgy veszem észre, helyesled a lövöldözést, tüntetéseket, parasztlázadásokat. Vagy tévedek?

— Nem tévedsz. Én gyűlölök minden erőszakos cselekedetet. És ha egy kivégzésre pisztolylövésekkel válaszolnak, képtelen vagyok megérteni, miért lenne ez olyan nagy igazságtalanság, ahogy az újságok teli torokból harsogják. Ha elfogadjuk ezt a hivatalos logikát, a törököknek sem volt joguk

lőni a mi katonáinkra Plevna ostrománál. De hát a háború az háború, te magad is mindig ezt mondtad.

Ilja Nyikolajevics sóhajtott; mit is mondhatott volna, mikor látta, hogy Szása sok kérdésben önálló véleményt alkotott. A véleménye pedig szilárd meggyőződéssé vált, mert Szása nem az az ember, aki könnyűszerrel elfogad egy gondolatot, aztán ugyanolyan könnyedén meg is tagadja. Belátta, hogy jelen esetben az apai tekintély kevés ahhoz, hogy rávegye a fiát tanácsainak megfogadására. Ha megkísérli, Szása erkölcsi erőszaknak veszi, és magába zárkózik, ez pedig még rosszabb lenne. Például eddig mindig elki-sérte a templomba. De amikor tegnap megkérdezte tőle, hogy eljön-e a ve-csernyére, egy darabig hallgatott, mintha a válaszon töprengene, majd ha-tározottan és kurtán kijelentette, hogy nem.

Ez a „nem” olyan elszántan hangzott, hogy meg sem kérdezte, ez csak a mai napra vonatkozik-e. Világos volt, hogy Szása egyszer s mindenkorra szakított a vallással. De nem tett neki szemrehányást. Ilja Nyikolajevics szerint egy tizenhat éves fiatal már el tudja dönteni, mit fogad el és mit nem. Ezt az elvet követte a gyermekeivel kapcsolatban is. Tanította, meg-győzte őket, de soha nem kényszerített rájuk olyasmit, amit nem fogadtak el. Ez volt az oka, hogy nemcsak szerették, hanem végtelenül tisztelték is.

A pofon, majd II. Sándor meggyilkolása után Szaburovnak is nyugalomba kellett vonulnia. Pobedonoszcev, aki kezébe vette a hatalmat, ezt írta III. Sándornak; *„Sokáig emlékezetes marad Szaburov minisztersége. Olyan mérges magvakat hintett el, hogy csak az Isten a tudója, mikor sikerül ki-irtani őket.”*

Pobedonoszcev ezúttal is túlzott, mint III. Sándor uralkodásának kezde-tén írt valamennyi levelében: Szaburov korántsem hintett el annyi „mérges magot”, amennyit a rovására írt. Csak Pobedonoszcev semmitől nem riadt vissza annak érdekében, hogy bejuttathassa a kormányba a maga embereit. *„Ezek az emberek az Ön ellenségei”* — írta a cárnak Lorisz-Melikovról és támogatóiról, és attól való félelmében, hogy a maguk pártjára állítják a cárt, azonnali félreállításukat követelte. Lázás buzgalommal kereste azo-kat, akik elfoglalhatnák a megüresedő miniszteri székeket. A közoktatás-ügyi miniszter posztjára a korlátolt agg Nikolai bárót állította. *„Bátorko-dom jelenteni Felségednek — írta III. Sándornak —, hogy lelkiismeretem és legjobb tudásom szerint nem ismerek senkit Nikolai bárón kívül . . . Bár-hogy kutatok is az emlékezetemben, nincs senki . . .”* Pobedonoszcev nem fejezte be a mondatot, de gondolatmenetét könnyű folytatni: „nincs senki, aki osztaná az én nézeteimet a közoktatást illetőleg”.

Amikor Ilja Nyikolajevics Nikolai báró miniszteri kinevezéséről tudomást szerzett, így szólt Jakovlevhoz, akivel épp aznap tárgyalt a csuvas is-kolák építéséről:

— Azt hiszem, Ivan Jakovlevics, ezek lesznek az utolsó építkezéseink.

— Miért? — csodálkozott Jakovlev. — Nem akarják meghosszabbítani még öt évre a szolgálatát?

— Ez még nem lenne olyan nagy baj. Ha én elmegyek, jön helyettem valaki más. Ez a baj, hogy Nikolai báró lett a miniszterünk.

— Aki a kaukázusi tankerületet igazgatta?

— Az. Egy évig miniszterhelyettes is volt. Akkoriban olvastam a cikkeit, és arról is hallottam, hogy irányította az oktatásügyet a Kaukázusban... Rosszabb, egyre rosszabb lesz a helyzet. Erről máris meggyőződtem...

De Pobedonoszcevnek még Nikolai báró sem felelt meg, az aggastyán ugyanis nagyon makacs és sértődékeny volt. Neki olyan miniszter kellett, aki egyvalamihez értett csak: ahhoz, hogy hajbókolva lesse a pillantását, félszóból is kitalálja a gondolatait, és vonakodás nélkül végrehajtsa a parancsait. Végül Ivan Davidovics Gyeljanov személyében találta meg, akit keresett.

Szaburov bukása után mégis engedélyezték, hogy Ilja Nyikolajevics még öt évig megmaradjon az állásában, de egyáltalában nem azért, mert végre értékelték a munkáját. Szó sincs róla! Egyszerűen az történt, hogy miután Nikolai báró elfoglalta a miniszteri széket, Pobedonoszcev sugalmazására Szaburov összes rendelkezését megmásította abból a megokolásból, hogy minden, amit tett, rossz, és meg kell változtatni.

Am Ilja Nyikolajevics a következő években többször foglalkozott azzal a gondolattal, hogy jobb lenne búcsút vennie hivatalától. Hiszen Pobedonoszcev egyetlen intésére, a szeme láttára összeomlott mindaz, amit oly keserves munkával felépített. Odalettek teremtményei, a zemsztvo-iskolák, s helyükbe egyházi iskolák telepedtek. Jevgenyij püspök és hittársai kiközösítettek és üldöztek mindent, amit Ilja Nyikolajevics vezetett be a falusi iskolákban.

— Ha tudnád, Mása, milyen elviselhetetlenül nehéz most dolgozni — panaszkolta a feleségének. — S ami a legrosszabb, semmi remény arra, hogy jobbra fordulna.

— Talán mégis.

— Ugyan. Amíg Pobedonoszcev hatalmon van, gondolni sem lehet rá. A falusi iskolákban nemsokára mást sem tesznek, mint imádkoznak.

Mikor Ilja Nyikolajevics megtudta, hogy Tolsztoj gróf újból bekerült a kormányba mint belügyminiszter, végképp elveszítette minden reményét.

— Soha nem gondoltam volna, hogy még egyszer visszatérhet az a világ, amelyben I. Miklós alatt éltünk. És tessék, meg kellett érnem. A másolat pedig mindig rosszabb még az eredetinél is. Nem nehéz elképzelni, milyen élet vár ránk. A gyerekről nem is szólva. Súlyos kereszt jutott nekik...

Az első pohárköszöntőt a gimnázium befejezésére mondták. Ragyogott az arcuk, mosolyogva koccintottak, és megilletődött csöndben hajtották föl poharukat.

— Éljen a szabadság! — harsogta Válja Umov, magasra emelve a második poharat. — Hurrá!

— Hurrá! Hurrá!

Egymást követték a pohárköszöntők. Szása életében először ivott ilyen sokat, már érezte, hogy nehezedik a feje. De lehetetlen volt nem inni. A láрма egyre nőtt, s a társaság csoportokra oszlott, hogy könnyebben elmondhassa mindenki a maga szónoklatát.

— Uraim! . . .

— Barátaim! Igyunk gonosz latin mostohánk megboldogult lelkéért! . . .

A „gonosz latin mostoha” hálátlan mostohagyerekei mennydörgő nevetéssel fogadták ezt a pohárköszöntőt. A kis Lonya Szamuskin többször is felpattant, hogy elmondja a magáét, de vékony hangja beleveszett az általános hangzavarba. Végre egy másodpercre csönd lett, ekkor felugrott, és elkiáltotta magát:

— Igyunk arra, aki az egész osztály helyett gürcölt!

— Uljanovra! — kiáltották kórusban.

— Szása! Terád iszunk!

Mindenki feléje fordult, ittak, és kérlelni kezdték, hogy mondjon ő is valamit.

Szása lehajtott fejjel gondolkodott, majd körülnézett, és rövid szünet után megszólalt:

„Hódolj be — jobb neked — kimondva

Immár a keserű ítélet:

Súlyos kor ragadta marokba

Vad harcra gyöngé nemzedéked.

Éltek, a síron innen is halottak,

Mert azok vagytok, ha hívnak a tettek,

Nekivágtok még hősi rohamoknak,

De befejezni mit sem adatott meg . . .”*

— De én hiszem, mint az örök életet, hogy az „ifjonti tűz, viharzó szenvedélyek, mikből szent szabadság fakad”, soha nem alszik ki szívünkben! Hogy mi soha nem törődünk bele „az elkerülhetetlen keserű sorsba”!

— Soha! — kiáltották kórusban, mintha esküdnének.

Kilenc évig tanultak együtt a gimnáziumban. Alekszandr Uljanov érettségi bizonyítványába bejegyezték, hogy kiváló tanulmányi eredményeiért aranyéremmel tüntették ki.

Szása úgy érezte, mintha börtönből szabadult volna. Ezentúl nem kell holt nyelveket magolnia, kedvére tanulmányozhatja a természettant, a kémiát. Már eldöntötte, milyen szakra megy. A családja is helyeselte választását, bár nem szívesen engedték el Pétervárra.

— Jól meggondoltad? — kérdezte az édesanyja. — Kazany közelebb van. És rokonoknál lakhatnál.

— Pétervárra kell mennem, anyám — mondta Szása gyöngéden, de határozottan. — Érzem, hogy csak ott dolgozhatok teljes erőmből. Gondold meg, Pétervárott tanít minden nagy tudósunk.

— Nagyon fáj, hogy el kell válnom tőled — vallotta be az édesanyja.

Sokan csodálkoztak, hogy Szása a természettudományi kart választotta. Csodálkozásuk érthető volt, hiszen mindenki olyan pályára igyekezett, ahol mihamarább „karriert csinálhat”. De Szása a tudományt szerette, és gyűlölte a hivatalnokoskodást: egy hivatalnoknak hittetl és igazán kell szolgálnia a cárt, aminek a pusztá gondolatát is visszataszító érezt. Hogy minden erejét a tudománynak szentelje — az egészen más dolog...

10

Uljanovéken kívül Marija Alekszandrovna nővérei is Kokuskinóban nyaraltak a családjukkal együtt. A gyereksereg három csoportra oszlott: a nagyok, a serdülők és a kicsik csoportjára. Szása, Ánya és unokatestvérük, Maruszja tartozott az elsőbe, ők jóformán soha nem vettek részt a közös játékokban, inkább félrevonultak valamelyik félreeső zugba, és verseket szavaltak, könyvekről beszélgettek. Ánya Andrej Bolkonszkijért lelkesedett, az unokatestvére Pierre-ért, Szása viszont Dolohovért. Ánya és Maruszja képtelen volt megérteni, hogyan tetszhet a szerény, félszeg Szásának éppen ez az örökké ellentmondó botrány- és párbajhős.

— Te tréfálsz — heveskedett Ánya. — Egyszerűen bosszantani akarsz minket.

— Nem — mondta Szása komolyan.

— De hiszen Dolohov rossz ember! Kegyetlen!

— Az ellenségeivel szemben — válaszolta Szása. — Emlékeztek rá, milyen volt az édesanyjához? Milyen gyöngéden szerette? És kikre haragudott? A nála gyengébbekre? Nem, Dolohov azokat gyűlölte, akik hercegi születésükkel hengegtek. És bátorságban senki sem vetekedhetett vele.

Ánya tovább vitatkozott, Maruszja azonban meguntá hallgatni őket, mosolyogva belenézett Szása szemébe, és megkérdezte:

— Hogy van tovább: „... csókjuk árulást rejtett...”?

Szása, feledve Ányával folytatott vitáját, azonnal folytatta:

Menj tűzbe hazád hírnevéért,
A jogodért, szerelmedért...
Menj s ha kell, búcsúzz tiszta szívvel,
Nem halsz hiába...

De végig sem mondta a verset, Maruszja új sorba kezdett. Ánya megsértődött, amiért fivére kizárólag Maruszjára figyel. Szása érezt, hogy megbántotta Ányát, de nem tehetett róla, olyan élvezettel beszélgetett Maruszjával, olyan örömmel hallgatta vidám nevetését, nézte tüzes pillantását. Ha

Maruszja mellette van, beszél és nevet, derűs nyugalom költözik a szívébe. Amikor nincs vele, mintha valami nagyon kedves tárgyat veszített volna el. Még ha Ánya jelenlétében látta is Maruszját, mindig zavarba jött egy kicsit. Egyre több időt töltöttek kettesben. Ánya megértette, hogy ez nem csak barátság...

A csónak nesztelenül úszik az árral. Esteledik, a mélykék égbolton felragyog az esthajnalcsillag. Szikrát csíhol a víz tükrén, s mintha a csónak orra előtt táncolna. A parton, a sűrű bokrok közt madár rikolt, a vízből feldobja magát egy-egy hal.

— Nagyon mély itt a víz? — kérdi Maruszja csöndesen.

— Itt nem. Leér az evező a fenekéig.

— Pedig olyan sötét, mintha feneketlenül mély volna.

Szása nem válaszol. Maruszja hangjából, hangsúlyából már tudja, mit fog most mondani. És nem tévedett. Maruszja letép egy tündérrózsát, és hirtelen megkérdezi:

— Mit gondolsz, nagyon megsértődött Ánya, amiért egész nap elkerültük?

— Majd kiderül — válaszolja Szása kitérően, s maga is csodálkozik, hogy egész idő alatt egyszer sem jutott eszébe Ánya.

— Én azt hiszem, nagyon megbántódott — jelenti ki Maruszja hosszú szünet után. — De... Szása, mi volt ez?

— Valószínűleg bagoly.

— Félek tőle...

— Akartál még valamit mondani? — emlékezteti Szása óvatosan.

— Elfelejtettem... Szása, mondd meg, de kérlek, őszintén! Milyen hibát találsz bennem?

— Még nem gondolkodtam rajta. Már itt is vagyunk — tért át gyorsan más témára Szása. — Üljetek nyugodtan, különben felborulunk.

Kisegítette Maruszját a csónakból, és önkéntelenül átölelte; Maruszja nem tiltakozott, csak ijedten körülnézett, nem látja-e őket valaki. Szása szívverése felgyorsult. Maruszja gyöngéden kibontakozott az öleléséből, és az ingatag hidacsán kiszaladt a partra. Szása nem moccant, amíg el nem haltak a léptei. Sokáig figyelte saját szívének dobogását. Valamilyen új, megfoghatatlan érzés lett úrrá rajta. Úgy érezte, szentségtörés lenne most hazamenni, találkozni a többiekkel, elmondani, hol járt... szóval ilyen érzéssel a szívében hétköznapi dolgokról fecsegni. Átevezett a túlsó partra, s a kaszálon át a szénaboglya felé vette útját, mely feketén sötétlett a párás alkonyatban. Innen már jól látszott a ház. Most gyulladt ki a fény az „ő” ablakában. Elszorult a szíve: miért is bújt el ide? Hiszen vele lehetne most is. Hallhatná a hangját. Vajon mit mondott Anyának? Hogy magyarázta meg fivére eltűnését? Á végén még keresésére indulnak, és isten tudja, mit gondol róla Ánya. Visszaszaladt a csónakhoz...

Az emlékezetes csónakázás óta megváltozott Maruszja és Szása kapcsolata. Bár nem beszéltek róla, úgy viselkedtek, mintha nagy, közös titkuk

volna. Félszóból megértették egymást, egy hangsúllyal, egy pillantással más értelmet tudtak adni a szavaknak, amit csak ők érthettek meg. Anya azonban kitalált mindent, és nagyon boldogtalannak érezte magát, mert azt hitte, elveszítette Szását.

Második rész

A ház csendes. Csak az óra ketyegése hallatszik. Az ablakon át látszik, hogy az égbolt pereme már rózsaszínbe váltott, de Marija Alekszandrovna még mindig nem hunyta le a szemét. Holnap — nem, már ma — Szása elutazik. S nem Kazanyba, hanem Pétervárra. Az értelme ki is egyezett volna vele, hogy így kell lennie, de a szíve . . . Hogy boldogul ott egyedül? Igaz, Ánya is utána utazik, őrá azonban nem számíthat. Sőt Szásának kell majd Anyát gyámolítani, segítségére lenni mindenben, ahogy itthon is.

Magától értetődik, hogy Marija Alekszandrovna, mint minden anyát, aki gyermekeit idegenek gondjaira bízza, nyugtalanította, hogy Pétervárott nem lesz, aki felügyeljen rájuk, nélkülözni fogják az itthoni kényelmet, a családi fészek melegét. De nem is ez a fő. Marija Alekszandrovna jól tudta, hogy a pétervári egyetemről jó néhány diák került az akasztófa alá, börtönbe, száműzetésbe. S mi haszna volt az áldozatoknak? Csak még jobban fokozódott a reakció. Csak nehogy Szása is erre a sorsra jusson . . . abban az egyben bízott, hogy Szása annyira rajong a tudományért, hogy nem marad ideje másra. Bár . . . hiszen nem félt kiállni a tanára, Pjatnyickij ellen, azt kockáztatva, hogy saját magának árt vele. De nem! Ezek semmiségek voltak. Ha komolyra fordul a dolog, Szása mindent mérlegel, mielőtt bármit is tenne.

Reggel Ilja Nyikolajevics, látva felesége arcán, hogy egész éjjel nem aludt, megkérdezte:

— Rosszul vagy?

— Valahogy nyugtalan a szívem — felelte Marija Alekszandrovna, s nagyot sóhajtott. — Úgy érzem, Kazanyban jobb lett volna Szásának. — De látva, hogy Ilja Nyikolajevics elkomorul, gyorsan hozzátette: — Nem teszek szemrehányást, amiért elengeded Pétervárra, csak nehéz hozzászoknom a gondolathoz, hogy oly távol lesz tőlünk.

— Mit lehet tenni? Az idő majd meggyógyít. Különben Szásáért kevésbé aggódom, ő teljesen önálló ember, míg Ánya . . . Neki nem lesz könnyű dolga. Mindenki ferde szemmel néz rám, amiért őt is elengedjük.

— Mit akarnak tőlünk? — kérdezte haragosan Marija Alekszandrovna, arra gondolva, hogy ő csak otthoni nevelést kaphatott. — A nők érjék be a gimnáziummal? Vagy talán már oda sem fogják felvenni őket?

— Ilyesmiről nincs szó, de azt hallottam . . . hogy a cár elégedetlen a leányok felsőfokú tanfolyamaival.

— A cár . . . — Marija Alekszandrovna kesernyésen elmosolyodott. — Ő az első orosz cár, aki elismerte a nők egyenjogúságát abban az egyben, hogy a férfiakkal együtt halhassanak meg a vérpadon.

— Hát igen . . . nehéz idöket élünk. Emlékszel, amikor II. Sándort meggyilkolták, megjósoltam, hogy lesz még rosszabb. A népiskolákban most már mindent fölöslegesen tartanak: az olvasmányok magyarázatát, a környező világ megismertetését. Nemsokára azt is kijelentik, hogy magukra az iskolákra sincs szükség.

Nyizsnyij Novgorodig Szása gőzhajóval utazott. Onnan Moszkván át vónattal ment Pétervárra. Hajón már többször utazott, de vasutat még nem látott. Egyszer apjuk magával akarta vinni öt és Ányát Moszkvába, az országos kiállításra. Ánya azonban tudta, hogy ez mennyi kiadást jelentene, és lemondott az útról. Szása is, így az utazásra nem került sor.

— Irigyellek, Szása — mondta a kikötő felé vezető úton Vologya. — Meglátod Moszkvát, Pétervárt. Azt csinálod majd, amit szeretsz.

— Te is foglalkozz a kémiával. A laboratóriumomat is neked hagyom.

— Mepróbálok. De nem vonzanak túlságosan a kémcsöveid.

— Akkor mi az, ami vonz?

— Egyelőre . . . — Vologya huncutul hunyorított —, egyelőre a sakk. Játsszunk levélben egymással?

Szása nem vette a lapot, s nem folytatta a beszélgetést; érezte, hogy Vologya most nem akar őszinte lenni. Szása mást is észrevett: Vologya szomorú, amiért el kell válnia testvérétől, s azért tréfálkozik, hogy leplezze a szomorúságát.

Szása elutazása megfosztotta Vologyát legjobb barátjától, akihez bármikor bármilyen gondjával fordulhatott. Fivére akkora lelkesedéssel és kitarással tudott dolgozni, hogy lehetetlen volt nem követni. S ha Vologya, kamasszá serdülvén, nem is hajtogatta örökké, hogy „úgy teszek, ahogy Szása”, ez nem jelentette azt, hogy semmit nem tanult a fivérétől. Ellenkezőleg! A naiv gyermeki utánzásról áttért annak tudatos elsajátítására, hogy kell dolgozni, elérni a kitűzött célt.

A gőzös fedélzetén Szása sorban mindenkitől elbúcsúzott. Olja sírt, Ánya és édesanyjuk vigasztalta. Apjuk szemöldökét összehúзва kérlelte:

— Hagyd már abba, Olja . . .

Végre megszólalt a hajókürt, s mindenki a feljáróhoz sietett. Vologya hirtelen Szása felé fordult, és megölelte. Az idősebb fiút nagyon meghatotta öccsének váratlan, őszinte szeretetnyilvánítása. Büntudattal vegyes örömmel elmosolyodott, s remegő hangon így szólt:

— Nyáron találkozunk.

— És szilveszterkor?

— Sok munkám lesz . . .

— Értem.

— Írd meg, milyen könyvekre van szükséged.

— Jó . . . El se akarom hinni, hogy egész évben nem látlak. — Vologya megrázta a fejét, mintha komor gondolatait akarná elűzni. — Ez csak a búcsú hangulata! Különben borzasztóan örülök a szerencsédnek!

A partról izgatott hangok hallatszottak:

— Vologya, gyere!

— Bevonják a feljárót! . . .

Vologya a feljáróhoz szaladt; alig tudott a partra ugrani. Úgy érezte, mintha valami nagyon fontosat nem mondott volna el Szásának, de hogy mit, nem tudott rájönni. Ezzel az érzéssel tért haza. Leült olvasni, de képtelen volt koncentrálni. Szása könyvespolcához lépett, s a szíve újból elszorult. Most már nem lel itt érdekes, új könyvekre. S nem lesz kivel vitatkozni. Pedig milyen jó volt! Elolvasott egy könyvet, s este, amikor Szása a laboratórium maró füstjétől átítatva bejött, megvitatták. S Vologya örömmel tapasztalta, hogy sokszor ugyanazokra a sorokra figyelt fel, mint Szása. Persze az is előfordult, hogy különbözőképpen értelmezték az olvasottakat. S Vologya, minden tisztelete ellenére, hevesen védelmezte a véleményét. Akkora lármát csaptak, hogy anyjuknak kellett lecsillapítania őket. Másnap Olja megkérdezte:

— Vologya, miről vitáztatok? — S keserűen tette hozzá: — De jó neked, amiért a szobád Szásáé mellett van!

Ezen a napon Olja is csüggedten kószált. Néhányszor leült a zongorához. Viharos hangok töltötték be a házat, majd hirtelen elhallgattak, mintha elpattantak volna a zongora húrjai. Az esti teázáskor mindnyájan hallgattak. Még Mityára és Manyására is átragadt a csönd, szótlanul ültek az asztalnál. S bármiről kezdtek el beszélni, a társalgás fonala észrevétlen Szására terkeredett át. Amikor nemsokára Ánya is elutazott, úgy tűnt, a ház teljesen kihalt.

2

Szásának kevés pénze volt, ezért harmadik osztályon utazott. A közös fülkében zsúfoltság, bűz, piszok. A gyertyacsonk fénye alig látszott a sűrű dohányfüstben. Szása laboratóriumában hozzászokott a nehéz szagokhoz, most mégis szinte fulladozott a kocsiban. Lemászott a felső polcra, s kiment a peronra. Itt könnyebben lélegzett, de minden állomáson olyan vad jeleltre került sor a kalauz és a parasztok között, hogy inkább szívta a fülke bűzös levegőjét, mint hogy végignézze.

Kokuskinóban s a környező falvakban Szása gondosan tanulmányozta a parasztok életét. Karpij, akivel vadászni járt, ugyancsak sok mindenről mesélt neki, s Szása meg volt győződve róla, hogy tudja, hogy él a nép. Ám kiderült, hogy korántsem tud mindent. Nagyon nehéz a nép sora. A parasztnak oly kevés a földje, hogy még a betevő falatot sem termeli meg. És mégis úgy látszik, vannak még náluk is kisemmizettebbek.

— Felosztották köztünk a juttatott telkeket — mesélte epés gúnnyal egy sovány, görbe hátú öreg. — De miféle föld ez? Szikes! Még gaz sem nő rajta! Vagyis azt adták nekünk, ami még ingyen se kellett senkinek. Bizony. A parasztok megvakarták a tarkójukat, s mentek az urasághoz, hogy mi dolog ez? Az pedig előhúz valamilyen könyvet, és ezt mondja: Itt a rendelet, maga a cár írta alá, ez áll benne . . . és olvasni kezdi. Nekem pedig —

s a paraszt a mellére csapott — felforrt a vérem. Nem tudtam türtőztetni magam, s így kiáltottam: Hazugság! Nem lehet szabad a paraszt föld nélkül! Adj földet! . . . A többiek is tűzbe jöttek, akár a szalma a szélben: Adj földet! A földesúr pedig ezt válaszolta: Puskavesszőt nem akartok? Tüstént hívatom a katonákat! Erre aztán mindenki üvöltözni kezdett, hogy ez meg mi dolog! A cár szabadságot hirdetett, s ez meg itt miket mond? Azért se lesz úgy, ahogy ő mondja! Üssétek! Gyújtsátok fel a házát! . . . Nohát, ezek után a parasztok összetörték-zúztak mindent . . .

— Őt is elintézték? — kérdezte egy legény, aki tátott szájjal hallgatta az öreget.

— Minden leégett . . . — Az öreg nagyot sóhajtott. — De az uraság szavai is beteljesedtek. A puskavesszővel is megismertedtünk, etettük a tetveket a börtönben, megismertük a kényszermunkát is. De hát a paraszt akár a giliszta: ha darabokra aprítják is, csak kúszik, forgolódik . . . — Az öreg keresztet vetett, s diadallal fejezte be: — Pravoszlávok, jegyezzétek meg a szavamat: el fogja érni, amit akar!

Nyomasztó csend ülte meg a kocsit, csak a kerekek zakatolása hallatszott.

— Na és hogy élnek ott, Szibériában? — törte meg a csendet ugyanaz a legény.

— Megvannak . . . — felelte kényszeredetten az öreg. Nyilván rájött, hogy túl sokat járatta a száját, ezért aztán más hangon folytatta: — Isten mindenütt velünk van. Büntet és megbocsát . . . Én is, lám, a kegyelméből s jó emberek adományából hazafelé tartok. Ha már élni nem hagytak, legalább nyugovóra a magam földjébe térek meg. Azt a két arsint még senkitől nem vették el . . .

Így volt egész úton: bármiről esett szó, mindig a legfájóbb dolognál, a föld hiányánál kötöttek ki. — Nincs föld — sóhajtoztak csüggedten —, hát kenyér sincs. — A kocsi ablakán túl pedig végtelen szántóföldek suhantak el. Önkéntelenül arra kellett gondolni: kié ez a föld? Kinek hozza gyümölcsét? Természetesen nem azoknak, akik véres verejtékükkel megművelik. Sokáig lesz ez még így? . . .

— A nép mindent megevett: kutyákat, macskákat, a fák kérgét — mesélte egy öregasszony sírós hangon —, mégsem menekült meg. Mind egy szálig éhen pusztult. Csak ez a szegény kis család maradt meg — mutatott egy sovány, rongyos kisfiúra. — Most mi lesz vele?

Szásának nem volt nehéz kitalálnia, miféle sors vár az árvára. S hány ilyen fiúcskát kergetett világgá az éhség! Eszébe jutottak kedvenc költőjének sorai:

Él a világon egy cár, neve: Éhség.
Szörnyü-könyörtelen úr.
Háborut űz, a hajóknak irányt szab,
ő terel egybe szövetkezetet,
szántani kényszerít, áll a takácsnak,
kőfaragónak a háta megett.*

Szását mindig lázba hozta Nyekraszov verse, most azonban újult erővel érezte át félelmetes igazságát. Az élmények olyan erősek voltak, hogy még álmában is látta a szerelvényt üldöző halottak tömegét. Elöl futott az öreg, aki a kényszermunkáról tért haza, s ezt kiáltozta: — Üssétek! Gyűjtsátok fel! — A halottak sokasága a vonatra támadt, minden sötétségbe borult, a kerekek csattogása is elhalt...

Felébredt. A kocsiban csend volt. Mi ez? Csakugyan énekszót hall, vagy csak úgy rémlik? Nem, valaki csendesen, elnyújtva, bús siratóéneket dúdolt.

Mire gondolhat ez az ember? Honnan jött? Szintén kényszermunkáról? S éppen ott „fojtotta a nyomor, verte úr ütlege”?

Amikor Ánya Pétervárra érkezett, ezt mondta neki:

— Azt mondják, kellemes a vonatozás. Szerintem valóságos büntetés.

— Én is szörnyen kínlódtam.

— Mindent, mindent szándékosan úgy fordítanak — folytatta Szása —, hogy a nép számára büntetés legyen. Kihirdették a jobbágyfelszabadítást, de földet nem adtak melléje; a vasutat emberi csontokra építették fel, s a népet úgy szállítják, akár a barmokat. Annyi mindent hallottam, hogy legalább tíz évvel öregebbnek érzem magam. Az egyiket a hivatalnokok fosztották ki, a másik egész életében börtönben rohadt minden ok nélkül, a harmadikat halálra vesszőzték... Hát kőből van a cár szíve, hogy nem lát, nem hall ebből semmit?

3

Pétervárott élt Szása unokanővére, Jekatyerina Peszkovszkaja. Minthogy rajtuk kívül senkit nem ismert a városban, a pályaudvarról egyenest hozzájuk ment, hogy náluk hagyja a holmiját, s elinduljon szállást keresni a Szimbirszkben kapott címek alapján. Nem akart a rokonainál lakni, tudta, hogy ez óhatatlanul korlátozná a szabadságát, amellet örökre az adósuk maradna.

Peszkovszkijék szívesen fogadták. Unokanővérenek férje, Matvej Leontyevics, aki neves újságíró volt, felajánlotta, hogy megmutatja a várost. Szása azonban elhárította. Matvej Leontyevics imádott beszélni, de folyton önmagát ismételte, s mindezt valami atyáskodó hangnemben tette (pedagógiai tárgyú cikkeket írt), ami nem tetszett Szásának. Úgy gondolta, egyedül kezdi az ismerkedést a várossal, melyről annyit olvasott és annyit ábrándozott. Fiákert bérelt — kezdetben szabad költekezni egy kicsit —, s az egyetemre hajtatott.

Száz évig is lehet tanulmányozni egy várost könyvek, térképek és képek alapján — de mindez nem ér föl egyetlen körutazással benne. Épületek, utcák, hidak, kicsik és nagyok, s végül a szobrok — az ember azt sem tudja, hová nézzen, s egyre jobban hatalmába keríti az elragadtatás, hogy mindaz, amit lát, emberi kéz alkotása, s ezentúl itt fog lakni és tanulni. Amikor a fiáker a Téli Palotához ért, Szása megállította, fizetett, s a Palota

téren át a Sándor-emlékoszlophoz ment. Önkéntelenül eszébe jutottak Puskin sorai:

Szobrot állítottam népemben magamnak:
nem emberkéz műve, útját gyom nem növi,
égnek tör s dacosabb, mint amely a hatalmat.
a hős Sándor cárt hirdeti.*

Ezen a téren lőtt hát Vlagyimir Szolovjov a cárra, s az pánikszerűen menekült előre. Mint a lapok írták, „Öfelsége sietve távozott”, mert hát azt írni, hogy „futott”, megalázó lett volna a cárra nézve, noha inaszakadtából futott, mint a nyúl. A cár életében először bizonyította be, hogy nem érdemtelenül viseli gyerekkora óta a harci rendjelekkel díszített egyenruhát: legalább menekülni az „ellenség” elől megtanult.

Íme, a Téli Palota, az istenek és istennők kőszobraival. Itt hangzott fel a fűlsiketítő robbanás, amely, mint távoli mennydörgés, jelezte a vihar közeledtét. S egy évvel a robbanás után II. Sándort ebből a palotából vitték ágyútalpon a Péter-Pál-erődbe. Oda, a Néva túlsó partjára, ahol a nap sugarai szikráznak az erőd aranyozott tornyán.

Szása kiért a rakpartra. Balra pillantott, s meglátta a tőzsde oszlopait, a Tudományos Akadémia fehér épületét s mögötte az egyetem vörös falát. Szíve hevesebben vert: az ott az *alma mater*! Ugyanott, az Admirális mellet van — a könyvekből tudta — I. Péter szobra és a Szenátus tér, melyet a dekabristák vére öntözött. De ezt majd később nézi meg. Most gyerünk az egyetemre!

A hídon Szása néhányszor megállt, s vissza nézett a Téli Palotára. Furcsa gondolat motoszkált agyában: II. Sándor nyilván azért tartotta ellenségeit a Péter-Pál-erőd kazamatáiban, mert a palota ablakaiból éppen rálátott a börtönre. Ő volt a börtön első számú s legéberebb őre. A magas, szürke kőbe öltözött erődfalak, sarkaikon egy-egy játéktornyoskával, a bástyák a kikötő állandóan zárva tartott hatalmas vaskapujával, úgy látszik, megnyugtatták II. Sándort: ellenségei biztos lakat alatt vannak. III. Sándor azonban ráébredt, mekkorát tévedett az apja, mikor az erőd zárjaiban bízott, s bizonyára képtelen volt félelem nélkül szemlélni. Hogy ne is lássa, az Anyicskov-palotába tette át szálláshelyét.

A híd közepére érve, Szása visszatekintett a Szent Izsák-székesegyház kerek kupolájára. Közvetlenül a Néva partján megpillantotta a gránit talapzatán felágaskodó, a folyón átugratni készülő bronz lovast. Megint eszébe jutottak a puskinsi sorok:

S világol fenn a hold, a sápadt
S karját magasba emeli
A bronzlovas, utána vágat,
lován egyenest fut neki...**

* Szabó Lőrinc fordítása

** Kormos István fordítása

Szása már átért a hídon, mikor hirtelen dörrenés hallatszott a Péter-Pál-erőd felől.

Meglepetésében még meg is botlott: mi volt ez? A következő pillanatban azonban meghallotta a toronyóra ütését, és eszébe jutott: még I. Péter adta parancsba, hogy ágyúlövessel tudassák a város lakóival a delet.

Az egyetem főbejáratánál megállt, átment az utca túloldalára, a rakpart-ra, hogy megnyugodjék — oly hevesen vert a szíve. Örömteli s egyúttal félelmetes érzés volt átlépni a tudomány templomának küszöbét. Mennyit ábrándozott erről! Miután megnyugodott, gondosan letörölte a lábát, s a nehezen nyíló kaput kitárva belépett az épületbe. Meghajolt a magas, szakállas, tekintélyes tudósra emlékeztető portás előtt — az öreg alig észrevehető biccentéssel viszonzta főhajtását —, majd néhány lépést tett, és tétován megállt a lépcsőnél. Nem tudta, merre tovább: fel az emeletre, vagy végig a folyosón? Úgy döntött, hogy felfelé indul el. Az első emeletre érve, elhaladt két ajtó mellett, és váratlanul egy napfényes, könyvszekrényekkel és tudósok mellszobraival zsúfolt folyosón találta magát.

Voltaképp nem is folyosó volt ez, hanem hatalmas terem. Szása úgy vélte, megvan egy verszta is.

— Gólya vagy? — kérdezte lenéző mosollyal egy szakállas diák, amint elsietett mellette. — Vigyázz, el ne tévedj!

Valóban, ekkora teremben könnyű eltévedni. Ez nem ám a szimbirszki gimnázium! Az előadótermek ajtaján bepillantva, Szása a folyosó végére ért, s a könyvtárba jutott. Könyvszekrénytől könyvszekrényig lépdelt, úgy nézte őket, mint hívó a szenteket a templom ikonfalán. „Micsoda szerencse — gondolta —, hogy itt tanulhatok. Milyen jó, hogy ide jöttem, s nem Kazanyba. Mihelyt lakást talállok, nilátok a tanulásnak.”

Szása Peszkiben talált szobát magának. De sokat kellett gyalogolnia az egyetemig, ezért átköltözött a Szjezszinszkaja utcába (a petersburgi kerületbe), ahol általában a diákság demokratikusabb része talált szállást. Közel volt az egyetem, s ami a fő, a háziasszony jóságos öregasszony, aki úgy bánt vele, mint a tulajdon fiával. Anya szeretett volna az öccsével együtt lakni, de a háziasszonynak nem volt több szobája. Az igazat megvallva, Szása komolyan akart tanulni, ezért nem nagy lelkesedéssel fogadta Anyának azt a tervét, hogy együtt lakjanak. Mindjárt az első napokban szigorú időbeosztást készített: nem kevesebb, mint napi tizenhat órát akart tanulni, s ezt szigorúan be is tartotta. Nem várta meg, míg elkezdődnek az előadások; napjait addig a könyvtárban töltötte, és Darwin és más természettudósok műveit olvasta. Anyának nem voltak ilyen határozott tervei, nem tudott mit kezdeni a szabad idejével, s gyakran felkereste Szását.

Öccse gyengéden, de igen határozottan visszautasította a gyakori sétákat. Anya egyszer a könyvtárig kísérve testvérét, megkérdezte:

— Megkaphatom itt a legújabb folyóiratokat?

— Azt hiszem, igen. Nem tudom pontosan. Én még nem kértem.

Szása válaszában nem volt semmi gúny — nem is tudott mások rovására tréfálkozni —, Anya mégis zavarba jött. Irigyelte Szását, aki soha-

sem kapkod, sohasem töpreng azon, mit tegyen. Mindig tucatszámú könyv várta otthon, hogy elolvassa. Amikor Anya meglátogatta, látta, hogy menyeyre nem szívesen szakad el a könyveitől. Szása, miután meghallgatta a legújabb híreket, s elmondta a sajátjait, máris újra a könyve után nyúlt. Találkozásaik így folytak le: Szása is, nővére is olvasott, ki-ki a maga könyvét.

4

A gimnázium után Szása sok mindent furcsának talált itt. Senki sem kényszerítette arra, hogy látogassa az előadásokat, nem követelték meg, hogy idejében letegye a vizsgákat. Egy évfolyam tananyagán — ahogy a diákok mondogatták — akár öt évig is „elragódhatott”.

Csak egy dolog érdekelt mindenkit a rektortól a portásig: az, hogy a hallgatók „illemtudóan” viselkedjenek. Amikor az első tanítási napon a golyák összegyűltek a díszteremben — ott, ahol Szaburov közoktatásügyi miniszter arcán elcsattant az a bizonyos pofon —, fellépett az emelvényre Ivan Jefimovics Andrejevskij, az egyetem alacsony termetű, ősz hajú rektora. Karját a diákok felé tárta, mintha keblére akarná ölelni mindet, szívéhez szólóan kérlelte őket:

— Uraim! Nagyon, nagyon kérem önöket, hogy az első lépéstől, már az első naptól kezdve jól véssék az agyukba: nem rombolni, hanem alkotni jöttek ide. A tudományos igazság felkutatása a maga makulátlan tisztaságában és tökéletességében, annak szent, önfeláldozó és lelkes szolgálata: ez a mi legfőbb és egyetlen hivatásunk. Mostantól kezdve az egyetem az önök otthona. Ez pedig azt jelenti, uraim, hogy meg kell őrizniük e ház rendjét...

A rektor egész beszéde egy dologra lyukadt ki: a diákoknak nem a hatóságokkal szemben kell fellépni, hanem engedelmeskedniük kell nekik. Az egyetem számára a zavargások jelentik a legnagyobb csapást, és ilyesmi, nagyon reméli, soha többé nem fordul elő. Szása áhitattal fogadta mindazt, ami körülvette, s figyelmesen hallgatta a rektort is. Beszéde azonban nem elégítette ki. Azt remélte, hogy a hatalmas díszteremben, melynek falai egykor Csernisevskij és Piszarjovot is látták, valami rendkívülit hall majd. A rektor azonban ugyanazt mondta, amit Kerenszkij, a gimnáziumuk igazgatója hajtogatott évről évre. Hamarosan észrevette, hogy korántsem olyan szabad, mint ahogy hitte! Bár nem olyanformán, mint a gimnáziumban, de itt is szép számmal vannak korlátozások, s lépten-nyomon tilalmakba ütközik.

Szása a gimnáziumban nem tanult kémiát, mert azt ott felforgató tantárgynak tekintették. De megszerezte és olvassgatta Mengyelejev könyvét, *A kémia alapjai*-t. Apja is segítségére volt, aki annak idején Butlerov professzor előadásait hallgatta, s elég jól ismerte ezt a tárgyat. Az a vágy, hogy láthassa a nagy Mengyelejevet, hallgathassa előadásait, s talán még a labo-

ratóriumában is dolgozhasson (Szása erről mint földöntúli boldogságról ábrándozott), volt a fő oka annak az elhatározásának, hogy csakis a pétervári egyetemre iratkozik be. S íme, kihírdették: másnap a hetes teremben Mengyelejev tart előadást! Szása szinte egész éjjel nem aludt, alig bírta kivárni, hogy láthassa és hallhassa a világhírű tudóst.

Az előadást reggel kilencre hirdették meg, de Szása már nyolckor ott volt. Még senkit sem talált a teremben, hát kénytelen volt sétálni egyet a parton.

A hetes terem jóval tágabb volt a többinél. Szása a katedrához közel ült le. Még senkivel sem kötött szorosabb ismeretséget, így nem volt, akivel szót váltson. Nézte a laboránst, aki a lombikokat és a műszeres állványokat állítgatta, s ellenőrizte, vajon ugyanúgy csinálta-e ő a maga kis konyha-laboratóriumában.

A teremben egyre több hallgató gyűlt össze. Szása megfigyelte, nem csak elsőévesek vannak: eljöttek a felsőbb évfolyamokról is. Mi több, az összes karról. Megjelent néhány lány is a felsőfokú tanfolyamokról — férfiruhában (nőket nem engedtek be az egyetemre), ami a diákok körében mosolyt és sugdolózást váltott ki. Az efféle álruhával a lányok talán csak a vaksi portást téveszthették meg a félhomályos folyosón, annyira komikusan festettek benne.

— Alekszandr Iljics, nem akad véletlen maga mellett egy kis hely? — kérdezte a földije, Csebotarjov. Egy évvel Szása előtt végezte el a szimbirszki gimnáziumot, s ugyancsak a fizika-matematika szaknak volt másodéves hallgatója, csak nem a természettudományi, hanem a matematika karon.

— Dehogynem, Ivan Nyikolajevics — felelte Szása, s amennyire tőle tellett, helyet szorított neki.

Amikor Csebotarjov a másik szomszédját is odébbnyomva leült, Szása megkérdezte tőle:

— Tavaly nem látogatta ezeket az előadásokat?

— Dehogynem. De úgy alakult, hogy az első előadáson nem voltam ott. Ezért is jöttem el most. Dmitrij Ivanovics előadásaira az összes karról eljárnak. Majd meglátja, ez a terem mindig tömve lesz. Én például elhatároztam, hogy némelyik előadását, különösen amelyik a periodikus rendszer törvényszerűségeiről szolt, még egyszer meghallgatom. Hiszen ezek nem egyszerűen előadások, hanem egy zseni vallomásai arról, hogyan hajtotta végre a kémiát forradalmasító felfedezését!... De már jön is!

Az előadóterem felzúgott, mint egy megbolygatott méhkas. majd hirtelen elcsendesült. Nem ijedt csend volt ez, mint a gimnáziumban, amikor a félelmetes igazgató belépett az osztályba; még csak nem is tiszteletudó, hanem ünnepélyes csend. Szása hátra akart fordulni, hogy minál előbb meglássa Mengyelejevet. De félt fölösleges mocorgással megzavarni az ünnepi csendet. S ekkor a hallgatók oldalt szorongó sűrű sorfala mögül kilépett egy alacsony, zömök, nagy koponyájú férfi. Valamit kért a laboránstól, majd biccentett feléje, nyilván köszönetet mondott, s fellépett a

katedrára. Szása markáns arcot pillantott meg, magas homlokot, szőke szakált és bajuszt, mely mintegy folytatása volt oroszzlánsörényként leomló hajának. S amikor Dmitrij Ivanovics egy futó pillantást vetett hallgatóságára, úgy rémlett neki, mintha Mengyelejev tekintete egy pillanatra megállapodnék rajta. Úgy érezte magát, mint akit megbabonáztak.

A diákok elmesélték, hogy Dmitrij Ivanovics előadás közben mintha sziklákat görgetne maga előtt — agya oly megfeszítve dolgozik.

S valóban így volt: Dmitrij Ivanovics hol elhallgatott, hol elnyújtotta szavait, a legszemléletesebb kifejezéseket keresve gondolatai számára. Ettől hangjának lejtése is állandóan változott, hol a magasba szárnyalt, hol baritonba szállt alá, s olykor hadart, mint aki alig éri utol szavaival az agyában megszülető villámgyors gondolatait.

A kémiának mint tudománynak a titkait sorolva, Dmitrij Ivanovics azoknak a küldetéséről beszélt, akik átlépték az egyetem küszöbét. Bátornak kell lenni, s „a tudomány lámpása” segítségével fel kell tárnai a természet új törvényeit, kincseit.

— Az igazság nincs elrejtve az emberek elől, közöttünk van, el van hintve az egész világmindenségben — emelte fel a hangját. — Mindenütt kereshetjük: a kémiában, a matematikában, a fizikában, a történelemben, a nyelvtudományban... Az orosz föld minden eddig feltárt gazdagságát, az aranyat, a rezet, a vasat, a kőszént, a kőolajat és a többi, mondhatni, csak azért lelték meg, mert a föld felszínén volt. — Hirtelen elhallgatott, majd haragosan folytatta: — De ez így nem mehet tovább! Amellett, ami véletlenül a felszínre jutott, még jóval nagyobb tömegben található minden odalent a föld mélyén. Azért kell a tudomány lámpása, hogy bevilágítsunk vele ezekbe a mélységekbe, hogy lássunk a sötétségben. Ha ezt fogják tenni, azt teszik, amit Oroszország elvár önöktől!

Az előadás a hallgatóság egyöntetű, viharos ovációja közepette ért véget. Dmitrij Ivanovics azonban úgy ment ki a teremből, mintha nem is hallotta volna: nyugodtan, ráérősen, fejét lehajtva lépdelt a kijárat felé. Látszott, hogy már más fontos gondolatok foglalkoztatják. Szása kényelmetlenül érezte magát, amiért mindenki tapsol, zajong, zavarja ezt a csodálatos tudóst abban, hogy töprengjen, újabb tudományos felfedezéseket készítsen elő.

A következő előadásig két szabad órája maradt, s hogy magában végiggondolja a hallottakat, elhatározta, sétál egyet a parton.

Nyirkos, hűvös idő volt. A tenger felől metsző szélrohamok követték egymást. Szása azonban észre sem vette; emlékezetében szinte mondatról mondatra felidézte Mengyelejev előadását, és sajnálta, hogy az első évfolyamon nincs gyakorlati foglalkozás.

A Botkin ház, ahol a Besztuzsev-féle leánynevelő intézet volt, távol esett az egyetemtől. Anya ugyanabban az utcában bérelt szobát, ahol az intézet volt. De nem sikerült olyan derék háziasszonyt kifognia, mint Szásának: jó drágán adta ki a szobát, gyalázatosan főzött, ráadásul még azt

is megdézsmálta, amit Ánya magának hozott haza. Kosztjától Ánya gyomorhurutot kapott. Amúgy is vágyódott haza, s a betegségtől végképp elcsüggedt. Az orvos kijelentette, egyetlen gyógyszer van erre a bajra: a rendes táplálkozás, haza kell utaznia. Ánya azonban hallani sem akart róla. Szása meglátogatta, hogy rábeszélje — meglehetősen hosszú séta volt, jó három verszta. Hó és eső váltogatta egymást. Szása csontig átfázott, s hazatérve cudarul érezte magát. Azt hitte, egy kis megfázás az egész, s rá se hederítve gyöngeségére, bement az egyetemre; az első naptól kezdve szabálynak tekintette, hogy minden előadást meghallgasson, amit fölvelt.

Csebotarjov az egyetem előtt találkozott vele, s csodálkozva kérdezte:

— Mi van veled, Alekszandr Iljics? Csak nem vagy beteg?

— Semmiség, egy kicsit meghültem. Iszom egy forró teát, kialszom magam, s reggelre kutya bajom.

Hazatérve Szása visszautasította a háziasszony felajánlotta ebédet, csak teát kért. Az öregasszony megittatta hársfateával, ez azonban nem segített: reggelre olyan magasra szökött fel a láza, hogy félrebeszélt. A megrémült háziasszony fiákert hívatott, s Ányához hajtatott, majd a doktorral együtt visszasiettek. Kiderült, hogy nem megfázásról van szó, hanem tifusról. Ánya táviratozni akart haza, de Szása nem engedte:

— Anyánk még fejébe veszi, hogy ide utazik! Segíteni amúgy se tudna, csak feleslegesen felizgatná s költségekbe verné magát. Te is tudod, hogy így is elvisszük a felét annak, amit apánk keres.

— Jaj, én úgy féltelek, Szása...

— Semmiség az egész. Egy-két nap, és rendben leszek — mondta Szása, mintha nem ő, hanem nővére lett volna beteg, s őt kellene megnyugtattania.

— Akkor amíg meg nem gyógyulsz, egyáltalán nem írok haza, hogy ne kelljen hazudnom.

— Jó, majd ha meggyógyulok, mindent megírnok. Inkább azt mondd el, mi újság nálad.

— Ne is kérdezd! — sóhajtott Ánya. — Azt hiszem, születésemtől kezdve arra vagyok kárhoztatva, hogy latint magoljak. El sem tudom mondani, mennyire utálok. Igazán nem tudom, hogy vizsgázom le belőle...

— Majd én segítek — ígérte Szása.

— Ugyan honnan lesz rá idő? Azt hiszed, nem látom, mennyire el vagy foglalta?

— Ó, ha kell, hetente két órát tudok szakítani erre. Hiszen megbeszélünk: szerdán te jössz hozzám, vasárnap én megyek tehozzád. Mielőtt sétálni mennénk, egy órát a latinak szentelünk. De addig is kitalálunk valamit, ami fekdülnöm kell.

Ezekben a napokban azonban eszükbe sem jutott a latin. Szása olyan rosszul volt, hogy Ánya haza se ment, éjjel-nappal ott ült az ágyánál. Háziasszonyuk anyjukként viselte gondjukat. Igyekezett finomakat főzni, nyugtatgatta Ányát, mikor Szása elől elbújva sírdogált...

Marija Alekszandrovna aggódása Szása és Anya elutazása után sem szűnt meg. Hogyan rendezkedtek be gyermekei? Hogyan élnek? Türelmetlenül várta leveleiket. Szása azonban ritkán írt, s levelei rövidek és szárazak voltak. Se panasz, se célzás nem volt bennük arra, hogy valamiben hiányt szenved. Mindennel elégedett volt. Szása se szóban, se levélben nem szeretett érzéseiről nyilatkozni, éppen ezért nem is írt arról, van-e honvágya, szomorkodik-e az idegen környezetben. Anya viszont hosszú, olykor síró leveleket írt. Míg Szásánál minden rendben ment — az egyetemen is, otthon is —, Anyánál éppen ellenkezőleg: semmi sem sikerült úgy, ahogy kellett volna. Keservesen panaszkodott, hogy vágyik haza, alig várja máris a szünetet. Marija Alekszandrovna, leánya kétségbeesett üzeneteit olvasva, nem tudta, mitévő legyen. Tudta, milyen gyenge Anya egészsége (gyakran betegeskedett), s féltette, hogy ágynak dől. Eszébe jutott, milyen ferde szemmel néztek rájuk az ismerőseik, mikor megtudták, hogy elengedik a lányukat a Besztuzsev-intézetbe. Szimbirszkából még egyetlen lány sem járt oda, Anya volt az első. A főiskolás lányokról különben az volt a vélemény, hogy mind nihilista. Hiszen még az öltözkük is más, mint a többieké, rövidre vágatják a hajukat, és a jóérzésű kispolgárok már ebben is „a fennálló rend megdöntésére” irányuló kísérletet láttak. Ehhez jött még a szóbeszéd, hogy az intézet végnapjait éli, állítólag hamarosan bezárják. Ilja Nyikolajevics nem törődött az efféle okoskodásokkal.

— Ne vedd annyira a szívedre, Mása — nyugtatgatta a feleségét. — Természetes reakció, Anya még sohasem élt idegenek között. Beletelik egy kis időbe, amíg megnyugszik, bekapcsolódik a tanulásba, és megkedveli az ottani életet. Szása kitartása biztos jó hatással lesz rá.

— Ez mind igaz. De miért nem jön már oly régóta tőlük levél? Hogy Szása nem ír, azt megérttem, és nem is nyugtalanít túlságosan. De Anya? Már három hete egy sort se kaptam tőle. Érzem, hogy történt valami. Írnunk kell Peszkovszkijéknak.

— De hiszen Anya azt írja, hogy szinte sohase mennek Peszkovszkijékhöz. Nyilván a korkülönbség miatt. Különben, a cikkeiből ítélve, Peszkovszkij érdekes ember...

Vologya nagyon unatkozott Szása nélkül. Valahányszor hazaért a gimnáziumból, mindig megkérdezte:

— Mama, nem jött levél Szásától?

— Nem, Vologya — sóhajtott fel, munkáját félbeszakítva, Marija Alekszandrovna. — Nem is tudom, mire véljem...

— Hallgatásának csak egy oka lehet: az egyetemen olyan sok érdekes dolog van, hogy arra sincs ideje, hogy körülnézzen, nemhogy levelet írjon. Képzelem, hogy úszik a boldogságban. És irigylem. Borzasztóan irigylem. Te pedig ne nyugtalankodj — folytatta gyöngéden, miután észrevette, hogy anyja milyen bánatosan néz rá —, majd jönnek a levelek, s a téli szünetben ők is hazajönnek.

— Engem az nyugtalanít, hogy Ánya nem ír. Csak nehogy beteg legyen!

Ánya és Szása szobájába senki sem költözött be, minden úgy maradt, mintha nem is több száz versztányira utaztak volna el, hanem csak ide a gimnáziumba. Amikor Marija Alekszandrovnát nagyon elfogta a bánat, bement a szobájukba, s ettől megkönnyebbült. Vologya és Olja is felserdült, nem futkároztak, zajongtak annyit, mint azelőtt.

Csak Mitya és Manyása vidám csivitelése hallatszott. S bár jó néhány év különbség volt köztük — Mitya kilenc, Manyása pedig ötéves volt — jól megérték egymással.

Szása elutazása után apjuk egyre gyakrabban Vologyát hívta be a szobájába, egy-egy parti sakkra vagy őszinte beszélgetésre.

— Mi újság, Vologya? — kérdezte apja, az ebédlőbe lépve, ahol esténként, miután a gyerekek elkészítették a leckéjüket, összegyűlt a család.

— Csupa jelest kaptam! — válaszolta boldogan Vologya. — Egy újság van: Ohotnyikov, a csuvas tanító, te is ismered, elhatározta, hogy magántanulóként leérettségizik. Matematikából megfelelő a tudása, de az ókori nyelvekkel nem boldogul. Keres valakit, aki ingyen segítene neki, mert csak harminc rubelt kap, s ebből még a családját is el kell tartania. Hozzám még nem jött, de ha megteszi, nem mondok nemet. Ugye, nem ellenzed, apa?

— Természetesen nem. De azzal a feltétellel, hogy ez nem befolyásolhatja a te tanulmányi előmeneteledet. Na gyere, játszunk egy partit. Ma harcias hangulatban vagyok.

— Majd meglátjuk. Meglátjuk... — mosolygott Vologya. Tegnap egymás után három játszmát nyert apja ellen, s biztos volt benne, hogy ma is legyőzi.

Szása fiatal szervezete legyűrte a betegséget, jóllehet az orvos szövőd-ményektől tartott, mert a beteg csak akkor feküdt ágyba, mikor már járni se tudott. A testvérek részletes levelet írtak haza, s az élet visszatért a régi kerékvágásba. De azok a napok, melyeket Ánya a testvére ágya mellett töltött, nem múltak el nyomtalanul: Szása ápolása és az állandó aggodás háttérbe szorította honvágyát, s eltűnt magányérzete, ami pedig oly hosszú ideig kísérté. Az ízletes ételek, melyekkel Szása háziasszonya táplálta őket, rendbe hozták a gyomrát. Míg Szása betegsége előtt egyre azon töprengett, hogy térhetne haza, most megnyugodva, teljes lendülettel fogott a tanuláshoz.

Franciaországban elhunyt Turgenyev. Halálát mindenki súlyos veszté-ségként könyvelte el. S Katkov Moszkovszkije Vedomosztyijában váratlanul megjelent Turgenyev Lavrovhoz írt levele, melyben kijelentette,

hogy hajlandó pénzzel támogatni a Vperjod* megjelentetését. A levelet Katkov azért közölte, hogy bebizonyítsa: Turgenyev nemcsak könyveiben rokonszenvezett a forradalmárokkal, hanem, mint kitűnik, anyagilag is támogatta őket.

A levelet olvasva, a forradalmi érzelmű fiatalság ujjongott, a kormányhú liberálisok viszont azt harsogták, hogy hazugság, hamisítvány, a titkosrendőrség provokációja. A rendőrfőnök a következő körtáviratot küldte a kormányzóknak: „Rendkívüli körületekintéssel, feltűnés nélkül tegyék meg a szükséges intézkedéseket, hogy ne kerüljön sor a koporsó ünnepélyes fogadására.” Az állomásokon mégis nagy tömeg gyűlt egybe, hogy fejet hajtsonak Oroszország nagy fiának földi maradványai előtt. A pszkovi kormányzó így válaszolt a sürgönyre:

„Jelenleg fölöttébb nehéz lenne megtagadni, hogy a vasútállomásokon fogadhassák Turgenyev áthaladó holttestét. A дума augusztus 26-i döntése alapján a városi tanácsot bízták meg azzal, hogy a pályaudvaron Turgenyev földi maradványainak átszállításakor díszőrséget állíttasson, ünnepi gyászszertartást rendezzen, s a város nevében koszorút helyezzen a koporsóra. Hasonlóképpen meg kívánják koszorúzni a koporsót a különféle tanintézetek s a pszkovi lapok szerkesztősegei. Tanácsolni fogom, hogy a koszorúzás alatt tartózkodjanak a beszédektől, úgy vélem azonban, hogy magának a koszorúzásnak a megtiltásával már elkéstünk...”

Ahogy a koporsó Pétervár felé közeledett, a hangulat egyre forróbb lett. „Emlékezetes három nap volt számomra! — írta a Turgenyev koporsóját kísérő Sztaszulevics. — Akár azt hittem volna, hogy a haramia Szolovej holttestét szállítom!... Minden állomáson ki kell nyitni az ajtókat, s az embereket oda kell engedni az elhunythoz, hacsak nem tiltják meg... de úgy festett, hogy meg fogják tiltani. Húsz év múlva talán el sem hiszik, hogy igaz volt.”

Íme, hogy akarta a rendőrség eltemettetni Turgenyevet: „Megerősített csendőri és rendőri biztosítás a pályaudvaron. Az őrség egy része kíséri a gyászmenetet. Ezenkívül megerősített rendőri biztosítás lesz a menet útvonalán is. A Volkov-temetőt reggeltől megtisztítják a látogatóktól, majd fokozott rendőri készség foglalja el a két kapu s az új templom környékét, melynek közelében ásták meg a sírt. Ezenkívül a menetben 100, a temetőben 130 civil ruhás ügynök lesz. A készség esetleges megerősítésére a jamszki csapattesttől rendőri tartalékokat biztosítunk. Hogy megóvjuk a temető falát a kívül rekedt közönségtől, körben kozákok fognak állni. Gyászlobogók és drapériák kitűzése a házakra tilos. A temetőben beszédek tartása tilos. A megerősített rendőri készség mindaddig a temetőben marad, amíg a közönség végleg szét nem oszlik. A rendőri készség a temetés után még két napig tart...”

Az Uljanov családban mindenki szerette Turgenyevet, mindnyájan ol-

* A 19. sz. hetvenes éveiben külföldön (Zürich, London) megjelent forradalmi narodnyik időszaki folyóirat

vasták s állandóan újraolvasták műveit. Bazarov alakja különösen közel állt Szásához. Természettudományok iránti rajongásában részint őt utánozta.

S Turgenyev nincs többé...

Ezen a napon (szeptember 27-én) Szása Anyával sétálni indult a városba. Egyszer csak látják: kozákokkal és rendőrökkel szorosan közrefogott temetési menet közeleg. Nézték a különös menetet, s nem hittek a szemüknek: csak nem Turgenyevet temetik? Azt a Turgenyevet, aki rajongásig szerette Oroszországot, aki oly ihletetten énekelte meg természeti szépségeit s népének lelki gazdagságát? De igen, a cár mindenben hű maradt önmagához: nem csak az élők — a halottak fölött is érezteti zsarnoki hatalmát.

— Micsoda aljasság! — kiáltott fel Szása, s csatlakoztak a halottasmenethez. — Nincs szörnyűbb a világon, mint egy ostoba, kegyetlen ember korlátlan hatalma...

A halottasmenet úgy haladt, mint a megerősített kísérettel útnak indított száműzöttek. Szása szégyellte magát. Nem értette, mitől fél a cár, ez a mopszliképű, ostoba, üveges tekintetű ember. Ki rémisztette meg? A holttest? Végképp elmebeteg kell legyen valaki ahhoz, hogy ne értse meg: az effajta félelem őt magát alacsonyítja le!

A koporsót kísérők komor arcára pillantott, s látta rajtuk, hogy ugyanazokat az érzéseket élik át. Eszébe jutottak Turgenyevnek szerencsétlen hazája sorsa felett érzett fájdalomával teli sorai: „Hogy ne esnék kétségbe, látván mindazt, ami otthon történik?...”

A rendőrök nem engedték be őket a temetőbe. Komoran, bánatosan tértek haza. Szása egyre azt kérdezgette magától: meddig lesz ez még így? Mikor jön el, egyáltalán eljön-e a szabadság napja, amiért a nép anynyi áldozatot hozott? S ő mit tehet, mit kell tennie, hogy ez a rég várt nap mielőbb beköszöntsön?

Azon kevesek közé tartozott, akiknek mások baja több szenvedést okozott, mint a sajátjuk. Az egyén szabadságának teljes hiánya elviselhetetlen fájdalommal töltötte el. Az, hogy csak úgy beszélhet, ahogy engedik, rosszabb volt számára minden kínzásnál.

Szása már útközben írni kezdett Maruszja Veretyennyikovának mindarról, amit látott és tapasztalt. Többet és részletesebben írt a lánynak, mint övéinek, de meglehetősen tartózkodó hangnemben. Sorain mégis átütött a szívében születő szép érzés. Maruszja volt az első lány, aki így megigézte. Az utolsó kokuskinói nyáron nem volt könnyű a többiek és különösen Maruszja előtt leplezni vonzalmát. Naivul azt hitte, hogy mégis sikerült. Persze tévedett: Anya előtt nem rejthette el érzelmeit. S az idősebbek, anyja, apja, nagynénjei is észrevették, hogy az Anya—Szása—Maruszja-háromszög szemmel láthatóan felbomlott, s Anya mind gyakrabban fölöslegesnek bizonyul.

Maruszja négy évvel volt idősebb Szásánál, s természetesen észrevette,

hogy a fiú szerelmes belé. Ez hízelgett neki: Szása szép, okos és rendkívül derék ifjú, érdekes elbeszélgetni vele, jólesik, ha irányíthatja, annál is inkább, mert a fiú engedelmesen teljesíti minden utasítását. Maruszja Szását túl fiatalnak tartotta magához, de titkolta ezt; nem szerette volna elveszteni a barátságát. Ám mihelyt a fiú megtette az első lépést a közelebbi kapcsolat felé vezető úton, rögtön gyengéden, igyekezve, hogy ne sértse meg, megállította. Szása láthatatlan falba ütközött, de tapasztalatlansága folytán nem értette, miről van szó. Úgy vélte, a lányokra jellemző kacérságból fakad. Mielőtt elutazott volna Kokuskinóból, megkérdezte tőle:

— Maruszja, írhatok neked?

— Hát persze! Hiszen annyi érdekeset látsz majd! Borzasztóan irigyellek. S még inkább Anyát; én nyilván sohasem jutok el a Besztuzsev-intézetbe. Ezért mégis tanítónő leszek! Ezt már szilárdan elhatároztam. Látod, a nővérem, Anyuta elvégezte az orvosi tanfolyamot, elutazott a baskírokhoz, valahova a belebejevi járásba, és boldog, hogy egyszerű embereket gyógyíthat. Én persze olyan messzire nem utazok el, de dolgozni én is fogok.

Hallgattak. Maruszja huncutul Szására sandított, azzal a különös pillanattal, amit a fiú annyira kedvelt, mert tudta, hogy csak őrá néz így. Maruszja mintha félt volna meghallani azt, amit a fiú barna szeméből kiolvashatott, kezét nyújtotta, és gyorsan így szólt:

— Szerencsés utat!

— Köszönöm — mondta halkan Szása, s érezte, hogy a lány pillantásától a lélegzete is elakad. — Én is... várni fogom a te leveleidet.

— Jó... — Maruszja kezét gyöngéden kiszabadította a fiuéból. — Jól van — mondta még egyszer.

Így váltak el.

Szása reménykedett, hogy levélben majd kimondja azt, amit akkor nem mondott ki, hiszen papíron az ilyesmit könnyebb megtenni. De lám, azóta többször is levelet váltottak, a Kokuskinóban közékük emelkedő láthatatlan fal azonban továbbra is ott volt. Igaz, néhányszor belefogott, hogy őszintén beszéljen, Maruszja azonban nem akarta észrevenni azt, ami a sorok közül kicsengett. Szása rájött, hogy szándékosan teszi, nyilván azért, hogy éreztesse felette a hatalmát. Eszébe sem jutott, hogy Maruszja másfépp is érezhet iránta, mint ő a lány iránt. Múlt az idő, s szívébe kétely lopózott. Újra meg újra elolvasta Maruszja rövid, közömbös, mi több, semmitmondó leveleit, emlékezetében sorra vette mindazt, amiről Kokuskinóban szót váltottak, s kétségei egyre jobban erősödtek. Rájött, hogy bizonyosságot csak majd a nyáron, Kokuskinóban szerezhet. Elfogta a bánat, ha arra gondolt, hogy a nyár még messze van. De nem esett kétségbe, volt annyi akaratereje, hogy kitartóan dolgozva, egyetlen percet se vesztessen el hiába.

Szása nagyon szerette az irodalmat. Ő maga azonban sohasem próbálkozott meg az írással. Anya viszont már felsős korában írt verseket. A költészet iránti vonzalma némileg lehiggadt, mikor a gimnáziumot befejezte. Pétervárott viszont sok szabad ideje volt, és versírási szenvedélye újult erővel lobbant fel. Verseken kívül elbeszéléseket írt, fordított. Szása volt az egyedüli közönsége, neki olvasta fel irodalmi próbálkozásait. Fivére figyelmesen meghallgatta, majd nyíltan kifejtette véleményét. Amikor Anya felolvasta neki egyik Heine-fordítását — az ifjúról, aki azt kérdezi a tengertől, mi az élet értelme —, elnézően elmosolyodott, és nem szólt semmit; Anya megértette, hogy a vers nem tetszett neki.

— Jó, akkor hallgass meg még egyet.

— Halljuk — egyezett bele Szása, jóllehet már indulni akart. — De ne vedd nagyon a szívedre, kérlek. Lehet, hogy én tévedek.

Anya izgalomtól kipirult arccal kezdte szavalni az *Első Ádám* című vers fordítását, s közben Szása arcát figyelte. Hangja sorról sorra erőteljesebben zengett: látta, hogy ez a fordítása tetszik a fivérének. Örömtől ragyogó arccal, teljes átéléssel szavalta el az utolsó négy sort:

Szabadságomat akarom!
Csak egy csekélyke korlát,
S átváltoznék a paradicsom
börtönné és pokollá!*

— Nagyon jó! — dicsérte meg Szása, s megkönnyebbült, hogy nem kell Anyának kellemetlent mondania. — Látod, ilyen verseket válassz ki fordításra.

Anya ragyogott. Rajongó tekintettel nézett testvérére, s alig tudta tűrtőztetni magát, hogy a nyakába ne ugorjék. Csak azért nem tette, mert tudta, hogy nem kedveli az efféle gyengédségeket. Viszont rábirta, hogy hallgassa meg még egy rövid elbeszélését, „egy kislány életéből”.

— Ezt te irtad?

— Én — felelte Anya, s remegve várta, mit szól a testvére.

— Érdekes. Akár közölni is lehetne.

— Igazán? — pirult el örömében Anya.

— Na és a témát honnan vetted?

— Az utcán láttam egy ilyen kislányt. Persze még hozzátettem egyet-mást...

— Nagyszerű. Remekül haladsz. Ezt teljesen őszintén mondom. Akkor elkísérsz?

— Persze!

Ezen az őszön az egyetemen mindenki az új egyetemi alkotmányról beszélt. Úgy várták, akár a végítéletet. Már tíz éve szállongtak a hírek az új alkotmányról, Katkovot azonban állandóan megakadályozta valami abban, hogy keresztülvigye dédelgetett tervét: előbb nyugdíjba küldték Tolsztojt, majd a narodovolecek megölték II. Sándort, és III. Sándornak kezdetben kisebb gondja is nagyobb volt az egyetemi alkotmánynál: még megkoronázatni sem merte magát, annyira félt, hogy meggyilkolják. Pobedonoszcev azonban véghezvitte sötét tervét: visszahozta a hatalomba összes cinkosát. S amikor elfoglalták a miniszteri posztokat, rögtön nekiláttak, hogy a levél-tárakból előkaparják örök időre eltemetettnek hitt irományaikat.

Mihail Nyikiforovics Katkov, ahogy az egy „elvhű” publicistához illik, széles ívben elkerülte Tolsztoj grófort azután, hogy az kikerült a miniszteri bársonyszékből. Mert más dolog a barátság, s más a cár szolgálata, ahogy mondani szokás. Aki kikerült a cár szolgálatából, az már nem barátja Mihail Nyikiforovicsnak. Tolsztoj átkozta Katkovot árulásáért, és mindenkinek elpanaszolta, Katkov beszélt rá, hogy vezesse be a klasszikus oktatást, de közben maga a háttérben maradt, s most ezért neki kell bűnhődnie. Ám nemcsak Katkov, hanem mindenki, akit Tolsztoj annak idején jótékonyan támogatott, vagyis szolgáléküségéért állással jutalmazott, elfordult tőle, még a látogatását sem viszonzta.

A színódus mindenható vezetője azonban visszaültette Tolsztoj grófort a miniszteri székbe, s ugyanazok, akik előbb úgy otthagyták, mint egy leprást, most újból ott csúsztak-másztak a lába előtt. Maga Mihail Nyikiforovics Katkov az elsők között ölelte keblére őt, még mindig ugyanazzal a tarsolyában: az új egyetemi alkotmánnyal. S habár Tolsztoj gróf most a belügyminiszteri széket foglalta el, Katkov jól tudta, hogy Pobedonoszcevvvel együtt az ő kezében van az állam gyeplője. Ivan Davidovics Gyeljanov és a többi miniszter csak Oroszország e két „pillérének” akarátát teljesíti.

November végén vészjósoló hírek terjedtek el az egyetemen: Katkov megérkezett Moszkvából, hogy elfogadtassa az új alkotmányt. A hallgatók elégedetlensége nem ismert határt. Szása évfolyamtársa, Lukaszewicz kijelentette, ha valakit meg kell ölni, akkor csakis Katkovot.

— Micsoda aljas ember! — szidta erősen lengyeles kiejtéssel. — Nem elég, hogy az egekbe emelte a hóhér Muravjovot, aki szerencsétlen népet kínozt, nem elég, hogy a középiskolákból papneveldeket csinált, még az egyetemeket is büntetőszázadokká akarja változtatni. Pokolba vele! A halál is kevés lenne neki!

Katkov ezalatt hosszú levelet írt Pobedonoszcevnak: „Az egyetemek megreformálása a jelenlegi kormányzat első szervezeti intézkedése lenne, melyet haladéktalanul mások kell hogy kövessenek... E törvényhozó intézkedés kudarca — fenyegette Pobedonoszcevet, tudván, milyen gyáva és milyen könnyen pánikba esik — nem csupán az egyetemeken, de egész államigazgatásunkban megmutatkozik.” Szó szerint ezt írta: „az egész ál-

lamigazgatásunkban”, mert Mihail Nyikiforovics a lengyel felkelés óta minden államügyet személyes ügyének tekintett.

Az egyetemen csüggedt hangulat uralkodott: mindenki tudta, hogy ezúttal nem ússzák meg az új alkotmány nélkül, mert mindazok, akik mellette voltak — Katkov, Tolsztoj gróf, Pobedonoszcev s Gyeljanov, a lakájuk — ismét hatalomra kerültek.

A belügyminiszternek kinevezett Tolsztoj gróf, aki nagy tudósnek tartotta magát — valaha *Az orosz pénzügyi intézmények története az államalapítástól II. Katalin haláláig* címmel egy tudományos értekezést tákolt össze —, habozás nélkül beült a Tudományos Akadémia elnöki székébe. „Gyámkodása” eredményeképp nem kaptak akadémiai tagságot olyan világszerte ismert tudósok, mint Mengyelejev, Szecsenov, Sztoletov, Kovalovszkij. Csakis azért, mert Tolsztoj gróf ellenszenvvel viseltetett közéleti tevékenységükkel szemben. Nagyravágyása ellenére egyvalamitől: a rendőrség irányításától makacsul elzárkózott. A csendőrség parancsnokává a hatalomimádó, rosszindulatú és irigy Orzsevszkij tábornokot nevezték ki. Tolsztoj gróf elégedetten dörzsölgette a kezét.

— Feleljen csak Orzsevszkij a megtorló intézkedésekért. Lövöldözzenek órá, ne rám.

Mindenki előtt világos volt, hogy Tolsztoj gróf nem azért mondott le a csendőrség irányításáról, mert nem volt érzéke katonai dolgokhoz. Egyszerűen félt, hogy ugyanarra a sorsra jut, mint a megboldogult Mezencev, akit a forradalmárok fényes nappal szúrtak agyon az utcán. Az első évben, úgy látszott, minden rendben ment. Tolsztoj gróf már azt jelentgette a cárnak, hogy minden felforgatót összeszedtek, nincs miért félni tőlük. Hozzá lehet látni a koronázás előkészületeihez. S ekkor jött a szörnyű hír: megölték Szugyejkin ezredet, a pétervári titkosrendőrség főnökét. Tüstént futár érkezett Tolsztojhoz Pobedonoszcevtől:

„Mélyen tisztelt Dmitrij Andrejevics gróf!

Szugyejkin meggyilkolása rendkívül sajnálatraméltó esemény. Én azonban inkább attól félek, hogy fölösleges zavart okoz. Isten mentsen attól, hogy ebben az ügyben is olyan csüggedés legyen úrrá rajtunk, mint általában. Harcolunk, s ez most nemcsak a mi harcunk. Egy rendőrnymozó meggyilkolása manapság megszokott dolog. Az összeesküvések és proklamációk napjainkban mindennaposak. Számítani lehetett rá, hogy Szugyejkinnal ez fog történni: ő maga kereste a veszélyt, és tudta ezt. Ő nincs többé, hát azazal kell folytatni a munkát, aki kéznél van, de nem szabad megtorpannunk.

Főként azon kell elgondolkoznunk, hogy állítsuk vissza állami és társadalmi intézményeink elrontott rendjét.

Az efféle gyilkosságokra mindig el lehetünk készülvé.

1883. december 18.”

„Tökéletesen egyetértek az Ön véleményével és elképzeléseivel — válaszolta Tolsztoj gróf —, de bevallom, szegény Szugyejkin nem megy ki a fejemből, akármit teszek, mindig ott áll előttem. Bánt és bosszant, hogy ezek a banditák meg tudtak tévesztetni egy rendőri ügyekben ennyire tapasztalt

embert; sajnálom mint embert és mint pótolhatatlan nyomozót. A csüggedés nem szokásom, sőt minél nehezebbek a körülmények, annál inkább nő az erőm. Még egyszer megismétlem azonban, hogy az eset alaposan felkavart: adja Isten, hogy ne legyen hatással egészségemre . . .

Most ezek a gazemberek azt tervezik, hogy engem ölnék meg. Természetesen bizalmi embereim minden szükséges óvintézkedést megtesznek, de mivel ezek sikeréért lehetetlen kezeskedni, ha efféle banditákkal van az embernek dolga, úgy vélem, jó lenne gondolkodni azon a személyen, aki szerencsétlenség esetén pótolhatja. Ez bölcs dolog lenne, s biztosítaná munkánk zavartalan menetét . . .”

— Pan Uljanov, akar hallani egy meglepő hírt? — kérdezte Lukaszewicz.

Csillogó kék szeméből, kipirult arcából Szása megértette, hogy pan Jozef valami nagyon érdekes dolognak jutott tudomására.

— Hát persze — mondta munkájából felpillantva. Csak ők ketten voltak a laboratóriumban, mert az elsősök közül senki más nem fordított annyi időt a különféle giliszták és svábbogarak tanulmányozására, mint ők.

— Természetesen szigorú titoktartás mellett közölték velem. De muszáj tudatnom magával. — Lukaszewicz az ajtóra pillantott, s fojtott hangon megkérdezte: — Hallotta, hogy a cár beteg?

— Igen, olvastam az újságban.

— Csalás az egész! Nem vadászat közben esett ki a szánból, ahogy írják, hanem meglőtték! A golyó a kezén érte. Mit szól hozzá, pan Uljanov?

— Ez is elképzelhető — válaszolta Szása. Nem akart őszintén beszélni ezzel a hosszúra nyúlt, pirosposzgás lengyellel, akit még alig ismert.

— Én biztos vagyok benne, hogy így volt! A gazember Szugyejkin meggyilkolása közvetlenül összefügg ezzel. De nálunk már régóta törvény, hogy csak akkor mondják meg az igazat, amikor már végképp nem lehet letagadni!

„Úgy vélem — sugalmazta Pobedonoszcev Tolsztoj grófnak —, közölni kellene egy rövid hírt a hivatalos közlönyben a cár betegségéről. A díszszemle váratlan elnapolása után riasztó rémhírek szállnak a városban, amiket a megbízhatatlan elemek igyekeznek a saját céljaikra felhasználni. Tudom, hogy nyilvános gyűléseken egymás fülébe sugdossák: meglőtték az uralkodót. Nem nehéz elképzelni, milyen formában terjednek el ezek a hírek szerte az országban.”

Ezúttal azonban senki sem lőtt a cárra. Ő cári felsége a vadászon a kelleténél többet méltóztatott inni. kiesett a szánból, és kificamította a kezét. Néhány napon át kénytelen volt bal kézzel aláírni a hivatalos okiratokat, ami alárendeltjeinek teljesen mindegy volt, akár a bal lábával is megtehetné volna, csak a cártól legyen a macskakaparás. Hiszen alattvalói az aláírás helyett gyakran csak keresztet tettek. Nyilván ezekben a napokban született meg végleg a cár agyában a gondolat: a népnek nincs szüksége művelt-

ségre, elég ha arra tanítják meg, hogy a nevét aláírja, és betanulja a pápa diktálása alapján az imádságokat.

„Tisztelettel előterjesztem Felségednek — írta Pobedonoszcev — az egyházi iskolák szabályzatát... Ha Felséged kegyeskedik jóváhagyni, kérem, szíveskedjék ezt a szöveget »egyetértek« vagy »jóváhagyom« szavakkal ellenjegyezni.”

A cár engedelmesen odairta, hogy „egyetértek”. Ilja Nyikolajevics pedig, miután elolvasta az új szabályzatot, a fejéhez kapott: ez az általa oly sok munkával létrehozott iskolák halálos ítélete volt.

— Istenem! — fohászkodott fel Marija Alekszandrovna előtt. — Micsoda szerencsétlenség, ha a cár nemcsak teljesen műveletlen, de még gyenge akarató is. Pobedonoszcev megfojtja, megöli mindazt, amit mi s a hozzánk hasonlóak szerte az országban végeztünk. Nem hittem s nem vártam volna, hogy idáig jutunk...

7

Szása egyszer Anyával sétálni indulóban így szólt:

— Ma el akarok menni az erődbe.

— Melyikbe?

— A Péter-Pál-erődbe.

— Gondolod, hogy beengednek?

— Be bizony.

— Tréfálsz? Hiszen azt hallottam, akit oda bezártak, annak még azt sem engedik meg, hogy a rokonaival találkozzék.

— Az erőd templomába beengednek. Ott vannak ugyanis a cárok koporsói. S ha a templomba be akarunk jutni, végig kell menni az udvaron, a börtönablakok mellett.

— Honnan tudad meg ezt? — csodálkozott Anya.

— Már voltak ott tőlünk.

— Nem értem. Hogy lehet, hogy a hatóságok beengednek oda?

— Egyelőre úgy tekintik, mint hazafias zarándoklatot a cárok koporsóihoz. De az a hír járja, hogy hamarosan ezt a kaput is bezárják. Úgyhogy mielőbb el kell mennünk oda.

Míg odafelé mentek, Szása elmondta, hogy az erőd falai alatt fennállása óta egyetlen ütközet sem volt.

— Vele kezdődött a város építése, s a város legfőbb börtöne lett. Most már azonban az egész várost Oroszország börtönévé változtatják. Rossz rágondolni, hány ember szenvedett ennek az erődnek a kriptaszerű kazamataiban. Ragyiscsev, Piszarjov, Csernisevszkij, Zseljabov...

Egy mellettük elhaladó járókelő, Zseljabov nevét meghallva, megállt, s gyanakodva sandított Szására. Anya észrevette, megszorította testvére könyökét — kérlek, halkabban! —, s meggyorsította lépteit. A sarkon befordulva, észrevétlenül hátrapillantott. Az ismeretlen továbbra is utánuk bá-

mult, nem is leplezte, hogy figyelni őket. Anya szíve összeszorult: milyen meggondolatlan Szása! Így könnyen bajba kerülhet.

— Spicli? — kérdezte Anya halkan.

— Olyasféle. Szokj hozzá. Pétervár nem Szimbirszk, itt lépten-nyomon beléjük botolhatsz. Azt mondják, itt még a falnak is füle van.

— Borzasztó! — kiáltott fel kétségbeesetten Anya. — Hogy lehet itt élni?

— Majd elvállik — válaszolta elgondolkodva Szása. — Már itt is vagyunk.

Az erőd tizenkét méter vastag, gránittal burkolt falai meredek sziklaként emelkedtek a Néva fölé. Szeles nap volt, ólomszürke hullámok borzolták a folyót. Úgy rémlett, tehetetlen dühükben habot fröccsentve, az erőd falait ostromolják. Szása önkéntelenül arra gondolt, hogy a felkelések hullámai is így törnek meg az önkényuralom erődtímenyén.

— Egy évvel a dekabrista felkelés előtt súlyos árvíz volt — mondta Szása, mikor megálltak a Péter-kapu hídjánál. — Az egész erőd vízben állt.

Ahogy megálltak a hídon, egy különös alak szegődött nyomukba, s nem messze tőlük szintén megállt. Anya észrevette, és újból megrántotta Szása kabátujját. Az idegen a sétapálcáját lóbálta, és úgy tett, mintha az angyalt nézné a templom hegyes, aranyozott tornyán.

Amikor továbbindultak, az idegen is utánuk kullogott. A kapu boltíve alatt hirtelen paták dobogása és kiáltás hallatszott:

— Fél-re!

Alig tudtak félreugrani. Nagy dübörgéssel egy fekete rabszállító kocsi viharzott el mellettük.

— Tovább! — hallatszott az ör szigorú hangja.

Alig értek ki a kapu alól, hátuk mögött újabb rabkocsi dübörgött el.

A templom tornyában az óra tompán elütötte a tizenegyet. A magas falak közé szorított udvaron az óraütések úgy hangzottak, mint a lélekharang kongása. Keresztek és sírhantok csak azért nem voltak láthatók, mert ez szokatlan temető volt: ide élve temették el az embereket.

Anya és Szása a látogatók kis csoportjával az örök gyanakvó pillantásától kísérve közeledett a templomhoz. Szorosan mögöttük, mintha őket kísérnék. Örök lépdeltek. A börtönudvar vészjósló csendje, melyet csak a fegyverek csörgése és az örök kiáltásai törtek meg, átragadt a látogatókra is. Csüggedt arccal baktattak az udvaron, mintha koporsót kísérnének. A székesegyházban még nyomasztóbb csend uralkodott. A templomi ör rekedt, tompa hangja mintha a túlvilágról jött volna:

— Itt nyugszanak őfelsége Nagy Péter cár földi maradványai. Nagy uralkodónk akkor adta át lelkét az Űrnak, mikor a templom építése még nem fejeződött be. Koporsója hat évig állt a templom közepén, itt, ezen a helyen, s csak az építkezés befejezése után helyezték a földbe...

Szása koporsótól koporsóig lépdelt, s közben így töprengett: vajon ezek az uralkodók Oroszország hány derék fiát temették el itt? S hányan haldokolnak most az erődben? Micsoda meglepő furcsasága a történelemnek: az uralkodókat ugyanabban a temetőben helyezik örök nyugalomra, melynek kazamatáiban ellenségeiket temették el...

A templomból kilépve, Szása figyelmesen megszemlélte a börtön falait, melyek mögött a szabadság annyi elszánt harcosa szenvedett, megőrült, kínhalált halt. Ezek az emberek életüket adták és adják a szabadságért! Hát ő mit tett? Mivel volt segítségükre az egyenlőtlen, elszánt küzdelemben?

— Tovább! Tovább! — parancsolta fenyegető hangon a feléje közeledő őrszem, aki kitartóan egészen a kapuig kísérte a látogatókat.

Szása és Ánya számára ez volt az első kézzel fogható, nem irodalmi találkozás a börtön levegőjével. Hatása azért is volt oly döbbenetes, mert nem szoktak hozzá a fővároshoz, amely Szimbirszkhez képest börtönnek tűnt nekik. E percekben úgy érezték, mintha maguk is az önkényuralom valamelyik bástyájába lennének bezárva.

A kapun kilépve, Szása megállt és visszanezett. A templom hegyes tornya az alacsony, szürke égboltba szúrt. Apró cseppekben szitált az őszi eső, a Néva felől rohamozó éles szélben az angyal nehéz nyögésekre emlékeztető csikorgással forgott az arany gömbön. Azt lehetett hinni, ő is rab, akit a toronyhoz láncoltak . . .

— Mintha egy eleven ember nyögne — mondta Ánya is. — De hol vannak a rabok? Abban a kazamatában, amelyik mellett elmentünk? Szörnyű! — Kézen fogta Szását: — Menjünk innen . . .

Az eső mind sűrűbben esett. A Nyári Kert öntöttvas kerítését panaszosan csapkodták a fák védtelen, csupasz ágai. Ánya beszélgetni próbált, de Szása kényszeredetten válaszolgatott: látszott, hogy nincs kedve társalogni. Erre Ánya is elhallgatott.

8

Ánya alig várta a téli szünidőt, hogy hazautazhasson s láthassa övéit. Szilveszterre meghívta Szását. A kályha tetején felmelegített bolti piroggal kínálta. Szása evett és megdicsérte:

— Nagyon finom! Csak attól félek, hogy mindjárt kéményseprő lesz belőled!

— Dehogy! — kacagott Ánya, és szétkente a kormot kipirult arcán. — Az a fő, hogy finom! Mindjárt megmosakszom. Ilyen az én kedves házaszszonyom, bármihez nyúlok, összekenem magam. Más szobát kellene keresnem, de valahogy a szünidő előtt nincs hozzá kedvem. Majd ha hazautazom, felmondok. Mellesleg, már régen meg akartalak kérdezni: nálatok mikor érnek véget az előadások?

— Amikor nálatok.

— Tehát nem kell várnunk egymásra. Mihelyt véget érnek az előadások, még aznap indulunk, jó?

— Nézd csak, Ánya — kezdte hosszas hallgatás után Szása, s le nem vette a szemét nővéréről, mintha a bocsánatát kérné. — Én valószínűleg nem utazom haza.

— Hogyhogy? — lepődött meg Ánya. — Hát neked nem hiányzik a mama, a papa, Vologya, Olja, Mitya, Manyása?

— De hiányzik. Én is nagyon szeretnék hazautazni, de... Sok könyvet kell még elolvasnom. Be kell pótolnom, amit a betegségem alatt elmulasztottam. S ami a fő: ugyancsak a betegségem miatt nem sikerült magántanítványokat találnom, s az apánktól kapott pénzt utazásra költeni valahogy...

— Akkor én sem utazom haza! — lobbant fel Ánya.

— És mit csinálsz majd itt?

— Latint fogok tanulni.

— Látod, azt jól teszed. De én a helyedben mégis hazautaznék.

— Nem, ha már kimondtam, hogy nem megyek, akkor nem megyek. Egyébként te magad mondtad: meg kell tanulnom, hogy álljam a szavam.

Ánya alaposan elkedvetlenedett. Szása, hogy valamelyest enyhítse rossz kedvét, sétálni hívta.

— Mellesleg, még nem voltunk az Ermitázsban. Verescsagin kiállítását is meg kellene nézni, az újságban olvastam, hogy nemrég nyitották meg a Művészpártoló Társaság termeiben. A török háborúról festett képei óriási hatással voltak mindenkire, aki látta őket. Az a hír járja, hogy a cár, aki egy csapattestet vezényelt Plevnánál, nem kedveli a festőt, és a kiállítást bezárhatják. Gyorsan meg kellene néznünk. Elmegyünk?

— Menjünk — egyezett bele Ánya, bár korántsem azzal a lelkesedéssel, mellyel általában sétálni szokott indulni Szásával. Már megbánta, hogy lemondott a hazautazásról, de nem akarta visszavonni a szavát.

... Üres szemgödrű, tátongó, halálsikolyba fagyott szájú koponyák ezrei bámulnak Szására. A koponyahalom felett hollósereg köröz. Sötét árnyékából kitűnik, milyen magas ez a csatamezőn nőtt borzalmas domb. *A háború apoteózisa* — olvasta Szása a kép alatt.

Roham után: a kórházsátrak előtt kínok között fetrengenek a haldokló sebesültek, mert nincs, aki segítsen rajtuk. A már oszladozó hullákkal telehintett mezőn celebrál gyászszertartást a pap.

Fegyverét átölelve áll posztján az őrszem, s hasztalan igyekszik megmelegíteni magát. Vihar tombol, hóval borítja be a katonát. A váltás azonban nem jön: a tisztek részeg tivornyázás közben elfeledkeztek róla.

A következő képen a hókupacból már csak a sisak és a szurony látszik ki. Míg a parancsnokok szórakoztak, a hófúvás fehér sírba temette az őrszemet.

— *A Sipka-szorosban minden csendes* — olvasta fennhangon Ánya a címet a triptichon alatt. — Szörnyű! Hideg futkos a hátamon...

A török háború idején Szása még nagyon kicsi volt, éppencsak betöltötte tizenkettedik évét.

A távoli Szimbirszkbe csak annyi jutott el a háborúból, hogy rohamoznak, győznek, kitüntetéseknek kapnak. Mint minden kisfiú, Szása is irigyelte a plewnai hősokeket, lelkesedett Szkobeljov tábornok hőstetteiért, akinek nevét mindenki ismerte. Látta, hogyan fogadta a város a török háborúból ha-

zatért kalugai ezredet: a külön e célra épített diadalkapun ez állt: „Dicsőség Lovcsa és Plevna hőseinek.” Mikor az ezred a dobok fülsüketítő dübörgése mellett a kapuhoz közeledett, a tábornoknak ezüstitányéron kenyeret és sót adtak át. Mindenki „hurrá”-t kiáltott, a katonákat virágessóval árasztották el.

Ezután öt napon keresztül harsogott a fúvószenekar a városban, s a kerítések tövében részekék fetrengtek.

Mindössze ennyi maradt meg Szása emlékezetében a török háborúról. De most, Verescsagin képeit nézve, az az érzése támadt, mintha maga is ott lett volna ebben a borzalmas vérontásban. Eszébe jutott: ugyanilyen érzése volt, mikor Garsin *Négy nap* című elbeszélését elolvasta. Az elbeszélés utolsó sorához érve, ugyanazt a nem is lelki kínt érezte, mint most, a kiállításról távozóban. Minden mást félretolva, egyre ezek a szavak visszhangzottak fejében: A Sipka-szorosban minden csendes! S úgy rémlett: hófedte sírhantok borítják a végtelen Szibériát. Csak éppen nem szuronyok, hanem bilincsek meredeznek ki belőlük. S a pap nem a csatában elesett katonákat siratja el, hanem a megkínzott, élve eltemetésre ítélt forradalmárokat. A cár, az általa halálra kínoztak temetőjében gyönyörködve, keresztet vet, s boldogan felkiált:

— Oroszországban minden csendes! . . .

Katkov a Moszkovszkije Vedomosztyiban odáig merészkedett, hogy Verescsagint a török hadsereg iránti rokonszenvvel vádolta. A festőművész nem „orosz hazafi”, írta. A Művészeti Akadémia elnöke Vlagyimir nagyherceg, a cár fivére „őrültnek” nevezte Verescsagint. III. Sándor, akkor még nem lévén a trónon, ezt írta: „utálat fog el, ha Verescsagin képeit nézem”. Nem csoda: ha összegyűjtenék azoknak a katonáknak a fejét, akik életükkel fizettek a III. Sándor által vezetett csapattest értelmetlen hadmozdulataiért, nem egy ilyen koponyapiramis kitelne belőlük. „Tudja-e — írta Verescsagin a kritikus Sztaszovnak —, hogy pétervári tartózkodásom egész ideje alatt rendőr állt a házam előtt? Mihail Nyikolajevics pedig mindenütt azt híresztelte rólam, hogy én vagyok a nihilisták vezére?” (Mindenki tudta, hogy Mihail Nyikolajevics, a cár nagybátyja, csak III. Sándor szavait ismételte.) Werder tábornok, a német katonai attasé azt tanácsolta III. Sándornak, hogy vesse tüzbe Verescsagin egész képsorozatát.

Ilyen hajsza közepette a kiállítás csupán 1884. január 14-ig tartott, amikor is bezárták.

Beköszöntött az április. A Néván megrepedezett a jég, lécek sötétlettek rajta. Már nem lehetett a folyón át menni a városba, csak a Palota-hídon át.

Közeledett a tavasz, s egyre többet beszéltek arról, hogy be fogják tiltani Szaltikov-Scsedrin folyóiratát, az Otyecsesztvennije zapiszit. A Pobedonoszcev igyekezete folytán bevezetett új cenzúra-rendelkezések értelmében ez egyszerűen ment: összehívtak három minisztert, valamint a szí-

nódus főügyészét, és elrendelték a betiltást. Szaltikov-Scsedrin folyóirata volt a forradalmi demokrata irodalom egyetlen megmaradt fóruma. Egyesek szerint csak azért, mert Tolsztoj gróf együtt járt a liceumba Szaltikov-Scsedrinnel. Ez nem felelt meg a valóságnak: Tolsztoj gróf gyűlölte az Otyecsesztvennije zapiszkit, amely, mint jelentették neki (a miniszternek természetesen nem volt ideje arra, hogy a folyóiratot olvassa) „a szocializmust hirdeti, és nagy tiszteletnek örvend a fennálló rendszer esküdt ellen-ségei körében”. Először félt betiltani a folyóiratot, mert ezért még az életével is fizethetett volna. Amikor azonban a provokátor Gyegajev segítségével — ő volt az, aki később, hogy tisztára mossa magát, megölte Szugyej-kin főfelügyelőt — a rettegett Népakarat utolsó mohikánjait is letartóztat-ták, Tolsztoj gróf úgy döntött, ütött a cselekvés órája. A tizenhét nara-dnyik tárgyalása előtt volt ez; előre elkönyvelték a halálos ítéletüket. De nem fogják felkötni őket, hanem túszként visszatartják III. Sándor megkoroná-zásáig. Ez Pobedonoszev ötlete volt, és nagyon tetszett a cárnak, aki se-hogy sem mert beleegyezni a megkoronázásába, attól való félelmében, hogy megölik, amikor Moszkvába utazik. Február 10-én Gyegajev feljelentése alapján letartóztatták Vera Fignert, a Népakarat végrehajtó bizottságának utolsó szabadlábon levő tagját. III. Sándor örömeiben majdnem megcsókolta Tolsztoj grófot, amikor az jelentette neki, hogy a foglyot a Péter-Pál-erőd-be zárták.

— Hála istennek! — vetett keresztet a cár. — Köszönöm, Dmitrij And-rejevics. Ennek a Fignernek és bandájának a letartóztatása és a túszok... Úgy vélem, ez elég ahhoz, hogy a koronázás nyugodtan lefolyhasson...

— Tökéletesen helyes észrevétel Felségedtől.

— Ne halogassák a tárgyalást. A koronázás előtt két hónappal halálra kell ítélni az egész bandát. S mindenkinek tudtára adni, hogy túszoknak tekintjük őket.

— Az igazságügyminiszter azt ígéri, Felség, hogy április elején a letar-tóztatottak első csoportja bíróság elé kerül. Fignert és bandáját pedig, mi-vel tiszték is vannak köztük, szerintem hadbírótság elé kell állítani.

— Egyetértek. A jövőben minden ilyen gazember ügyét csakis a hadbí-róság fogja tárgyalni!

— Merem remélni, Felség, hogy ez a két terrorista per lesz az utolsó so-kat szenvedett hazánk történetében.

— Adja isten, hogy így legyen.

— Felséges uram — folytatta kis szünet után Tolsztoj gróf, s igyekezett behízelgővé lágyítani öregesen csikorgó hangját —, mint már jelentettem: a terroristáknál, anarchistáknál és a többi nihilistánál tartott házkutatások során a betiltott művek mellett többnyire az Otyecsesztvennije Zapiszki példányait is megtalálták. Ezt a folyóiratot a Felséged által is ismert Szal-tikov-Scsedrin adja ki. A külföldi forradalmár kiadványok rendszeresen át-veszik a cikkeket. Szaltikov munkatársai, a jelenleg letartóztatásban levő Mihajlovszkij és Krivenko, írásaikat illegális nihilista kiadványokban is megjelentették. Ugyanott láttak napvilágot Szaltikovnak a cenzúra által be-

tiltott írásai. Azok a nihilisták pedig, akiknek sikerült külföldre szökniük, tudomásunk szerint gyalázkodó cikkeiket álnéven közöltetik a folyóiratban. Végül a folyóirat szerkesztősége, Szaltikov tudtával, a legádázabb nihilisták búvóhelyévé vált. Mihajlovszkijről, akit tavaly év végén kiutasítottunk Pétervárról, a megboldogult Szugyejkin kinyomozta, hogy Harkovba utazott és találkozott a letartóztatásban levő Fignerrel. Krivenko kapcsolatban állt Lavrovval és Bakunyinnal s a nihilisták többi főkolomposával; ezt is Szugyejkin derítette ki. Bátorkodom megjegyezni, Felség, hogy most, miután az Oroszország határain belül tevékenykedő terroristákat utolsó szálíg letartóztattuk, itt az ideje, hogy a fészküket is szétromboljuk, vagyis betiltsuk az Otyecsesztvennije Zapiszkit.

— Tökéletesen igaza van — jelentette ki a cár, s felállt karosszékéből. — Ebédeljen velem, Dmitrij Andrejevics.

— Köszönöm, Felség — válaszolta hűséges alattvaló módjára kopasz fejét meghajtván Tolsztoj gróf: nem merte visszautasítani a cár meghívását, jóllehet rémülten gondolt arra, hogy ebéd közben sokat kell innia, és majd néhány napig megint az ágyat nyomhatja. A cár úgy itta a vodkát, mint a vizet, Tolsztoj gróf „fizikuma” azonban már két kupicával sem bírt el.

Április 20-án a Pravityelsztvennij Vesztnyikben, a kormány hivatalos lapjában megjelent egy közlemény arról, hogy a miniszterek tanácsa (Tolsztoj, Gjeljanov, Nabokov és természetesen Pobedonoszev, a színódus főügyésze) betiltotta az Otyecsesztvennije Zapiszkit, mely „átengedte hasábjait a káros eszmék terjesztésének, sőt közeli munkatársai között titkos társaságokhoz tartozó személyek is vannak”.

— Szása, hallottad már a hírt? — kérdezte Ánya, amikor öccse beállított hozzá.

— Igen. Egyetlen becsületes, igaz hang hallatszott már csak, azt is elfojtották...

— Nemcsak a folyóiratot tiltották be. Azt mondják, hogy Szaltikov-Scsedrint is letartóztatták.

— Micsoda despotizmus!

— Az évfolyamtársnőim valahonnan megtudták, hogy letartóztatták Vera Fignert, és mint a II. Sándor ellen elkövetett összes merénylet résztvevőjére, halálbüntetés vár rá. A nemrég halálra ítélt hat forradalmárt pedig addig a Péter-Pál-erődben tartják fogva, amíg le nem zajlik a koronázás...

Ánya még sok mindenről mesélt, de Szása csak hallgatott. Anélkül ment el, hogy egy szót is szólt volna. Később kiderült, hogy alaptalanok voltak a Szaltikov-Scsedrin letartóztatásáról szóló hírek. Ő maga, amikor megtudta, hogy miféle hírek szállongnak róla, így szólt:

— Talán majd ez is bekövetkezik. Emlékszem, Csernisevszkij letartóztatása előtt is efféle hírek jártak.

Apja a búcsúzásakor azt mondta Szásának:

— Havonta negyven rubelt fogok küldeni.

— Sok lesz. Nekem negyven, Anyának ugyanannyi... Mi marad nektek? Hiszen ez majdnem a fele fizetésed. Nekem éppen elég lesz harminc rubel.

— Barátom — mosolyodott el Ilja Nyikolajevics —, nagyon meg vagyok hatva, hogy így aggódsz miattunk. De te még nem éltél egyedül, így hát nem tudod, mit jelent ez. Saját tapasztalatomból tudom: éhes ember feje nehezen fogadja be a tudományt. Negyven rubel, amiből legalább tíz a szálásra megy el, nem olyan nagy összeg. Éppen csak kenyérre és teára lesz elég. Hiszen könyveket is kell vásárolnod.

— Majd keresek magántanítványokat.

— Ezt ne tedd. Az első évben rendszerint nagyon sok az előadás.

— Igaz. De harminc rubel mégis épp elég lesz.

— Szása, ne vitatkozz — avatkozott bele a beszélgetésbe az anyja. — Apád maga is tanult, jól tudja, mit mond. Fáj a szívem, hogy nem küldhetünk többet, te meg még erről is le akarsz mondani.

Szása nem vitatkozott tovább, döntését azonban nem változtatta meg. A negyven rubelből tízet tüstént félretett, és nem nyúlt hozzá. Pedig sok volt a kísértés: szeretett volna könyveket venni, színházba menni... De nem tette, mert tudta, hogy anyja minden kopekot számon tart, hogy kijöjenek a fizetésből.

Szása tizenhét éves volt, amikor beiratkozott az egyetemre. Még soha nem élt önálló életet, ezért nem volt könnyű dolga. Ehhez még hozzájárult a betegsége: orvosra és gyógyszerre is kellett költenie. Mégsem adta fel elhatározását: az ebédén kívül, amit háziasszonya főzött, csak kenyéren és teán élt. Amikor nagyon nehéznek érezte a nélkülözést, azt mondogatta magának: Talán azoknak, akiket kényszermunkára ítélték, könnyebb? Ez itt az övékéhez képest valóságos paradicsom. Miért legyen magammal szemben elnéző? Ha nagy dolgokban állhatatos akarok lenni, kicsikkel kell kezdeni.

Szása tehát úgy döntött, hogy a karácsonyi szünetben nem utazik haza Szimbirszkbe: fölösleges idő- és pénzpazarlás lett volna. Pedig szeretett volna hazalátogatni: akárcsak Anya, ő is nagyon magányosnak érezte magát Pétervárott. Mindig nehezen barátkozott, itt ráadásul annyi volt a munkája, hogy egyáltalán nem maradt ideje az ismerkedésre, kapcsolatok kialakítására társaival. Anya a fivérére való tekintettel szintén maradt, de a honvágy annyira kínozte, hogy elhatározta, többet szünidőre nem marad Pétervárott.

Szása a nyári szünetben bement apja dolgozószobájába, s letett az asztalra nyolcvan rubelt.

— Honnan van ez? — csodálkozott Ilja Nyikolajevics.

— Megmondtam: harminc rubel teljesen elég — mondta Szása. — Ennyi maradt abból, amit küldtél.

Ilja Nyikolajevics figyelmesen végigmérte a fiát. Hogy megnőtt ez alatt az alig egy év alatt! Hogy megférfiásodott! Szása tette könnyekig meghatotta, ami ritkán fordult elő vele. Átölelte fiát, s remegő hangon így szólt:

— Köszönöm, Szása... Ilyen hosszú időre érvényes elhatározásra jutni, s nem meghátrálni, ez nehezebb, mint beleugrani egy pillanatra szóló hőstettbe. No ülj le, és mesélj, hogy éltél ott. A leveleid meglehetősen szűkszavúak voltak...

— Képtelen vagyok hosszú leveleket írni — mosolygott büntudatosan Szása. — Valahogy nem megy... Az egyetemmel meg vagyok elégedve. Egy baj van: kevés az idő. Napi tizenhat óránál többet képtelen vagyok tanulni.

— Tizenhat órát? — csodálkozott Ilja Nyikolajevics.

— Igen.

— És azt gondolod, hogy ez kevés? Nahát, barátom... — Ilja Nyikolajevics megcsóválta a fejét és sóhajtott.

A szünidő első napjaiban Vologya egy lépést sem tágitott Szásától, ezért Olja féltékenyen korholta:

— Miért akaszzkodsz rá annyira?

— Nem akaszodom rá! — tiltakozott Vologya. — Csak annyi mindenről ki akarom faggatni...

— Na és azt hiszed, engem nem érdekel? — háborodott fel Olja. — Szása, gyere be hozzám, mutatok neked valamit.

— Vologya is jöhet? — kérdezte mosolyogva Szása.

— Nem — jelentette ki Olja. De látva, hogy Vologya elkomorul, haragja megenyhült. — Jól van, hadd jöjjön.

— Már nem akarok! — felelte sértődötten Vologya.

— Pompás! — nevetett Szása. — Akkor Vologya, te fogd meg a jobb kezem, Olja, te pedig a balt. Aki magához húz, ahhoz megyek.

Vidám huzakodás kezdődött, mire odafutott Mitya és Manyása is, és látva, hogy Vologya elhúzza Szását, Olja segítségére siettek. Vologya azt kiabálta, hogy ez így nem igazság. A vetélkedés azzal ért véget, hogy Szása elment mindnyájukkal krikettet játszani.

Miután egy jót játszottak, elmentek fürödni a folyóra. Szabadnapjain Ilja Nyikolajevics is csatlakozott hozzájuk. A folyóról visszatérve, Szásával leültek sakkozni. A gyerekek körbeállták őket. Szása győzelmét — minden különösebb erőfeszítés nélkül legyőzte az apját — általános ujjongás fogadta. Ilja Nyikolajevics zavartan köhécselt, és átengedte a helyét Vologyának:

— Gyere, játsszál te ellene.

Vologya leült apja helyére, homlokát ráncolva összpontosított, hosszasan töprengett minden egyes lépés előtt, de Szása őt még gyorsabban legyőzte. Olja tapsolt örömeiben.

— Minek örülsz?
— Látod, most emberedre akadtál! Engem könnyű legyőzni! — S így panaszkodott Szásának: — Már játszani se akar velem.
— Mert te csak a lépéseket ismered. Gyere, Szása, játszunk még egy partit!
Ezúttal Oljának nem volt oka az örömrre: Vologya nyert. Egészen bele-vörösödött az örömbbe. Kihívóan kérdezte:
— No még egyet?
— Elég volt — válaszolta Szása. Láthatólag nem akarta győzelmével öccse kedvét szegni. — Te most lényegesen jobban játszol...

Ha az udvarról lépünk be Uljanovék házába, egy kis előszobába jutunk, ahonnan keskeny lépcső vezet fel a félemeletre.

Vologya és Szása az emeleten lakott két egymásba nyíló szobában. Ha át akartak menni az emelet másik felébe — ott ugyancsak két kis szoba volt —, le kellett menniük a földszintre, át kellett haladniuk anyjuk szobáján, majd ismét föl a lépcsőn. Volt ugyan egy másik, a fiúk szerint sokkal egyszerűbb, de titkos út: Anya és Szása szobáját erkély kötötte össze, de az erkélyre csak Anya szobájából nyílt ajtó. Ahhoz, hogy Szásából kijussanak rá, ki kellett mászni az ablakon.

Amikor a kicsik elaludtak, Anya odalépett Szása ablakához, és beszólt:
— Elég volt az olvasásból. Gyere, beszéljünk egy kicsit.
— Én is mehetek? — jelentkezett Vologya, aki a szobájából mindent hallott.

— Gyere — egyezett bele Szása.
A fiúk az ablakon keresztül kimásztak az erkélyre, s hogy anyjuk ne hallja meg — az ő ablaka az erkély alatt volt —, csendesen beszélgettek. Vologya Pétervárról és az egyetemről kérdezgette őket. Nyíltan irigyelte Szását és Anyát, s gúnyosan beszélt Poirer-ról, a francia tanárról.

— Nem tanár, hanem kalandor — háborgott. — Talpnyaló, spicli. Szörnyen beképzelt, pedig egy csöpp esze sincs. S ami a legnevetségesebb, elhatározta, hogy jó modorra tanít bennünket. Olyan nevetséges, hogy el sem lehet mondani. Muszáj megmutatni. — Vologya felállt, világfiás pózba vágta magát, s bemutatta, hogyan kell az utcán meghajolni, a szobába lépve leülni, hölgyekkel beszélgetni... Olyan mulatságosan adta elő, hogy Anya és Szása hangos kacagásban tört ki.

— Egyszer beléptem az osztályba, és utánozni kezdtem, ő pedig, mint kiderült, már az ajtó mögött állt, és hallgatózott. Azóta egyre feleltet, és keresi, mibe köthetne bele.

— Neki köszönheted, hogy magaviseletből nem jelest, csak négyest kaptál? — jegyezte meg Anya.

— Szóval Olja már ezt is kifecsegte! Na és? Ez is csak azt bizonyítja, micsoda hitvány alak.

— Azért légy óvatosabb — ajánlotta Anya.

— Ez az egész történet Poirer-val lényegtelen apróság. Volt külön is.

Valaki egy forradalmi daloskönyvet csempészett be az internátusba, és eldugta a mosdóban. A pedellus megtalálta, és átadta az igazgatónak. Szép kis kalamajka támadt! Akár hiszitek, akár nem, olyan képpel szaladgáltak, mintha pokolgépet találtak volna, nem könyvet. Az igazgató összehívta a felsősöket, hogy árulják el, kik olvasnak tiltott könyveket. Világos, hogy semmi sem lett belőle. Micsoda aljasság: nyíltan követelni, hogy árulkodjanak neki! Nálatok az egyetemen is eljutottak idáig?

— Majdnem. Az ember egy lépést sem tehet anélkül, hogy ne figyelnék. Házmester, háziúr, szomszéd, mindenki úgy néz a diákokra, mint jóllakott nyugalmauk gonosz veszélyeztetőire.

— Vologya, ha láttad volna, hogy temették el Turgenyevet — mondta Anya. — Az valami olyan... olyan szégyenletes volt, hogy el sem lehet mondani. Egész este sírtam...

Azon az estén Szása sokáig üldögélt Vologyával és Anyával az erkélyen, s mindent őszintén elmesélt; itt nem kellett félni, hogy valaki kihallgatja őket. Az elmúlt évben Vologya annyit nőtt, oly sokat olvasott, hogy úgy kellett vele beszélnie, mint velük egyidőssel, pedig még alig töltötte be a tizenegyedik évét.

Alekszandr Uljanov baráti köre évről évre bővült. Földijein kívül, akikkel szoros kapcsolatot tartott fenn, megbarátkozott néhány évfolyamtársával: Sevirjovval, Lukaszewiczsal, Govoruhinnal. Vitáik, az illegális irodalom olvasása egyre erősebben szították benne a vágyat, hogy harcoljon a fennálló rend ellen. Amikor azonban Govoruhin megpróbálta rábeszélni, hogy lépjen be valamilyen körbe, azt kérdezte:

— Mit csináljak ott?

— Hogyhogy mit? Nem értelek. Mindenki a körökben kezdte.

— Csak nem ilyen körökben, amilyeneket én ismerek.

— Mi az, ami nem elégít ki téged a mi diákköreinkben?

— Az, hogy túl sokat fecsegnek és keveset tanulnak bennük. Munkájuk végcéljára nem gondolnak, sőt el sem tudják képzelni.

— Micsoda? És a diákmenzát ki szervezte? Hát a segélykasszát? És a könyvtárat? Te magad honnan szerezted be a tiltott irodalmat? Éppen ezekből a körökből.

— Magának, Oreszt Makarovics, van egy furcsa tulajdonsága: hevesen bizonygatja azt, amit én soha nem vitattam. Nem állítom, hogy a körök semmit sem nyújtanak. Csak azt, hogy sokat fecsegnek bennük, de senki nem gondol arra, hogy irtsuk ki életünk legfőbb megrontóját.

— Hohó! A mi köreinktől ezt hiába is várod! Erre valók a forradalmi szervezetek. Lépj be oda.

— Azt nem tehetem.

— Ugyan miért? — kíváncsiskodott Govoruhin.

— Még jó néhány olyan kérdésre nem tudok válaszolni, amely személyesen érint. Gondolok itt a szociális problémák tudományos megoldására. Egy közéleti embernek feltétlenül meg kell tudnia oldani őket. Komikus dolog, mi több, erkölcstelen, ha az orvostudományban járatlan személy gyógyít, s még komikusabb és erkölcstelenebb úgy orvosolni társadalmi betegségeket, hogy nem ismerjük az okaikat. Az általunk ismert forradalmároknak talán világos elképzelésük van azokról a problémákról, amelyek megoldására vállalkoztak?

— Nincs — értett egyet vele Govoruhin.

— Na látja. Ilyen forradalmárokkal most folyót lehet rekeszteni. Van, aki úgy tartja, ez a jó. Én viszont meg vagyok róla győződve, hogy rossz: szerintem két valódi forradalmár többre képes, mint kétszáz ilyen forrófejű.

Uljanov komolysága a forradalmi munka kérdésében szemmel láthatóan

meglepte Govoruhint: életében először találkozott így gondolkodó emberrel. A kezdő forradalmár rendszerint a tettek felé tör. S csak később, amikor nehézségekbe ütközik vagy vereséget szenved, kezd el kutatni az okok után s fog hozzá az elméleti kérdések tanulmányozásához.

— Ez az Uljanov kész rejtély — mondta egyszer Govoruhin Sevirjovnak.

— Tíz emberre elegendő esze van — jegyezte meg Sevirjov. — Ez a rejtély nyitja. Mi viszont hozzászoktunk, hogy pár szót váltunk az emberekkel, s az teljesen kitárul előttünk, úgy átlátunk rajta, mint egy pohár vízen. Ami engem illet, én nem kedvelem az ilyen átlátszó embereket.

— Igen, Uljanov összetett jellem. S a természete is különös. Lehetetlen összeveszni vele. Valahogy hallatlanul tudja erősíteni az ember önbecsülését. Soha nem gúnyolódik, még azon sem, aki pedig megérdemelné. Soha nem tesz csípős megjegyzéseket. Sőt ha csak másoktól hall illet, máris bosszúsan felrántja a szemöldökét.

— Na most újból megbizonyosodtam róla, hogy úgy ismered az embereket, akár a kínai írásjeleket!

— Tudja mit, Pjotr Jakovlevics — lobbant fel Govoruhin —, arra kérémem...

— Magyarázom meg, miért vélekedem így? Szívesen. Előbb azonban megkérdezem: még soha nem hallotta Uljanovot vitatkozni? A nézeteit védelmezni? Csakugyan nem vette észre, hogy képtelenség ellenállni vaslogikájának? Többször is alkalmam nyílt megfigyelni, amint magát, barátocskám, ízzé-porrá zúzta! Így volt?

— Előfordulhatott — sóhajtott Govoruhin.

— Köszönet az őszinteségért. És ne vitatkozzunk tovább. Majd az idő megmutatja, ki tévedett. Egy valamire azonban már most mérget veszek: Uljanov azok közé tartozik, akik sokat töprengenek, de ha már döntöttek, az egy életre szól.

— Na hiszen, akkor egész életükben töprenghetnek! Harcolni mikor fognak? — kérdezte ingerülten Govoruhin. — Éppen ez a tragédia, hogy túl sokat töprengünk, mérlegelünk s körbelesünk: lássuk csak, ki lesz az első? Diákmenzákat szervezünk, segélypénztárakat hozunk össze, vagyis úgy teszünk, mintha háborúznánk. De ha komolyan megnézzük, üres hercehurca az egész!

— Lehetséges — felelte Sevirjov. — Ebből azonban még egyáltalán nem következik, hogy az az igazi forradalmár, aki csak magasztos dolgokról fecseg. Még a legmagasztosabb ügy is apróságokkal kezdődik. Bizony. Na, minden jót. Azt hiszem, erre a beszélgetésre még visszatérünk.

Abban az évben, amikor Szása Pétervárra érkezett, a forradalmi meggyőződésű ifjú még reménykedett abban, hogy a Népakarát párt újjászületik. De German Lopatyin letartóztatása után, aki külföldről tért haza, hogy újra beindítsa a forradalmi munkát, mindnyájan láthatták: a régi harcosok pártját szétverték. Új szervezetet kell tehát létrehozni. És a harc kérdéseit is másképp kell megoldani, mert a Marx tanaival való megismerkedésük után nyilvánvaló volt, hogy a narodnyikoknak a társadalmi fejlődésre vonatkozó nézetei tévesek. De mint minden átmeneti időszakban, az élen megindult az erjedés: az ősi obscsinában reménykedő hithű narodnyikságtól már többé-kevésbé elszakadtak, de még nem csatlakoztak a marxizmushoz.

A nemrég még félelmetes Népakarát maradványai szétszórta tevékenykedtek, kapcsolatok és cselekvési egység nélkül. A reakció diadalmaskodott, a forradalmárok felett aratott teljes győzelmét ünnepelte. A cár és csatlósai egyre szemtelenebbé váltak. Sorra betiltották a haladó folyóiratokat, egyre újabb bizottságokat hoztak létre a demokratikus vívmányok felszámolására. Az önkényuralomtól oly nehezen kicsikart szabadságjogok visszavonása együtt járt a gazdasági elnyomás erősödésével. A kormány egyre újabb adókat és illetékeket vezetett be, a társadalom haladó rétegein úrrá lett a csüggedés.

Minden kérdésre ez volt a válasz:

— Korunk nem a nagyszabású feladatok kora. Nem kellenek hősök. Szerény, névtelen munkásokra van szükségünk.

Az egyetemi ifjúság mindig nagyon élénken reagált a társadalmi hangulat változásaira. Soraiban szintén jelentkeztek a „kis tettek” elméletének hívei, népművelők, vagy egyszerűen siránkozóak és pesszimisták. A diákság reakciós része, erőt érezve a háta mögött, nekifogott a maga módján rendet teremteni. A besúgás és feljelentés úgy virágzott, mint még soha. A forradalmi körökbe provokátorok épültek be, s beárulták őket a titkosrendőrségnek. Ez csak fokozta a fejvesztettséget, a gyanú és bizalmatlanság légkörét. A diákok csak szűk baráti körben merték elmondani gondolataikat, s akkor is félve. Valóban úgy tűnt, az ember azért van megáldva a beszéd képességével, hogy leplezze vele gondolatait.

Szása Szimbirszkben az oda eljutott hírek alapján úgy képzelte, hogy Pétervárrott a politikai élet egészen másképp zajlik. Kiderült azonban, hogy itt még sokkal bonyolultabb minden: senki egy szót nem ejt ki anélkül, hogy előbb körül ne pillantson. Szása nem bírta alakoskodni, az igazi nézeteit azonban senkivel sem oszthatta meg. Hallgatott hát, és igyekezett megfeszített munkával elfojtani magában a politikai tevékenység iránti vágyat. Kezdetben, amikor egyszerre kinyíltak előtte a legjobb laboratóriumok ajtajai, s olyan könyvekhez jutott hozzá, melyeket Szimbirszkben sehogy sem tudott megszerezni, a tanulás minden energiáját lekötötte.

A diákközösségi munka nem elégítette ki Szását: túlságosan kisszerű célokat tűztek maguk elé. De mert ezek a közösségek voltak az egyedüliek —

és még ezeket is tiltották! —, dolgozni kezdett bennük. Úgy vélte, ha léteznek valahol forradalmi szervezetek, lehetetlen, hogy tagjaik ne működjenek közre a diákközösségekben, melyek a legjobb utánpótlást nyújthatják soraik feltöltésére. S ha így van, előbb-utóbb találkozik igazi forradalmárokkal.

A diákok még egy közönséges esti baráti összejövetelt sem tarthattak meg a rendőrség engedélye nélkül. Engedélyt csak akkor kaptak, ha komoly indokot tudtak felmutatni. A rendőrség a legelfogadhatóbb indoknak az eljegyzést tartotta. Csak egy probléma volt: nem mindig találtak a rendőrség szemében megbízható „vőlegényt”.

A helyzet képtelenségét maga a rendőrség is elismerte, hiszen nem volt titok előtte, hogy számos eljegyzés fiktív. De betartotta a formaságokat: kérvényt követelt, és elküldte az összejövetelre képviselőjét. Ami gyakran furcsa helyzeteket szült.

A hallgatók úgy látták, hogy fel kell tölteni a közösség pénztárát. Törték a fejüket, kit „házasítsanak meg”. Sorba vettek néhány jelöltet, de egyik sem volt az igazi: az egyik a rendőrség előtt gyanús, a másik még nem fejezte be az egyetemet. Végül megállapodtak Mark Jelizarovnál, aki már végzett, s Pétervárott dolgozott. Amikor Mark felnézett Szásához, az megrohanta:

— Mark Tyimofejevics, akkor tehát hajlandó nősülni?

— Elnézést, de... — jött zavarba Jelizarov; már régóta udvarolt Ányának, s azt hitte, Szása a nővéreire gondol. — Nem tudom, mit szól hozzá Ánya...

— Az ő ötlete.

— Csakugyan?!

— Egészen komolyan! Tessék, itt a papír, itt a toll. Írja meg a kérvényt a rendőrségnek. Léna Kalajtan lesz a menyasszonya.

— Kicsoda, kicsoda? — húzta fel a szemöldökét Jelizarov.

— Kalajtan.

— Nem értem. Mi közöm nekem Kalajtanhoz? Vagy hogy is hívják?

— Kalajtannak.

— Tehát hozzá. Mi közöm ehhez... az ördögbe! Megint elfelejtettem a nevét.

— Mark Tyimofejevics, elég a tréfából! Mindent gyorsan el kell intéznünk, különben az est meghíúsul. Maga vállalta a vőlegény szerepét...

— Ó! — nevette el magát Jelizarov, miután végre rájött, miről van szó. — Kész örömet, de istenemre, most hallok róla először!

— Hogyhogy? Ánya nem szólt róla? — jött zavarba most meg Szása, miután rájött, hogy akaratlanul megtréfálta Jelizarovot. — Azt ígérte, felmegy magához. Biztos voltam benne, hogy mielőtt idejött, már beszélt vele.

— Ó, nyilván elkerültük egymást — mondta jóindulatú mosollyal Jelizarov. — De ha a diákoknak az kell, hogy mielőbb megnősüljek, akkor ide a papírral! Látja, hová jutottunk? — jegyezte meg a kérvény megírása

után. — A rendőrség engedélye nélkül egy lépést se tehetünk. Hamarosan ilyesfajta kérvényeket kell majd írunk: „Atyáink és jóakaróink! Egy rab-szolga hullik a lábuk elé, engedélyért esedezve, hogy szerethessen egy bizonyos leányzót. De ha nekem ábrándoznom sem szabad róla, kegyeskedjenek kijelölni, kinek kell a szívemet nyújtani? . . .”

— Talán olyan rég volt, hogy a fiatalok a földesúr lába előtt könyörögtek? S vajon mit művelnek ezek a kiskirályok az orosz birodalom eldugott vidékein, ha már itt mindent szabad nekik? Tudja, Mark Tyimofejevics, gyakran úgy érzem, nálunk minden lakosra nemsokára két rendőr jut. Az egyik nappal fogja követni, a másik éjjel figyel. Csak akkor tud nyugodtan aludni a cár. S ha komolyan belegondolok, szánalmas kép kerekedik ki. Akik kezükben tartják a hatalmat, félnek a diákok esti összejöveteleitől! Mi ez? Ostobaság? Gyávaság? Vagy valamiféle lelki betegség? Szuronyokkal és szablyákkal körülvéve ül a cár a trónon, s annyi lelkiereje sincs, hogy legalább méltósággal tartsa magát. Egy szánalomraméltó törpe!

Az eljegyzés engedélyeztetése több utánjárást igényelt, mint Jelizarov várta. Amikor először elment az őrszobára, közölték vele: a parancsnok csak másnap fogad. Másnap azt a feleletet kapta: hagyja itt a kérvényt, majd felülvizsgálják.

— Mikor kívánja, hogy a válaszáért jöjjen? — érdeklődött udvariasan Jelizarov.

— Azt nehéz volna megmondani.

— Hálásan köszönöm. De bátorkodom megjegyezni, hogy ügyem nem tűr halasztást.

— Mi a kérése?

— Nősülni akarok.

— Nősülni akar?! Fiatalember, hallgasson rám: ne siessen igába hajtani a fejét! Ügysem kerüli el. Higgyen egy tapasztalt férjnek.

— Köszönet a jótanácsért — felelte Jelizarov. — Mégis azt kérném, hogy most azonnal adjon választ.

— Rendben van — adta meg magát az írnok. — Holnap előterjesztem az ügyét. Habár még egyszer azt tanácsolom, ne siessen annyira!

— Nagy gondot akasztottunk a nyakába — mondta Szása, látva, mi-csoda cévét rendezett a rendőrség az engedély körül.

— Nem tesz semmit — tréfálkozott Jelizarov. — A szerelem áldozatokat követel.

Végül a rendőrfőnök kegyeskedett fogadni Jelizarovot. A kérvényt elolvasva megkérdezte:

— Hogy hívják a menyasszonyát?

— Ka-taj . . . Ka-laj . . .

— Micsoda?! — húzta össze haragosan szemöldökét a rendőrfőnök. — Nem tudja a menyasszonya nevét?

— Kalajtan! — vágta ki Jelizarov, miután belesandított a kérvénybe. — Méltóztatik tudni, néha dadogok . . . Kalajtan!

— Nahát! Ez a mai fiataltság... — A rendőrtisztviselő szemrehányón megcsóválta a fejét, nagyot sóhajtott, s belemártotta a tollat a tintatartóba. — Kivételt teszek. Majdhogynem törvényelleneset. De figyelmeztetem: ne kezdjék el az eljegyzést, míg képviselőnk oda nem ér.

— Ahogy parancsolja — biztosította Jelizarov, csakhogy megkapja már az engedélyt.

A rend éber őrére nem kellett várni: elsőnek érkezett. Sovány, langaléta rendőr volt. Levette köpenyét, s közelebb húzódott az asztalhoz. Egyik kupicát a másik után hajtotta fel, mohón falt, furcsán mozgatta nagy füleit, s mindenkit gyanúsán méregetett. Ha valahol felcsattant a nevetés, rögtön fülelni kezdett. Nem lehetett tudni, megijedt valamitől vagy csak a kincstári fül számára szokatlan zajra reagál így.

A rend éber őrének leitatását mindig Vaszipij Genyeralov vállalta. Míg a társaság táncolt, nem tágított a rendőr mellől, egyre töltögetett neki. A rendőr nyelve nehezen forgott. Már nem törődött vele, ki miért nevet, nem várta meg, amíg Genyeralov tölt neki, hanem maga nyúlt az üveg után. Az ital mámora arra kényszerítette, hogy kiöntse a lelkét, s óvatosan körülpillantott, majd leereszkedően tegezésre áttérve, megkérdezte:

— Kozák vagy?

— Kubáni.

— Tábornok fia?

— Nem, csak a nevem ilyen...

— Ahá... Na, mindegy... én... kedvelem... a kozákokat. Ügyes fickók, kard ki, s előre... S micsoda rend van náluk!... A légy zümmögését is meghallani! Azt hiszed, én akármilyen családból származom? Ha nem is generális az apám, én... A nevem Drupin. Érted? Azt hiszed, olyan vagyok, aki... se lát, se hall? Akkor nem ismered Drupint! Ha alszom, akkor is csak az egyik szemem hunyom be! Mindenkin átlátok! Azt hiszed, mert ittam egy kicsit, az ujjam köré csavarhatsz? Még mit nem! Én Drupin vagyok! De nekem is van szívem. Akarod, hogy fizessek?

— Ugyan miért? — szörnyülködött alakoskodva Genyeralov, s újból töltött neki. — Mivel bántottuk meg, nagyságos uram?

— Hogy mondtad? Megbántottatok? — sértődött meg hirtelen a rendőr. — Engem, a hatóság képviselőjét? Én Drupin vagyok! Bármelyikőtöket elintézhetem... Mi bajod?

— Semmi. Csak sajnos, el kell mennem a főnökéhez, és meg kell kérnem, hogy másik embert küldjön — mondta nyugodtan Genyeralov, s felállt.

Drupinra ez úgy hatott, mint a hideg zuhany: rögtön elvesztette harciasságát, gyorsan felhajtott még néhány kupicával, és ismét bizonygatni kezdte, hogy ő is jó családból való.

A szomszéd szobában ezalatt Szása és barátai arról beszélgettek, hogyan kellene harcolniuk a koronás zsarnok ellen. A vita lényegében egy dolog körül forgott: fegyveres, tehát politikaiterror vagy egyelőre az eszmék

hirdetése s erőgyűjtés az ország politikai átalakításáért folytatandó nyílt harcra?

Amikor belefáradtak a vitába, verseket szavaltak. Rendszerint Andrejuszkin kezdte. A Kubánból származott, ukrán családból. Hímzett ingben járt, s ukrános kiejtéssel beszélt. Sevirjov és Smidova is Ukrajnából jött. Mind istenítették Sevcsenkót, s alighogy versekre terelődött a szó, Smidova megkérte Andrejuszkit, szavaljon valamit Sevcsenkótól. Az nemcsak az egész *Kobzost* tudta kívülről, hanem a betiltott verseit is, amiket még a gimnáziumban jegyzett fel.

— Pahom Ivanovics, mondd el a *Kaukázust*.

— De hiszen már isten tudja hányszor elmondtam — ellenkezett Andrejuszkin, nem azért, mert nem akarta újból elmondani, hanem hogy megtudja, mi a többiek véleménye.

— Alekszandr Iljics — fordult Smidova Uljanovhoz. — Akarja hallani Sevcsenko betiltott versét?

— Kész örömet!

— Na látod! Kezdd el!

Andrejuszkin megvárta, míg mindnyájan elcsendesednek, majd köhintett, s mély, dallamos hangján szavalni kezdte:

Messze-messze hegyek, felhőkkel fedettek,
Bánattal vetettek, vérrrel öntözöttek.

Ősidőtől Prometheust

Ott keselyű őrzi,

Keblét vájja, vérpárával

Szívét befelhőzi.

Marcangolja, s a kínozottnak

Forró vére buzdul;

Éled a szív újra s újra,

Soha el nem pusztul.

Bennünk is ily szívós, makacs,

Örökös az élet —

Nem szánthatja fel kínozná a

Tenger-mélyi rétet.

A lelket nem veri vásra,

A szót le nem dönti —*

Sevcsenko után Nyekraszov, Nyikityin, Nadszon, Kurocskin és névtelen költők forradalmi verseit szavalták. Aztán énekeltek. Andrejuszkin, hogy örömet szerezzen Uljanovnak, belekezdett a kedvenc nótájába:

Sose hallok olyan gyönyörű nótaszót,

Amilyet sihedernyi koromban.

A szívembe nyilall ez a szép régi dal

Kifakadnak a könnyeim nyomban.

* Weöres Sándor fordítása

A többiek kórusban folytatták:

Hej, te bunkócska, te drága,
Hej, te eleven fa
gircses-görcsös ága,
te drága . . .
Segíts most!

Az énekszó felébresztette az asztalra borulva alvó Drupint. Felemelte fejét, s zavaros szemét körbehordozta a szobán. Egy darabig figyelt, majd véreres szemeivel pislogva, alig-alig tudta kinyögni:

— Abbahagyni az éneklést!

De senki sem hallgatott rá, mindnyájan együtt dalolták:

De majd eljő a nap, mikor ébred a rab
S lekötött kezét, lábát kinyújtja,
Aki ellene volt, az a fűbe harap,
Mert a bunkó a földre lesújtja . . .

3

1885-ben Szása egész nyáron minden energiáját arra fordította, hogy anyagot gyűjtsön tudományos munkájához. Alig virradt, máris felkelt, fogta a dobozait, horgait, hálót, s Vologyával együtt a folyóra indult. Csónakba szálltak, s a mellékágakon kacskaringózva rovarokat és férgeket gyűjtöttek. Hazaérve, Szása mindet a szobájába vitte, s mikroszkóp alatt tanulmányozta. Anya is belepillantott a férgekkel teli dobozokba.

— Igazán van még légzőszervük is? — kérdezte.

Szása félretette a munkáját, s magyarázni kezdte a férgek szervezetét. Vologya hallgatta, s azt gondolta: Szásából nem lesz forradalmár. Egy forradalmár nem szentelhet ennyi időt a gyűrűsférgek tanulmányozásának. Vologya azért is erre a következtetésre jutott, mert Szása túl fiatalnak tartva őt, kerülte a forradalom témáját. Pedig Vologya már bőven olvasott illegális irodalmat, s szerette volna valakivel megosztani gondolatait.

Egyszer megpróbált őszintén beszélgetni egyik iskolatársával, akit forradalmi beállítottságúnak vélt. De semmi sem sült ki belőle: barátja azon kezdett morfondírozni, milyen foglalkozást válasszon, hogy minél jobb álláshoz jusson, s gyors karriert csináljon. Közönséges karrierista, nem forradalmár, vonta le Vologya a tanulságot, s nem hozta szóba azt, ami őt foglalkoztatta.

Apjához egyszer betért egy falusi tanító. Papneveldében tanult, ezért azt tartotta, az iskolában a legfőbb tantárgy a hittan. Panaszkodott, hogy a nihilizmussal megfertőzött mai fiatalok közömbösen, gyakran lenézően szemlélik a vallást.

A tanító szerint ezért terjednek a felforgató eszmék. Azt állította, hogy aki nem jár templomba, az veszélyes a társadalomra nézve. Az ilyeneket Szibériába kell száműzni. Ilja Nyikolajevics finoman ellenkezett:

— Ez így nem egészen igaz. Az én gyermekeim ritkán járnak templomba, de sohasem hallottam panaszt rájuk a tanároktól. S ami a fő: ha az ember lelkében nincs hit, hogyan méltóztatik azt oda beplántálni?

A vendég álszent mosollyal pillantott Vologyára, aki könyvvvel a kezében ült ott, s kijelentette:

— Meg kell vesszőzni . . .

A lelke mélyéig felháborodott Vologya haragosan végigmérte a vesszőzés apostolát, kiszaladt az udvarra, mérgében leszakította nyakából a keresztet, úgyhogy zsinórja véres csíkot hagyott a nyakán, s ledobta a földre. Szása, aki látta ezt, így szólt:

— Épp ideje volt.

— Az álszent! — mondta haragosan Vologya. — De gyűlölöm ezeket a szenteskedőket! Inkább megtanulok akár harminc antik nyelvet is, csak mentenének fel hittanból. Belehülyülök a sok értelmetlen, semmire sem jó, lealázó imádság bemagolásába! Ha hallom, hogy keresztet vetve sutogják: „Uram, Jézus Krisztus, a kezedbe adom a lelkem”, alig bírom türtőztetni magam, hogy rájuk ne kiáltsak: tökfilkók!

— Olvastad Darwint?

— Nem. Megpróbáltam megszerezni, de nem sikerült.

— Hoztam magammal egy könyvet tőle. Tessék. Ha elolvastad, adok még egyet. Csak ne hagyd az asztalodon.

— Jól van — ígérte Vologya.

Charles Darwin *A fajok eredete* című munkájának legérdekesebb részeit Vologya megbeszélte Szásával, és elcsodálkozott, testvére milyen alaposan ismeri a természet törvényeit. Ez a könyv rávezette Vologyát, hogy másképp szemlélje az egész, átfoghatatlan világmindenséget.

4

1885 őszén megszületett a gondolat, hogy egységes szövetségben fogják össze az addig külön-külön működő diákköröket. A Diákkörök Szövetsége egyik tanácskozásán Szása megismerkedett Szergej Nyikonovval. Azt a fajta benső bizalmat érezték egymás iránt, amit legkevésbé szavakkal lehet megmagyarázni. Nyikonov Uljanovot a tettek emberének ismerte meg, aki ritkán szólal meg, de annak, amit mond, súlya van, és érződik, hogy szíve mélyéről jön.

— Mi a véleménye általában a diákkörökről? — kérdezte egyik találkozásuk alkalmával.

— Pontosan mifélekről?

— Például azokról, amelyek gazdasági kérdésekkel foglalkoznak.

— Érdekes munkát lehetne végezni, ha mindenki komolyan venné a dolgát.

Nyikonov azt válaszolta, hogy van ilyen kör, s azt javasolta Uljanovnak, vegyen részt a munkájában. Szása beleegyezett.

A körben kevesen voltak, mindnyájan megbíztak egymásban, ezért meg lehetős őszintén beszélgettek mindenről. Szása, mint mindig, inkább hallgatott, csak néha szólt bele a vitába. De rövid, lényegretörő megjegyzéseit mindnyájan figyelemmel hallgatták.

Ebben a körben barátkozott össze Szása jobban Lukaszewiczsel és Govoruhinnal. Tőlük és Nyikonovtól kapott illegális narodnyik kiadványokat. Némelyik könyvet Anyának is odaadta. Egyszer nővére elvitt tőle egy ilyen brosúrát, elolvasta, s úgy vitte vissza, hogy még újságpapírba sem csomagolta be.

— Így hoztad végig az utcán? — képedt el Szása.

— Ki láthatta volna, mikor a kezemben volt?

— Még nem láttam, hogy illegális könyveket így vittek volna.

— Hát hogy viszik őket? — értetlenkedett Ánya, jóllehet már rájött, hogy hibát követett el.

— Tudod te azt magad is.

Anyának erre nem volt mit mondania.

5

Ilja Nyikolajevics féltette fiát, mert emlékezett, hogyan fogadta II. Sándor meggyilkolásának hírért. Izgatottan várt minden hírt a diákmozgalmakról, s egyre az járt a fejében, vajon nem került-e Szása bajba. Szása tudta, mennyire nyugtalankodnak a szülei, ezért leveleiben igyekezett megnyugtadni őket. Ilja Nyikolajevics tudta, Szása képtelen bárkit félrevezetni, s ha azt írja, hogy Pétervárott minden nyugodt, akkor úgy is van.

1885 nyarán Szása sok politikai s gazdasági könyvet elolvasott, s önálló véleménye alakult ki az őt foglalkoztató kérdésekről. A szünidőre magával vitte Marx *Tőkéjét*, melyről lelkesen mondta Govoruhinnak:

— Nincs még egy ilyen könyv a világon!

Apja előtt nem volt titok, hogy Szása rosszallja a fennálló rendet. Láttá, miféle könyveket olvas a fia, s mi foglalkoztatja leginkább. Ezen a nyáron Ilja Nyikolajevics komor hangulatban volt. Gyakran mesélt Szásának arról, mennyire megnehezült a munkája, micsoda emberfeletti nehézségekkel küszködnek a népiskolák. Elégedetlen volt a kormány közművelődési politikájával, s ezt nem rejtette véka alá.

— Szerinted mit lehet tenni? — kérdezte tőle Szása.

— Magam sem tudom — ismerte be nyíltan. — Nyilván el kellene távolítani Pobedonoszcevet a cinkosaival egyetemben. A miniszterünk mindent a főügyész utasítására tesz.

Szása tudta, hogy apja téved: nem a jó vagy rossz minisztereken múlik

ez, hanem egészen máson: amíg az önkényuralom fennáll, semmi sem fog megváltozni. Ezt mondta apjának:

— Te sohasem helyeselted a terrort. De hát a kormány kényszerítette az intelligenciát arra, hogy bombákhoz nyúljon, miután megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy békésen harcoljon eszményeiért! A kormány nem veszi figyelembe a közgondolkodás követelményeit, könyörtelenül üldözi az intelligencia minden olyan törekvését, hogy hasson a társadalomra. Mi ennek az eredménye? Az intelligencia a fokozódó reakcióra a terror fokozásával válaszol, mert ezt látja az egyetlen lehetőségnek arra, hogy harcoljon a gondolat- és szólásszabadságért, a nép képviselőinek az állam irányításába való bevonásáért. Ha tudni akarod a véleményemet arról, hogyan kell megoldani a népművelést, megmondom: ingyenes és általános elemi iskolára van szükség.

— De hát ez abszurdum! — kiáltott fel Ilja Nyikolajevics. — Erről csak ábrándozni lehet!

— Apa, emlékszel, mit mondott Piszarjov az ábrándozásról? „Az ábrándok és a valóság közötti eltérés semmiféle kárt nem okoz, ha az álmodozó komolyan hisz álmaiban.” De te magad is azt írtad egyik jelentésedben, hogy csupán adakozásból nem vihetjük előbbre a közoktatás ügyét. Ha gyökeres javulást akarsz elérni, a kormánynak ellenőrzése alá kell vonnia ezt a területet. Abban pedig biztos vagyok, hogy ezt jószántából soha meg nem teszi. Pedig ha csak a századrészét fordítaná a közoktatásra annak az összegnek, amit a rendőrségre és a titkosrendőrségre költ, ezer meg ezer új iskolát lehetne építeni. Nem, apám, komoly problémákat csak úgy lehet megoldani, ha megsemmisítjük életünk fő baját, a zsarnokságot.

— Megsemmisítjük? Hogy érted ezt? — húzta fel a szemöldökét Ilja Nyikolajevics.

— Egyelőre nem tudom megmondani. Csak egyet tudok: egyetlen zsarnok sem adta át önként a hatalmát. Így volt Franciaországban is, másutt is. Nem lehetetlen, hogy nálunk is így lesz. Az, hogy most mindenki hallgat, légy nyugodt, csak átmeneti jelenség. Az emberek türelme, mint tudjuk, véges.

— Nem egészen értelek.

— Ha Oroszország a gazdasági fejlődésében megismétli, teszem azt, Franciaországot, akkor miért ne jelenhetnének meg Pétervár utcáin is barrikádok?

Órákon keresztül vitatkoztak így séta közben, a kertben. S amikor odaszaladt hozzájuk a kis Mitya, Ilja Nyikolajevics, a beszélgetést félbeszakítva, megkérdezte:

— Mi kell?

— Semmi, csak . . .

— Eredj játszani. Ez komoly beszélgetés.

Mitya fel nem foghatta, mi történt. Soha nem fordult elő, hogy apja nem engedte meghallgatni, miről beszélget Szásával.

Amikor Ánya visszautazott Pétervárra, apja így búcsúzott tőle:

— Mondd meg Szásának, hogy legalább miattunk vigyázzon magára. S kérlek, írd gyakrabban. Most olyan időket élünk . . .

— Értem.

Mitya mást is észrevett: a Szásától kapott leveleket anya nem bontotta fel mindjárt, s csak azután olvasta fel mindnyájuknak, hogy apa dolgozószobájában ők ketten elolvasták. Anya leveleit anya mindenki szeme látára felbontotta, s tüstént hangosan felolvasta.

Ezen a nyáron Mitya Tyiminki mellett egy kristályt talált, s odaadta Szásának, aki megígérte, hogy felfedezését megmutatja az egyetemen. Mitya türelmetlenül várta, mit ír a bátyja. Végre megjött Szása levele. Mindnyájan összegyűltek az ebédlőben, s anya így szólt:

— Figyelj, Mitya, itt Szása rólad ír.

Mityának a szívverése is elállt. Vajon mit mondtak a tudósok az ő felfedezéséről?

„Nemrég Anyával — olvasta anyjuk — és egy barátommal Kronstadtba utaztunk. A kirándulás azonban nem volt túl szerencsés: nem volt elég időnk sem az erődöt, sem a tengeri hajókat megnézni, a gőzösön is alig volt hely, fáztunk. Mondjátok meg Vologyának, még nem volt időm megszerezni a könyvet, amit kért. Mityának mondjátok meg, hogy a gipszkristályt, amit talált, örömmel fogadták az egyetem ásványtárában.”

— Ez az egész? — kérdezte Mitya.

— Igen.

Mitya sértődötten szipogott: akkora nagy kristály, s ilyen keveset írt róla Szása! Anyja észrevette, s így vigasztalta:

— Ne sértődj meg. Majd a nyáron hazajön, és mindent elmesél. Hiszen mindig olyan rövid leveleket ír.

6

1885 decemberének első felében Ilja Nyikolajevics a karszunyi és szizranyi járás iskoláit ellenőrizte. Szokatlanul hideg, viharos tél volt. Az utakat befújta a hó. A fagy Ilja Nyikolajevics csontjáig hatolt, az iskolákban bundában kellett ülnie: nem volt tüzelő. Csak este, teázás közben melegedett fel. A széngáztól állandóan fájt a feje. Szokásáról azonban nem mondott le: benyomásait azon melegében feljegyezte.

Ilja Nyikolajevics még útra kelése előtt levelet kapott Anyától, melyben lánya közölte, hogy a szünidőt otthon tölti. Azt válaszolta neki, hogy Szizranyban fogja várni, és majd együtt térnek haza. Ilja Nyikolajevics, miután elbúcsúzott a zsadovi kétosztályos iskola vezetőjétől, akinél az éjszakát töltötte, Nyikulinóba utazott. Itt már várta Kraszzev tanfelügyelő, s felajánlotta, hogy elkíséri Szizranyig. Ilja Nyikolajevics a két hét alatt, amíg iskolától iskoláig utazott s vitázott, úgy elfáradt, hogy amikor felszálltak a vonatra — harmadik osztályon utaztak —, észre sem vette, máris

elaludt. Kinyújtott lába eltorlaszolta az utat. A kalauz durván meglökte, s rámondult:

— Húzd be a lábad, öreg! Az egész utat elfoglaltad.

Ilja Nyikolajevics kinyitotta a szemét, de félálmában nem tudta rögtön felfogni, mit kívánnak tőle.

— Nagyságos uram, eltorlaszolta az utat — figyelmeztette halkan Kraszev.

A megszólítást hallva s látva a kék kabát arany gombjait — Ilja Nyikolajevics éppen úgy fordult felé, hogy a bunda szárnyai szétnyíltak —, a kalauz kihúzta magát, s mentegetőzni kezdett.

Ilja Nyikolajevics félbeszakította:

— Semmi, semmi . . . Menjen csak tovább . . .

— Nem, bocsásson meg — hajtogatta a kalauz.

— Ugyan miért? Maga bocsásson meg nekem. Hiszen elálltam az útját . . .

Amikor végre a kalauz továbbment, Ilja Nyikolajevics így szólt Kraszevhez:

— Látja, a rabság szelleme! Tudja, hogy nem hibás, mégis megalázódik . . . Elfáradtam és alaposan átfáztam — folytatta, bundájába burkolózva. — Az utóbbi időben különben is érzem, hogy az erőm már nem a régi. De mit tehetek, az évek felettem sem múlnak el nyomtalanul.

— Még maga panaszkodik a korára? Édesapja hány évig élt?

— Hetvenen felül. Apám azonban rendkívüli ember volt. Majdhogynem az én koromban nősült. Így is maradt meg emlékezetemben: örökké ott ül az asztalnál, széles háta meggörnyed, jobb kezének könyöke, akár a szövőgép vetélője, fáradhatatlanul röpköd . . . Mi az, már megérkeztünk?

— Úgy látszik . . .

Ilja Nyikolajevics ezúttal rendkívül rossz hangulatban tért haza körútjáról. A reakció mindazt támadta, amit a népiskolák oly sok nehézség árán kivívtak maguknak. Minden úton-módon igyekeztek eltávolítani belőlük a legtisztességesebb, legodaadóbb tanítókat. Ilja Nyikolajevics tőle telhetően védte őket, de nem mindig sikerrel. A szabadgondolkodású tanárookra rásütötték a „megbízhatatlan” bélyegzőt, s a legképtelenebb vádakkal illették őket.

A hivatalos rendeletek kimondták: „A nép szellemi-erkölcsi fejlődését, s ez egész államrendünk sarkalatos pontja, nem érhetjük el anélkül, hogy a népiskolák vezetésében ne juttassunk döntő szerepet a papságnak.” A papokat tehát, akikkel annyi esztendőn át harcolt Ilja Nyikolajevics, hivatalosan a népiskolák legfőbb vezetőinek ismerték el. De általában csökkenteni igyekeztek a népiskolák számát. Egyéves, csak írni-olvasni megtanító, száználmas iskolák nyíltak, továbbá kétéves, az egyházkerületeknek alárendelt egyházi iskolák. Ilja Nyikolajevics teljes erőből harcolt ez ellen. A reakció egyre erőteljesebben támadott.

Ilja Nyikolajevics az állomáson várta Anyát, s kettesben utaztak haza.

— Mi van Szásával? Miért nem jött haza? — ez volt az első, amit kérdezett. Hangjában annyi bánat volt, hogy Anyának összeszorult a szíve.

— A tudományos témáját fejezi be. Pályázatra akarja beküldeni, s az ideje ki van számítva.

— No és hogy él?

— Megvan. Csak nagyon sokat dolgozik. Csebotarjov mesélte, hogy Wagner professzor az egyetem elvégzése után magához akarja venni az állattan tanszékre. Butlerov professzor pedig azt tanácsolja, foglalkozzon a kémiával.

— Ne mondd.

— De igen. S ez a pályázat nagyon fontos Szásának.

— Akkor érthető — vidult fel Ilja Nyikolajevics. — Igen, Szásából valószínűleg kiváló tudós lesz. Csak az egészsége nyugtalanít. Milyen erőben van?

— Megjárja. Gyakran kicsalom egy kis sétára. Rendszeresen tornázik. Na és mi újság otthon? Hogy mennek a dolgaid?

— Rosszul — sóhajtott Ilja Nyikolajevics. — Sőt nagyon rosszul.

— Miért? Mi baj? — kezdett nyugtalankodni Anya. Csak most, miután figyelmesebben végignézte, vette észre, mennyire megöregedett apja ez alatt a néhány hónap alatt. Szeme mélyen beesett, s mintha fényét veszítette volna. Arckifejezése reménytelenül csüggedt, ami korábban soha nem fordult elő.

Hófúvás söpörte az utat, s a lovak nehezen vergődtek át a buckákon. Ilja Nyikolajevics, bundájának mosómedve-gallérjába burkolózva, komoran így szólt:

— Életem egész munkája tönkremegy. Csak az utóbbi négy évben az egyházi iskolák száma megnégyszereződött, a hitoktatóké pedig megkét-szereződött. Tanítványaim közül is elárultak néhányan. Kolja Lukjanov papneveldebe ment át, Ivan Szurov sekrestyés lett... Hát nem szégyen?

Kis szünet után így folytatta:

— Az iskolák sorra átkerülnek Pobedonoszcev fennhatósága alá. Usinszkij, Korff és Vodovozov új oktatási módszereit korábban sem túlságosan helyeselték, most viszont egyáltalán nem ismerik el. A népiskolák számára nem kell más, állítják a színódusban, mint a hittan. A zemsztvohatóságok sorra meghátrálnak, s olyan határozatokat hoznak, hogy az oktatást szigorúan vallásos szellemben kell folytatni...

— Nem fázol? — kérdezte Ilja Nyikolajevics Anyától hosszas hallgatás után. — Mert ha igen, ülj át ide, onnan befúj a szél.

— Nem, itt is jó.

Egy tatár településhez közeledtek, melynek minaretje alig-alig emelkedett ki a tetők közül. A falucska völgyben feküdt s a parányi kunyhókat egészen az ablakokig befújta a hó. Sovány, haragos kutyák rohanták meg a szánt.

— Micsoda nyomor!... A tatároknál és a csuvasoknál nagyobb nyomorúságban senki sem él e földön. Kilátástalan elmaradottság. Hatóságaink-

nak azonban ez is kevés, még azt az általunk alapított néhány iskolát is be akarják csukatni. Emlékszel Bogojavlenszkij hitoktatóra a gorogyiscsei iskolából?

— Arra, aki verte a tanítványait, és a tanítókat se hagyta békén?

— Arra. Akkor megvédtem a tanítót, Perepelkint. Hosszas levelezés után... még a metropolitát is meg kellett keresnem... a papot eltávolították az iskolából. A gyerekek is, a tanító is, a parasztok is megkönnyeb-bűlten sóhajtottak fel. Erre most megint kinevezték, és még kegyetleneb-bűl bánik a gyerekekkel.

— S te semmit sem tehetsz?

— Mindent megteszek, ami lehetséges... De kevés az erőm. Az iskolák irányítása gyakorlatilag átkerült a belügyminisztériumhoz. S hogy a rend-őrökből milyen nevelők lesznek, azt mindenki tudja. Nem sok szót paza-rolnak: Megbízhatatlan vagy? Mehetsz! A megbízhatatlanság pedig sok-szor arra vezethető vissza, hogy a tanító nem jött ki a pappal. A kormány-zósági iskolatanácsban többször kértem, hogy a tanítók jellemzését ne a rendőrség készítse el, ahogy most történik, hanem a népiskolák igazgató-sága. Meg sem akarnak hallgatni. Néha már arra gondolok: minek ez az egész zemsztvo, tanácsok, bizottságok, ha helyettük úgylis mindent a rend-őrség dönt el?

Ilja Nyikolajevicsnak eszébe jutott tavalyi beszélgetése Szásával.

— Szása hogy van? — kérdezte. — Mit csinál a tanuláson kívül? Olyan hírek jutottak el hozzánk, hogy az egyetemisták a jobbágyfelszabadítás évfordulójára tüntetést szerveztek. Igaz?

— Igen.

— S a rendőrség megengedte?

— Nem. Csak későn kapott észbe.

Hallgattak. Ilja Nyikolajevics szemmel láthatóan arra várt, hogy Ánya elmondja, részt vettek-e Szásával a tüntetésen. Ánya azonban nem be-szélt, s ő nem akarta faggatni. Hallgatásából megértette, hogy lánya nem akar mindent elmondani neki, s egy kicsit megsértődött. Majd megismé-velte, amit, a reakció támadását látva, gyakran hajtogatott:

— Emlékszel, II. Sándor meggyilkolása után megmondtam: lesz még rosszabb is. Sajnos, bekövetkezett. Lényegében megismétlődik mindaz, ami az én fiatalságom alatt volt. Sőt egy és más még annál is rosszabb.

Az év vége felé Ilja Nyikolajevicsnak mindig sok dolga volt a jelentés összeállításával. Január 6-án baráti összejövetelt rendeztek Uljanovék há-zában. Ilja Nyikolajevics olyan jól érezte magát, hogy még polkázott is. Január 11-én azonban hirtelen rosszul lett. Marija Alekszandrovna meg-ijedt, s orvosért küldte Vologyát. Uljanovék mindig Kadjan doktort hívták, akit a „193-ak perében” száműztek Szimbirszkbe. A doktor azonban

éppen ebben az időben utazott el valahová, s másik orvost kellett hívni, aki megvizsgálta Ilja Nyikolajevicsot, s kijelentette, hogy nincs komolyabb baja.

— A gyomor gasztrikus állapota — nyugtatta meg Marija Alekszandrovna. — Nem veszélyes.

Ilja Nyikolajevics sohasem betegeskedett. Ha elfáradt útközben, otthon pihent egyet, s ismét élénk és derűs volt. Marija Alekszandrovna, aki még sohasem látta férjét ilyen állapotban, megmagyarázhatatlan aggodalom fogta el. Este behívta magához Vologyát:

— Szaladj át, fiacskám, még egyszer az orvoshoz. Bár az apád azt állítja, hogy jól van, nyugtalan vagyok.

Az orvos eljött, de ugyanazt mondta, amit korábban. Marija Alekszandrovna mégis megkérte, hogy nézzen be még reggel is. A január 12-ére virradó éjjel Ilja Nyikolajevics alig aludt. Anya este különféle iratokat olvasott fel neki, de észrevéve, hogy apja figyelmetlenül válaszolgat, arra kérte, fejezzék be a munkát, s pihenjenek le. Reggel megérkezett az orvos, és úgy találta, a beteg jobban van. Ilja Nyikolajevics maga is azt állította, hogy lényegesen jobban érzi magát. De délben nem jött ebédelni: arra hivatkozott, hogy nincs étvágya. Amikor már mindnyájan asztalnál ültek, mégis felkelt, megállt a küszöbön, majd szó nélkül visszament a szobájába.

— Rosszul érzed magad? — kérdezte Marija Alekszandrovna, látva, hogy férje lefekszik.

— Nyomást érzek a mellemben.

Két óra múlva remegés futott át a testén, majd elcsendesedett. Marija Alekszandrovna azt hitte, hogy elájult, s Anyát és Vologyát hívta. Vologya orvosért szaladt. Az orvos megérkezett, megnézte Ilja Nyikolajevicsot, s zavartan megállapította: úgy tűnik, agyvérzés. Marija Alekszandrovna nem hitt neki, még mindig azt hitte, hogy férje csak eszméletét veszítette...

Vera Vasziljevna Kaskadamova csak másnap értesült Ilja Nyikolajevics haláláról. Nem hitte el. Átszaladt Uljanovékhoz, s azt látta, Ilja Nyikolajevics megszokott egyenruhájában fekszik, s mintha mosolyogna. Nézte, s úgy tűnt neki, mindjárt feláll, elneveti magát, s kijelenti, hogy csak tréfált...

Marija Alekszandrovna nyugodtan, lehajtott fejjel állt a koporsónál. Nem sírt, nem panaszkodott. Vologya állt mellette.

— Mama, mi legyen Szásával? — kérdezte Anya. — Ne küldjünk neki táviratot?

— Nem. Írj levelet Peszkovszkijéknak. Készítsék fel rá...

— Én is így gondoltam — bólintott Vologya.

Szásza az egész szünidőt nappal a laboratóriumban, éjjel otthon, tanulással töltötte. Nemcsak minden napját, de szinte minden óráját pontosan beosztotta. Előfordult, hogy egymás után három éjjel nem aludt.

— Alekszandr Iljics — jegyezte meg Csebotarjov —, rosszul fog ez végződni. Egy-két órát legalább aludnia kellene.

— Köszönöm a jó tanácsot. — Szása felállt az asztal mellől, és nyújtózkodott. — De miért nem mondta előbb? Már reggel van.

Amikor teljesen kimerült, mégis lefeküdt, s levelet hagyott Csebotarjovnak, hogy ébressze fel ekkor és ekkor. De olyan mélyen aludt, hogy csak egyféleképpen lehetett felkelteni: ha lehúzták az ágyról.

— Sokáig tartott, míg felébredtem? — kérdezte.

— Jó óráig.

— Legközelebb öntsenek nyakon hideg vízzel.

A tanulmányt lassan befejezte. S ekkor kapta meg a szörnyű hírt: apja meghalt. Idegei nem tudták elviselni, néhány napig föl-alá járkált a szobájában, akár rab a cellájában. Szinte megöregedett ezekben a napokban.

Legjobban az csüggesztette el, hogy ő volt a családból az egyetlen, aki nem kísérte el apját utolsó útjára.

— Pedig mennyit kérelt Anya, hogy legalább néhány napra utazzak haza — mesélte Csebotarjovnak. — Mintha érezte volna a közelgő szerencsétlenséget...

Bármilyen nehéz volt is Szásának, kényszerítette magát, hogy folytassa munkáját. Egy hét sem telt el, s ismét éjt-nappallá téve az íróasztalnál ült és dolgozott.

Csebotarjov hazatérve megint a munkája mellett találta őt. Nem hitt a szemének:

— Maga aztán csodálatraméltó ember! Őszintén irigylem. Nekem soha se lenne annyi lelkierőm, hogy ilyen körülmények között dolgozzak.

Anya elküldte a szimbirszki újságot, amely beszámolt apjuk temetéséről: „Ilja Nyikolajevics földi maradványainak felravatalozására és elhantolására — olvasta Szása könnyekkel a szemében — január 15-én került sor. Reggel 9 órára az elhunyt hivatali munkatársai, a népiskolai tanítók és tanulók s az emléke előtt tisztelgők tekintélyes tömege töltötte meg az elhunyt házat s a környező utcát...

Az elhunyt földi maradványait tartalmazó koporsót második fia, legközelebbi munkatársai és barátai emelték vállukra...

Koszorúk mindenhonnan. »Szimbirszk város egyházi iskolái tanítóitól — oly korán elvesztett mesterüknek és gondviselőjüknek«, »A szimbirszki háromosztályos iskolától feledhetetlen előjárójuknak«...

Szimbirszkben mindenki ismeri Ilja Nyikolajevics családját. Segítse az Isten özvegyét, kit példamutató anyaként ismerünk, hogy sikerrel teljesítse az árván maradt gyermekek taníttatásának és nevelésének nemes feladatát...”

A nekrológ egy egész oldalt elfoglalt az újságban. Szása többször elől-
vasta, mégsem akarta elhinni, hogy többé nem látja apját.

Február 3-án meghozta döntését a pályázati bíráló bizottság. Alekszandr
Uljanov III. éves egyetemi hallgató munkáját *A barázdált és egynemű an-
nullátákról* aranyéremre javasoljuk — olvasható a tanácskozás jegyzőköny-
vében.

Anyja, megtudva Szása nagy sikerét, keserves zokogásban tört ki:
— Ó, hogy apátok ezt nem érhette meg!

9

Ilja Nyikolajevics halála után a család a szó szoros értelmében egy kopek
nélkül maradt. A nyugdíj megállapítása elhúzódott, s a nehéz anyagi hely-
zet arra készítette Marija Alekszandrovna-t, hogy segílyt kérjen. „A nyug-
díjt,” melyre elhunyt férjem után gyermekeimmel érdemesítettek — írta
április 24-én a kazanyi tankerület főigazgatójának —, egyhamar nem ka-
pom kézhez, élni azonban kell valamiből, vissza kell fizetnem a kölcsönö-
ket, amiket férjem temetésére felvettem, nevelnem kell gyermekeimet, el
kell tartanom lányomat, aki Pétervárott a pedagógiai főiskolán s legidő-
sebb fiamat, aki, miután aranyéremmel végezte el a szimbirszki gimná-
ziumot, most a pétervári egyetem természettudományi karának harmadik
évfolyamán tanul eredményesen. Pályamunkájáért aranyéremmel tüntet-
ték ki. Remélem, ha Isten is úgy akarja, kistestvérei támasza lesz, azonban
jelenleg, éppúgy, mint a többi gyermekem, az én segítségemre szorul, hogy
befejezhesse az egyetemet. Ezért fordulok Önhöz . . .”

Ánya nem tudta, mitévő legyen: utazzék vissza Pétervárra, vagy marad-
jon itthon? Marija Alekszandrovna amellett volt, hogy folytassa tanul-
mányait. Ő azonban nem szívesen hagyta magára anyját ilyen súlyos tra-
gédia után. De ereje, mellyel férfiasan elviselte, kitartása amellett, hogy
Ánya nem maradhat itthon ömiatta, töprengésre készítette. Attól is tartott,
hogy itthon képtelen felkészülni a vizsgáira, noha Szása megígérte, hogy
elküldi az összes szükséges könyvet, s Vologya is — bár magának is jócs-
kán van dolga, amellett még Ohotnyikovot, egy csuvas iskola tanítóját is
felkészíti az érettségire, vállalta, hogy segíti latinból.

Ányának nem volt túlságosan kedvére, hogy gimnazista öccséhez fordul-
jon segítségért, Vologya azonban olyan érdekes „órákat” tartott, hogy ha-
marosan egészen más véleménye lett az „utálatos” latinról. Csak abban ké-
telkedett, hogy ilyen rövid idő alatt át tudja venni az egész gimnáziumi
anyagot. Vologya azonban megnyugtatta:

— Csak a gimnázium ostoba oktatási módszere pazarol nyolc évet a la-
tin tanítására. Egy értelmes felnőtt két év alatt megtanulhatja.

Szása is azt ajánlotta Ányának, maradjon otthon, de végül szokásos ta-
pintatával ezt írta neki: „*Természetesen mindennek nincs túl nagy jelen-*

tősege, mert azt, ami a legfontosabb, hogy szabad-e anyát magára hagynod, te jobban tudhatod.” Anya hosszas ingadozás után úgy döntött, ahogy igazából szeretne volna: elutazott. De alighogy Pétervárra érkezett, s szobájában magára maradt könyveivel, rájött, hogy hibát követett el. Nem anyjának lett volna órá szűksége, hanem neki fontos a család és anyja közelsége. A tanulás sem ment: egyre kínoztta a tudat, hogy anyját magára hagyta bánatával.

A vége az lett, hogy nem tette le a két utolsó vizsgáját, hanem kérvényt adott be, hogy elhalaszthassa őszre, és Szásával hazautazott. A pénzük éppen csak az útra volt elég. Amikor azonban felszálltak a vonatra, Anya váratlanul sírva fakadt, és kérlelni kezdte Szását, hadd maradjon mégis. Fogadkozott, hogy semmi baja, csak lusta volt és megijedt.

— Nem tartlak vissza — felelte a bátyja. — De tudd meg: ha te maradsz, én se utazom haza.

A hajón Anyát rémlátomások kínozták. Szása igyekezett megnyugtatni, gondoskodott róla, még egy csokor virágot is kerített az egyik kikötőben, tudva, mennyire örült Anya mindig a virágoknak. Nővére azonban csak fáradtan legyintett:

— Érdekelnek is engem most a virágok . . .

Szásza nem ismert rá az otthonukra, úgy megváltozott apjuk halála után. Az anyagi gondok arra készítették anyjukat, hogy a szobák felét kiadja. Ott, ahol annyi éven át Szása és Vologya lakott, most idegen emberek kaptak szállást. Anyjuk felköltözött az emeletre Oljához és Manyásához, és Vologya és Mitya foglalta el az ő szobáját. Ennek az ablaka az udvarra nézett, s nyáron drótháló fedte. Szása gyakran sakkozott itt Vologyával. Egyszer Manyása kis barátnője, megpillantva a kivilágított ablakban a két mozdulatlanná dermedt alakot, így kiáltott fel:

— Mint a rabok a rács mögött! — s úgy elszaladt, ahogy csak a lábai bírták.

10

Szásza álmában érezte, hogy valaki óvatosan lehúzza róla a takarót. Fel-emelte a fejét, s megpillantotta a mosolygó Vologyát.

— Kelj fel, álomszuszek! Öltözz gyorsan! Öt percet adok rá.

Szásza fürgén felhúzta régi vadásznadrágját, zekéjét, csizmáját, derekára csatolta a tölténytáskát, fogta a puskát, és kiment az udvarra. Bosszúsán látta, hogy a nap hamarosan felkel.

— Hogy aludhattam így el?

— Ne félj, nem késünk el. Csak szerencsénk legyen. Arrafelé rajokban repülnek a kacsák. Tulajdonképp a csónakban kellett volna éjszakáznunk, valahol a nádasban, a holtágnál. Amikor a kacsák kirepülnek élelemért, mi is felébredünk. Csak attól féltem, a szúnyogok nem hagytak volna aludni.

A Szvijaga holtágait sűrűn benőtte a nád, s a nád között sok vadkacsa

fészkelte. A testvérek csónakba szálltak, s a folyó közepére eveztek. Vologya evezett, Szása pedig a csónak orrában állt, s puskáját lövésre készen tartotta. Csöndes reggel volt, s bármennyire igyekezett Vologya nesztelenül evezni, a kacsák már messziről meghallották az evezőcsobbanásokat. Szása néha nem tudta túrtöztetni magát, s lőtt. — Messze vannak! — sóhajtott, majd újratöltötte a fegyvert.

— Hát várj egy kicsit — tanácsolta Vologya. — Közelebb evezek... Az a baj, hogy nincs semmi szél, és egy versztáról meghallanak mindent. A szélben susog a nádas, közel engednének magukhoz... Ott! Nézd!

Bum! Bum! — lőtte ki Szása mind a két csövet. Egy kacska lezuhant. Vologya egy rántással arra fordította a csónakot, ahol leesett; jó sok víz ömlött be a csónakba. Több mint egy óráig köröztek a nádasban, de a madarat nem találták meg.

— Talán csak megsebesítetted — vélte Vologya. — Akkor pedig ilyen sűrűben még lámpással se találjuk meg. Kutya kell erre. Gyerünk tovább.

— Nem, keressük még egy kicsit — tartott ki Szása. — Hiszen úgylis elpusztul. Kár lenne itt hagyni.

— Akkor le kell vetkőzni, s be kell mászni a vízbe. Úgy hamarabb megtaláljuk.

De bárhogy keresték, nem volt sehol. Továbbmentek. Ismét egy csapat madár röppent fel. Szása fölugrott, s azt kockáztatva, hogy a vízbe esik, lőtt. Úgy megingott, hogy majdnem felborította a csónakot.

— Nyughass! — kiáltott rá ijedten Vologya, s nekilátott kimerni a vizet. — Majdnem megfürödtünk. Óvatosabb lehetnél, itt elég mély a víz.

— Jó, majd evezek, s te fogsz lőni. Talán több szerencséd lesz. Nagy szégyen lenne, ha üres kézzel térnénk haza.

— Annyi elemőzsiát hoztam magammal, hogy akár egy hétig se kell kikötőnk. Csak el ne ázzon...

Szása egész reggel csak még egy kacsát talált el, de azt sem lelték meg. Elhatározták, hogy átmennek egy másik ágba, s helyet keresnek az esti vadászathoz. Meleg nap volt, a nádszálak, hófehér vízililiomok közt pókháló vékony szálai feszültek, úgy rémlett, gúzsba van kötve vele minden, s ezért ilyen nagy a csend. Váratlanul valahonnan darvak bűgása hallatszott a kék égboltról. Szása szíve összeszorult. A madarak alacsonyán húztak el, s fáradtan csapkodtak szárnyaikkal. Tekintetével követte őket, míg csak el nem tűntek a messzeségben.

— De irigylem őket! — szólalt meg borongós hangon. — Közel a zord idő, hát fogják magukat és elrepülnek. Az embernek azonban nincs hová bújni. Mindent el kell viselnie: hideget, éhséget, a szabadság hiányát. Az embernek a szabadság olyan, mint a madárnak a szárnya: az élete! De csak itt, a folyón lehetek biztos abban, hogy nem lép hozzám egy rendőr, s nem csavarja hátra a kezem...

— Így igaz — bólintott Vologya. — Őszintén megmondom, néha elfog a félelem. Bármit akarok tenni, mindenütt tilalmak! Mi lenne, ha elmond-

hatnám, amit gondolok? Forradalom? Ugyan! Hiszen csak szavakkal még senki nem csinált forradalmat! Akkor meg mitől félnek? Mikor minden erő az ő kezükben van!

— Én is képtelen vagyok megérteni, hogy miért üldözik ilyen kegyetlenül a másképp gondolkodókat. Egy egészséges, ép eszű ember hogy juthat el ekkora ostobaságig és kegyetlenségig? Felakasztani, börtönbe zárni, bilincsbe verni, évtizedeken át kényszermunkával kínozni embereket csupán azért, mert a maguk eszével gondolkodnak, s nem kívánnak rabságban élni...

Még sok mindenről beszélgettek a testvérek ezen a napon. S oly jó volt, hogy nem kellett hátrapillantgatni, ahogy ezt Szása az egyetemen, sőt a pétervári otthonokban is megszokta, mert nemcsak a rendőröktől kellett tartani, hanem a házmestertől, de még a diáktársaitól is.

Késő éjjel értek haza. Szása táskájában egy kacska lapult, Vologya egyet sem ejtett el. Mégis olyan jókedvűek voltak, mintha egy másik országban jártak volna. Egy olyan országban, ahol az embernek megadatott az, amiért a világra jött: a szabadság. A teljes, korlátlan szabadság! Lefekvés közben Vologya megkérdezte Szásától:

— Holnap is felébresszelek?

— Feltétlenül!

11

Otthon minden apjuk halálára emlékeztette őket. Szása fogta a puskát, s elutazott Kokuskinóba. Egyedül szeretett volna maradni, meg szeretett volna találkozni is Maruszjával. Az utóbbi években kapcsolatuk érezhetően meglazult. Maruszja jellemében olyan vonások jelentkeztek, amelyekkel Szása nem tudott kibékülni. Őszintén el szeretne volna neki mondani mindazt, amit róla gondol.

Maruszja észrevehetően tettetett örömmel fogadta. Rögtön azzal kezdte, ami leginkább foglalkoztatta: milyennek látja őt Szása?

— Egy ember megítélésénél — kezdte távolról Szása, hogy összeszedje gondolatait — engem az érdekel, mennyire alakított ki magában bizonyos eszményeket, mennyire megalapozottak és haladók a nézetei, milyen igyekezettel és önfeláldozással harcol eszményei megvalósításáért.

— Ezek általánosságok — vetette közbe Maruszja. — A hibáimról beszélj.

— Keveset gondolsz a népre. A néppel szembeni kötelességedre. Nem is veszed észre a szenvedéseit. S innen már csak egy lépés az önzésig...

— Önzőnek tartasz? — lobbant fel Maruszja.

— Maruszja, jól tudom, milyen hatással lehet ez a beszélgetés a kapcsolatunkra. De képtelen vagyok alakoskodni.

— Van egy csodálatos tulajdonságod: az, hogy az emberben elsősorban az árnyoldalait látod!

— Ha nem akarod, nem folytatom...

— De igen. Mindent tudni akarok, amit rólam gondolsz! Tudni akarom, miért tulajdonítasz nekem olyan nagy hibát, mint az önzés?

— Én önzőnek azt az embert tartom, aki nem harcol azért, hogy a nép jobban éljen.

— Tehát szerinted képes vagyok arra, hogy a saját boldogságomat a mások boldogtalansága árán vásároljam meg?

— Tudatosan nem.

— Szóval semmi dicséretre méltót nem találsz a jellememben?

— Miért ne? Tetszik nekem, hogy nem hajolsz meg mindjárt mások véleménye előtt. Határozott gondolkodású vagy. S nemcsak szintetikus gondolkodásra vagy képes, mint általában a nők, hanem az analitikus, kritikai gondolkodásra is.

— Ez talán baj?

— Maruszja, én elmondtam, amit gondolok. Nincs mit hozzátennem. Nem vagyok biztos benne, hogy amit mondtam, mind helytálló. Sőt tudom, hogy élesen fogalmaztam. De ne haragudj, másképp nem tudtam kifejezni a gondolataimat.

Maruszja megnyugtatta, hogy nem haragszik rá. Szása azonban látta: szavai elevenébe vágtak. S ez az őszinte beszélgetés nemhogy enyhítette volna az elhidegülést, hanem fokozta. Ez fájt. De nem sajnálta, amit tett: az elfojtott indulatokra nem lehet építeni. Megvalósulatlan reményekkel álatni magát szintén nem az ő kenyeze.

Miután visszatért Pétervárra, ezt írta a lánynak: *„Kedves Maruszja! Bocsáss meg a hosszú hallgatásért. Természetesen hibásnak érzem magam előtted. De nem akartam »néhány sort« írni, hanem teljesíteni szerettem volna az ősszel adott ígéretemet. S bár nem volt szándékomban általános jellemzést küldeni, korántsem vagyok vele megelégedve: nagyon hiányos, talán felületes is. Azonban sehogy sem volt időm (s talán erőm se), hogy valami érdemlegesebbet írjak.*

S ami a legfőbb: bocsásd meg, ha az egész egy kicsit nyersnek s talán igaztalanoknak tűnik, s ne haragudj rám érte nagyon.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a levél milyen hatással lesz kapcsolatainkra, de talán kissé felengedsz, ha elhiszed, hogy jellemzésem említett fogyatékosága csakis heves természetéből fakad, abból, hogy legvilágosabban az emberek rossz oldalát látom meg.”

Szásza jellemzésében sok mindent megismételt abból, amit Kokuskinóban mondott. De most félt, hogy a jellemzés illetéktelen kezekbe kerül. Maruszja nevét az N.N. kezdőbetűvel álcázta. Így írt: *„Egy személy elemzése vagy jellemzése során rendszerint a következő két szempont valamelyikét tartják szem előtt: vagy a cselekedeteit nézik, a célokat és az eredményt. vagy erejét és képességeit értékelik. függetlenül alkalmazásuktól. Én ezzel nem értek egyet, úgy vélem, minden ember jellemzését képességeinek objektív elemzésével kell kezdeni, háttérbe szorítva alkalmazásuk szubjektív értékelését.*

Azért teszem ezt a bevezetést, mert N.N.-ben elsősorban határozott ész-

járását kell kiemelnem, összességében komoly adottságait, ezeket azonban életének kiemelkedő eseményeivel megerősíteni nem tudom.

Mi több: nem hiszem, hogy a jövőben valami fontosat, társadalmilag hasznosat fog csinálni vagy világosan kimutatná ezeket a képességeit.”

Szása a továbbiakban megismételte azt, amit egyszer már elmondott Maruszjának, majd így fejezte be: „Jellemének utolsó vonásán, szilárd akaraterején részletesebben el kellene időznöm, mert N.N. egyik legfőbb erénye, azonban ehhez, tények híján, tucatszám kellene összeszedgetnem apró emlékeimet, vagy túlságosan elvontan kellene szólnom. Ezért ezt az állításo-mat csupán szavakra alapozom, s elnézésedet kérem, Maruszja, hogy jellemzésem ilyen tömörre és gyarlóra sikerült.”

Ez a jellemzés volt az utolsó levél kettejük között, Maruszja nem válaszolt rá, s Szása többé nem írt neki.

Az Otyecsesztvennije Zapiszki betiltásával az önkényuralom megfosztotta a forradalmi demokratákat utolsó fórumuktól. A reakciós tette a haladó szellemű egyetemi hallgatók felhívásokkal válaszoltak. Elhatározták, hogy üdvözlő táviratot küldenek Szaltikov-Scsedrinnek. A moszkvai tanintézetek hallgatói aláírásgyűjtésbe kezdtek. Néhány nap alatt — természetesen illegális úton — több mint hatszáz aláírás gyűlt össze. Küldötteket választottak, és Szaltikov-Scsedrinhez indultak. Ez a küldöttség azonban, mint a többi is, helyett hogy segített volna, inkább ártott az írónak. Éppen ezek az üdvözlő táviratok juttatták majdnem a vádlottak padjára. Az aláírásokat gyűjtő egyetemisták letartóztatása után a moszkvai rendőrfőnök megkérdezte a rendőrség főparancsnokát: „Mit tegyünk Szaltikovval? Csak mint tanút hallgassuk ki, vagy tartsunk nála is házkutatást, s a továbbiakban ennek eredménye alapján cselekedjünk?”

Néhány nappal a folyóirat betiltása után Mihail Jevgrafovics így panaszkodott Annyenkovnak: „Beteg, sőt haldokló vagyok, nem élem túl ezt a tortúrát! A városban a legképtelenebb hírek szállonganak, egyesek azt állítják, hogy külföldre szöktem, mások, hogy agyonlőttem magam, megint mások, hogy *Két számár* című írásomért letartóztatottak... Ez alatt a két hét alatt annyit éltem át, mint azelőtt évekig sem...”

— Az a hír járja, hogy Szaltikov-Scsedrin nagyon beteg — újságolta Ánya.

— Én is hallottam, s nem csodálkozom: ebbe a hajzába nem nehéz belebetegedni. Tudod, mit? — élénkült fel hirtelen Szása. — Menjünk el hozzá, vigyünk neki mi is egy üdvözlőlevelet.

Anyánál gyülekeztek. Elsőnek Szása és Sevirjov jött meg. Mindketten jó hangulatban voltak, nevettek, tréfálkoztak. Sevirjov a következőket mesélte:

— Amikor megölték Szugyejkin, a szerkesztőségbe beállított a zemsztvo egyik bajnoka, és megkérdezte: „Mihail Jevgrafovics! Az a hír járja, hogy a forradalmárok megölték egy bizonyos Szugyejkin. Miért tették?” „Spicli volt” — feleli Scsedrin. „De hát mégis, miért ölték meg?” „Most mondtam önnek: spicli volt.” „Értem, értem, de miért ölték meg?” „Még egyszer ismétlem: rendőrkém volt.” „Hallom én, de azt magyarázza meg, miért ölték meg?” „Ha még mindig nem érti, én jobban nem tudom megmagyarázni, forduljon máshoz. Alászolgája!” S a zemsztvo-képviselő elment anélkül, hogy valamit is megértett volna a dologból.

Megjött Mandelstam a jogi karról. Megbeszélték, hogy ő mondja az üd-

vözlő szavakat. Napsütéses, derűs nap köszöntött rájuk, az idő enyhe volt, s a társaság elhatározta, hogy gyalog mennek. A Nyevszkijen elfogta őket az a különös lelkésedés, amit a város rendszerint szennyes utcáin a vakító fehér hó látása és a tiszta levegő vált ki. Tréfálkoztak, nevettek, s teljesen elfeledkeztek róla, hogy beteglátogatóba mennek. Észre sem vették, hogy eljutottak Szaltikov-Scsedrin lakásáig. Szása úgy érezte, Sevirjov erőszakosabban csönget, mint illene. Az ajtó nem nyílt ki. Sevirjov még egyszer akart csöngetni, de Szása megállította:

— Várjunk.

Eltelt még egy perc, az ajtóban megjelent egy babaárcú lány, s félénk csodálkozással pillantott a vendégekre. Sevirjov megszólalt:

— Diákküldöttség. Mihail Jevgrafovicsot szeretnénk látni.

A lány szó nélkül eltűnt. Mindnyájan dermedten várták: vajon fogadja-e őket? Hátha valóban olyan beteg, hogy nem is kel fel az ágyból? Hiszen még a lapok is megírták: egészségi állapota rosszabbodott. Szása már azt akarta javasolni, hogy távozzanak, amikor az ajtóban ismét megjelent a lány, s mintha figyelmeztetné őket, hogy a házban beteg van, halkán így szólt:

— Tessék.

Átvezette őket néhány szobán, majd megállt egy ajtó előtt. Mindnyájukat szigorúan végigmérte, aztán ajtót nyitott. Szása látta, hogy a szoba közepén egy magas, sovány férfi áll kopott, meggyvörös háziköntösben, s nagy, düledt szemével egyenest őt nézi. Önkéntelenül elpirult, amikor magán érezte ezt a tekintetet: annyi bánat volt benne. Nem állta ki a pillantását, elfordult, s végignézett a szobán. Könyvek és kéziratok borították a hatalmas íróasztalt. És üvegcsék és fiolák mindenütt: a könyvszekrényben, a polcokon, az ágy melletti kis asztalon. Az ágy bevetetlen, Mihail Jevgrafovics nyilván nemrég kelt fel. A szobában kórházzzag terjengett. Szása megértette, hogy rosszkor jöttek. Úgy látszott, a többiek is rájöttek, mert egy csoportba verődtek az ajtónál, s nem tudták, hogyan tovább. Hosszas csend után Mihail Jevgrafovics rekedt, tompa hangon megkérdezte:

— Miben lehetek a szolgálatukra?

Szása elnézést akart kérni, hogy megzavarták, azonban Mandelstam előrelépett, s oly hangosan kezdett bele mondókájába, hogy Scsendrin összeráncolta a homlokát.

— Mihail Jevgrafovics! Engedje meg, hogy köszöntsem önt... kedvenc írónkat, a haladás fáradhatatlan harcosát, az ifjúság igaz barátját... khm... Mi azért jöttünk el ma önhöz... khm... hogy Oroszország egyetemi ifjúsága nevében üdvözljük önt, gratuláljunk névnapja alkalmából, s jó egészséget, hosszú életet és soha ki nem hunyó alkotó ihletet kívánunk!... Azért jöttünk el ma... azért jöttünk el ma önhöz, hogy tanúbizonyságát adjuk mélységes...

Scsedrin tompán, szagztatottan köhögni kezdett, hosszan, fájdalmasan, s közben az ágy támlájába kapaszkodott. Szása szégyellte magát, hogy

ágyából cibálták ki ezt a beteg embert, Mandelstam azonban, az illendőségről teljesen megfeledkezve, folytatta semmitmondó szónoklatát.

Mihail Jevgrafovics, miután kiköhögte magát, remegő kézzel megigazította göndör haját, megsimogatta hosszú szakállát, s könnybe lábadt szemét rájuk emelte. Letörölte a verejtéket homlokáról, s rekedt, erőltetett hangon így szólt:

— Megkínzott a tüdőgyulladás... — Elhallgatott, nem tudott megbirkózni a légszomjjal, s kezét nyújtotta Mandelstamnak.

Amikor Szásához lépett, ő olyan keményen szorította meg a kezét, hogy az író felszisszent:

— Jaj! Ne ilyen erősen! Öreg vagyok már, fáj...

— Elnézést — vörösödött el Szása —, én...

— Azt hitte, hogy vasból van a kezem? Nem tesz semmit. Maga Oroszország összes egyetemi hallgatója nevében szorította meg, igaz? Akkor adja át nekik — fejezte be jóságos mosollyal —, hogy remekül teljesítette a megbízatását.

Tréfás szavai kissé enyhítették a feszültséget. Mindnyájan fesztelenebbül érezték magukat, látva, hogy Mihail Jevgrafovics mosolyog. De ez sem szüntette meg a Mandelstam ügyetlen szónoklata miatti kínos érzésüket. Szása nagyon dühös volt rá, s amikor hazaértek, így szólt Anyához:

— Abban a szerencsében volt részünk, hogy beszélgethettünk volna Mihail Jevgrafovicssal. Elszalasztottuk. Most már ki tudja, mikor lesz rá módunk? Lesz-e egyáltalán?... Én végigolvastam a meséit, s mondhatom, az egész világirodalomban nincs párjuk. S milyen bámulatosan pontosan fogalmazza meg legfőbb nyavalyáinkat. Társadalmunk, akárcsak bölcs kárása, reszket félelmében, amíg él, s ugyanezt teszi, mikor haldoklik.

2

Szásá Pétervárra visszatérve kereset után nézett. Azt hallotta, hogy Hrenkovék segítségével, akiket ismert, munkához juthat. Hrenkov nagyon jószívű s rendkívül óvatos ember volt. Egyre ezt hajtogatta, mint a papagáj:

— A megbocsátás felette áll a bosszúnak.

Elvbarátai gyakran összejöttek nála, s nap mint nap ugyanazok a beszélgetések ismétlődtek meg. Szása vagy két estét végigült náluk, s többször nem ment el. Szofja Germanovna, Hrenkov felesége most csodálkozva fogadta:

— Már azt hittem, a címünket is elfelejtette! Vagy talán megbántottuk valamivel?

— Dehogy. Egyszerűen nem volt időm — mosolygott zavartan Szása.

— Elhiszem, elhiszem. És gratulálok: hallottam, hogy ünnepélyesen átadták magának az aranyérmet.

— Ó, ez már régen volt — jött még nagyobb zavarba Szása, látva, milyen figyelmesen méregeti őt a szép Szofja Germanovna.

Amikor belépett, az ebédlő már tele volt idegenekkel. Az asztalon ott állt a szamová, s a társalgás most is az ismert témák körül folyt.

— Mit értek el a narodovolecek terrorjukkal? — kiabálta a tárcaíró Arszenyev. — Csak egyet: fölösleges vérontást és kegyetlen választ. Akármilyen paradoxul hangzik, tény, hogy azt erősítették, ami ellen harcoltak: a sötét reakciót! Nem és nem! Zseljabovék elítélése bebizonyította a terror teljes abszurditását. Most már más eszközökre van szükség a harcban.

— Éspedig? — kérdezte mély hangon egy zömök szibériai.

— Határozottan fel kell számolni a földalatti szervezeteket...

— Akkor mivel foglalkozik majd a rendőrség? — kérdezte a szibériai olyan naiv arccal, hogy az egész társaság nevetésben tört ki.

Arszenyev nem várta meg, míg elcsitul a nevetés — attól tartott, hogy félbeszakítják —, és tovább fejtegette programját:

— Minden erőnket a kulturális munkára kell összpontosítani. Részt kell venni a zemsztvóban, tanítani, gyógyítani kell. Vagyis nem bombákkal, hanem könyvekkel kell harcolni a tudatlanság ellen...

Hirtelen mindnyájan egyszerre kezdtek el beszélni, és senki nem figyelt a másikra.

— A statisztika félelmetesebb, mint a dinamit!

— A földművelés: ez a fő feladat!

Szása alig tudta elfojtani gúnyos mosolyát, miközben némán hallgatta a sokszólamú zshivajt. Fel nem foghatta, miért pazarolnak ezek az emberek ennyi időt efféle üres fecsegesre. Hiszen soha nem fogják elszánni magukat arra, hogy részt vegyenek a reakció elleni harcban! Tulajdon jólétük fontosabb minden eszménynél. Oly közömbösen beszélnek a nép sorsáról, ahogy ismerőseik egészsége felől érdeklődnek. S közben mást se hallani, mint „forradalom”, „fejlődés”, „harc”...

Amikor elcsitul a vihar, Hrenkov, mintha imádságot mondana, belekezdett:

— Ne a bölcsességet, hanem a szerénységet keressétek. Győzzétek le magatokban a gonoszt, s nem lesz belőle felebarátaitokban sem, mert a gonosztságot a gonzság táplálja...

Szása türelme elfogyott.

— Kenyérhéjjal nem lehet boldoggá tenni az emberiséget! — szólalt meg.

— Mit mondott, kolléga? — kérdezte szelíden Hrenkov.

— Képtelen vagyok megérteni, miért vitatkoznak. Földművelés, statisztika, zemsztvo, ne állj ellen a gonosznak... A nép közben ugyanúgy pusztul a szegénységtől és tudatlanságtól, mint eddig.

— Miért, maga szerint mit kell tenni? — kérdezte elnézően Hrenkov.

Szása nagyon szerette volna elmondani ezeknek az embereknek mindazt, mit gondol róluk, de nem akart kockáztatni, hiszen spicli is akadhatott köztük.

— Hosszú történet — felelte kitérően. — Mennem kell. Majd máskor megvitatjuk.

— Hová megy? — nyugtalankodott Szofja Germanovna, amikor látta, hogy Szása a kijárat felé tart.

— Találkám van.

— Ha csinos lánnyal, akkor elengedem — kacsintott Szofja Germanovna.

— Tegyük fel, hogy eltalálta — mosolygott Szása.

— Jaj, de ravasz! — fenyegette meg kedvesen az ujjával Szofja Germanovna. — Ha így van, akkor elengedem. Egy feltétellel: gyakrabban nézzon fel hozzánk. Megegyeztünk?

— Nem merek határozott ígéretet tenni...

— Talán valami konkrét ügyben jött?

— Nem — válaszolta Szása, most már kínosnak érezve, hogy ezekhez az emberekhez forduljon segítségért. — Csak úgy felnéztem...

3

Govoruhin első találkozásuktól fogva nem tetszett Ányának. Mindent ellenszenvesnek talált benne: furcsa hajviseletét — sűrű, vörös tincseit a homlokára fésülte és középen elválasztotta —, epésen összezárt ajkát s a kubániakra jellemző lassú, ó-zó beszédét. Durva, unalmas és képmutató embernek tartotta. Dühítette, hogy a heverőn elterülve képes órákig ott felejtetni magát Szásánál, holott látja, hogy zavarja őt abban, hogy fivérével beszélgessen. Fel nem foghatta, miért ül a nyakán s várja, hogy ő távozzon. Mi köze Szásához? Egyszer nem tudta türtőztetni magát, s kifakadt:

— Ravasz ember maga, Oreszt Makarovics!

— Én ravasz? — húzta fel csodálkozva a szemöldökét Govoruhin. — Mire gondol? Kérdezze meg Alekszandr Iljicset, szerinte az vagyok-e.

— Nem, nem az — válaszolta Szása, s megkérdezte Ányától: — Holnap eljössz?

— Nem tudom — felelte sértődötten Ánya; rájött, hogy ő zavarja őket.

— Hová sietsz? Maradj még! — De Szása szemmel láthatóan csak az illendőség kedvéért tartóztatta, mert már fel is segítette rá a kabátját.

— Nem, megyek — mondta Ánya, s alig tudta sírását visszatartani, annyira fájt neki, hogy fivére nem bízik benne, titkolózik előtte.

Ánya mindig hallgatott fivére véleményére. Jobban kezdte figyelni Govoruhint, s igyekezett rájönni, mi jót talál benne Szása, de csak újabb és újabb visszataszító vonásokra lelt. Ellenszenve nemhogy csökkent volna, inkább erősödött. S a férfi ugyanezzel válaszolt. Amikor mind a hárman együtt voltak, nem alakult ki beszélgetés köztük. Govoruhin egyszer megkérdezte Szását:

— Miért nem akarod beavatni a húgodat a dolgainkba?

— Mert ellenzem, hogy bárkire is ráerőltessük a nézeteinket. Minden-
kinek magának kell meghatároznia politikai hovatartozását.

— De ha a húgodat nem érdekli a politika, ez még nem jelenti azt,
hogy nem kell... Hogy is fejezzem ki magam... szóval hatni rá. Hiszen
téged is jó sokáig agitáltunk...

— Összekevered a dolgokat. Én belül már készen álltam a harcra, csak
az utat kerestem. A húgomról ezt nem mondhatom el.

E vita után — Szása valahogy szokatlanul éles hangot ütött meg —
Govoruhin többé nem hozta szóba Anyát. S Szása még gondosabban igye-
kezett Anya előtt titkolni a dolgaikat. Mikor a szünidő után visszatértek
Pétervárra, megint nem volt hajlandó közös szállást keresni. Húgának ez
nagyon fájt, mert nem tudta az okát. Szása ezt így magyarázta meg a föl-
díjének, Csebotarjovnak, akivel összeköltözött:

— Egyáltalán nem érdeklődik a közélet iránt. Az ismerőseim még
kompromittálhatják is.

Anya látta, hogy Szása egyre jobban eltávolodik tőle, s próbálta meg-
érteni, honnan ez a változás.

4

A tudományos diákkört Oreszt Fjodorovics Miller professzor vezette.
A legellentétesebb tudományos és irodalmi nézeteket is türelmesen meg-
hallgatta. Uljanovot rögtön megnyerte ezzel a tulajdonságával, s arra
késztette, hogy aktívan részt vegyen a kör munkájában. Ez volt az egyet-
len legális diákszervezet. Elég gyakran összejöttek, a beszélgetések hosz-
szúra nyúltak, mivel irodalmi és társadalmi kérdésekről szép számmal ké-
szültek beszámolók, melyeket viharos viták követtek.

1886 őszén az elnökség újráválasztásakor Alekszandr Uljanovot jelölték
titkárnak. Azóta, hogy aranyéremmel tüntették ki, mindenki elismerte
nagy műveltségét és nem mindennapi képességeit.

— Uljanovot nemcsak a zoológia és a kémia érdekli — jelentette ki
Vodovozov, aki Szása jelölésére szólította fel társait. — Tudományos ter-
vei jóval szélesebb kört ölelnek fel. Ezért úgy vélem, megérdemli, hogy
körünk titkára legyen.

Alekszandr Uljanovot egyhangúlag titkárrá választották. Lelkesen be-
levetette magát a munkába, s hatására a kör egyre több figyelmet szentelt
társadalmi és politikai kérdéseknek. Javaslatára Csebotarjov beszámolt a
szülőfalujában működő narodovolec tanítónő munkájáról.

A beszámolónak főleg az a része kavart fel mindenkit, ahol arról volt
szó, hogy a parasztok mennyire szeretik a tanítónőt. Ez nyilvánvalóan
megerősítette azt, hogy a nép rokonszenvez az értelmiség forradalmi te-
vékenységével.

A diákság tömegesen látogatta a kör üléseit. Ezt a nagy élénkséget a
titkosrendőrség is észrevette. A pétervári titkosrendőrség 1886. december
1-i jelentésében közölte a rendőrfőnökkel Uljanov lakáscímét, s hogy mi-

lyen családból származik és kik az ismerősei. A jelentés végén ez állt: „Uljanov ismerőseinek politikai megbízhatósága, akár az övé, föltöbb kérés.”

A diákok elhatározták, hogy összegyűlnek a Volkov-temetőben, megünneplik Dobroljubov halálának évfordulóját, és koszorút helyeznek el sírján.

November 17. borús nap volt, szemerkélt az eső. A diákok — ki gyalog, ki fiákeren — elindultak a temetőbe. De kiderült, hogy a rendőrség megelőzte őket. A temetőkapu zárva volt, a kerítés mellett rendőrök álltak. S jó néhány megbújt belőlük a kapun túl is; a fiúk látták, ahogy óvatosan kipillantgatnak. A tömeg egyre nőtt. Egyre jöttek a fiatalok a koszorúkkal. A rendőrök kezüket széttárva hajtogatták:

— Nem kaptunk parancsot, hogy beengedjük az urakat.

— Kitől nem kaptak parancsot?

— Azt mi nem tudjuk, de nem kaptunk.

Miután látták, hogy a rendőröktől nem tudnak meg többet, az őrszobára indultak, hogy felhívják Gresszer tábornokot, a rendőrfőnököt. Útközben valaki megjegyezte:

— Gresszer nem enged be a temetőbe.

Így is lett: akárhogy is kérelték Gresszert, nem engedte meg, hogy belépjenek a temetőbe. S csak miután látta, hogy a diákok nem félnek a fenyegetéseitől, a botránytól tartva hozzájárult, hogy egy küldöttség a koszorúkkal bemehessen a sírhoz.

A kis csoport megerősített rendőr kísérettel vitte a sírhoz a koszorúkat. Kint maradt társaik kiáltoztak:

— Barbárok!

— Semmi sem szent előttük!

— Sakálok! Mindent felzabálnak, eleveneket és holtakat!

A felháborodott kiáltások elültével tanácskozni kezdtek, hogyan tovább. Egyesek azt javasolták, oszoljanak szét, mások azt, hogy erőszakkal törjenek be. Misa Dranyicin Szásához furakodott s megkérdezte:

— Szerinted mit tegyünk?

— Menjünk el valamelyik templomba, és tartsunk gyászistentiszteletet.

A javaslat mindenkinek tetszett, s a tömeg megindult a Nyevszkij proszpekten.

— Ezt jól kigondoltad! — lelkesedett Dranyicin. — Megkoszorúztuk a sírt, és még gyászmisét is tartunk! Az ujjunk köré csavarjuk őket!

Korai volt azonban az öröm. Alig értek ki a Nyevszkijre, amikor lovon Gresszer tábornok ügetett eléjük. Az a Gresszer, aki életében egyetlen csatát nyert meg: arra kényszerítette a városi tanácsot, hogy változtassa meg a döntését a Turgenyev temetésére kiutalt pénzösszegről. Akkor megvetéssel beszéltek róla: szép kis hős, nem fél közneveltség tárgyává tenni magát! Hetykén megtáncoltatta lovát a diákok előtt — patkója sarat fröccsentett az elől állókra, s azok visszahőköltek —, s atyáian felszólította őket:

— Uraim, térjenek haza!
— Miért? — hallatszott innen is, onnan is.
— Mert tilos tüntetni.
— Imádkozni sem szabad a rendőrség engedélye nélkül? — kérdezte Uljanov leplezetlen gúnnyal.

— Nem! — szakította félbe Gresszer, s megparancsolta a kozákoknak, hogy tartóztassák fel a diákokat. A katonák elállták a Nyevszkijt, s a tömeg kelepécebe került: balról a csatorna, jobbról az őrszoba, elől s hátul a kozákok kivont kardú láncá.

— Ezt ügyesen kitervelték! — jegyezte meg komoran Uljanov.

Két lovas kozák a tömegbe rontott, megragadták az egyik hangoskodó diákot, s az őrszobára hurcolták. Majd még néhány embert kiragadtak a tömegből, akiket már előbb kifigyeltek. Némelyiküknél illegális irodalmat találtak. Ha a rendőrség házkutatást is tart náluk, rosszul végződik az ügy! A felvonulók kis csoportokban tanakodtak, hogyan szabadítsák ki társaikat. Egyesek azt hajtogatták, hogy tárgyalni kell Gresszerrel, mások azt, hogy be kell menni az őrszobára, s ott kell maradni, amíg mindenkit el nem engednek.

Ányához és Szásához odalépett egy ismerős diáklány a kísérőjével, egy ifjú professzorjelölttel, s a kozákok láncára mutatva, zavartan megkérdezte:

— Hová menjünk?

Uljanov a közelében álló kozákra pillantott, s arcán elszánt kifejezés jelent meg. Ánya észrevette, és keményen megszorította a karját: tudta, hogy bátyja ilyenkor mindenre képes. Most is Szása határozottan kijelentette:

— Előre!

— Előre? Neki a kozákok kivont kardjának? — rémült meg a lány.

Szásá jobbnak látta, ha hallgat. De csakugyan, egy helyben topognak és sóhajtoznak, helyett hogy nekimennének a kozákoknak, és áttörnék a gyűrűt. Hiszen azok úgyse mernek fegyvert használni. Vagy ha használják is, mindnyájukat nem koncolhatják fel! Egy olyan hír, hogy lekasza-bolták a diákokat, akik csak Dobroljubov emléke előtt akartak tisztelegni, bejárná az egész országot, s nem egy becsületes embert készítené felháborodásra.

A nyirkos hideg csontig hatolt. No és az éhség is kezdte éreztetni hatását. A rendőrség azonban még mindig nem engedte útjára a diákokat. A csatorna túloldalán is jókora tömeg gyűlt össze.

— Miért vitték be őket az őrszobára? — hallatszott át.

— Gyászmisét akartak tartani valami professzor emlékére...

— Pompás! Tehát ha az apám emléke előtt akarok tisztelegni, engem is lecsuknak?

— Ha az apád professzor...

— Pfuj!

— Hé, barátom! Nincs nálad valami ennivaló? — kérdezték a diákok.

— Kapd el!

Az első cipót, amely átrepült a csatornán, a második, majd a harmadik követte. A kozák őrmester ostorával fenyegetőzve kiáltozott:

— Hé, ott! Abbahagyni a dobálást!

A tömeg azonban, akit a kozákoktól és a rendőröktől a csatorna elválasztott, továbbra sem tágitott. Uljanov figyelte az emberek hangulatát, fülelt minden szóra. Hiszen ez az a nép, amelyik állandóan előtte lebeg, akiről annyit vitatkoznak a körökben. Sokan azt mondják, a tömeg közömbös a forradalmárok iránt, nem fogja őket támogatni. Hazugság! A nép azért hallgat, mert megfélemlítik, elnyomják. Azért hallgat, mert látja, a cár mindenható. De ha csak egy kicsit meginog a trón, a nép rögtön halatlja a szavát.

Alkonyodott, a tüntető tömeg fokozatosan gyérült — azokat, akik haza akartak menni, lassan elengedték. Amikor már teljesen besötétedett, s alig maradt ott néhány diák, Szása, Anya és Govoruhin is elhagyta a kordonnal körülvárt helyet. A letartóztatottak között volt Uljanov két évfolyamtársa: Mandelstam és Tugan-Baranovszkij. Sürgősen ki kellett „takarítani” a lakásukat.

5

Mindnyájan izgatottak voltak, s nem volt türelmük otthon ülni. Meg akarták tudni, mi lett letartóztatott társaik sorsa. A rendőrség nem tudta megelőzni a diákokat, akik „kitakarították” a letartóztatottak lakásait. Utána Uljanovnál gyűltek össze. Fel voltak háborodva, s izgatottan várták az újabb letartóztatásokat.

Govoruhin mintegy hangosan töprengve, feltette a kérdést:

— Miért éppen őket fogták le? Amikor mindenkit össze kellett volna szedniük.

— Még sor kerülhet rá — felelte Uljanov. — Az ilyen Gresszerektől minden kitelik.

— Akkor több mint ezer embert kell letartóztatniuk.

— Na és? Szibériában akár százezernek is találnak helyet.

Ekkor beállított Mandelstam s nyomában a többi letartóztatott. Kiderült, a rendőrségen mindnyájukat elengedték. A komor hangulatot öröm váltotta fel. Tréfa tréfát követett, majd elmondták, mi történt az őrszobán.

— Ott ülünk — meséli Mandelstam —, amikor váratlanul megjelenik Gresszer. Lehuppan egy székre, s nagyot sóhajt: „Jaj, de elfáradtam!” Mire egyikünk részvevően megjegyzi: „Bizony, kegyelmes uram, cseppet sem irigylésreméltó a munkája!”

— S mit szólt ehhez Gresszer?

— Mérgesen rápillantott, de nem szólt semmit.

Azon az estén a diákok sokáig nem széledtek szét, habár úgy tűnt, már mindent elmondtak egymásnak. Mindnyájuknak jókedvük volt.

Másnap az egyetemen csak erről a győzelemről beszéltek. Volt, aki újabb

tüntetést tervezett. A rendőrség azonban éjjel váratlanul lecsapott: házkutatások, letartóztatások. Ezt senki nem várta. A tüntetéseken elfogottakon kívül a rendőrség még jó néhány társukat letartóztatta, olyanokat, akik nyilván már régóta a megbízhatatlanok listáján szerepeltek.

A letartóztatottakat — voltak vagy negyvenen — kitiltották Pétervárról. Az egyetem forrongott. Alekszandr Uljanovnál gyűltek össze a Dobroljubov sírjánál rendezett tüntetés kezdeményezői. Azon vitatkoztak, hogyan fejezzék ki most a tiltakozásukat. Egyesek azt javasolták, vonuljanak a Kazanyi-székesegyházhoz, sőt a Téli Palotához, s követeljék kitiltott társaik visszaengedését; mások azt, hogy robbantsák fel a csendőrpáncsnokságot. Elhangzottak olyan vélemények is, hogy merényletet kell végrehajtani, de ne csak Gresszer, hanem a cár ellen is. Mindez azonban meghaladta a diákok erejét.

— A kormány tudomására kell hoznunk — jelentette ki haragosan Uljanov —, hogy nem hajtunk engedelmesen fejet! Éreztetnünk kell, hogy nem lehet büntetlenül megsérteni az emberi méltóságot. Mindenáron meg kell mutatnunk, hogy mindennek van határa! S ha ehhez áldozatokra van szükség, hadd tudja meg a kormány: nem hátrálunk meg az áldozatok elől sem! Mindig lesznek olyanok közöttünk, akik, ha kell, nem sajnálják életüket.

A tüntetés után végképp megérlelődött benne az elhatározás, hogy tevékenyen harcolni fog az önkényuralom ellen. De még nem tudta, hogyan csinálja. Heves vitái voltak erről társaival.

— Kérdések, egyre újabb kérdések — mondogatta —, melyek megoldása nélkül nem cselekedhettek, mert úgy erkölcstelen lenne. Meg kell határoznom álláspontomat a terrorhoz, csak ezután alkalmazhatom.

— Micsoda? Te még mindig azt hajtogatod, amit egy éve? — kiáltotta Govoruhin. — Most, amikor a kormány torkon ragadja társaidat, s a keze lassan téged is elér? Még most is tárgyilagosan mérlegeled, mit kell tenned? Szerintem most az az erkölcstelen, ha nem cselekszünk, ha nem tiltakozunk a despotizmus ellen. Csupán az a kérdés, hogy a harc melyik formája a leghatásosabb. Szerintem a terror. Vagy találj ki mást.

— Éppen ezt teszem! — felelte Szása. — S ha arra a következtetésre jutok, hogy a terrorra van szükség, akkor habozás nélkül azt választom. Egyelőre azonban nem hiszek a terrorban. A rendszertelen terror hatása jelentéktelen. Semmit nem érhetünk el vele, ez már bebizonyosodott. De ha a narodnyikok II. Sándor után III. Sándort is megölték volna, ha mindazokat eltették volna láb alól, aki a trón várományosa, akkor egészen más következményekkel járt volna az akciójuk.

Nyikonov betegen feküdt, s nem volt ott a tüntetésen. Egy diáklány mondta el neki, hogy bánt a rendőrség a tüntetőkkel. Ugyancsak őtőle tudta meg, hogy a letartóztatások és a kitiltások után az egyetemisták a cár meggyilkolását tervezik. Nyikonovot már két éve foglalkoztatta ez, s úgy látta, kedvező a helyzet a merénylet megszervezésére.

Ahogy Uljanov megjelent nála, egyenest nekiszegezte:

— Alekszandr Iljics, egy nagyon komoly kérdésem van magához. Nem tudom, mit szól majd hozzá, de érdekelné a véleménye. Nyilván már maga is észrevette, hogy a cár meggyilkolásának terve, hogy úgy mondjam, a levegőben lóg. A politikai légkör olyan súlyos, hogy szinte nem kapunk levegőt. Sokan felteszik a kérdést: valóban nincsenek olyanok, akik képesek lennének végezni a zsarnokkal?

— Én is gondoltam már erre — mondta hosszas hallgatás után Szása. — A pillanat valóban megfelelő, de hol a szervezet? Hol vannak a szükséges emberek? S végül hol vannak az eszközök? Nem tudom, mi a maga véleménye — folytatta rövid szünet után —, de szerintem nagyon nehéz feladat. A merénylet csak akkor lehet sikeres, ha gondosan előkészítik. De ha találunk is megfelelő személyeket és a szükséges eszközöket, még mindig egy sereg komoly akadály merül fel. Csak a cár életmódjára vonatkozó adatok összegyűjtése is pokoli erőfeszítést követel, talán áldozatokat is. Hiszen az uralkodó úgy él, mint a bagoly: csak vészjósló huhogását hallani, de hogy hol van, senki sem tudja.

— Pontosan így van! Egyetértek azzal, hogy egy merénylet megszervezése rendkívül nehéz. De talán Zseljabov és barátai előtt kevesebb nehézség állt? Valószínűleg nem. Puhatóljuk ki a terepet, s kutassuk fel a szükséges embereket.

Egyik este Szásához beállított Sevirjov. Mint mindig, most is a segélypénztárral és a diákmenzával kezdte a beszélgetést. De míg a diákok le tartóztatása és kitiltása előtt ezeknek a beszélgetéseknek volt némi létjogosultságuk, most valósággal gyermekes gyűgőségnek hatottak.

— Van kedve, Pjotr Jakovlevics, ilyen apróságokra pazarolni az energiáját? — kérdezte tőle Szása. — A maga szervezőtehetségével igazán valami érdemlegesebbel is foglalkozhatna.

— Például mivel? — kérdezte kajánul Sevirjov, s szemüvege felett Szására sandított.

— Például egy merénylettel. Jó terrorista válnék magából.

— Még mit nem! — hahotázott Sevirjov. — Elég nekem a diákmenza is. Űgyis az a véleménye rólam, igaz?

Szása nem válaszolt, de hallgatásából kitűnt, hogy pontosan ez a véleménye kollégájáról. Sevirjov még hangosabb nevetésben tört ki. Váratlanul félbehagyta a hahotázást, körülnézett, s halkán megkérdezte:

— Tréfál, vagy csakugyan készül valami ilyesmi?

Uljanov kijelentette, hogy a kérdés komoly, de egyelőre semmi konkrétum nincs. Sevirjov sokatmondóan elhallgatott, majd ünnepélyesen kijelentette:

— Akkor most én kérdezem maguktól, uraim: hajlandók-e a terror eszközéhez nyúlni? A harci csoport gerince már megvan.

Se Uljanov, se Govoruhin nem várta ezt. S bár látták, hogy Sevirjov nem tréfál, mégis... Mikor szervezte meg a csoportot? Kik a tagjai? Mi

az akciótervük? Ezekre a kérdésekre Sevirjov kitérő válaszokat adott. De hogy miért, Szása nem értette: vajon azért, mert még nincs is csoport, vagy azért, mert nem bízik öbennük? Nem szerette, ha valamit elhallgatnak előle, ezért a szemébe mondta:

— Látom, nem akar velünk nyíltan beszélni. Ehhez joga van. Akkor viszont árulja el: hogy mondjunk véleményyt a csoportjáról, ha nem tudjuk, miféle? Kik vesznek benne részt?

— Úgy van! — szólt közbe Govoruhin. — Ha belépünk a csoportjába, csakis a többiekkel egyenlő jogokkal.

— Nem ismertethetem meg magukat a csoport tagjaival — bizonygatta Sevirjov —, most lehetetlen. Megértem, hogy ez nem tetszik, de a cél szentesíti az eszközt.

Hosszas vita után Sevirjov mégis beadta a derekát. Elmondta, hogy csoportja merényletet készít elő a cár ellen. A terv: pisztolyból mérgezett golyóval lőni rá. Uljanov és Govoruhin szkeptikusan fogadta a tervet, mert tudták, mennyire őrzik a cárt. Sevirjov erre kijelentette: nem ellenzi, hogy bombával hajtsák végre a merényletet. Csak bombákat sokkal nehezebb beszerezni, mint pisztolyt.

— A merénylet szervezését négy szakaszra osztom — mondta. — Információk gyűjtése a cár életmódjáról. A pénz előteremtése. A bombák elkészítése. A bombák eldobóinak és a jeladóknak a felkészítése.

— Mindent, ami a cár életmódjával összefügg, szigorúan titokban tartanak — jegyezte meg Govoruhin. — Ez pedig azt jelenti, hogy gyakorlatilag lehetetlen megfigyelni.

— Magának csakugyan lehetetlen. De akadnak, akik megbirkóznak vele. Most csak az a kérdésem: vállalják-e azt, amit megtehetnek? Három nap múlva jövök a végleges válaszáért.

Sevirjov elment. Szása várta, mit mond Govoruhin, aki egyre agitálta őt, hogy a szavakról térjen át a tettekre. Társa azonban hallgatott. Az ügy olyan fordulatot vett, hogy konkrét tettekkel kell nyomatékot adnia szavainak. Govoruhin tudta, hogy nincs visszaút, hacsak nem akar fecsegőnek látszani. De azt is megértette: ha belép a csoportba, a biztos halál vár rá. S ez a kilátás nem volt túlságosan az ínyére. Azok közé tartozott, akik csak háborogni tudnak, kacérkodnak a hősiességgel, de tettekkel nem tudják kimutatni.

— Hát igen... — szólalt meg hosszú hallgatás után, s felállt. — Nekem is mennem kell. A viszontlátásra.

A letartóztatott diákokat a rendőrség kitiltotta Pétervárról. Valamiképp ki kellett fejezniük tiltakozásukat ezzel az újabb zsarnoki tettel szemben. Márcsak azért is, mert a hatóságok megtevéstették a közvéleményt. Hivatalosan bejelentették, hogy ilyen intézkedést csak azokkal szemben

foganatosítottak, akik hangoskodtak a temető környékén. Ez hazugság volt: a rendőrség csak kihasználta ezt az alkalmat — a tüntetést — arra, hogy kitiltsa Pétervárról azokat az egyetemi hallgatókat, akiket azzal gyanúsított, hogy kapcsolatban állnak a forradalmi mozgalommal. A diákok úgy döntöttek, hogy felhívást adnak ki, sokszorosítják és szétküldik postán. A szöveg megfogalmazását Uljanovra bízta.

„A sötétség birodalma, mely ellen Dobroljubov küzdött — írta — mind a mai napig nem vesztette el erejét... A társadalom figyelmét felhívta az orosz életben akkor és most is uralkodó sötét elmaradottságra, tudatlanságra, zsarnokságra. Arra készítette az orosz népet, hogy meglássa saját fekélyeit, de megjelölte az eszközöket is, melyekkel gyógyítani lehet őket. Bármennyire szánalmas volt is a valóság, bármilyen kevés volt is benne az öröndetes jelenség, nem vesztette el az orosz népbe, jövőjébe vetett hitét. Csak a tudatlanság szülte a sötétség birodalmát, ez tette lehetővé számára, hogy az orosz nép legjobbjait igájába hajtsa. S a sötétség birodalma nyomaszt bennünket most is, de már nem kétséges, hogy napjai meg vannak számlálva...”

Elmondva az igazságot a diákok viselkedéséről s a rendőrség fellépéséről, így folytatta: „Ebben a békés céllal kezdeményezett, de botrányosan végződött tüntetésben megmutatkozott kormányunk durva önkénye, mely nem átalítja a törvény erőszakos eszközeivel elfojtani a társadalmi rokon- és ellenszenv mindennemű megnyilvánulását. Rendbontásra hivatkozva a gyászünnepeket nem tilthatta meg, mert a rend betartását küldötteink is megígérték. Nem fedezhetett fel semmi törvénybe ütközőt a gyászszertartás megrendezésében sem. Szemmel láthatóan magát a gyászt, a Dobroljubov előtti tisztelgést ellenezte. Számos olyan esetre emlékszünk, mikor a kormány kimutatta ellenséges érzületét a társadalom kulturális igényeivel szemben. Emlékezzünk Turgenyev temetésére, melyen a kormány képviselőjében kancsukás kozákok és rendőrök vettek részt...”

Tehát bármilyen több-kevésbé haladó irodalmi vagy társadalmi személyiség ünneplése, a tisztelet és hála bárminemű kifejezése iránta, akár a koporsója felett is, sérti a kormányt, s ellenséges tüntetésnek számít. Mindaz, ami oly becses minden valamennyire is művelt orosz számára, a kormány szemében nem létezik. Számunkra viszont annál fontosabbak és becsesebbek az olyan események, mint a november 17-i, mert megmutatják, hogy a kormány teljesen elszakadt a társadalomtól, s felszínre hozzák azt az alapot, amelyen a társadalom összes rétegének — s nem csupán forradalmi elemeinek — egyesülnie kell. Az ilyen megmozdulások lelkesítik és bátorítják a közvéleményt, bebizonyítják előtte erejét és szolidaritását, a szürke, nyárspolgári létbe a társadalmi öntudat felvillanásait lopják be, s óva intik a kormányt a túlzó lépésektől a reakció útján.

A nyers erővel szemben, melyre a kormány támaszkodik, mi ugyancsak erőt kell felmutassunk: szellemi szolidaritásunk tudatosan szervezett és egyesített erejét.”

A felhívást a közvéleménynek szánták, s természetes, hogy Uljanov nem

mondhatta el benne mindazt, ami a lelkét nyomta. De még az is, amit elmondott, élesen bizonyítja az önkényuralommal szembeni gyűlöletét. Nyíltan kimondta: a sötétség birodalmának (azaz az önkényuralomnak) napjai meg vannak számlálva, s a nyers erőszakkal szemben szintén erőszakot fognak alkalmazni. Ezt az erőt a terrorban látta.

Szása szobájában a kerek asztal körül késő éjszakáig folyt a munka; a felhívást borítékolták és címezték, majd széthordták a postaládákba. Szása elkísérte a borítékok egy részét elvivő Ányát.

— Csak arra kérek — figyelmeztette —, egy ládába ne dobj többet. Ez gyanúra adhat okot a postán, s a felhívások a rendőrség kezébe kerülnek.

A „közvélemény” a diákok szenvedélyes és felháborodott szavára síri csönddel válaszolt. A fiatalság azonban nem nyugodott meg. Az a vágyuk, hogy a tette tettel válaszoljanak, felelevenítette a terror felújítása körüli vitákat. Már olyan hírek is terjengtek, hogy merényletet szerveztek Gresz-szer tábornok ellen. Egyre több jele volt annak, hogy merénylet készül a cár ellen is.

7

A felhívás szétküldéséhez a címeket a pétervári címjegyzékből írták ki. A borítékokat azonban egy üzletben vásárolták meg, s ez rögtön szemet szűrt a titkosrendőrség „fekete szobájának”. A felhívások fele a címzettek helyett tűzbe került, s a peterburgi kerület, a Vaszilij-sziget és az Admirális környéke házmestereit behívták az őrszobákra. A kerületi rendőrbiztos öklével verte az asztalt, miközben Matyuhinnal, Uljanov szállásadójának házmesterével üvöltözött:

— Hová tetted a szemed, te gazember? Hová tetted?

— Én... ahogy parancsolták...

— Ahogy parancsolták! Tökfilkó! Szibériában fogsz megrohadni, te fafejű! Majd én megtanítlak, hogy kell a lakókat szemmel tartani!

— Nagyságos úr...

— Kuss! Itt ez a leányzó... hogy is hívják?... — A rendőrbiztos belelapozott a papírokba. — Aha! Smidova! Miért jár fel olyan gyakran Uljanovhoz?

— Honnan tudjam?

— Hát ki tudja? Én?!

Matyuhin rémülten pislogott s hallgatott.

— S mit csinál ott naphosszat az a Govoruhin?

— Az kicsoda? Olyan vörös hajú?

— Vörös.

— Feljár. Teáznak, beszélgetnek...

— Talán hoz és visz valamit?

— Azt nem vettem észre.

— Hát kinek kell észrevenni? Nekem?! Tökfej. Nesze, vidd el Uljanov-

nak ezt az idézést. S mátol fogva a legfőbb dolgod, hogy figyeld minden lépését! Tudnod kell, ki jár hozzá, mi folyik nála! És azonnal jelented! Az a gyanúnk, hogy éppen Uljanov — s meglobogtatta Matyuhin vörös orra előtt a röplapot — terjeszti ezt a lázító iratot! Értetted?

— Értettem, nagyságos úr!

— Akkor hordd el magad!

Szása éppen az egyetemre indult, mikor váratlanul, kopogtatás nélkül kinyílt az ajtó, s Matyuhin nézett be.

— Csak én vagyok, Uljanov úr. Hivatalból — szabadkozott, s átadta az idézést. — Tessék, olvassa el.

Az idézésben az állt, hogy Uljanovot az őrszobára kéretik. Tehát hozzá is eljutottak! Az a kilátás, hogy kizárhatják az egyetemről, csöppet sem volt kellemes, csak az vigasztalta, hogy nem ő az egyetlen. Bosszantó viszont, hogy úgyszólván semmiért büntetik meg. Ki gátolta abban, hogy ezekben az években aktívabban harcoljon? Senki. De ő csak töprengett, egyre töprengett, kereste a harc módjait. S mire felkészült rá... A forradalmárok nyilván azért nem mutatkoznak, mert a rendőrség letartóztatja és számúzi őket, mielőtt bármit is tennének.

Uljanov fél napot várakozott az őrszoba teleköpdösött folyosóján. Végre kegyeskedtek hívatni. Kövér, látszólag jóindulatú csendőrtiszt volt a parancsnok. Szívélyesen rámosolygott, s udvariasan hellyel kínálta.

— Elnézését kérem, hogy megvárattam — kezdte behízelgő hangon. — Nem az én hibám... Ilyen a munkánk... Foglaljon helyet!

— Valóban sokat vártam — felelte Szása nyugodtan, de nem ült le. — Éppen ezért remélem, hogy beszélgetésünk rövid lesz.

— Igen! Csak néhány apró kérdésem van. Jól ismeri Tugan-Baranovszkij egyetemi hallgatót?

— Egy évfolyamra jártunk.

— Szokott önhöz járni?

— Igen.

— Gyakran?

— Ha szükségét érezte.

— Talán valamiféle kör gyűlt össze maguknál?

— Nem.

A tiszt még néhány ehhez hasonló kérdést tett fel, majd elengedte.

Mialatt a tüntetésben részt vett egyetemisták letartóztatása és kiutasítása folyt, Uljanovot még néhányszor behívták a rendőrségre, de miután semmit sem tudtak meg tőle, békén hagyták. Várta a házkutatást, de a rendőrség nem jelentkezett a lakásán. Váratlanul beállított Raisza Smidova, akinek Govoruhinnal egy lakásban volt a szállása.

— Nem volt itt a rendőrség? — kérdezte izgatottan.

— Nem.

— Nálunk mindent feltúrtak. Azt hittem, Govoruhint magukkal viszik, de megúsztuk. Minden igyekezetük ellenére sem találtak semmit. Idekül-

dött, hogy figyelmeztessen: legyen óvatos. A tiszt arról faggatta, jár-e hozzánk.

A letartóztatások befejeződtek, s a rendőrség nem jelentkezett többé. Alekszandr és Csebotarjov azt hitte, hogy sikerült ravaszul megtéveszteniük. Valójában szobájukat csak azért nem kutatták át, mert Uljanovnak nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a kitiltott diákoknak, s nem nyúltak hozzá, hogy megfigyelhessék, kivel áll kapcsolatban.

Durnovo, a titkosrendőrség főnöke a következőket írta Gresszernek: „Tekintettel a titkosrendőrség olyan értelmű információira, hogy Alekszandr Uljanov egyetemi hallgató kapcsolatban állt a Pétervárról kitiltott diákokkal, tisztelettel kérjük, kegyelmes uram, tegye lehetővé a betekintést az Uljanov ismeretségi körének tevékenységéről szerzett információkba...”

1887. január 2-án Durnovo Gresszer tábornok aláírásával megkapta a választ, melyben felsorolták Uljanov ismerőseit. A feljegyzés így végződött: „Tekintettel arra, hogy a fent nevezett személy ismerőseinek többsége politikai szempontból kompromittálta magát, őt (Uljanovot) is ilyen személynek kell tekinteni.”

A ház figyelését annyira megerősítették, hogy a titkosrendőrség ügynökei állandóan ott tébláboltak a főbejáratnál és az ablakok alatt. A házmaster is igyekezett mindenféle ürügyet találni, hogy benézhesen a lakásba.

Alekszandr Iljics észrevette, milyen gondosan figyelik. Így szólt Csebotarjovhoz:

— Ivan Nyikolajevics, ha nem akarja személyét kockáztatni, s erre, úgy vélem, semmi szükség, akkor jobb, ha külön költözünk. Ezt azért mondom, mert... De hiszen maga is tudja. Döntse el maga, ki költözzön el. Én úgyszemint tudok két szobáért fizetni, ezért ha itt kíván maradni, még ezen a héten keresek magamnak más szobát.

— Miért? Maradjon csak. Már kinéztem magamnak egy jó szobát. A disszertációm befejezése után pedig úgyis elutazom Szibériába, az irkutszki kormányzáságba, statisztikai felméréseket végezni.

Csebotarjov azonban észrevette, hogy az új lakásban is figyelik.

8

— A címedre távirat érkezhethet részemre — mondta egyszer Szása Anyának. — Azért adtam meg a te címedet, mert költözni készülök, s a távirat nagyon fontos.

Anyá tudta, ha Szása nem mond többet a sürgönyről, nincs értelme kérdezősködni. Fivére néhányszor felnézett hozzá, hogy megtudja, nem érkezett-e meg a távirat. Anya restellte faggatni Szását, mi ez a nagy titokzatosság, de a távirat néhány napig ideges feszültségben tartotta. Törte a fejét: honnan várja? Miről lehet benne szó? Miért várja annyira? A leg-

különfélébb találgatásokba bocsátkozott: hol azt hitte, hogy valami Szása számára kellemetlen hír lesz, hol éppen az ellenkezőjét. Távirat azonban nem jött. Lassan megnyugodott, majd végképp elfeledkezett róla.

S ekkor egy éjjel csengő ébresztette fel. A halálra rémült háziasszony kopogás nélkül rontott a szobájába:

— Magát keresik! Távirat!

— Otthonról? — kérdezte Ánya, miközben felkapott magára valamit. — Mi történhetett?

— Nem tudom. De hát ki veri fel éjjel az egész házat, ha nincs semmi baj...

— „Nővére súlyos beteg” — olvasta Ánya.

— Látja — sóhajtott a háziasszony —, igazam lett: baj van... Ó, istenem — foháskodott keresztet vetve —, miért büntetsz bennünket?...

A távirat alatt ez állt: „Petrov”. Vilnában adták fel, ahol — ezt Ánya biztosan tudta — Szásának nincsenek ismerősei. S a szöveg is milyen furcsa: „Nővére súlyos beteg.” Kinek a nővére? S ki ez a Petrov? Mi köze ennek a „nővér”-nek Szásához? Csak nem Olja vagy Manyása betegedett meg? Akkor viszont miért Vilnából jött a sürgöny? Ilyen kérdések tucatjai kavargtak Ánya fejében, s nem hagyták elaludni. Reggel szaladt az egyetemre, hogy átadja Szásának a táviratot. Fivére elolvasta, s Ányának úgy rémlett, hogy nagyon gyorsan dugta be a zsebébe. Arckifejezése hirtelen megváltozott, izgatott lett. Ányát főképp a különben mindig kiegyensúlyozott Szásának ez a hirtelen hangulatváltozása nyugtalanította. Nem bírta megállni, hogy remegő hangon meg ne kérdezze:

— Mit jelent ez? Valami történt otthon?

— Nem, ez egy barátom távirata — felelte Szása, s arca ismét felöltötte szokásos nyugodt kifejezését.

Ánya ezt látva megértette, hogy testvére lelkének rejtett zuga, mely egy pillanatra feltárult előtte, ismét hozzáférhetetlenné vált. Megint ott magasodott köztük az a fal, amit Ánya az utóbbi időben érzett. Szerette volna legalább valamennyire megnyugtatni magát és Szását.

— Jól tettem, hogy azonnal elhoztam a táviratot? — kérdezte.

— Igen, nagyon hálás vagyok érte.

Ánya megérezte, hogy bátyja nem kíván vele a táviratról beszélni, ezért nem is kérdezősködött tovább. Szása ugyancsak hallgatott, s látszott, hogy örül, amikor meghallotta az előadásra szólító csengőt.

Ánya teljes lelki zűrzavarban tért haza. Minden körülmény arra mutatott, hogy a távirat nagyon fontos volt Szásának. S lehet, hogy azzal, hogy idejében eljuttatta hozzá, nagy bajtól mentette meg. Vagy talán éppen fordítva: valami nagy bajról kapott hírt? Hiszen Szása nyugodtan fogadta, de alighogy elolvasta a sürgönyt, hangulata egy csapásra megváltozott. Igen, minden bizonnyal kellemetlen hírt hozott neki. Szását, úgy rémlik, valamilyen veszély fenyegeti. Nem véletlenül állt a táviratban, hogy „súlyos beteg”. Ezekkel a szavakkal nem örömhírt közölnek.

Vagy talán mégis valami bajtól mentette meg? Akkor miért van olyan rossz érzése?

Bármennyire igyekezett meggyőzni magát, hogy bátyját nem fenyegeti semmilyen veszély, a közelgő baj furcsa előérzete csak nem hagyta el. Másnap beállított a bátyjához, s mert egyedül találta — ami ezekben a napokban ritkán fordult elő —, ismét szóba hozta a rejtélyes táviratot. Szása elégedetlenül vonta össze a szemöldökét, majd elismételte, amit előző nap mondott. Anya megijedt, hogy végre elveszti a bizalmát, s nem faggatta tovább. A nyugalom, mellyel most beszélt fivére a sürgönyről, rá is átragadt. Elhitte, hogy a veszély elmúlt. S éppen azért, mert mindent — ez az ő érdeme is! — a konspiráció szabályai szerint csináltak. Szerette volna, ha Szása megerősíti ebben:

— Jó, hogy az én címemet adtad meg, nem a sajátodat. Így biztonságosabb.

— Nem — mondta Szása —, csak azért adtam meg a te címedet, mert úgy volt, hogy elköltözőm.

Anya tehát semmit sem tudott meg a távirat valódi tartalmáról.

9

A cár elleni merénylet megszervezése minden idejüket lekötötte, s az idegfeszültség gátolta őket minden más munkában. Szinte valamennyien felhagytak az előadások látogatásával. Sevirjov még ott is spicliket látott, ahol nem voltak. Halálos komolyan bizonygatta társainak, hogy szakadatlanul követi egy — kutya, amely nyilván a besúgókat segíti abban, hogy minden lépését figyelemmel kísérhessék. Olyan idegfeszültségben élt, hogy egy csésze kávé úgy hatott rá, mint a vodka: részeg lett tőle. Annál jobban meglepett mindenkit Uljanov nyugalma.

Nitroglicerint kellett készíteniük. Szása a lakásán nem csinálhatta: házkutatástól tartott. Lukaszewicz, aki szintén részt vett a merénylet megszervezésében, jobb helyet talált. Uljanov keresésére indult, hogy közölje vele. Végigjárta az összes előadótermet, de sehol sem találta.

Végül a zoológiai szertárba bepillantva, nem hitt a szemének: Alekszandr olyan elmerülten preparálta a tengeri svábbogarakat, mintha ez lett volna élete legfőbb gondja.

— Alekszandr Iljics! — kérdezte csodálkozva, mi több, szemrehányóan Lukaszewicz. — Hogyan tud most ezzel foglalkozni?

— Miért, mi történt? — hagyta félbe kelletlenül a munkáját.

— Hogyhogy mi? Hiszen a merényletig mindössze néhány napunk van hátra...

— No és?

— De hiszen mindent egy lapra tettünk fel!

— Tudom.

— Hallja... furcsa ember maga! — tört ki akaratlanul Lukaszewiczből.

— Nem, csak nagyon szeretem a tudományomat — felelte Szása olyan megkapó őszinteséggel, hogy Lukaszewicznek összeszorult a szíve. „Micsoda nagy tehetség — gondolta —, s mi vár rá...”

— Alekszandr Iljics, egyik ismerősöm, Mihail Novorusszkij hozzájárult ahhoz, hogy a dinamitot pargolovi nyaralójában készítsük el. Ez nincs messze a várostól. A menyasszonyának édesanyja, egy felcsernő lakik most ott, akinek van egy gimnazista fia. Megegyeztünk, azzal az ürüggyel utazik oda, hogy órákat fog adni neki. Ami pedig a vegyészkedést illeti, Novorusszkij említést tett róla jövőendő anyósának, mondván, hogy a tudományos munkájához van rá szüksége.

— Tehát Novorusszkijt mindenbe beavatta? — csodálkozott Alekszandr.

— Igen — válaszolta kissé zavartan Lukaszewicz. — Megkérdezte tőlem, mire kell a nyaraló. Maga is megértheti, nem volt más választásom. Különben, amikor megtudta, mivel fog ott foglalkozni, megjegyezte, hogy más céllal be sem engedte volna. A felszerelést magának kell vinnie. Ami a savat illeti... Azt még meg kell gondolni, kivel juttassuk ki. Olyan embert kell találni, akit nem figyelnek.

Lukaszewicz elment, Szása pedig ismét munkához látott. Pargolovi útja előtt szerette volna befejezni, amit maga elé tűzött. Minden erejét megfeszítve dolgozott új tudományos munkáján, még a szünidő előtt tető alá akarta hozni, ezért volt minden perc drága. Még Pargolovban is, miközben a nitroglicerint készítette, kutatásain töprengett, és jegyzeteket készített.

— Az önkényuralom elleni harc, Alekszandr Iljics — mondta Lukaszewicz, mikor magukra maradtak a laboratóriumban —, akasztófát vagy életfogytiglani kényszermunkát ígér. Erőnk teljében elpusztulni, s halálunkkal mélységes bánatot okozni szereteteinknek nagyon keserves dolog. Ezzel azonban már kibékültem. Lelkem mélyén mégis egyre hallom a tiltakozás halk, de elfojthatatlan hangját. Mit gondol, mi ez?

— A tudomány hangja — válaszolta töprengés nélkül Alekszandr, akit ugyanez a gondolat kínozott.

— Eltalálta. Minthogy a tudomány lámpása egyre ragyogóbb fénnel árasztja el az ismeretek tengerének mind újabb szféráit, agyam fáradhatatlanul és lázasan tevékenykedik. Minél messzebbre jutok, annál jobban rabul ejti lelkemet a tudomány nagysága, ereje és szépsége. A tiszta öröm kimeríthetetlen forrására lelek benne. S az ismeretek viharos tengerében megszületnek saját gondolataim is. Talán idővel új, eredeti elméletekké nőhetnek volna. És mi mindezt tudatosan halálra ítéljük. Nem tudom, maga mit érez, de én kimondhatatlanul sajnálom. Az az apa érezhet így, aki gyermekeit maga kénytelen a vérpadra vezetni.

Uljanov hasonló lelki tragédiát élt át. S csupán azért nem tudott erről senki, mert hallatlanul fegyelmezte magát. Miközben Marx munkáit tanulmányozta, már az a gondolat is felmerült benne, hogy terrorral aligha lehet megváltoztatni egy társadalmi rendszert. De már nem léphetett vissza.

A dinamit készítéséhez szükséges salétromsavat Genyeralov és Andrejuskin állította elő. Mivel a munka nagyon lassan haladt, arra kérték Sevirjovot, küldjön valakit Vilnába salétromsavért. Uljanov egyetértett velük, és Sevirjov keresni kezdett egy megbízható embert, akit a rendőrség nem figyel.

Sevirjovnak a diákmenza ügyében segítségére volt egy Kancser nevű hallgató. Ő vásárolta be az élelmiszereket, árulta az ebédjegyeket. Űgyes, talpraesett fiatalembernek tűnt. Sevirjov, amikor hozzáfogtak a merénylet megszervezéséhez, különféle apró kérésekkel fordult hozzá: hol üvegedényekért küldte a patikába, anélkül, hogy elárulta volna, mire kellenek, hol Uljanovhoz küldte egy üzenettel. Kancser hozzászokott, hogy teljesítse Sevirjov legkülönbözőbb megbízásait, s amikor az azt kérte, utazzék el Vilnába, szó nélkül beleegyezett. Meg sem kérdezte, mit kell onnan elhoznia. Vilnát még nem látta, s roppant csábító volt más pénzen kiruccanni oda.

— Tessék ötven rubel s két levél címekkel. Ezen a címen Antontól átvesszed a szükséges holmit. A következőképpen találod meg: Vilnai út, Anton fogadója. Menj be és keresd Jelenát, majd ő bevisz Antonhoz. A második levél Pilszudski címére szól. Ismered?

— Láttam már az egyetemen.

— Nagyszerű. A levelet átadod neki.

— Ez minden?

— Igen. Egy feladatod van: elhozod, amit átadnak. Világos?

— Világos.

— Mielőtt hazaindulnál, erre a címre feladod a következő táviratot... — Sevirjov egy papírlapot mutatott, címmel és a távirat szövegével. — Megjegyezted?

— Megjegyeztem.

— Jól van. — Gyufát vett elő, és elégette a papírt. — Uljanov várni fog a pályaudvaron. S még valami: arról, hogy hová és miért utazol, senkinek egy szót se.

Kancser elutazott Vilnába. Amikor visszatért, Uljanov a pályaudvaron várta (a távirat alapján, ami Ánya címére érkezett), és átvette tőle a bőröndöt. Kancser csak Vilnába érkezése után döbbsent rá, miért küldték oda — a salétromsav mellett ugyanis még egy revolvert is adtak neki, amitől halálosan megrémült. Olyan szánalomraméltón festett, hogy Szásának kínos volt nézni. Ráadásul a salétromsav, amit hozott, túlságosan gyöngének bizonyult. Andrejuskin és Genyeralov kórusban szidta a vilnaiakat, s az egészet a Névába öntötték. Uljanov megemlítette Sevirjovnak:

— Ez a Kancser nem tetszik nekem.

— Én sem rajongok érte. De honnan vegyek jobbat?

Kancserral együtt lakott a földije, Gorkun, majd jött még egy harma-

dik földi, Volohov. S bár Sevirjov titokban intézte ügyeit Kancserral, az rögtön mindent továbbadott Gorkunnak. Amikor Sevirjov rájött, Gorkunnak is kezdett feladatokat adni. S amikor Uljanov Pargolovóba készült, őket kettőjüket küldte el, hogy szállítsák át a vegyszereket Novorusszkij lakására. Novorusszkij szintén a nyaralójába készült, s az volt a legcél-szerűbb, ha az ő holmijával együtt szállítják ki mindazt, ami a dinamit előállításához szükséges. Uljanov ellenezte Kancser bevonását: könnyelmű fecsegőnek tartotta. Sevirjov azonban továbbra is adott neki feladatokat, ugyanis kevesen voltak, tennivaló pedig bőven.

Február 9-én Sevirjov beállított Kancserhoz, és áthívta a másik szobába.

— A tulajdon édesanyádnak se mondhatod el, amit most hallasz! — súgta neki.

— Úgy lesz.

— Merényletet szervezünk a cár ellen.

— De hát én... — kezdte rémülten Kancser — én nem is tudom...

— A ti szerepetek... gondolok még Gorkunra és Volohovra — folytatta Sevirjov, rá se hederítve Kancserra — teljesen passzív. Csak jeleznetek kell a bombák elhajítóinak, ha meglátjátok a cárt.

Kancser nem bújhatott ki ez alól, hiszen Sevirjov megbízásainak teljesítésével már régóta segítkezik a merénylet megszervezésében. A vilnai út, a vegyszerek vásárlása a patikákban és a többi: egy-egy láncszemei ennek. Túlságosan sokat tud ahhoz, hogy kiszállhasson az ügyből annak kockáztatása nélkül, hogy spiclinek higgyék. Egyelőre ettől félt legjobban, mert látta, milyen megvetéssel sújtják a diákok a besúgókat. Gorkun, megtudva, miről van szó, olyan zavarba jött, hogy egész este a tarkóját vakarta.

— Jól behúztak a csőbe! — hajtogatta.

Kancser csitítgatta:

— Várj már a rémlátással! Hiszen tudod, hogy szokott lenni: mindenféléről fecsegnek maguk közt, s ezzel kész. Sevirjov nemrég maga mondta, hogy délre kell utaznia gyógykezelésre. Az a salétromsav sem jó, amit hoztam, s amíg újat kerítenek... Á, halott dolog az egész!

— Ilyesmiért, még ha halott dolog is, a fejedet vehetik — vakarta tovább a fejét Gorkun. — Szép kis dolgot főztél ki!

Bármennyire titkolta Szása Anya előtt közreműködését a merénylet megszervezésében, minden fegyelmezettsége mellett olykor elárulta magát.

Egyszer Anya ott találta testvérénél a számára még mindig gyűlöletes Govoruhint. Szása kabátban volt, azt mondta, tüstént visszajön, s arra kérte őt, hogy várja meg. Valamiféle fegyverre emlékeztető, papírba cso-

magolt tárgyat tartott kezében. Abból, hogy Govoruhin is ott maradt, Anya azt a következtetést vonta le, nyilván tudja, hová megy Szása, s mit visz magával. Megmagyarázhatatlan nyugtalanság fogta el. Hová mehet a fivére ilyen késői órában? Mi volt nála? Nem fenyegeti-e veszély? Szása sokáig nem tért vissza. Govoruhin egy könyvet olvasott, és szünet nélkül dohányzott: látszott, hogy ideges. Anya türelme elfogyott, s az idegesség-től remegő hangon megkérdezte:

— Hová ment Szása?

— Nem tudom.

— De tudja! Maga mindig eltitkol előlem valamit. Ez nem becsületes dolog.

— Nemsokára visszajön — válaszolta hangsúlyozottan szárazon Govoruhin —, és elmondja, hol járt. Engem nem hatalmazott fel rá.

Anya úgy érezte, hogy a végtelenségig kell várnia. Egyik könyvet a másik után vette a kezébe, beléjük lapozott, de képtelen volt egy sort is elolvasni. Nyugtalan gondolatok foglalkoztatták: Hol van Szása? Mi van vele? Nyilván bajba került. Szidta magát, hogy nem tartott vele, hanem itt maradt ezzel az utálatos Govoruhinnal. Úgy elterpeszkedik, mintha ott-hon lenne. Hirtelen eszébe jutott: ha Govoruhin vár, ez azt jelenti, hogy Szása visszajön. Nyilván megegyeztek, hogy egy ideig várja, s csak azután megy el.

Végre csapódott a bejárati ajtó, s a szoba küszöbén megjelent Szása. Anya megkönnyebbülten felsóhajtott. Nagyon szeretett volna beszélni vele, megkérni, hogy legyen óvatosabb, de Govoruhin nem mozdult a helyéről. Anya látta, hogy nem tudja kivárni, míg elmegy, izgatottan s elégedetlenül távozott.

Otthon sokáig nem tudott megnyugodni. Megmagyarázhatatlan izgalma napokig nem csitult. Ekkor megjelent Szása. Egy Marx-cikk fordítását hozta el, s kérte, nézze át. Anya nagyon megörült a bizalmának, s örömmel vállalta a fordítás kijavítását. Nyugtalanossága egyszerre eltűnt, látva, hogy fivére milyen szorgalmasan dolgozik, cikkeket fordít. Eszébe sem jutott, hogy ezzel párhuzamosan részt vesz a merénylet előkészítésében.

Míg Szása erejét megfeszítve dolgozott, Govoruhin és Sevirjov semmittevése feltűnő volt. Sevirjov okkal, ok nélkül felnézett Szásához, s mindenféle badarságokról fecsegett. Látszott rajta, hogy nem tudja, mivel üsse el idejét. Szása két-három szót váltott vele, majd könyvet vett a kezébe. Sevirjov azonban nem vett róla tudomást, hogy alkalmatlankodik, s továbbra is ott maradt. Majd mint akinek hirtelen eszébe jutott valami, felpattant és elsietett.

— Fura ember ez a Pjotr Jakovlevics — jegyezte meg Szása.

Váratlanul két aggasztó esemény követte egymást. Csebotarjov bejelentette, hogy új lakásba költözik, azonban úgy belezavarodott a magyarázkodásba a költözés okáról, hogy Anya egy szavát sem hitte. Megkérdezte Szásától, mi történt közöttük, de ő is kitérő választ adott: Csebotarjovnak szibériai útjára kell készülnie, nyugodtabb lakásra van szüksége,

ide túlságosan sokan járnak. Csebotarjov elköltözése után a hodályszerűen tágas lakás még kietlenebb lett, Szása kijelentette, hogy csak a hónap végéig marad itt, azután ő is elköltözik. Anya sürgősen hozzáfogott, hogy szobát keressen neki, de nem talált megfelelőt. Maga Szása valahogy nem törődött az egésszel. Amikor eljött a lakbérfizetés ideje, egy hónapot előre kifizetett — Anya szemében ez a pazarlás csúcsa volt —, s maradt. Alighogy Anya megbékült ezzel az újsággal, máris jött a következő: megjelent Mark Jelizarov, s közölte:

- Letartóztatták Szergej Nyikonovot.
- Mikor?
- Azt mondják, tegnap.
- Miért?
- Egyelőre fogalmam sincs róla.
- Szása már tud róla? Vagy figyelmeztessem őt?
- Már elmondtam neki is.
- Hogy fogadta?
- Mint mindannyian . . . De azt hiszem, nincs ok nyugtalanságra. Nyikonov letartóztatása nem érinti a mi közgazdasági körünket. Ez már biztos.
- Ó! — szaladt ki akaratlanul Anya száján. — Űgy féltem Szását.
- Igen, őt már régen szemmel tartják — kottyantotta ki Jelizarov, de amikor észrevette, hogy szavai milyen hatással vannak a lányra, hozzátette: — De kit nem?

Anya Nyikonov letartóztatását Szása nagyon nehezen viselte el. De ez sem zökkenetette ki a munkájából: korán reggel bement a zoológiai szertárba, és estig dolgozott. Anya megkönnyebbült: a letartóztatások befejeződtek, öccsét nem érintették, Szása kitartóan dolgozik, tehát fölösleges nyugtalankodnia.

Anya levelet kapott hazulról, és elment Szásához, hogy megmutassa neki. A háziasszony ezzel fogadta:

- Nincs itt a fivére.
- Megvárom.
- Attól félek, nem győzi kivárni: már a második éjszakát nem tölti itthon.
- Micsoda? — rémült meg Anya. — Hát hol lehet?
- Nem tudom.
- Akkor megnézem, talán hagyott nekem egy cédulát.

De semmilyen cédulát nem talált a szobákban. Ettől annyira megijedt, hogy teljesen elvesztette a fejét. Még soha nem fordult elő, hogy Szása nem éjszakázott otthon. De ha elutazott valahova, miért nem értesítette őt? S egyáltalán, hová utazhatott? Miféle ügyei lehetnek? Talán a rejtélyes távirat hatására Vilnába ment? Furcsa, nagyon furcsa. S mi van, ha letartóztatták? Nem, akkor nyilván nála is házkutatást tartottak volna. Persze lehet, hogy a rendőrség járt már itt, csak a háziasszony nem beszél róla.

Ezerféle feltevés szaladt át az agyán, de egyiknél sem tudott megállapodni. Egész éjjel nem hunyta le a szemét, s reggel, alighogy pirkadt, ismét Szása lakására rohant. A válasz megint ugyanaz: nem jött haza. Ekkor Ánya elment Govoruhinhoz. Ott találta Sevirjovot is. Mindketten észrevehetően nyugtalanok voltak. Sevirjov a szemüvege alól lesett rá, mintha Ánya valamiben hibás lenne, s idegesen járkált fel-alá a szobában. Govoruhin próbálta megőrizni szokásos komor szenvtelenségét, de nem sok sikerrel. Ánya kérdésére — hová ment Szása? — borúsan azt válaszolta, hogy nem ment messzire, s hamarosan visszatér.

— Nem volt helyes, hogy nem figyelmeztette magát — jegyezte meg, majd kisvártatva ingerülten folytatta: — De magának sem kellene annyiszor idefutkosni. Az isten tudja, még mit gondolnak . . .

— De hová ment? — emelte fel a hangját Ánya is. — Legalább ezt az egyet megmondhatják?

— Dolga van — válaszolta kitérően Govoruhin, és Sevirjovra pillantott.

— Miféle dolga? Nem pusztá kíváncsiságból kérdezem. Tudni akarom, nem fenyegeti-e veszély.

— Ha ennyire ragaszkodik hozzá — mondta barátságtalanul —, lesokszorosít valamit. Csak itt nem messze Pétervártól. Teljesen veszélytelen.

— Nemsokára visszatér — tette hozzá sietve Sevirjov. — Talán már ma.

Govoruhin és Sevirjov nemhogy megnyugtatta volna Ányát — még jobban megijesztették. Zavart arcukról leolvasta, hogy valamit titkolnak előtte. De még ha igazat mondanak is, hogy sokszorosítani ment, az is épp elég kockázatos dolog, akár Pétervárott, akár másutt csinálják. Leplezetlenül ellenségesen távozott, de szavukat vette, hogy tüstént értesítik, mihelyt Szása visszaérkezik.

Ánya azonban csak négy nap múlva, egy előadásról hazatérőben talált egy kis cédulát a szobájában, melyen Szása közölte vele, hogy este felnéz hozzá. Amikor beállított, Ánya szemrehányásokkal fogadta. Szokása szerint nyugodtan végighallgatta, és elismerte, hogy hibát követett el, amikor nem értesítette elutazásáról.

— El sem tudod képzelni, hogy izgultam. Hiszen ez nagyon kockázatos dolog . . . Sokszorosítani voltál?

— Nem.

— Pedig Govoruhin azt mondta, hogy ezért mentél el valahova.

Szása akaratlanul elkomorult, de nem válaszolt. Ánya tudta, ha valamiről nem akar beszélni, inkább hallgat, de hazudni nem fog. S az utóbbi időben egyre gyakrabban ütközött ebbe a sziklafalként elébe tornyosuló hallgatásába. Bizalmatlanságot látott benne, s megsértődött. És mert nem ismerte Szása zárkózottságának igazi okát, azzal magyarázta, hogy fivére más lett vele szemben.

— Nem szeretsz és nem becsülsz semmire! — fakadt ki, könnyekkel a szemében.

— Nagyon jól tudod, hogy szeretlek és becsüllek — felelte Szása határozottan és olyan őszintén, hogy Ánya elszégyellte magát vádjaiért.

Amikor a viták véget értek, s eljött a tett, tehát a kockázat ideje, Govoruhin elégedetlenkedni s kételkedni kezdett. S miután észrevette, hogy Sevirjov igencsak eltúlozta a csoport erejét, bizalmatlanságát vele szemben nyíltan kimondta. Ez viszont óvatosságra intette Sevirjovot, aki korábban sem túlságosan kedvelte Govoruhint. S amikor észrevette, hogy újabban igyekszik kitérni a megbízásai elől, végképp kiábrándult belőle. De kevesen voltak, s a körülmények arra kényszerítették, hogy tőle is segítséget kérjen.

Egyszer vitt dinamitot Lukaszewiczról Genyeralovhoz, akinél a robbanóanyagot és az egyéb kellékeket tárolták. De a lakás közelében egy gyanús alakra lett figyelmes, és visszafordult. Éjjel tizenkettő volt, a dinamitot nem tudta hová tenni, elvitte hát Govoruhinhoz, aki a dobozt meglátva, borzasztóan megijedt.

— Ezt a dobozt nálad hagyom.

— Miért?

— Nincs hová vinnem most.

— De nálam bármikor házkutatást tarthatnak...

— Tudom. Azt is, hogy nagy kockázat. De ezen az éjszakán nemcsak te viszed vásárra a bőröd.

— Jól van, hagyd itt! — vágta rá ingerülten Govoruhin. — Valamit azonban el kell hogy mondjak: én nem hiszek a merénylet sikerében.

— Nem? — pislogott Sevirjov, s levette és törülgetni kezdte a szemüvegét. Ezt rendszerint akkor tette, ha zavarba hozták.

— Igen, nem hiszek benne, és ezen nincs mit csodálkozni. Az előkészületek gyalázatosan folynak. Leküzdhetetlen akadályok tömege mindenütt. Elképesztő hozzá nem értés mindenben, és az nyilvánvalóan csak lebukással végződhet. A rendelkezésünkre álló erővel lehetetlen a rendszeres terror. Amiből logikus az a következtetés, hogy sokan értelmetlenül elpusztulnak.

— Befejezted? — kérdezte Sevirjov. Föltette a szemüvegét, s olyan átható pillantást vetett Govoruhinra, hogy az önkéntelenül elkapta a szemét.

— Ez is éppen elég... — válaszolta Govoruhin tettetett mosollyal.

— Igen, ez tökéletesen elég ahhoz, hogy megbizonyosodjak: berezeltél, barátom! Őszintén megvallva, ezt nem vártam tőled.

— Pjotr Jakovlevics, nagyon kérem... — kezdte felháborodottan Govoruhin.

— Mondjam azt, hogy bátor vagy? Már megbocsáss! Itt hagyom nálad ezt a dinamitos dobozt, és reggel érte jövök. Jó éjszakát. Hallgass rám — tette hozzá, az ajtóban megállva —, ne nézd olyan komoran ezt az egészet! Minden sokkal jobban megy, mint hiszed. S ha a rendőrség házkutatást tart, nyugodtan mondhatod, hogy a dobozt én hagytam itt a te engedélyed nélkül. Minden jót!

Govoruhin nem várta, hogy beszélgetésük ilyen véget ér: biztos volt benne, hogy Sevirjov, miután megtudta, hogy már nem hisz az ügyükben, tüstént magával viszi a dinamitot, s többé nem jelentkezik. Legnagyobb csodálkozására másnap este Sevirjov újabb doboz dinamitot hozott, s megint kijelentette, hogy reggelig nála hagyja. Mielőtt kinyithatta volna a száját, barátjának csak hűlt helyét találta. Govoruhin egész éjjel nem tudott elaludni, úgy érezte magát, mint aki puskaporos hordón ül s látja, hogy közeledik feléje a láng. Más dolog a dinamitról szónokolni, és más vele a valóságban kapcsolatba kerülni. Govoruhin alig bírta kivárni a hajnalt. S amikor Sevirjov eljött érte, csak azon volt, hogy minél előbb megszabaduljon tőle.

— Ilyen arcátlant, mint ez a Sevirjov, még nem láttam — panaszkodott Raisza Smidovának, a szomszédjának: — Tudja, hogy a rendőrség minden lépésemet figyeli, mégis ilyen veszélyes holmit hoz ide... Különben is furcsa figura. Még a nézése sem jó. Láttad, micsoda szűrős szeme van? A hangja is olyan rikoltozó, és minden szava hamisan cseng...

— Összevesztetek talán?

— Még nem. De afelé tartunk.

— Akkor minden világos — mosolyodott el Raisza. — Különben nem értettem, mi történt. Hisz nemrég még egészen más véleménnyel voltál róla. Azt mondtad, Sevirjov nagyon eredeti ember, aki ha belefog valamibe, semmilyen nehézség előtt nem hátrál meg.

— Most sem tagadom: az energiája kifogyhatatlan. Ami azonban a lelkiismeretet és a tisztességet illeti... Döntsd el magad, Uljanov képes volna így viselkedni? Soha. Inkább magára vállalja a társára irányuló csapást is, semhogy a más háta mögé bújjon.

Másnap éjjel Sevirjov ismét zaklatta Govoruhint: egy üvegben salétromsavat hozott, s kerekén kijelentette:

— Ne haragudj, de nincs hova vinnem. Vagy ellenedre van? — kérdezte leplezetlen iróniával.

— Nincs ellenemre — sziszegte ingerülten Govoruhin. — Szeretném tudni, van-e határa a szemtelenségnek.

— Pompás — mondta könnyedén Sevirjov.

Hamarosan megismétlődött az egész: a nyughatatlan Sevirjov megint éjfélkor zavarta ki az ágyból Govoruhint.

— Mi az? — kérdezte az, látva, hogy Sevirjov a csomagot az ágy alá dugja, és máris indul.

— Nem fontos.

— De mégis! Legalább hadd tudjam, mivel boldogítasz!

— Nyugodj meg — mondta hanyagul Sevirjov —, csak egy kis durranó higany.

— Micsoda?!

— Egy jó tanács: eszedbe ne jusson, hogy kidobd az ablakon, mert

felrobban. Na, én rohanok. Mint látod, mostanában alig van időm aludni.

— Pjotr Jakovlevics, egy percre...

— Majd holnap megbeszéljük! — vetette oda Sevirjov, s eltűnt.

Szása a lefüggönyözött szobában tokot fabrikált a bombának. A háziasszony lakrészében az óra elütötte a kettőt. Szásának már majd lera-gadt a szeme, de nem feküdt le: reggelre kész kellett lennie a munkájá-val. Amikor az álom nagyon erőt vett rajta, hideg vízzel lemosta magát, járkált egy kicsit a szobában, majd ismét munkához látott. Váratlanul meghallotta, hogy valaki kopog. Az első gondolata ez volt: a rendőrség. Mindennap várta a házkutatást, s igyekezett semmi veszélyes holmit nem tartani magánál.

Lesöpörte az asztalról a papírt és a ragasztót, s a vasból készült tokkal együtt a papírkosárba dugta, majd mintha olvasna, maga elé rakott né-hány könyvet. A kopogás megismétlődött. Óvatosan, hogy fel ne ébressze a háziasszonyt, kiment az előszobába, s izgalmát elfojtva megkérdezte:

— Ki az?

— Engedj be, Alekszandr Iljics!

— Govoruhin?

— Igen. Csak egy percre jöttem — lépett be Govoruhin.

— Történt valami?

— Egyelőre semmi. De ha Sevirjov továbbra is így viselkedik, mind-nájunkat lebuktat.

Helyzetének veszélyességét eltúlozva kezdett panaszkodni Sevirjovra. Szása hallgatta, s egyre jobban elkomorult. Emlékezett rá, mekkora hév-vel vette rá Govoruhin a merénylet előkészítésében való részvételre, s hogy gúnyolta azokat, akik nem csatlakoztak a terrorista csoporthoz. Tehát amíg csak beszélni kellett, ő volt a legbátrabb, most viszont... Most vi-szont alig bírja leplezni félelmét:

— Kezdetől fogva megmondtam, nem vehetek részt a merényletben. Nem azért, mintha félnék, hanem azért, mert a rendőrség minden lépé-semet figyeli. Sevirjov tud erről? Tud! Akkor miért csinál ilyen veszé-lyes tréfákat? Hogy próbára tegye a türelmemet? Ezekkel az ostoba kí-sérleteivel mindent tönkretehet!

— Rendben van, beszélék vele. Maga pedig, Oreszt Makarovics — foly-tatta tőle szokatlanul erélyesen — jobban teszi, ha elutazik külföldre.

— Én is erre gondoltam — könnyebbült meg Govoruhin. — Igen, ha-ladéktalanul el kell tűnnöm. Csak hogy volna a legjobb?

— Majd kigondoljuk.

Szása másnap az egyetemen megkereste Sevirjovot, és kérdőre vonta:

— Micsoda tréfákat űz Govoruhinnal?

— Gyáva fickó! — felelte nyugodtan Sevirjov. — Erről most végképp meggyőződtem.

— Tegyük fel, hogy így van. Akkor viszont miért ad neki különféle feladatokat? És ha a rendőrség valóban házkutatást tart nála?

— Biztos elmesélte, hogy tegnap durranó higanyt hagytam nála! Sejtettem! — hahotázott Sevirjov. — Tréfa az egész. Tehát úgy megrémült, hogy ki se merte bontani. Pedig ha megteszi, nem kellett volna az éjszaka kellős közepén hozzád rohannia. Hiszen az üveg üres volt! Teljesen üres!

— Tudja, Pjotr Jakovlevics, én magát néha... egyszerűen nem értem. Ha Govoruhin kiábrándult az ügyünkből, és azt nyíltan meg is mondja, nevezheti gyávának? Ha visszaemlékszik rá, többször vitáztunk arról, hogy kit vehetünk fel a csoportunkba. Én mindig azon voltam, hogy kényszeríteni senkit sem szabad. Aki részt vesz a merényletben, mindent kockára tesz.

— Nekem más a véleményem — ellenkezett Sevirjov. — Ha ragaszkodunk ehhez, semmit sem érünk el. Oly kevés a terrorista, hogy mindenkit be kell vonnunk, aki segíthet... Az, hogy még mérlegeljük is, bevonjuk-e vagy sem, egyszerűen luxus. Mi több, erkölcstelen, mert árt az ügynek, amire egész népünknek szüksége van, nemcsak minékünk...

— Ezzel nem érthetek egyet! — tartott ki a magáé mellett Szása. — Ellenkezőleg. Ha a kétkedőket is bevonjuk, dezorganizáljuk a csoportot! Arról már nem is szólva, hogy éppen ezek között akadhatnak olyanok, akik később, mint Riszakov, elárulnak! Ha Riszakov nem árulta volna el Perovszkáját, Kibalsicsot, Mihajlovot, a végrehajtó bizottság nem szüntette volna be a harcot! Rendezte volna sorait, és új, még félelmetesebb csapást mért volna az önkényuralomra! Nem, szerintem inkább kevesebb ember, de olyanok, akikben úgy megbízhatunk, mint saját magunkban. S ha Govoruhin úgy dönt, hogy félreáll, tegye meg. Ilyen hangulatban több kárt okoz, mint hasznot.

— S ha mindenki úgy tesz, mint ő?

— Ez csak azt bizonyítja, hogy ügyünk számára még nem értek meg a feltételek.

— Ostobaság! A feltételek nemhogy megértek volna, de túlértek! A fecsegés már a könyökén jön ki mindenkinek. Bombáink robbanása lesz a harci jeladás. Kevesebbet kell töprengeni és többet cselekedni! Nékem például teljesen mindegy, hogy kinek a nevében cselekszünk, a Népakatárt pártjának végrehajtó bizottsága nevében vagy az új narodnyikok nevében. Az a fő, hogy elérjük a kitűzött célt. Különben csak okoskodunk, tervezgetünk... S ha már arról van szó, cselekedhetünk a végrehajtó bizottság nevében is! Ez még jobban megijeszti a kormányt! A nép is lelkesedni fog, ha megtudja, hogy a végrehajtó bizottság él!

— Ezt nem tehetjük. Aligha tudnánk valakit is becsapni, mi viszont nevetséges helyzetbe kerülnénk. Ebbe nem megyek bele.

— Ahogy tetszik. Az elmélethez nem érték, de nem is akarok. Az én dolgom a merénylet megszervezése.

— Az abszolutizmus felett aratott győzelmet mindig utcai harcok lármája kísérté — mondta Lukaszewicz, amikor Uljanov Oroszország jövőjén töprengett. — Mi sem számíthatunk Oroszországban az államrendszer békés fejlődésére. Erőszak alkalmazása nélkül nem boldogulunk az önkényuralommal.

— De a társadalom mely rétegeire, osztályaira számíthatunk ebben a harcban? — kérdezte Szása. — A parasztságra? Hiszen jól tudjuk, mire vezettek a múlt század nagy parasztfelkelései. Azután tanúi voltunk, mivel végződött a nép közé menés. A proletariátus hazánkban még nem vált olyan erős osztállyá, mely egymaga képes csapást mérni az önkényuralomra. Csak egy út maradt: a rendszeres terror. S ha a terrorakciók hatására a kormányzat összehívja az alkotmányozó nemzetgyűlést, oda nyilván számos paraszt-képviselő is bekerül. Megtörténhet, hogy a parasztok, miután földhöz jutnak, nem fognak már harcolni a politikai szabadságjogokért. Ekkor a forradalmi értelmiség a munkásosztállyal együtt kell folytassa a harcot a szabadságért, mert a politikai szabadság elengedhetetlen feltétele, záloga az állam egészséges, normális fejlődésének.

— Tételezzük fel — vette át a szót Lukaszewicz — a legkedvezőtlenebb fordulatot: a kormány rendőri intézkedésekkel elfojtja a haladó társadalmi mozgalmakat. Ebben az esetben Oroszországban megáll a tudomány, a technika, általában a termelőerők fejlődése, és gazdaságilag függő helyzetbe kerülünk. A gazdasági függés pedig maga után vonja a politikait is. Sem a nagy terület, sem a sokmilliós lakosság nem menti meg az állami önállóságot. Játékszerré válni idegen hatalmak kezében: ez még a cári hatalom számára sem lehet csábító. Akkor, hogy útját tudjuk állni tetőtől talpig felfegyverkezett szomszédainknak, nemcsak nagyszámú hadsereget kell fenntartanunk: megfelelő technikai bázisra is szükségünk van, vagyis vasúthálózatra, gyárakra. Szóval magas szinten kell tartani az ipart, s nem szabad nagyon lemaradni a fejlett ipari országoktól. Ebből pedig elkerülhetetlenül adódik a következtetés: Oroszországnak végig kell járnia a kapitalizmus fejlődési szakaszát.

— Így igaz. De ha az ország ezen az úton fog haladni, szükség lesz-e a terrorista akciókra? — kételkedett Szása.

— Igen! Szükség lesz rájuk! — bizonygatta lelkesen Lukaszewicz. — Először is, a történelmi tapasztalat arra tanít, hogy az alkotmányos rendszer előbb elérhető, mint ahogy kialakul az erős, tekintélyes munkáspárt, s az abszolutizmus elleni harcba bekapcsolódnak a lakosság más csoportjai is.

Másodszor, a munkásosztály szervezése az abszolutizmus viszonyai között nagy nehézségek, szenvedések árán, fájdalmasan megy végbe. Annál is inkább, mert a munkásoknak két fronton kell harcolni: a kormány ellen és a kapitalisták ellen. Harmadszor, a narodovolecek erőteljes csapásai alatt meggingott az önkényuralom, s nincs kizárva, hogy újabb csapások hatására engedményeket tesz. Negyedszer és végül, az elszánt terror fokozza a társadalom élenjáróinak harci hangulatát.

— Nincs annál szörnyűbb, mint beismerni a teljes reménytelenséget — jelentette ki Szása, mintegy hangosan töprengve. — Az erőink természetesen egyenlőtlenek. De jusson eszünkbe Írország. Amikor a társadalom létfontosságú érdekeihez nyúltak, a szemben álló felek igencsak egyenlőtlenek voltak, akkor a gyöngébb fél, az írek a dinamithoz folyamodtak. Ha társadalmunk haladó erői így tennék fel a kérdést: szabadság vagy halál, mi mindent elérhetnénk! De bármilyen formát ölt is a harc, egyvalami kétség kívül világos: nem szabad hallgatni. Aktívan harcolni a gonosz ellen, ez nemcsak minden ember dolga, hanem kötelessége is.

2

Amikor Sevirjov megemlítette Uljanovnak és Govoruhinnak, hogy már létezik egy terrorista csoport, s hogy nincs más dolguk, mint hogy csatlakozzanak hozzá, a csoport valójában mindössze három egyetemistából: Oszipanovból, Lukaszewiczből és magából Sevirjovból állt. Lukaszewicz már régóta érlelte magában a terror gondolatát, s e célból robbanóanyagot készített. Sevirjov a harkovi egyetemről átiratkozott a pétervárra, és szintén a forradalmi munkának kívánta szentelni magát. Azért vállalta el a diákmenza megszervezését, hogy ismeretségeket köthessen és megfigyelhesse a hallgatókat, de közben egy pillanatra sem feledkezett meg a terrorista harc gondolatáról.

Sevirjov igazi szervező volt. Megvolt a képessége, hogy felkutassa a szükséges embereket, s befolyása alá vonja őket.

A Dobroljubov emlékére szervezett tüntetés előtt sehogy sem talált megfelelő embereket. A letartóztatások és a kitiltások után azonban a terrorista csoport létrehozásának ügye elmozdult a holtpontról. A csoport tagja lett Vaszilij Oszipanov, aki bevallotta Sevirjovnak:

— Kazanyból csakis azzal a céllal jöttem Pétervárra, hogy megöljem a gyűlölt zsarnokot. Kész vagyok akár magam, akár másokkal együtt megtenni.

Oszipanov kitartott amellett, hogy mérgezett golyóval lőjenek a cárra. Lukaszewicz és Sevirjov elvetette ezt a tervet, mert — Karakozov és Szolovjov kudarcából okulva — nem tartották elég megbízhatónak. Oszipanov nem vitatkozott: beleegyezett, hogy bombát szerezzenek. Megbízták, hogy derítse fel az Anyicskov-palota környékét, ahol III. Sándor tartózkodott, s figyelje a cár kikocsizásait. Lukaszewicznek nem voltak olyan ismerősei,

akik segíthettek volna a bombához szükséges dinamit megszerzésében. Partikában kellett megvásárolni a szükséges vegyszereket, s magának, amikor Uljanov a kör tagja lett, kettesben kellett elkészíteni. Kibalcsics volt a „mesterük”, akinek bombája megölte II. Sándort. A bombát könyvnek álcázták. Uljanov még két bombát készített, ezeknek cylinder formájuk lett.

3

Oszipanov Szibériában született. A tomszki gimnáziumba járt, s mint abban az időben mindenki, lelkesen falta Csernisevskij *Mit tegyünk?* című regényét. De míg mások csak elolvasták a regényt, és lelkesedtek hőseiért, Oszipanov megpróbált úgy is élni, mint Rahmetov: szögekkel televert deszkapriccsen aludt, s mindenről lemondott a forradalmi harcra készültében. Tomszkban baráti körébe tartozott a narodovolec Borisz Orzsih, aki már ült a schlüsselburgi erődben. Oszipanov tevékenyen részt vett a Népakarat párt Vörös kereszt szervezetében. Nagyon óvatos volt — ezért is kapta a Kandúr fedőnevet —, ugyanakkor határozott, állhatatos. és a cél érdekében mindenre hajlandó. Lukaszewicz lelkesen mondta róla:

— Oszipanov ideális terrorista! Nem remeg a keze a döntő pillanatban. Még a legkritikusabb helyzetben sem veszti el önuralmát és hidegvérét!

Vaszilij Genyeralov és Pahom Andrejuskín Govoruhin földije volt. A kubaniak és a doniak Pétervárra jöve is igyekeztek összetartani. Govoruhint a rendőrség már kihallgatta egy ügyben, ezért úgy néztek rá, mint tapasztalt forradalmárra, s hallgattak a szavára. De Govoruhinnak úgy rémlett, állandóan a nyomában vannak. Emiatt mindig rossz hangulatban volt. Epés természetű lévén, állandóan gúnyolódott a kozák Genyeralovval, aki őszintén elmondott magáról mindent. Genyeralov szülei nem tartoztak a gazdag kozákok közé, így már a gimnáziumban abból kellett megélnie, amit óradásból keresett.

— Borzasztó rosszul tanultam, mert nem volt se időm, se kedvem a holt nyelveket magolni — mesélte derűs mosollyal. — Ezt is írták be a jellemzésembe: „Ostobasága folytán indifferens” . . .

Tanárai természetesen az antik nyelvek szemszögéből ítélték meg. S azokat bizony rosszul tudta. De jó esze volt. Korán tagja lett egy forradalmi körnek, és sok illegális irodalmat olvasott. Gyorsan megbarátkozott az új emberekkel, mindenkit megnyert jóindulatával s kivételes bajtársiasságával. A barátjával mindenét megosztotta volna.

Genyeralov határozott és kiegyensúlyozott ember volt; földije és jó barátja, Andrejuskín egyik végletből a másikba esett. Hol rajongott valamiért, hol szkeptikusan fogadott mindent. Volt egy szenvedélye: imádott levelet írni. Közönséges és „titkos” tintával írt leveleket küldözgetett mindenfelé. Nem tudta megállni, hogy ne értesítse barátait mindenről, s gyakran olyasmiről is a papírra bízott, amiből könnyen baja származhatott volna.

Amikor Sevirjov felajánlotta a két kozáknak, hogy lépjenek be a csoport-

ba, s vállalják a bombák elhajítóinak szerepét, ők sokáig töprengtek. Majd tanácsot kértek Uljanovtól, akivel minden titkukat megosztották. Uljanov már tagja volt a csoportnak, azt tanácsolta, hogy lépjenek be, amit a két ifjú meg is tett.

— Elképzelhető, hogy azokat, akik a rendőrség karmai közé kerülnek, kínozni fogják — tételezte fel Sevirjov. — Kínzás közben senki sem állhat jót magáért.

— Talán nem vagyok kozák? — sértődött meg Andrejuskin.

— Pahom! — kiáltott fel lelkesülve Sevirjov. — Igazi terrorista vagy! Ilyenekkel, mint te, egész Oroszországot fenekestül felforgatjuk!

— Felforgatjuk vagy nem, én megteszem, amit tudok.

4

A csoport megalakult, és serényen készült a merényletre. Már csak azt kellett eldönteni, hogy kinek a nevében cselekedjenek.

— Azt hiszem — mondta Szása —, a Népakarat harci zászlaját kell magasba emelnünk.

— Ehhez be kell lépnünk a pártba — jegyezte meg Lukaszewicz. — Ez pedig árthat nekünk: a merénylet illetéktelenek tudomására juthat.

— Én is gondoltam erre. Javaslatom a következő: nevezzük magunkat a Népakarat terrorista frakciójának.

Ebben maradtak.

Ahogy a merénylet előkészületei előrehaladtak, egyre gyakrabban merült fel, ne alakítsanak-e több kisebb csoportot.

— Ha az egyik csoport lebukik — mondta Sevirjov —, a másik lép akcióba.

— Igen, de honnan vegyünk embereket? — kérdezte Szása. — Még erre a merényletre is alig van elég.

— Majd én találom.

— Az más. De miért nem talált eddig?

Sevirjov hallgatott.

— Már régen meg akartam mondani — folytatta Szása. — Azt hiszem, túlságosan sietünk. Ne értsenek félre: nem akarok visszalépni. Amit elkezdünk, végre kell hajtanunk. De nem lenne jobb őszre halasztani a merényletet, hogy igazából felkészülhessünk?

— Halasszuk el? — háborodott fel Sevirjov. — Biztos vagy benne, hogy holnap nem tartóztatnak le? Melyikünk kezeskedik azért, hogy őszig szabadlábon leszünk? Ha egy kishitű alak a rendőrség kezébe kerül, és eljár a szája, mindnyájunknak vége. S miért? Mert tenni akartunk valamit! Nem, nem szabad halogatni.

Először úgy tűnt, Sevirjovnak van igaza: valóban bármely pillanatban letartóztathatják őket. De ha komolyan belegondoltak, forrófejűsége, mint számos más lépése is (például olyan kipróbálatlan emberek bevonása, mint

Kancer, Gorkun és Volohov) meglehetősen könnyelmű. Hiszen arra, aki részt vett a merénylet megszervezésében, a biztos halál várt. S ha már az életüket kockáztatják, legalább legyen valami eredménye. Más meghalni annak tudatában, hogy elérték a céljukat, és más úgy, ha azt látják, a haláluk értelmetlen.

Sevirjovnak megvolt az a csodálatos képessége, hogy gyorsan barátkozott, s mindenkit fellelkesített ötleteivel. Három embernek is elég energia szorult belé; betegsége ellenére (tüdőbaja volt) egy pillanatig sem tudott nyugton maradni. Kora reggeltől késő estig járta a várost, figyelt a szemüvege alól, örökösen sürgetett mindenkit, tudott és részt vett a legapróbb részletfeladatokban, és mindent elkövetett, hogy ügyük minél gyorsabban haladjon előre.

Ha megtalálta a szükséges embert, és valamilyen megbízást adott neki, gondosan figyelte, hogyan teljesíti a feladatot. Fáradtan, lihegve beállít, zsebkendőjével megtörli izzadt homlokát, leül s megkérdezi:

— Rendben van minden?

Ha a feladatot nem teljesítették, levette szemüvegét, sietve megtörölte, mintha jobban szemügyre akarná venni az előtte állót, s gúnyos mosollyal megkérdezte:

— Mi történt? Egyszerűen elfelejtette, vagy volt valami nyomós oka? Hadd halljam...

A vétkes roppant kényelmetlenül érezte magát, és magyarázni kezdte, miért nem teljesítette a megbízást. Sevirjov szemüvege fölött olyan szemrehányóan méregette, hogy az illető akaratlanul elszégyellte magát. Majd végig sem hallgatta a magyarázkodást, felpattant, s kijelentette:

— Elnézést, sietek. Találkozóm van a város másik végében, majd holnap benézek újra...

Ami azt jelentette, hogy a feladatot mégiscsak teljesíteni kell. S rendszerint teljesítették is, mert látva, mennyit tesz Sevirjov mások érdekében, nem volt szívük nemet mondani neki. Annál is inkább, mert rendszerint nem a maga számára kért valamit, hanem mások érdekében.

— Furcsa szerzet ez a Sevirjov — mondta egyszer Uljanov Govoruhinnak. — Néha képtelen vagyok megérteni.

— Én azt hiszem, kiismertem — felelte Govoruhin. — Elsősorban szörnyen reális. Gyűlöli az ábrándozást, fantáziálást. Nyilván te is észrevetted, hogy lenézi az ingadozókat, kétkedőket. Ez a szó, hogy „kérdés”, nem létezik számára. Csak a bizonyosság. S ebben a bizonyosságban, mi több, magabiztosságban rejlik hatásának titka.

— Túloz.

— Egy csöppet sem! Hiszen ő maga vallotta be, hogy keveset olvasott. Ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a program kérdései, melyek mindnyájunkat érdekelnek, számára egyszerűen nem léteznek. Neki mindegy, miféle programot követ az ember, a fő az, hogy támogassa a terrort. Azt hiszed, elolvasta azokat a könyveket, amelyeket kölcsönvett tőled?

— Persze, hogy elolvasta!

— Én pedig biztos vagyok benne, hogy nem.

- Miért?
- Azért, mert már két éve ismerem, és még soha nem beszélt velem társadalmi kérdésekről. És soha nem hallottam másokkal sem beszélgetni róluk. Veled beszélgetett?
- Nem emlékszem rá.
- Na látod! Mi több, ha erre a témára tereled a szót, tréfával üti el a dolgot.
- Igen, de most olyan feszült, vészterhes időket élünk, hogy ezért nem érheti szemrehányás . . .
- Ugyan! Te miért tudsz dinamitot gyártani, előadásokra járni, a zoológiai szertárban dolgozni, Marxot olvasni és a frakció programján is dolgozni?
- Én más típus vagyok.
- Nem ez a lényeg. Te teljes odaadással, önfeláldozóan csinálsz mindent, míg ő felületes. Gondolj vissza rá, hogy állította be előttünk a csoportot: ember is, pénz is annyi van, amennyit akarsz. S mi derült ki? Hogy egy fiktív csoport tagjai lettünk. Ugyanezzel a taktikával sikerült bevonnia Genyeralovot és Andrejuskint.
- Tegyük fel, hogy így van. Mégsem értem, miért hibáztatod. Azért, mert mi nem kezdeményeztünk? Mert a passzivitásunkkal arra kényszerítettük, hogy ehhez a taktikához folyamodjék?
- Nem vádolom én — visszakozott Govoruhin. — Jól tudom, hogy milyen kevés a kezdeményezőkéss ember. Mindenki legszívesebben csatlakozik egy kész szervezethez. De Sevirjovnak általában nincs ínyére mások állhatatossága. Túlságosan szeret parancsolgatni. Emlékszel, milyen lelkesen beszélt a Genyeralovval és Andrejuskinnal folytatott beszélgetéséről? Mi tetszett neki bennük legjobban? Az, hogy keveset töprengtek és nem vitatkoztak!
- Ebben nem látok semmi elítélendőt. Számomra teljesen érthető Sevirjov öröme. Én is örülök, ha olyan emberekkel találkozom, akik fél szóból megértenek. Azt hiszem, Sevirjov nem azért mesélt olyan lelkesen róluk, hogy nem töprengtek és nem vitatkoztak, hanem azért, mert rögtön megérezte bennük az elvbarátot.
- Rendben van. De mit szólsz ahhoz, hogy miután rájöttem, hogy Sevirjov eltúlozza a rendelkezésére álló erőket, nem bíztam benne? Annyira nem, hogy ő is bizalmatlanná vált irántam. Én őszintén megmondtam neki, mit gondolok, ő pedig arra a következtetésre jutott, hogy megijedtem. Így van?
- Ennek semmi értelme — jegyezte meg rosszallóan Uljanov. — Hiszen megegyeztünk, hogy elutazik külföldre.

Egy diák — Uljanov ismerőse — levelet kapott, melyben a kijevi és doni letartóztatásokról adtak hírt.

Szása tudta, hogy Nyikonov kapcsolatban állt a hadseregben alakult for-

radalmi körökkel. Nem törődve a veszéllyel, késő este szaladt hozzá, hogy figyelmeztesse:

— Azonnal illegalitásba kell mennie! — tanácsolta Nyikonovnak.

— Én is hallottam róla, hogy délen letartóztatások voltak a katonák között, de nincs semmilyen megbízható értesülésem. A tanév kezdete óta figyelnek. Azt azonban nem vettem észre, hogy a figyelés fokozódott volna. Különben, magára biztos ráragadt egy spicli, úgyhogy legyen óvatos. Egyeztessük a letartóztatások időpontját a levéllel. Látja: a letartóztatások óta több mint egy hónap telt el. Tehát ha annak idején az én körömbe tartozó barátok elárultak volna, engem már régen letartóztattak volna. Vagyis nincs közvetlen veszély. Ha illegalitásba akarnék menni, el kellene utaznom, mert nehezen tudnám annyira megváltoztatni a külsőmet, hogy a kopók ne ismerjenek fel. S elutazásom megnehezítené amúgy sem könnyű dolgunkat.

— Jól van, várjunk még egy kicsit — egyezett bele akarata ellenére Szása. — De mihelyt észreveszi, hogy a figyelését megszigorítják, menjen illegalitásba.

— Rendben van.

— Igazolványt és lakást majd én szerzek — ajánlotta Szása. — Először Vilnába kellene utaznia, Lukaszewicz barátaihoz. Aztán majd meglátjuk, mit tehetünk.

A beszélgetést követő napon Nyikonov, hazatérőben a bonctani előadóteremből, utcájukban egész falka titkosrendőrt vett észre. Világos, hogy a házat körülvették. Éjjel kettőkor csöngettek. Nyikonov sejtette, ki a késői vendég, s így szólt a feleségéhez:

— Kár, hogy nem hallgattam Uljanovra.

— Én nyissak ajtót? — kérdezte a felesége.

— Nem, majd én. Ha elvisznek s téged itthagynak, azonnal értesítsd Uljanovot.

— Hátha megússzuk? Hiszen a lakásban nincs semmi illegális dolog...

— Ki az? — kérdezte az ajtóhoz lépve Nyikonov.

— Távirata jött — hallatszott a szokásos rendőr-válasz.

Egy pillanat. Rögtön felöltözöm — felelte, s a szobába visszatérve, megmondta a feleségének: — A rendőrség. Csak nem leplezték le az összeesküvésünket? Ha a kadétek elárultak volna, már régen letartóztatnak. Tehát sürgősen tudd meg, kit fogtak még le, s igyekezz tudatni velem, hogy tudjam, hogy viselkedjem a kihallgatáson.

A házkutatás eredménytelennek bizonyult, Nyikonovot mégis magukkal vitték. Azt hitte, hogy felfedték az összeesküvést, és bosszantotta, hogy ilyen megengedhetetlenül gondatlan volt. Magának is kínos volt bevallani, de személyes ok vezérelte: alig néhány napja nősült, érthető, hogy nem volt nagy kedve illegalitásba menni. Uljanov pedig mindent megtesz, hogy megmentse őt a lebukástól, mert tudja, hogy ha Nyikonovot a katonai körök ügyében tartóztatják is le, később, a merénylet után egészen biztos, hogy azért is felelősségre vonják.

Nyikonov feleségét nem tartóztatták le. A csendőrtiszt elengedte embe-
reit, s Nyikonovval egy szánba ült. Amikor távolabb kerültek a háztól,
megkérdezte:

— Tudja, milyen ügyben tartóztattuk le?

— Nem.

A tiszt a kocsisra sandítva, halkán így szólt:

— Az ügy nagyon komoly: forradalmi katonai szervezet.

— Ez biztos?

— Egészen biztos.

— Köszönöm.

— Nagyon örülök, hogy hasznára lehettem. Mihajlov a nevem, azelőtt a
breszti ezredben szolgáltam. Ezredünk, talán ön is emlékszik rá, Szevaszto-
polban állomásozott. Ismerem az édesapját. S a húgai is gyönyörű lá-
nyok...

A csendőr utóbbi szavai végképp meggyőzték Nyikonovot, hogy igazat
beszél, s valamelyest megkönnyebbült: tehát az összeesküvést nem leplez-
ték le. De hogyan hat majd letartóztatása a csoportra? A rendőrség ter-
mészetesen felderíti az összes kapcsolatát. És bármilyen ritkán találkozott
is például Uljanovval, nyilván felfigyeltek az ismeretségekre. De kapcso-
latban állt Lukaszewiczcsel is, akinek a lakása valóságos dinamitraktár.
Még azt hiszik, hogy ő árulta el őket. Miért nem hallgatott Uljanovra?
Sokszor van így: valaki elkövet egy ostobaságot, s az egész ügyet felgön-
gyölítik...

6

A Dobroljubov sírjánál rendezett tüntetés miatt Pétervárról kiutasított
hallgatók barátaiknak írt leveleikben elmondták, milyen nehéz helyzetbe
kerültek. A kitiltás jó néhányuknak súlyos csapás volt. Leveleik tele vol-
tak panasszal a hatóságok kíméletlen igazságtalansága miatt. Panaszuk
különösen azért voltak szívhezszóló, mert mindnyájan tudták, hogy tár-
saikat nem bűncselekmény miatt tiltották ki, hanem azért, hogy a többie-
ket elrettentsék. A kormány mintha azt akarta volna mondani a megtor-
lásokkal: nézzétek, ez vár mindnyájatokra! Vagyis nem elég csöndben és
nyugton maradni: a többieket is vissza kell tartani. Ez a rendőr-logika fel-
háborította a diákokat, s hol elcsendesültek, hol ismét fellobbantak a vi-
ták arról, mivel válaszoljanak a hatóságoknak, főképp akkor, amikor meg-
kapták az újabb leveleket kiutasított társaiktól.

Február 8-án szándékoztak megemlékezni az egyetem megalapításának
évfordulójáról. A diákok elhatározták, hogy tüntetést rendeznek a díszte-
remben. A hír villámgyorsan bejárta az egyetemet, és mindenkit izgalomba
hozott. Megindult a vita, hogy milyen követelésekkel álljanak elő. Egye-
sek azt mondták: követelni kell, hogy engedjék vissza az összes kiutasí-
tott diákot, mások úgy vélték, ez kevés, s ezért nem érdemes tüntetni.

Nemcsak a kitiltottak visszaengedését kell követelni, hanem az új reakciós egyetemi alkotmány eltörlését is.

— Uraim! — kiabálták a mérsékeltebbek. — Ezeket a követeléseket csak forradalommal lehet kivívni!

— No és?

— Miközben a nagyobb eredményeket hajszoljuk, elszalasztjuk a kicsit!

— Alekszandr Iljics — kiáltotta Szemjon Hlebnyikov a terembe belépő Uljanovnak —, magának mi a véleménye? Maga szerint mit kell tennünk?

Az első naptól fogva, hogy megindult a szóbeszéd a tervezett tüntetésről, Uljanov tisztában volt azzal, hogy semmi szükség rá. Ezzel az akcióval úgysem érnek el semmit, sőt a kormány még szigorúbban fogja büntetni a diákokat. Az újabb letartóztatások pedig meghíúsíthatják a merénylet szervezését, amire már annyi energiát fordítottak.

— Szerintem — kezdte nyugodtan, minden szót mérlegelve — egyáltalán nem kell tüntetni.

— Micsoda?! — kiáltott fel meglepetten Hlebnyikov. — Uraim, hallják?!

— Nem kell — ismételte meg még határozottabban Uljanov. — Megmondom, miért nem. Ezzel a megmozdulással csak egy dolgot érünk el: újabb letartóztatásokat. Kinek van erre szüksége? Kinek van ebből haszna? Ahelyett, hogy kiszabadítanánk a társainkat, még újabbakat is elvesztünk.

— Tehát hallgassunk?

— Ezt nem mondtam!

— Akkor mit tegyünk?

— Ez már más téma — felelte kitérően Uljanov. Hangjából azonban kicsengett: tudja, mit kell tenni, csak egyelőre nem akar beszélni róla. — Ezt még meg kell gondolni.

Az egyetem hemzsegett a spiclikről és besúgóktól. Alighogy nekiláttak a tüntetés megszervezéséhez, a rendőrség is rögtön tudomást szerzett róla. A pétervári titkosrendőrség főnöke jelentést tett róla Gresszernek, aki parancsba adta:

— Azonnal letartóztatni főként a főkolomposokat. S mindenkit figyelmeztetni, hogy ha rendzavarásokra kerül sor, a tűzokat kizárják az egyetemről. S velük együtt még másokat is!

— Parancsára, kegyelmes uram!

— Majd én megtanítom őket lázongani! — üvöltözte Gresszer. — Gyökerestül kiirtom a lázadásnak ezt a melegágyát! Ez nem egyetem, hanem lázadók fészke! Mit ki nem eszeltek: botrányba fullasztani az ünnepséget! Már elnézést, diák urak, ezt nem fogjuk senkinek megengedni! Még ma tartóztassák le a tűzokat, és mutassák be a névsorukat!

— A névsor már kész.

— Nagyszerű! Ha a letartóztatások során bármi rendkívüli történik, azonnal jelentsek! Igyekezzenek az egész akciót csendben lefolytatni.

— Igenis.
— Hány név szerepel a listán?
— Vagy harminc.
— Van köztük olyan, akit titokban figyeltetünk?
— Van ilyen is.
— Emlékszik, mi informáltuk a főkapitányságot Uljanovról? Nyilván ő agitált leghangosabban a tüntetés mellett.
— Nem. Érthetetlen, de még azt sem javasolja, hogy felszólaljanak.
— Nocsak! — vonta össze csodálkozva a szemöldökét Gresszer.
— Információink teljesen megbízhatók.
— Igazán furcsa. Hiszen maga örökké azt hajtogatta, hogy Uljanov, Uljanov...

— Most is állítom, hogy Uljanov rendkívül megbízhatatlan diák. Az még semmit sem jelent, hogy az adott esetben nem támogatta a bajkeverőket. Nincs kizárva annak lehetősége, hogy számításból tette. Nagyon okos és zárkózott. Ügynökeim jelentése szerint nem szeret sokat beszélni. Többnyire hallgat. Mégis szinte mágikus hatással van a társaira.

— Mi lehet ennek az oka?
— Éles esze és vasakarát.
— Tehát veszélyes ember?
— Rendkívül veszélyes! Még két újabb ügynököt állítottam rá. Bár még semmiféle bizonyítékom nincs, minden okunk megvan, hogy feltételezzük, kapcsolatban áll az illegális forradalmárokkal. Elképzelhető, hogy azokkal is, akik külföldön bújnak meg.

— Tehát így állunk?
— Pontosan!

Az egyetemi ünnepség előtt a rendőrség letartóztatott néhány hallgatót. Uljanov barátai elleneztek a tüntetést, féltek, hogy megghiúsítják vele a merényletet, ezért az ünnepség bágyadtan, de nyugodt körülmények között zajlott le. Amikor a szabadon engedett tűzok megjelentek a diákmenzán (a peterburgi kerületben volt), barátaik győztesként fogadták őket. Szemjon Hlebnjikov pedig így szólt Uljanovhoz:

— Kár volt agitálnia a tüntetés ellen! Ha támogatott volna bennünket, melege lett volna a rendőrségnek! Gresszer azt jelenti a cárnak, hogy a városban csend van, erre egyszer csak ez a lázadás! Méghozzá hol? Az ünnepségen! Most a cár talán még ki is tünteti. Miért ne: a levegőben lógott a lázadás, de elhárította. Akármit mond, ezúttal őneki segített.

Uljanov hallgatott. Nem magyarázhatta meg Hlebnjikovnak viselkedése igazi okát. Hlebnjikov úgy vette a hallgatást, mintha beismerte volna, hogy hibázott.

Uljanovot úgy lekötötte a merénylet szervezése, hogy a tanulás érdekében kénytelen volt feláldozni az éjszakáit is. Ráadásul azt az ajánlatot kapta, hogy fordítsa le Marx cikkét a hegeli filozófiáról. A cikket egy szociáldemokraták szerkesztette gyűjteménybe szánták. Alekszandr nem utasíthatta vissza ezt a munkát, s Govoruhinnal közösen elvállalta. Govoruhin azonban rossz segítőtársnak bizonyult: a feje azzal volt tele, hogyan utazhatna mielőbb külföldre. Semmit nem csinált, viszont sokat fecsegett a különbözőálló merényletről, még azok előtt is, akik mit sem tudtak róla. S amikor egy francia újságban megjelent az a hír, hogy a merényletet március elejére tervezik, megmutatta Csebotarjovnak:

— Mit gondol, Ivan Nyikolajevics, lehetséges ez?

— Honnan tudjam? — felelte kitérően a kérdezett, mert valóban fogalma sem volt róla.

— Én viszont azt gondolom, hogy teljesen elképzelhető. Hat év alatt olyan erők gyülemltek fel, amelyek képesek a merénylet megszervezésére. S hogy miért időzítik a merényletet március elsejére? Ez is világos: két történelmi eseményt kapcsolnak össze vele. A cár ezen a napon elmegy a Péter-Pál-erőd templomába, az apja emlékére tartandó gyászmisére, akit szintén március elsején öltek meg.

— Elképzelhető...

— Éppen így lesz! — fejtegette tovább lelkesen Govoruhin. — Majd jussanak eszébe a szavaim!

— Jó. Majd meglátjuk, ha megérjük...

— Minden vihar előtt szélcsend van. Most is...

Belépett az egyetemről hazatérő Uljanov, s Govoruhin zavartan elhallgatott. Szása észrevette, hogy a társa megint fölöslegesen fecseg, s komoran megkérdezte:

— Zavarok?

— Nem, nem! — tiltakozott Govoruhin. — Egy francia újság cikkéről beszélgettünk. Olvastad már?

— Olvastam — felelte ugyanolyan komoran Szása.

— Na és mit szölsz hozzá?

Uljanov nem kívánt erről beszélgetni, s válasz nélkül hagyta a kérdést, Govoruhin azonban képmutató módon elnevette magát:

— Próféták! Ugyan honnan veszik?

— Ott külföldön más dolguk sincs, mint fecsegni — mondta haragosan Uljanov.

A „fecsegés” szót különös nyomatékkal ejtette ki, s egyúttal Govoruhinra pillantott, aki lesütötte a szemét. A kínos csöndet végül Szása törte meg:

— Elhoztad a cikk fordítását?

— Még nem. Nehezen haladok vele.

— Miért? Hiszen jól tudsz németül.

— Zavaros cikk . . .

— Látod, ezzel nem érthetek egyet. A cikk gondolatokban gazdag, s mint Marx minden munkája, vaslogikával íródott . . . — Kis szünet után hozzátette: — Megkérnélek, hogy siess vele. Nem szeretném, ha szószegőnek tartanának. Annál is inkább, mert ezt a munkát fontosnak tartom.

Uljanovnak még néhányszor figyelmeztetnie kellett Govoruhint, míg megkapta tőle a fordítás ráeső részét. De munkáját annyira hanyagul végezte, hogy Szása szégyellte elvinni a cikket a kötet szerkesztőjéhez, Kozlov-Ginzburghoz. Nem sok ideje maradt, ezért megkérte Ányát, segítsen kijavítani Govoruhin fordítását.

— Te ügyesebben bánsz a szóval, mint én, hiszen magad is írogatsz. S mint már mondtam, nem is olyan rosszul! Még mindig emlékszem arról a kislányról szóló elbeszélésekre. És a *Volga* című versre . . .

— Jól van, na . . . — pirult el a dicsérettől Ánya.

— Csak azt ismétlem meg, amit egyszer már mondtam.

Ánya beleegyezett, hogy „átfésüli” Govoruhin fordítását.

— De légy szíves, még huszadika előtt készítsd el.

— Igyekezni fogok.

Ánya becsületesen dolgozott, de Govoruhin fordítása olyan rossz volt, hogy csak február 24-én fejezte be a munkát. Szása még aznap elvitte a cikket Kozlov-Ginzburghnak.

Hogy milyen hatással volt ezekben a sötét reakciós években a forradalmi beállítottságú ifjúságra Plehanov *Nézeteltéréseink* című könyve, jól tanúsítja a „blagojevisták” pétervári csoportjának levele. Ők voltak az egyik legelső oroszországi szociáldemokrata munkáscsoport. „Ha ez a könyv — írták — még nem is késztet arra, hogy teljesen elfogadják csoportunk nézeteit, habár már erre is volt példa, kétségkívül óriási anyagot nyújt a narodovolecek programjának bírálatához, s a harc érdekében feltétlenül szükség van ennek a programnak az átdolgozására.”

Plehanov könyve segítségére volt Uljanovnak abban, hogy jó néhány dologban kiigazodjék. Meggyőzte arról, hogy a narodnyikok tévedtek, amikor a parasztságban reménykedtek. A kapitalista társadalom legforradalmibb eleme a munkásosztály, ezért elsősorban a munkások között kell forradalmi propagandát folytatni. Uljanov amellet, hogy továbbra is részt vett a merénylet előkészítésében, Gálya-kikötőben munkásköröket vezetett. Ezekre a találkozásokra gondosan felkészült. A tagok kis csoportokban gyűltek össze — kettesével, hármasával —, illegális könyveket olvastak, megvitatták őket, majd elmondták, hogyan élnek, mi történik a kikö-

tőben. Uljanov már az első foglalkozásokon meggyőződött arról, hogy a munkások, a parasztokkal ellentétben, forradalmi beállítottságúak. Beszélgetéseik nem állandóan egy téma körül forognak — hogy osztanak-e földet vagy sem —, hanem világosan látják a legfőbbet: azt, hogy amíg a tulajdonos irányít mindent, semmi jót nem várhatnak. A tulajdonost, a cár védi. Ebből fakad a következtetés: a cárt le kell taszítani a trónról. Aki erre vállalkozik, annakők, a munkások, segíteni fognak.

A segélyegylet egyik ülésén szóba kerültek a munkásmegmozdulások, politikai aktivitásuk. Mindenki emlékezett még a vlagyimiri kormányzóság pokrovi járásának egyik gyárában lezajlott eseményekre. Majd egy évig húzódott a zavargásokban részt vevő munkások ellen lefolytatott vizsgálat. S amikor bíróság elé kerültek, felmentették őket. Katkov epés cikket írt a Moszkovszkije Vedomosztijba, melyben sárral dobálta meg a munkásokat, akik feletteseik engedélye nélkül védelmezni merték a saját jogaikat. „Engedtessék meg, hogy feltegyük a kérdést — így fejezi be Katkov —: mi szükség volt rá, hogy átadjuk a bíróságnak a lázadó munkásokat? Mi mást várhattunk bíróságunktól, mint újabb botrányt?... A tömeggel azonban veszélyes tréfálni. Vajon mit gondolnak a munkások, a bíróság felmentő ítéletét hallva?”

Katkov aggodalma teljesen indokolt volt: a munkásokat minden győzelem új harcra serkentette.

— Szinte az egész Vaszilij-szigetet behálózzák a munkáskörök — mondta Uljanov Sevirjovnak. — És mind hajlandó támogatni akcióinkat.

— Nagyon jó — örvendezett Sevirjov. — Hátha a munkások között is találunk terroristákat!

— Erre nem gondoltam.

— Nézz körül.

— Jól van.

2

— Miért eresztetted bűnnek a fejed, kozák? — kérdezte szokásos derűs mosolyával Genyeralov Andrejuskintól. — Nem ír a kedvesed?

— Rosszabb!

— Nocsak? — Genyeralov félretette a tréfás hangnemet, érezte, hogy komoly dolgo történt.

— Olvasd el ezt a táviratot.

A Jekatyerinodarból írt táviratban közölték, hogy néhány közös barátukat letartóztatták, de hogy kiket, arról nem volt szó. Azt is nehéz lett volna kideríteni, ki küldte a táviratot. Csak az volt világos: aki küldte, joggal nyugtalankodik miattuk. Genyeralov kubáni sapkáját a homlokába húzta — nemigen vette le még a szobában sem —, s megvakarta a tarkóját:

— Rosszul áll a szénánk.

— Rosszul ám.

— Gyakran írtál oda?

— Bizony gyakran.

— Ejnye, Pahom! Megérdemelnéd, hogy jó megrakjalak levelezési mániáért. Micsoda fura szenvedély: róni, róni a sorokat! Én inkább szántanék, vetnék, minthogy levelet írjak... Talán ezúttal még megússzuk. Mindenesetre jó lecke neked. Csak mielőbb tudatni kell Uljanovval.

— Menj el hozzá — kérte Andrejuskín.

— Nem, menj csak te — utasította vissza határozottan Genyeralov. — De ha nem akarsz egyedül, mehetünk együtt...

— Menjünk.

Ezúttal valóban megúszták: a jekatyerinodari letartóztatások nem érintették Andrejuskint, aki viszont mit sem tanult, s továbbra is küldözte mindenfelé a leveleit, noha többször észrevette, hogy az őhöz érkező leveleket elolvassák. A borítékok rosszul voltak leragasztva, s idegen ujjak nyomai látszottak rajtuk.

A titkosrendőrségen volt egy úgynevezett „fekete szoba”. Egy levél sem hagyhatta el úgy Pétervárt, hogy ne forduljon meg e hivatal beosztottjainak kezében. Zsákszámra hordták ide a postáról a leveleket, a nyomozók fűrgén szétválogatták, s félretették a gyanúsakat. Ezeket átvilágították vagy fel is nyitották. S ha a levélben valami gyanúsat leltek, rögtön másolatot készítettek róla, házkutatást tartottak a címzett lakásán, olykor le is tartóztatták.

1887. január 20-án egy feladó nélküli levél került a „fekete szoba” tisztviselőinek kezébe, melyet Ivan Petrovics Nyikityin harkovi egyetemi hallgatónak címeztek. A levélíró aláírását nem tudták kibetűzni. A levélben többek között ez állt: *„Lehetséges-e nálunk a szociáldemokrácia úgy, mint Németországban? Azt hiszem, nem; nálunk csak egy dolog képzelhető el: a legkíméletlenebb terror, s szilárdan meg vagyok győződve róla, hogy be is fog következni a közeljövőben. Bizom benne, hogy a mostani szélcsend vihar előtti csend. A vörös terror érdemeit és előnyeit nem fogom felsorolni, mert akkor a század végéig sem fejezném be; tudod, hogy a vessző-paripám...*

Tizedikén táviratot kaptunk Jekatyerinodarból, melyből kiderült, hogy valakit ott kincstári kosztra fogtak, de hogy kit, nem tudjuk, s ez fölöttébb nyugtalanít bennünket, pontosabban engem, mert én leveleztem Jekatyerinodarral, ezért nyugtalanokodom a címzett miatt, mert ha ő került bajba, velem is megtörténhet, ez pedig nem kívánatos, mert sok derék embert rántanék magammal...”

A rendőrségi tisztviselők egy hétig törték a fejüket, mindent elkövettek, hogy megállapítsák a feladó pétervári címét, de hasztalan. Január 28-án Durnovo táviratot küldött Harkovba, hogy azonnal kerítsék elő Nyikityint, s állapítsák meg, ki írta neki ezt a levelet.

Múltak a napok, hetek — de Harkovból nem jött válasz. A titkosrendőrség főnöke újabb táviratot küldött, sürgetve Nyikityin felkutatását.

Alekszandr Iljics a csoport megalakulásától fogva töprengett a programjukon. Gyakran beszélgetett társaival arról, kinek a nevében cselekedjenek. Heves viták robbantak ki, mert elméleti kérdésekben nem volt köztük egyetértés, habár mindnyájan helyeselték a narodovolecek taktikáját: a rendszeres terrort. Ez idő tájt már nemcsak Alekszandr Iljics került a marxista eszmék hatása alá, hanem a többi összeesküvő is: Govoruhin, Lukaszewicz, Genyeralov, Oszipanov. Lukaszewicz Marxot és Engelst olvasta, s kijelentette, hogy az igazsághoz vezető utat a forradalmároknak csakis Marx és Engels munkái mutatják meg. Genyeralov áttanulmányozta Plehanov *Nézeteltéréseink* című munkáját, s kedvet kapott rá, hogy alaposabban megismerkedjék Marx műveivel. Uljanov megszerezte neki a szükséges könyveket, s Genyeralov éjszakákat töltött el mellettük. Lelkesen újságolta, hogy életében még nem olvasott érdekesebb és bölcsebb munkát, s szidta a zavaros fejű narodnyikokat. Miután elolvasta *A tőke* első és második kötetét, egyetértett azzal, hogy Oroszországban a kapitalizmus történetileg elkerülhetetlen.

Ebben az időben Pétervárott serényen népszerűsítette a marxista eszméket Dmitrij Blagojev szociáldemokrata csoportja, mellyel Govoruhin, a Hlebnyikov fivérek és a pétervári egyetem több hallgatója is kapcsolatban állt.

A „blagojevisták” programjába a Munka Felszabadítása csoport 1884-ben kidolgozott programjának számos megállapítása bekerült. A pétervári szociáldemokraták programjukban kijelentették: „Az orosz állam a jobbagyság eltörlésével a gazdasági konkurrenciának ugyanarra az útjára lépett, mint Nyugat-Európa. A kapitalizmus már megszületett nálunk, s egyre fejlődik.”

A „blagojevisták” programjában ez állt: „A politikai terrorral mint a kormányt meghátrálásra készítő módszerrel kapcsolatban azt kell mondanunk, hogy a jelenlegi körülmények között, szilárd munkásszervezet híján, mely közvetlenül támogatná a terrorcselekmények hathatóságát, nem látjuk eredményesnek a terrort.” A rendszeres terrort tehát tagadták, de lehetségesnek tartották, hogy egyes esetekben éljenek vele.

Alekszandr Iljics figyelmesen tanulmányozta a Munka Felszabadítása programját is, melyben Plehanov engedményeket tett a fiatalságra abban az időben komoly befolyással levő narodnyik eszméknek, s kijelentette: a kormánnyal vívott harcban a munkások „terrorcselekményekhez is folyamodhatnak, ha a harc érdeke ezt megköveteli”.

Február közepén Alekszandr Iljics lakásán találkozott Lukaszewicz, Sevirjov, Andrejuskin és Genyeralov, hogy megvitassák a programot.

— „Meggyőződésünket tekintve lényegében szocialisták vagyunk — kezdte olvasni Alekszandr Iljics. — Az „és narodnyikok”-at, ahogy ez a végrehajtó bizottság programjában állt, én elhagyom.

— Helyes! — mondta Lukaszewicz. — Olvasd tovább.

— „Meggyőződésünk, hogy az egyén anyagi jóléte s teljes, sokoldalú fejlődése csak olyan társadalmi rendszerben lehetséges, ahol a munka társadalmi szervezete lehetőséget nyújt a munkásnak arra, hogy élvezze munkája minden termékét, ahol a személyiség gazdasági függetlensége biztosítja szabadságát minden tekintetben...”

Pontról pontra felolvasta a programot, mely, ahogy mindnyájan kívánták, valóban megpróbálta egyesíteni a narodnyikokat és a szociáldemokratákat. Elvetette a végrehajtó bizottság programjának homályos és bizonytalan tételeit „a népakarat alkalmazásáról az élet társadalmi formáiban”, s kijelentette: „Gazdasági fejlődésének természetes útján minden ország óhatatlanul eljut a szocialista rendszerhez, s ez éppolyan természetes eredménye a kapitalista termelésnek s az általa szült osztályviszonyoknak, mint ahogy elkerülhetetlen a kapitalizmus fejlődése, ha az ország a pénzgazdálkodás útjára lépett.”

Ezek mellett a marxista megállapítások mellett azonban Alekszandr Iljics lehetségesnek tartotta „a közvetlenebb átmenetet a népgazdaság szocialista szervezetéhez”, s egyetértett a narodnyikokkal abban, hogy Oroszország a kapitalizmus kikerülésével is eljuthat a szocializmushoz.

Programjában, akárcsak a narodnyikoknál, mint a legjelentősebb társadalmi csoport, hibásan a parasztság került az első helyre. „Nemcsak létszámát tekintve erős — állította Alekszandr Iljics —, hanem társadalmi eszményeinek viszonylagos meghatározottsága folytán is. A parasztság még szilárdan őrzi a közösségi földtulajdon eszméjét, birtokviszonyát, s kétségkívül beleszokottsága a kollektív munkába indokolja azt a reményt, hogy a parasztgazdaság közvetlenül áttér a szocialistához közel álló termelési formára.”

S bár ezzel Alexandr Iljics leróta adóját az előtt a még eleven narodnyik hagyomány előtt, hogy a paraszti obscsina a szocializmus ősalapja, közel jutott a munkásosztály forradalmi szerepének marxista értelmezéséhez is. Azt írta, hogy a munkásosztály gazdasági helyzetéből következően a szocialista eszmék természetes hordozója. „A munkásosztály, miközben gazdasági szükségleteiért harcol, amellett, hogy döntő hatással lesz a társadalmi rend megváltozására, a jelenlegi politikai harcban is komoly támogatást nyújthat, lévén a politikai öntudat iránt legfogékonyabb társadalmi csoport. Ezért a munkásosztálynak kell alkotnia a szocialista párt magját, legaktívabb részét, s a körében folytatandó propagandába, szervezetébe a párt legjobb erőit kell bevonni.”

Amiből kiderül, hogy noha Alekszandr Iljics a parasztságot állította az első helyre, a munkásosztálynak is jelentős szerepet szánt a forradalmi harcban. Ebben a végrehajtó bizottság programjához képest nagy lépést tett előre.

„A nép politikai és gazdasági függetlenségéhez, szabad fejlődéséhez” elengedhetetlenül szükséges feltételként sorolta fel a következőket:

„1. Szabad, közvetlen és nemre, vallásra és nemzetiségre való tekintet

nélküli általános szavazással megválasztott, a társadalmi élet minden kérdésében teljhatalommal rendelkező népképviselőt.

2. Széles körű helyi önkormányzat, melynek minden posztját választás útján töltik be.

3. A paraszti obscsina mint a gazdasági és közigazgatási egység teljes önállósága.

4. Teljes lelkiismereti, szólás-, sajtó-, gyülekezési, szervezkedési és helyváltoztatási szabadság.

5. A föld köztulajdonba vétele.

6. A gyárak és általában az összes termelőeszközök köztulajdonba vétele.

7. Az állandó hadsereg felváltása népfelkeléssel.

8. Ingyenes elemi iskolai oktatás.”

Ezeket a követeléseket Alekszandr Iljics a Népakarat pártja végrehajtó bizottsága és a Munka Felszabadítása, valamint a Blagojev-csoport programjának figyelembe vételével fogalmazta meg. A marxista eszmék hatása jól észrevehető programján. Alekszandr Iljics maga is megjegyzi: „Ami a szociáldemokratákat illeti, nézetkülönbségeink nagyon jelentéktelenek és csak elméleti jellegűek... A gyakorlatban ugyanazon eszmények nevében, ugyanazon eszközökkel cselekszünk, s meg vagyunk győződve arról, hogy mindig közeli elvtársak maradunk.”

Sevirjov egészségi állapota annyira leromlott, hogy az orvosok azt ajánlották, azonnal utazzon délre. Uljanov is látta, mennyire lefogyott, szüntelenül köhög, már vért is köp, s szintén rábeszélte, hogy utazzék a tengerhez. De Sevirjov addig, amíg a merénylet megszervezését teljesen be nem fejezik, nem volt hajlandó erre.

Uljanov ráébredt, hogy Sevirjovra már nem számíthat. Mi több, jelenléte csak árthat az ügynek. Megmondta Lukaszewicznek, Genyeralovnak és Andrejuskinnak is. Mindnyájan egyetértettek abban, hogy Sevirjov jobban teszi, ha elutazik gyógyítani magát. Uljanov vállalta, hogy rábeszéli; Sevirjov többnyire hallgatott az ő tanácsaira.

Most tiltakozni próbált: alig néhány nap van hátra addig, amikor a merénylet bombával a kezükben kilépnek az utcára, épp most utazzon el?

— Abszurdum! — kiáltotta. — Aljasság lenne! Nem tudom megtenni!

— Ha egészséges lennél...

— Két hét alatt nem halok meg! Ha meg elutazom, még képesek vagytok öszre halasztani. Nem! Addig már féllábon is kibírom...

— Van még egy körülmény, amiről nem akartam beszélni.

— Éspedig? — figyelt fel Sevirjov. — Mi az?

— Ha lemondasz a gyógykezelésről, ez gyanút kelthet...

— Kiben?

— Elsősorban a testvéreidben. Ami eljut a házmester fülébe, tőle pedig a rendőrségre. Abban sem vagyok biztos, hogy máris nem történt meg. Hiszen te is mondtad, hogy fokozottabban figyelnek.

Hosszas akadémikoskodás után Sevirjov megadta magát:

— Igazad van, mennem kell. De csak egy feltétellel: ha szavadat adod, hogy semmiképpen nem halasszátok el össze!

— Ezt megígérem.

4

Az összeesküvés valamennyi részvevője legálisan élt, s természetesen nem volt könnyű dolguk. Bármilyen titokban folytak is a merénylet előkészületei, a titkosrendőrség egyre jobban felfigyelt rájuk. Andrejuskin elcsípett levelén kívül (azt, hogy ő írta, még nem tudták megállapítani) külföldi újságokból és más forrásokból is olyan hírek jutottak el hozzájuk, hogy merénylet készül.

Február 20. után, vagyis egy héttel a Nyevszkij proszpektre tervezett akció előtt egy diákmulatságon Kancser, Gorkun és Ivanov, a közgazdasági kör egyik tagja is részt vett. Szokás szerint alaposan a pohár fenekére néztek, és sokat szónokoltak. Kancser beszélt a legtöbbet.

— Uraim! Nagyon kérem, figyeljenek ide! — kiabálta, s a bor poharából a padlóra fröccsent. — Pohárköszöntőt akarok mondani!... Uraim! Már ittunk azokért, akik életüket adták a népért! Most igyunk azokért, akik — és itt szünetet tartott, s Gorkunra pillantott —, akik újból magasra emelték a harci vértől piros lobogót. Azokra, akik életüket nem kímélve csatába indulnak! Akik elhatározták, hogy meghalnak a népért!

— Miért — kezdte faggatni Ivanov Kancsert —, valami készülöben van? Komoly dolog? Sejtettem! Hiszen a terror a levegőben lóg! Nagyszerű! Ez fel fogja rázni az egész országot!

— Nyughass már! — tiltakozott bágyadtan Kancser. — Én nem mondtam semmit.

— Vagy úgy! Visszavonod a szavad! Uraim!

— Hallgass már! — kérlelte Kancser.

— Szóval készül valami? Uraim, készül valami! Sejtettem! Megéreztem! Éljen a Népakarat! Hurrá! Emelem poharam az új hősökre.

Mindenki Kancser és Gorkun köré gyűlt, s koccintottak. Ők ketten tetetett szerénységgel fogadták a részeg társaság lelkes dicséretét, s még nyíltabban fecsegték a készülő merényletről.

Ivanov tolakodó s roppant fecsegő természetű volt. Olyan kérdésekkel ostromolta ismerőseit, amilyeneket általában nem szoktak feltenni. Uljanov ezért nem kedvelte, s kerülte vele a beszélgetést.

— Ettől a fecsegőtől — figyelmeztetett mindenkit — minél távolabb kell tartani magunkat. Az ilyen ember akaratlanul is mindent elárulhat a rendőrségnek.

A mulatság utáni napon a közgazdasági kör egyik tagja, Pogrebov, aki nek semmi köze nem volt a merénylet szervezéséhez, találkozott az utcán Ivanovval. Nem törődve azzal, hogy jönnek-mennek körülöttük, Ivanov harsányan belekezdett:

— Tudod, hogy a napokban nagyszabású terrorcselekményre kerül sor?
 — Ne mondd! — rémüldözött Pogrebov.
 — De bizony! Egészen biztos! Maguktól a résztvevőktől hallottam. Az eset fel fogja rázni az egész országot! Minden a feje tetejére áll...
 — Várj! — rémüldözött Pogrebov. — Miért mondd el ezt nekem?
 — Hogyhogy miért? Hát nem akarsz tudni róla?
 — Minek kellene tudnom? — szakította félbe haragosan, zavarából magához térve Pogrebov. — Különb is ideje volna megtanulnod, hogy az ilyesmiről hallgatni kell. Főképp az utcán!

Pogrebov figyelmeztetése nem térítette észhez Ivanovot. Tovább fecsegett, s ezzel is szaporította a szállongó híreket a készülő merényletről, melyek természetesen eljutottak a titkosrendőrséghez is. S ha Ivanov nem is súgta be az akciót, „tevékenységével” a rendőrség kezére játszott.

5

Anna Andrianovna Szergyukovával még gimnáziumi évei alatt ismerkedett meg Andrejuskin. Tanítónő volt, de otthagyta az iskolát, és csak magánórákat adott. Annak ellenére, hogy Pahom jóval fiatalabb volt nála, baráti kapcsolat alakult ki közöttük. Amikor Andrejuskin Pétervárra költözött levelezni kezdtek. Pahom levelei félreérthetetlenül politikai tartalmúak voltak, ami óvatosságra intette Szergyukovát, s amikor megkapta azt a levelet, amelyben barátja a Dobroljubov emlékére rendezett tüntetésről tudósította, úgy döntött, hogy nem válaszol: túlságosan őszintén háborgott barátja a hatóságok szerepe miatt.

Andrejuskin tehát hiába várta a választ levelére. Nem nyugodott, újból írt, hogy megtudja, mi a hallgatás oka, megkapták-e leveleit, vagy talán a címzett nem ért egyet vele? A végén az állt: *„Ha olyan levelet kap tõlem, amelyen nem lesz rajta a dátum vagy az aláírás vagy a feladás helye, lámpa mellett melegítse fel, s olvassa el, ami elõtűnik! Utána égesse el!”* Szergyukova jól tudta, hová juttathatja az efféle levelezés. Ha Pahom nyílt levélben a sárga földig lefordta a hatóságokat, ugyan miket fog írni láthatatlan tintával? Nem tudta, mitévő legyen, nem akarta egészen megszakítani a levelezést, viszont folytatni is veszélyes volt.

Február elején Szergyukova elment egy ismerőshöz, aki közölte vele, hogy Andrejuskint letartóztatták, de hogy miért, senki sem tudja. Otthon újabb levél várta. Aláírás nélkül jött, s tartalma teljesen ártatlan: a legújabb könyvekről, időjárásról szólt, ez pedig azt jelentette, hogy fel kell melegíteni. Befüggönyözte az ablakokat, remegő kézzel a lámpához tartotta a levelet, s elolvasta a papíron kirajzolódó szöveget: *„Belépek a Népakatartó pártba, s testestül-lelkestül rendelkezésükre bocsátom magam...”* Ez hát letartóztatásának oka! Anna Andrianovna gyorsan gyufát gyújtott, s a levelet elégette.

Andrejuskin édesanyja Medvegyevszkaja faluban lakott, negyven versz-

tányira Jekatyerinodartól. A betűket nem ismerte, s ha fiától levelet kapott, beutazott a városba Szergyukovához, hogy olvassa el, s írja meg a választ. A fia letartóztatásáról szóló hírek hozzá is eljutottak. De nem sokkal később levelet kapott, melyből az derült ki, hogy semmi sem történt a fiával, aminek nagyon megörült. Másnap Szergyukova is kapott levelet Pahomtól, melyben a fiú közölte, hogy tifuszban megbetegedett, s kórházba viszik. Arra kérte, anyjának ne szóljon erről. Anna Andrianovna megfordította a lapot, s nem hitt a szemének: „Arra kérem, legyen a feleségem...” Mi ez: hallucinál? Nem, a látása nem hagyta cserben. De mi jutott Pahom eszébe? Hiszen hat évvel fiatalabb nála, s ő a legcsekélyebb okot sem adta neki erre, úgy bánt vele, mint a fiával...

Egész éjjel nem hunyta le a szemét, felidézte eddigi találkozásait, s megpróbálta kitalálni, miért határozott a fiú váratlanul úgy, hogy megkéri a kezét. Igaz, tetszett neki sudár és izmos alakja, sötétszőke, göndör haja, izzó, barna szeme, mely mindig a távolba révedt. De úgy érezte, minden olvasottsága és műveltsége mellett teljesen hiányzik belőle a józan ész. Hebehurgyán beleugrik a legveszélyesebb dolgokba! Emlékezett rá, ő beszélt le arról, hogy felrobbantsa a gimnáziumot. Ha megteszi... rágondolni is szörnyű! Se anyját, se őt nem sajnálja. Belépett abba a pártba, valami kockázatos dologba fogott, ugyanakkor össze akarja kötni vele az életét... Igazán érthetetlen ember!

Anna Andrianovna keblébe rejtette a levelet. Reggel felé elszunnyadt, s amikor felébredt, úgy rémlett neki, csak álmodta az egészet. Elővette, s újból olvasni kezdte a levelet. Egyszer csak észrevette, hogy az üresen maradt részekben alig észrevehető betűk tűnnek elő. A lámpához ugrott, felmelegítette a papírt, s olvasni kezdte:

„*Merénylet készül a cár ellen. A résztvevők közé tartozom. Vigyázzon, nehogy bajba kerüljön. Még azt se írja meg, hogy beleegyeznek-e a házasságunkba.*” Ez a fiú megbolondult, vagy csakugyan beteg, s lázalmában írta ezt az egészet. Merénylet a cár ellen... És ő is részt vesz benne... Mit jelent az, hogy „*Vigyázzon, nehogy bajba kerüljön*”? Mi baj fenyegetheti őt? Mit tegyen, hogy elkerülje? Ne írjon neki többet? Akkor miért kérte meg a kezét? Vagy ezt csak azért írta, nehogy gyanút keltsen? Bele lehet bolondulni!

„Mit tegyek? Mit tegyek? — kérdezgette magát Anna Andrianovna. — Hogy mentsem meg? Hogy mentsem meg magam? Jelentsem a rendőrségnek? De ha nem igaz az egész, ha csak lázalmában írta, milyen helyzetbe hozom magam? És ha mégis igaz?...”

Kancser megörült, mikor megtudta, hogy Sevirjov elutazik: úgy lett, ahogy gondolta, kifecsegték magukat, aztán elfelejtették az egészet. Öröme azonban korai volt: Sevirjov néhány nappal az elutazása előtt beállított hozzá és Gorkunhoz Lukaszewiczcsel, és így szólt hozzájuk:

— Mostantól fogva Lukaszewiczttől kapjátok a feladatokat. Amit mond, megteszitek! Világos?

Kancser zavartan habogott a meggyőződéséről, a terrorra vonatkozó véleményéről, Sevirkjov azonban haragosan félbeszakította:

— Ezt előbb kellett volna mondani! Világos?

Akikor Lukaszewicz elmesélte ezt a beszélgetést Uljanovnak, az elkomorodott, s járkálni kezdett fel-alá a szobában, ami az erős felindulás jele volt.

— Hányszor mondtam Sevirkjovnak, hogy Kancser megbízhatatlan? — fakadt ki ingerülten, ami viszont nem volt jellemző rá. — De ő kitartott a magáé mellett. Most már valóban késő bármit is tenni; Kancser Sevirkjov jóvoltából túl sokat tud.

6

— Vaszilij Gyenyiszovics, járt Govoruhinnál? — kérdezte Uljanov Genyeralovtól.

— Nem. És nem is fogok.

— Összevesztetek?

— Nem, én senkivel sem veszekszem. Néha szeretnék, de ... — Genyeralov mosolyogva széttárta a karját — valahogy nem megy. Nem megy és kész.

— Akkor mi a kifogása Oreszt Makarovics ellen?

— Túl rossz kedvében van. Ha egy-két órát eltöltök nála, legszívesebben üvölnének, mint a farkas. Ez is rossz, az se jó, semmi se lesz a vállalkozásunkból. Vagyis legjobb, ha befekszel a koporsóba és eltemeted magad. Nekem meg, tudja, émélyeg a gyomrom az ilyen beszédől. Hát inkább nem járok hozzá.

Genyeralovnak igaza volt, amikor Govoruhin rossz kedvről beszélt. Viselkedése másokat is megzavart. S ez arra készítette Uljanovot, hogy rendkívüli lépéshez folyamodjék. Zálogba tette az egyetemről kapott aranyérmet, a pénzt odaadta Govoruhinnak, és azt tanácsolta neki, hogy azonnal utazzon külföldre. Govoruhin igyekezett leplezni örömét, miközben magához vette a csoport vastartalékát, és sietve készülődni kezdett. Terve régen kész volt: elutazik Vilnába, ott Lukaszewicz barátai útlevelet szereznek neki, s nyugodtan külföldre távozik. Hogy a titkosrendőrség ne kezdjen rögtön kutatni utána, azt mondta háziasszonyának, befekszik egy kórházba. Levelet írt Smidovának: „*Ha megtalálják holttestemet, senkit ne vádoljanak a halálomért.*”

— Ezt a levelet Vilnából elküldöm a címedre — mondta Uljanovnak a Varsói Pályaudvaron. — Arra kérlek, néhány nappal később továbbítsd. Míg a rendőrség a hullámot keresi, én átjutok a határon ... Akkor hát Alekszandr Iljics — és átölelte Uljanovot —, tarts meg jó emlékezeteden.

— Szerencsés utat — felelte csendesén Uljanov. — Légy óvatos, különösen Vilnában ...

— Képtelen vagyok megbékélni a gondolattal, hogy te maradsz. A szívem azt súgja, neked is el kellene utaznod!

— Ne beszéljünk arról, amit már egyszer elhatároztunk.
— De mikor a biztos halálba rohansz!
— Ezt tudtam, amikor belefogtam.
— Csodálatos ember vagy! — tört fel akaratlanul Govoruhinból. — Ha valakit sajnálok itt hagyni ebben az istenverte Oroszországban, te vagy az. Csak az vigasztal, hogy még találkozunk . . .

Hazatérve Szása sokáig járkált az üres lakásban. Jól tudta, Govoruhinnak el kellett utaznia, mégis összeszorult a szíve: még egy harcos távozott soraik közül! Ráadásul az, akiről azt hitte, a legállhatatosabb lesz.

Emberek közé vágyott, balszerencséjére azonban senki sem nézett fel hozzá ezen az estén. Anyához nem akart beállítani: ő csak még jobban fáj-dítaná a szívét az otthoniak emlegetésével. Az utóbbi időben alig írt any-jának. Még a gondolatát is elhessegette annak, vajon mit szólna, ha megtud-ná, hogy részt vesz a cár elleni merényletben. Hogy fog ez hatni az ottho-niak sorsára? Vologya idén fejezi be a gimnáziumot — ő is az aranyérem várományosa —, neki is nehéz lesz. De őneki talán könnyű? Családja nyu-galmát a nép sorsa fölé helyezheti?

Kopogtak.

— Szabad! — kiáltotta örvendve Szása.
— Én . . . én vagyok — mormogta Matyuhin, a házmester. — Az úrnő azt mondta: Eredj, nézz be hozzá, hátha kell neki valami . . .
— Köszönöm, semmire sincs szükségem.
— Csebotarjov úr elköltözött?
— Hát nem jelentette be magának?
— Bejelentette . . . De néha előfordul, hogy bejelentik, aztán marad-nak . . . Az úrnő azt mondta, maga is szobát keres . . .
— Igen. Miért, van egy jó címe?
— Nincs. Csak úgy . . . kötelességből . . . Hisz olyan szigorúan számon kérik tőlünk . . . Nem állás ez, hanem kényszermunka. S tudja, mit fizet-nek? Nem hiszi el, ha megmondom. Az anyjukom beteg, nem bírja a lába, ráadásul beállított Vlagyimirből a lányom a két gyerekével. A férje gyár-ban dolgozott, oszt a fejébe vette a számár, hogy lázadást szít. Persze le-csukták. Hektikás volt a szerencsétlen, a rács mögött egykettőre kiadta a páráját . . .

Matyuhinból csakúgy dőlt a vodkaszag. Ez pedig azt jelentette, addig fog itt siránkozni, amíg nem kap egy kis pénzt, hogy újabb porcióval üzze el másnaposságát. Alekszandr adott neki, s Matyuhinnak egy pillanat alatt el-ment a kedve attól, hogy a sorsára panaszkodjék.

Mióta Szása részt vett a merénylet előkészületeiben, ritkán mutatkozott a közgazdasági körben. Nyikonov letartóztatása után pedig egyáltalán nem ment el többé. Ezen az estén azonban olyan nehéz volt a szíve, hogy nem tudta, mit kezdjen magával. Eszébe jutott, hogy a kör pénteken tartja ösz-szejöveleteit. Egész este szótlanul ült ott, ami senkit sem lepett meg, mert tudták, hogy nem tartozik a beszédes emberek közé. A külseje azonban so-kakat meglepett. Hazafelé menet Jelizarov és Csebotarjov, látva, milyen

nyomott hangulatban van, becipelték a Nyevszkijen egy kávéházba. Szása azonban kiitta a kávéját, s nyomban felállt.

— Hová siet, Alekszandr Iljics? — kérdezte Jelizarov. — Ezer éve nem láttam! Maradjon még egy kicsit velünk!

— Mesélje el, hogy megy a sora egyedül! — tette hozzá Csebotarjov. — Vagy már elköltözött?

— Még nem. De hamarosan.

Szása még elüldögélt velük néhány percig, a beszélgetés azonban akadozott. Sürgős dologára hivatkozott és elment.

— Észrevette, Mark Tyimofejevics, milyen furcsa volt az arca?

— Igen — bólintott Jelizarov. — Ahogy elnéztem, képtelen voltam megszabadulni egy különös érzéstől...

— Talán valami bánat érte — találgatta Csebotarjov. — Emlékszik, milyen volt, amikor meghalt az apja?

7

Andrejuskin és Generalov tudta, hogy a Nyevszkijen még egy merénylet lesz velük, de azt, hogy ki és hogy hívják, nem mondták meg nekik. Tudták, hogy a konspiráció követeli így, s nem ragaszkodtak hozzá, hogy megismerjék. De miután Sevirjov, majd Govoruhin is elutazott, Uljanov így szólt Lukaszewiczhez:

— Azt hiszem, itt az ideje, hogy összeismertessük egymással a bombák eldobóit.

— Igen. De hogy csináljuk?

— Találkozzanak egy megbeszél jelszóval.

Másnap Uljanov közölte a jelszót Andrejuskinnal, elmagyarázta, mit kell Oszipanovval tisztáznia, s Andrejuskin Genyeralovval együtt elindult a találkozóra, melynek helyéül a Varsó cukrászdát jelölték ki a Mihajlov utcában. Oszipanov egy csésze kávé mellett fog ülni. Előtte az asztalon a sapkája, a sapkában fehér kendő lesz. Ugyanehhez az asztalhoz ül Genyeralov és Andrejuskin, és teát rendelnek.

Amikor beléptek a cukrászdába, az egyik asztalnál megpillantottak egy középmagas, keménykötésű, barna fiatalembert. Andrejuskin a megfelelő pillanatot kivárva, megkérdezte tőle:

— Lenne szíves megmondani, hány óra?

Az idegen kicsit bandzsa szürke szemével figyelmesen végigmérte, majd magához húzta a sapkát a kendővel, mintha fel akarná hívni rá a figyelmet, s csak ezután vette elő zsebéből az óráját:

— Hét vagy nyolc. De az óráam tizenhárom percet késik.

A két jó barát némán kiitta teáját, Oszipanov is a maga kávéját, s elsőként távozott a cukrászdából. Genyeralov és Andrejuskin követte. Az egyetem előtt bemutatkoztak, s a rakparton sétálva megbeszélték a merénylet tervét. Andrejuskin azt javasolta, hogy a lovarda mellett hajtsák végre, Oszipanov azonban bebizonyította, hogy az a hely nem alkalmas rá.

— Sokat töprengtem, s arra a következtetésre jutottam, hogy legjobb lesz a Nyevszkijen. Itt mindig nagy a tömeg, s jelenlétünk senkinek nem szúr szemet. S ha a Nyevszkijen nem sikerül, átmegyünk a Katalin-csatornához.

— A csatornához? — csodálkozott Andrejuskin. — De hiszen Riszakov és Grinyevickij is ott dobott bombát a cásra!

— Na és? Annál jobb. A zsaruknak eszükbe sem jut, hogy épp ugyanazon a helyen megint bomba robbanhat. Ha pedig a Katalin-csatornánál sem sikerül, akkor átmegyünk a Szadovájára. Még nem ismerem a jeladókat, pedig fele részben tőlük függ a siker.

— Mi ugyan ismerjük őket, de... — Genyeralov a feje búbjára tolta kucsmáját, megvakarta a tarkóját, és sóhajtott. — Ez egész más tészta! Jól mondom, Pahom?

— Jól bizony. Jeladók nélkül nekünk is nehéz lesz. De hát honnan szedjük jobbakat most?

Uljanov és Lukaszewicz február 24-én kiélesítette a bombákat. Kancser és Volohov elvitte őket Generalovhoz.

Ezen a napon Uljanov Kancser lakásán összegyűjtötte az első harci csoport tagjait. Még egyszer elmagyarázta, hogy kell elhajítani a bombákat. Oszipanov előterjesztette a maga tervét.

Minthogy mindazt, ami a cár magánéletére vonatkozott, a legszigorúbb titokban tartották, kikocsizásait az Anyicskov-palota mellett sétálva kellett megfigyelni, ez pedig veszélyes volt. A hivatalos közlönyben olykor megjelent egy-egy rövid közlemény arról, hogy mikor, hol jelent meg a cár, de mindig néhány nappal később. Február vége, március eleje a narodovolecek által meggyilkolt II. Sándor emlékére tartott gyászsistentiszteletek ideje volt. Február 26. ünnep: a cár nevenapja. Az uralkodót a Szt. Izsák-székesegyházba várták. Oszipanov és Uljanov a gyutacsot a bombákba helyezte, s a csoport elindult a Nyevszkijre. A székesegyház körül már minden készen állt a cár ünnepélyes fogadására, aki azonban valami oknál fogva nem jelent meg. Oszipanov odalépett az egyik rendőrtiszthez — a székesegyházat rendőrkordon zárta körül —, s megkérdezte:

— Miért ez a sok nép? Csak nem őfelsége kegyeskedik megjelenni?

— De igen. Azt a parancsot kaptuk, hogy várjunk.

— Akkor miért nem jön?

— Nem tudhatom.

— Talán már nem is jön el?

— Ki tudja?...

Esteledett. A tömeg oszolni kezdett. S amikor teljesen besötétedett, elvézenyelték a székesegyháztól a rendőröket. Oszipanov a megbeszél jellel mindnyájuk tudomására hozta, hogy haza lehet menni, mert nyilvánvaló, hogy a cár nem jön el.

Így is volt: a cár, nem tudni, miért, ezen a napon nem jelent meg a templomban.

Harkovból még mindig nem érkezett válasz, s a titkosrendőrség harmadszor is kérte, hogy kerítsék elő Nyikityint, s tudják meg, ki írta neki a levelet. Február 27-én, egy nappal azután, hogy Oszipanov csoportjával elfoglalta helyét a Nyevszkijen, Harkovból közölték: „Nyikityin egyetemi hallgató az előtte felmutatott levélmásolatról kijelentette, hogy azt a pétervári egyetem általa ismert hallgatójától, Andrejuskintól kapta.”

Durnovo rendőrfőnök még aznap átküldte az információt Gresszer tábornoknak azzal a kéréssel, hogy „helyezze állandó és rendkívül alapos megfigyelés alá” Andrejuskint. Utalt arra is, hogy Andrejuszkin „már korábban is kapcsolatban állt politikailag megbízhatatlan személyekkel”. Gresszer tüstént Andrejuszkinra állította két ügynökét, s már február 28-án tudatta Durnovóval: „... megállapítást nyert, hogy Andrejuszkin néhány más személlyel 12-től 5 óráig a Nyevszkijen sétált; Andrejuszkin és egyik ismeretlen társa valamilyen súlyos tárgyat cipel a felső kabátja alatt, míg a harmadik egy vastag, bekötött könyvet vitt...”

A pétervári titkosrendőrség jelentéséből kitűnik: a merénylet résztvevőinek figyeletetésére Andrejuskinnak Nyikityinhez írott levele szolgált alappal. S bár az ügynökök azt is észrevették, hogy Andrejuszkin és társai valamilyen tárgyat cipelnek magukkal, eszükbe sem jutott feltételezni, hogy azok bombák.

Oszipanov jól tudta, hogy a mindennapos séta a Nyevszkijen felkeltheti a titkosrendőrség figyelmét, de másképp nem tudta volna végrehajtani a cár elleni merényletet. Utasította társait, tegyenek úgy, mintha nem ismernék egymást. Éppen ez készítette az ügynököket arra a következtetésre, hogy Andrejuszkin és társai valamit kiterveltek, minthogy kapcsolatukat mindjárt az első napon kiderítették.

Oszipanov minden reggel gondosan végigböngészte a hivatalos közlőnyt. Február 28-án a következő hírt olvasta benne: „Az udvar ügyeivel megbízott miniszter tisztelettel értesíti az udvar első és második osztályú méltóságait, valamint az udvari lovagokat, hogy február 28-án a Péter-Pál-erőd templomában 10 órakor kezdődő istentisztelet után kerül sor az ott örök álmát alvó II. Sándor cár lelki üdvéért mondandó gyászistentiszteletre.” Oszipanov biztos volt benne, hogy a cár is megjelenik a szertartáson, és egész nap ott őrködött. Öt órakor az Anyicskov-hídon áthajtatott Marija Fjodorovna cárné, de a cár végül is nem mutatkozott a Nyevszkijen.

Március elsején a négy ügynök mellé még hármat küldtek ki. Azt a parancsot kapták, hogy a leggondosabban figyeljenek. S ha Andrejuszkin a bárányaival megint feltűnik ott, ahol a cár elhajtat, tartóztassák le őket...

Varlamov megragadta Oszipanov karját s hátracsavarta. Társa előreszaladt, s ijedten felkiáltott, amikor látta, hogy Oszipanov erőlködve igyekszik kiszabadítani a kezét.

— Tartsd, Varlamov! Ó, istenem, fogd erősebben... Így ni — mutatta, lefogva Oszipanovot, és átkutatta a zsebeit.

— Hová nyúlkálsz! — rúgott bele Oszipanov. — Ereszd el a kezem!...

— Varlamov, tartsd! Hé, rendőr! Ide! Tartsd, Varlamov!

— Törődj a magad dolgával!

— Fiatalember, jobban teszi, ha nyugton marad — mondta a másik ügynök, s tovább kutatott Oszipanov zsebeiben. Miután semmit sem talált, megkérdezte: — Hol a pisztoly?

— Eressze el a kezem!

— Hát nincs nála fegyver? — kérdezte Varlamov, s már el akarta engedni.

— Tartsd csak!

Futva érkezett a rendőr, s meg sem kérdezve, miről van szó — a titkos ügynökök jó előre figyelmeztették —, sípjába fújt, s fenyegetően felkiáltott:

— Diák úr, fáradjon az örszobára!

— Mivel sértettem meg a törvényt?

— Jöjjön, majd ott megbeszéljük.

— Legalább a kezem engedje el.

— Varlamov, tartsd! — kiáltott ismét a második ügynök, s szintén megragadta Oszipanov karját.

Rögtön odaállt a konflis. A kopók, anélkül, hogy Oszipanov kezét elengedték volna, betuszkolták, s kiadták a parancsot:

— Hajts!

A konflis végigvágatott a városon. Az egyik útkereszteződésnél Oszipanov megpillantotta Kancsert. Ott kószált, csüggedten lógatta a fejét, s egyáltalán nem törődött azzal, ami körülötte történik. „Szép kis jelző — gondolta keserűen. Oszipanov. — Még azt sem vette észre, hogy lefogtak. Vagy talán ő hozta nyakamra a spicliket? De hiszen a bombát nem vették el tőlem, nyilván azt hiszik, csak egy könyv. Tehát nem sejtik, hogy tagja vagyok az összeesküvésnek. A rendőrség semmit sem tud róla. Valószínűleg egészen másért tartóztattak le. De mivel váltam gyanússá?”

Oszipanov útközben jó néhány lehetőséget végiggondolt s rájött: bármi volt is letartóztatásának oka, mielőtt észreveszik a bombát, rájönnek, kivel van dolguk. De ha a többieket nem tartóztatták le — nem látta, hogy Andrejuskint vagy Genyeralovot lefogták volna —, mindent el kell követni, hogy végrehajtsák a merényletet. Egy kiút van: az első adandó alkalommal el kell hajítania a bombát. A robbanás megöli a rendőrkapókat — arra, hogy ő maga is elpusztul, nem is gondolt —, ez egy időre hátráltatja az összeesküvés felfedését, és lehetővé teszi Andrejuskinnak és Genyeralovnak, hogy tervüket véghezvigyék. Igen, ezt fogja tenni: a robbanás nemhogy ártana az ügynek — zűrzavart okoz a titkosrendőrségnél, és elvonja figyelmüket a lényegről.

Még mindig Oszipanovnál hagyták a könyvnek álcázott bombát, mikor kitesékelték a konflisból, s egy szűk, meredek csigalépcsőn felvezették. Hárman nehezen fértek el egymás mellett, a kanyarokban az ügynökök so-

káig topogtak egy helyben, míg sikerült keresztülréselniük magukat. Oszipanov kihasználta az alkalmat, mikor az egyik kanyarban egy pillanatra elengedték a kezét, s meghúzta a gyújtószerkezet zsinórját. De olyan erősen rántotta meg, hogy a zsinór elszakadt. Az ügynökök a roppanást hallva, még erősebben ragadták meg a karját.

— Mit csináltál? — kiáltott rá Tyimofejev. — Varlamov, mit szakított el?

— Nem tudom.

— Akkor tartsd erősebben!

Oly szorosan fogták a karját, hogy nem volt rá lehetősége, hogy úgy dobja el a bombát, ahogy a szerkezete megkívánta volna, s bekövetkezzék a robbanás. Amikor a folyosón végighaladva bevezették egy szobába (az egyik asztalnál egy csendőrtiszt ült, a másiknál egy tisztviselő-féle), s elengedték a kezét, Oszipanov előrelépett — óvatosan, nehogy az ügynökök észrevegyék a mozdulatát, és ismét lefogják a kezét —, s teljes erőből a földre dobta a bombát. Láтта, ahogy a könyvnek álcázott bomba a padlóhoz csapódik. Szemét behunyta, s azt gondolta: vége! De robbanás helyett csak egy tómpa puffanás hallatszott. A tiszt fegyveréhez kapott, de látva, hogy csak egy könyv esett le, haragosan felkiáltott:

— Mit tátják a szájukat! Vegyék fel!

A két ügynök, akinek még mindig fogalma sem volt róla, kivel van dolga, rohant, hogy teljesítse a parancsot. Egyikük megragadta a könyvet. Érezte azonban, hogy gyanúsán nehéz, a füléhez emelte, hirtelen reszketni kezdett, s képtelen volt egy szót is kinyögni.

— Mi az? — kérdezte a tiszt, látva, hogy reszket, s ösztönösen a szoba távoli sarkába húzódott.

— Bo... bo... bomba... Né... nézze meg...

— Hová nyúlkálsz, ostoba?! — kiáltotta magánkívül a tiszt. — Maradj nyugton, ne mozdulj!

— Nagyságos úr — könyörgött az ügynök. — Feleségem és gye... gyermekeim vannak...

— Maradj nyugton!

— Szép kis hősök! — jegyezte meg megvetéssel Oszipanov. — Adják ide!

— Állj! — parancsolta a tiszt, s előkapta a revolverét. — Ne mozdulj! Tyimofejev, fogd a bombát! Varlamov, fuss a főnökért!

Ajtók csapódtak, futkosni kezdtek az ügynökök. A folyosón izgatott hangok hallatszottak:

— Bomba!... Bomba!...

Sokáig álltak így: a tiszt Oszipanovra szegezett revolverrel, a félelemtől reszkető Tyimofejev a bombával a kezében. Alighogy megpróbált egyik lábáról a másikra nehezedeni, a tiszt ráförmedt:

— Ne mozogj!

Végül az ajtóban megjelent Varlamov.

— Nagyságos úr — suttogetta, be sem lépve —, a kegyelmes úr azt paran-

csolta, hogy vigyük a hátsó udvarra, és tegyük le a farakás mögé, amíg ki-
hívnak valakit.

— Hát fogd és vidd! — parancsolta a tisztt, de Varlamov máris becsapta
az ajtót.

— Adja ide, én elviszem! — mondta Oszipanov, és alig bírta visszatar-
tani a nevetését.

— Ne mozdulj! Tyimofejev, indulj! — kiáltotta dühösen a tisztt, s revol-
verét most az ügynökre szegezte.

Ez használt: Tyimofejev a bombát messzire eltartva magától, rémul-
ten az ajtóhoz ódalgett, kemény fejével kilökte, s eltűnt. A tisztt megkönnyeb-
bülten sóhajtott fel, zsebre tette a revolv-
ert, s Oszipanov pillantását kerü-
lve kérdezte meg:

— Mit akart tenni?

— Próbára tenni a bátorságukat — felelte nyugodt mosollyal Oszipa-
nov —, és felrobbantani ezt az intézményt.

— Akkor miért járkált a Nyevszkijen?

— Onnan könnyebb volt magukhoz kerülni. Hiszen a Nyevszkij már rég-
óta a rendőrség folyosója.

— Félre a tréfával! A legkomolyabban kérdeztem.

— Én pedig a legkomolyabban válaszoltam.

Akárhogy ügyeskedett a bátor tisztt, bármivel fenyegetőzött, semmit sem
tudott kiszedni Oszipanovból. Parancsot adott, hogy vezessék el. Két csend-
őr, éppúgy, mint letartóztatásakor a két ügynök, karon ragadta, végigcipel-
ték ugyanazon a sötét folyosón, amelyen hozták, s levonszolták egy lépcsőn,
egy vaksötét, nyirkos, kriptaszagú cellába. Oszipanov soha nem ült még
börtönben, de épp eleget hallott a börtönviszonyokról azoktól, akik már
megfordultak ott. Kezével a síkos falba kapaszkodva, körbetapogatta a zár-
kát — elég nagy volt —, s arra a következtetésre jutott, hogy nyilván ez
egy börtöncella. Minthogy nem volt hová ülnie, az ajtónak támaszkodott,
s feszülten hallgatózott. „Ha még valakit letartóztatnak a mieink közül —
gondolta —, nyilván szintén ide hozzák. Akkor világos, hogy az összeeskü-
vést leleplezték . . . Nem, ez lehetetlen! Ha tudták volna, kit tartóztatnak le,
nem hagyták volna nálam a bombát. De miért nem robbant fel? Rosszul ké-
szítették el, vagy a zsinór miatt . . . ? Mi van, ha Andrejuskin és Genyeralov
meglátja a cárt, elhajítják a bombáikat, és azok sem robbannak fel?”

Körülbelül egy óra múlva a folyosón még két embert vezettek végig.
Csak nem Andrejuskin és Genyeralovot? Tíz perccel később megint vala-
kit. Majd megint . . . Oszipanov fülét a vasalt ajtóhoz tapasztotta, s meghal-
lotta a foglárók beszélgetését:

— Nagyok voltak?

— Azt mondják, jó egy pud!

— Húha!

Ebből a párbeszédből nehéz lett volna bármit is kikövetkeztetni. De a
hangsúlyból sejteni lehetett, hogy bombákról beszéltek. Úgy rémlett, hogy
többről. Csak nem fogtak le mindenkit? Vagy lehet, hogy a rendőrök kép-

zelete növesztette pudossá a bombákat, s egyből százat csinált? A legrosszabból kell kiindulni. Tegyük fel, hogy mindnyájukat letartóztatták. Mit mondjon akkor a nyomozónak, aki minden bizonnyal nem késlekedik, hogy kihallgassa?

S valóban, alig tudott Oszipanov végiggondolni néhány változatot, máris jöttek érte. Most egy másik szobába kísérték, Ivanov századoshoz. A százados kincstári udvariassággal fogadta, és helyet kínálta.

Oszipanov vallomása rövid volt és következetes. Ezt írta:

„Elismerem, hogy a Népakarat elnevezésű szociálforradalmár párthoz, annak terrorista csoportjához tartozom, s nem tagadom, hogy a mai napon a Nyevszkij proszpekten, séta közben elfogtak egy könyv formájú bombával. Azt, hogy mi célból volt nálam ez a bomba, kitől, mikor és hol kaptam, jelenleg nem kívánom megmagyarázni, de később minden, a személyemet érintő kérdésre magyarázatot fogok adni. A fent említett bombával letartóztatásom pillanatában egymagam voltam a Nyevszkij proszpekten, társaimat, akárcsak azt a személyt, aki a bombát átadta, nem kívánom megnevezni. Azt, hogy Szentpétervárott készítették-e, vagy máshonnan hozták ide, nem tudom. A bomba átadásának idejéről szintén nem kívánok nyilatkozni. A kazanyi egyetemem forradalmi célból hagytam ott, s ezért jöttem Szentpétervárra.”

Ennél többet a nyomozónak nem sikerült kizsednie Oszipanovból.

9

Március elseje vasárnapra esett. Napos, tavaszias idő köszöntött be. Ánya, aki állandóan nyugtalankodott Szása miatt, már reggel hozzá készült, hogy együtt töltsék a napot. De beállított Raisza Smidova, s elmondta, ő már járt Alekszandr Iljicsnél, s nem találta otthon. A háziasszony szerint korán reggel elment valahova. Megjelent Mark Jelizarov, s hármásban kószálni indultak a városba. Raisza hamarosan elbúcsúzott tőlük. Ánya és Mark között akadozott a beszélgetés: a lány még mindig aggódott a fivére miatt. Hová mehetett el olyan korán? Mi dolga lehet vasárnap? Azelőtt szabad napjain mindig már reggel eljött hozzá...

— Valami aggasztja? — kérdezte Jelizarov.

— Nagyon aggódom Szása miatt — vallotta be Ánya.

— Igen — sóhajtott Jelizarov —, olyan furcsa az utóbbi időben...

Ánya emlékezett apja utasítására: Vigyázz Szására! Anyjuk is ugyanezt kérte tőle. De hogy vigyázzon, ha a fivére semmit sem mond el neki? Szerdán is felszaladt hozzá. Sokan voltak nála, olyanok, akiket Ánya korábban sohasem látott, noha ismerte minden barátját. Szása átment vele a másik szobába. Nem titkolta, hogy egy perce sincs számára. Ánya ezt látva, elment. Nem értette, mi van Szásával, az azonban világos volt, hogy fivére nem akarja beavatni a titkaiba.

A sétáról hazatérve, Ánya megkérdezte háziasszonyától, nem járt-e itt a

fivére. Miután nemleges választ kapott, várni kezdte. Elmenni hozzá nem akart: hátha zavarónak? Attól is félt, hogy útközben elkerülnék egymást. Múlt az idő, de Szása nem jelentkezett. Mi történhetett vele? Hiszen tegnap öszszefutottak az utcán, s megígérte, hogy felnéz hozzá. S eddig mindig szigorúan betartotta a szavát.

Egész napi várakozás után nem bírta tovább, s este átszaladt az öccséhez. Már messziről látta a világosságot ablakában, s megörült: tehát otthon van, semmi baja! Felszaladt a lépcsőn, türelmetlenül csengetett. Az ajtó azonnal kinyílt, s meglátta, hogy a szobákban mindent felforgattak, minden szekrényben, fiókban csendőrök kutatnak. Anyának a szívverése is elállt — bekövetkezett hát, amitől tartott! De hátha eredménytelen lesz a házkutatás? Hiszen Szása olyan óvatos!... De hol lehet? Vagy akkor törtek be hozzá, amikor már elment otthonról? Talán éppen őnála van? Azonnal figyelmeztetnie kell!

Anya kifelé indult, de egy tiszt megállította.

— Ön kicsoda? Ismerőse?

— A nővére vagyok.

— Nagyszerű. Nagyon hálás lennék, ha itt maradna, amíg befejezzük a házkutatást.

— Elnézést, de mennem kell — mondta Anya.

— Hová?

— Az az én dolgom.

— Vagy úgy! Akkor vegye úgy, hogy letartóztatom.

— Milyen indokkal?

— Ezt majd később elmondjuk. Egyelőre foglaljon helyet, és nyugodjon meg.

Anya gondolni sem mert arra, hogy őt is letartóztathatják. A házkutatás még nem ért véget, amikor beállított Valentyin Umov, Szása gimnáziumi barátja. (A moszkvai egyetemen tanult, csak néhány napra jött ide, s szeretett volna találkozni Szásával.) Anya nagyon megörült, amikor meglátta, s odaadta neki a címét. A csendőrök csak összenéztek.

Miután Szása szobáiban mindent feltúrtak, néhány csendőr Anya lakására indult. Ott sem találtak azonban semmit azon az „ázalagföldön” kívül, amit Szása még tavaly nyáron hozott Kokuskinóból. A csendőrök olyan óvatosan szedték ki a földet a komódból, hogy Anya nem tudta visszatartani a mosolyát, pedig egyáltalán nem volt nevethetnékje. Hiába mondta, hogy ez közönséges föld, magyarázata nem elégítette ki a csendőröket, s a földet magukkal vitték „tárgyi bizonyítékként”. Elvitték azt az Anna Lejbovics nevére címzett levelet is, melyet Anya, mielőtt elment, az asztalon hagyott. A rendőrségre menet a tiszt egyre sóhajtozott:

— Ez a mai fiatalság! Pedig milyen szigorúan büntetik magukat a vétkeikért, mégsem mutatnak megbánást. Hogy jutott eszébe ennek a Genyeralovnak, hogy bombát dobjon az uralkodóra? Tudja egyáltalán, kire emelt kezet? Most majd összeszedik mind az ismerőseit, pedig biztosan szép számmal vannak köztük ártatlanok is...

Ánya megrémült: Genyeralov bombát dobott a cárra?! Szása ismerte őt. Elég sokszor volt fent nála. Milyen hatással lesz ez Szása sorsára? Ánya még nem sejtette, hogy Szása is aktívan részt vett a merényletben, s nem csak úgy jöhetett számításba, mint Genyeralov ismerőse.

Csak a magánzárkában — a titkosrendőrségről a gyűjtőfogházba vitték — idézte fel magában az elmúlt időszak eseményeit, találkozásait és beszélgetéseiket, s gondolta végig mindazt, ami Szása viselkedésében érthetetlen és rejtélyes volt számára, s fagyos rémülettel döbbsen rá: nemcsak arról van szó, hogy fivére ismerte Genyeralovot...

10

Mind a hárman (Oszipanov, Genyeralov és Andrejuskin), határozottan és következetesen viselkedtek a kihallgatásokon. A jegyzőkönyvbe semmi olyan nem került, ami a terrorista csoport többi tagjának nyomára vezethetett volna.

Andrejuskin és Genyeralov, akárcsak Oszipanov, beismerték, hogy egy forradalmi párt tagjai, azt azonban határozottan visszautasították, hogy megnevezzék azokat, akik velük együtt készítették elő a merényletet. Csak azt vallották be, hogy a bombát a cár meggyilkolása céljából vitték magukkal, mert ezt a fennálló rendszer megváltoztatásához feltétlenül szükségesnek tartották. „Elhatározásom — mondta Andrejuskin — nem hirtelen felindulás gyümölcse, hanem hosszas, felelősségteljes töprengés, az összes lehetséges véletlenek mérlegelésének eredménye.”

Nem így viselkedett Kancser, Gorkun és Volohov. Uljanov nem hiába aggódott: gyöngének, kishitűnek bizonyultak. Már az első kihallgatáson, a kínzásoktól félve, amivel Kotlarevszkij ügyész fenyegette őket, sorban elárultak mindenkit...

Alekszandr az egész napot Lukaszewicz lakásán töltötte. Múlt az idő, de a csoportról semmi hír. Lukaszewicz különféle feltevésekbe bocsátkozott, Uljanov homlokát ráncolva fel-alá járkált. Négy órakor nem bírta tovább:

— Ki keli deríteni, mi történt.

— De hogyan?

— Én elmegyek Kancserhoz, maga pedig nézzen be a diákmenzára. Ott mindig azonnal tudnak mindenről.

Kancser szállásán a rendőrség lesben állt, s Alekszandr beleesett a csapdába. A motozáskor elvették a noteszát, amelybe titkosírással néhány vilnai cím, lakások alaprajza s orvosi receptre emlékeztető képletek voltak feljegyezve.

Dmitrij Tolsztoj gróf, a belügyminiszter mindenkinek azt bizonygatta, hogy Oroszországban nem maradt egyetlen forradalmár sem — és tessék, megint egy összeesküvés! Megint diákok jelentek meg bombákkal Pétervár utcáin! Ez az esemény zavart és teljes fejetlenséget okozott a cári udvarban. Tolsztoj gróf III. Sándornak szóló jelentésében pontosan leírta, hol, hogyan és miféle bombákkal érték tetten a diákokat. Kiemelte, hogy a titkosrendőrség már régebben elcsípte Andrejuskin levelét, s figyelni kezdte őt. Azt természetesen elhallgatta, hogy a rendőrségnek fogalma sem volt, kit figyel.

Tolsztoj gróf nagyon szerette volna a közvélemény elől eltitkolni a dolgok valódi állását, s ugyanebben a jelentésben a következőket írta a cárnak: *„Hogy elkerüljük a túlzott híreszteléseket a Nyevszkij proszpekten bombákkal tettenért három diákkal kapcsolatban, szükségesnek tartanám, hogy rövid hír jelenljen meg letartóztatásuk körülményeiről.”*

A cár a következő utasítást vetette papírra: *„Tökéletesen igaza van, valóban nem kell túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani ezeknek a letartóztatásoknak. Véleményem szerint jobb volna, ha mindent megtudnának tőlük, amit lehet, anélkül, hogy átadnánk őket a bíróságnak, s minden tektória nélkül, egyszerűen a schlüsselburgi erődbe zárnánk őket. Ez a legszigorúbb és legkellemetlenebb büntetés. Ezúttal Isten megóvott bennünket, de vajon hosszú időre-e? Köszönet a rendőrség minden tisztjének és ügynökének, amiért nem alszanak, hanem eredményesen cselekszenek.”*

De „minden tektória nélkül, egyszerűen”, ahogy a cár szerette volna, nem sikerült leszámolni a forradalmárokkal. A hír, hogy a félelmetes Népakarat ismét hallatott magáról, futótűzként terjedt el a városban. A cári udvar főistálló-mesterének, Arapovnak a felesége a következőket jegyezte fel naplójában:

„Március 2.

Tegnap az uram nyugtalanító hírrel tért haza. Zvegincevnél járt, aki még mindig izgatottan elmondta neki, hogy unokaöccse, Cserkasszkij herceg az imént jött meg Sirinkin reggelijéről, aki Servud jobbkeze a titkosrendőrség ügyeiben, és aki éppen indult volna a gatcsinai vonathoz, hogy hazakisérje a cárt, mikor telefonon közölték vele, hogy letartóztattak négy, bombával felszerelkezett személyt: kettőt a diadalív alatt, két másikat a Morszkaja utca és a Nyevszkij sarkán. Sirinkint annyira váratlanul érte az egész, hogy rögtön rosszul lett, és ezzel elárulta titkát a fiatalembernek.

Miközben az efféle akciók lehetőségeit vitatták, megjelent Csekasev, és szóról szóra elismételte előttük ugyanezt a históriát: ő Vaszilevszkijtől hallotta, aki az Anyicskov-palotába hívta őt reggelire. Ez utóbbi forrás még hitelesebb. Még azt is hozzátette, a merénylők számítását az húzta keresztül, hogy az utolsó pillanatban megváltoztatták az útvonalat: ahelyett, hogy a Péter-Pál erődből egyenest a pályaudvarra hajtottak volna, az uralkodó

és hitvese Pável nagyhercegnél kívánt reggelizni a Téli Palotában. Ez a késés lehetővé tette, hogy a rendőrség letartóztathassa ezeket a szörnyetegeket az utcán.

Tolsztoj utasítását követve, továbbra is mindent titokban tartanak. Egyetlen újság sem tett említést a különböző csapattesteknél foganatosított széles körű letartóztatásokról. Ennek ellenére ma a Szent Izsák-székesegyházban Miljutyin megkérdezte Adelszont, s ez utóbbi, bár tagadta az utcán elszedett bombákat, beismerte, hogy komoly összeesküvés nyomára bukkantak, s mind tegnap, mind ma éjjel sok letartóztatásra került sor. Bármennyire igyekeznek is bűjőcskát játszani az egész nemzettel, tudatlanságban hagyván mindarról, ami érdekeit érinti, a szocializmus hidráját nem fojthatják meg egy olyan szenilis vénember kezével, mint Tolsztoj gróf; a magam részéről jobban bízik az isteni gondviselésben, mint a titkosrendőrség éberségében, mely csak hízik a ráköltött millióktól.

Március 4.

Jól sejtettem, hogy csak az Isten óvta meg a felséges családot azon a veszélyes napon. Az Anyicskov-palotából négyszemélyes szánon kellett volna az erődbe hajtatniuk: apa, anya s a két idősebb gyermek. Őfelsége a gyászistentiszteletet 11 órára rendelte, s meghagyta a komornyiknak, hogy háromnegyed 11-kor a fogat álljon készenlétben. A komornyik az utasítást továbbadta a kocsisnak, aki gondatlanságból — ami még sohasem fordult elő az udvarban —, vagy talán azért, mert nem értette meg, elfelejtette erről értesíteni az istálló mestert. Az uralkodó leereszkedik a lépcsőn, s a fogat sehol. Bármennyire siettek, abba a közönséges halandók számára is bosszantó helyzetbe került, hogy köpenyben, csákóban huszonöt percig várakozott a kapusnál.

Senki sem emlékszik rá, látták-e valaha is ilyen haragosnak őt, amiért környezete hibájából ennyit késik az apja emlékére rendelt miséről; az istálló mestert annyira lehordta, hogy az könnyek között rohant az uramhoz, hogy megmagyarázza ártatlanságát, mondván, tizenkét éve áll őfelsége szolgálatában, de még egyszer sem követett el hibát. Biztos volt benne, hogy elbocsátják, s nem sejtette, hogy az isteni gondviselés őt választotta ki szerény eszközéül.

Az uralkodó az után hagyta el az Anyicskov-palotát, hogy ezeket a gazembereket bevitték az őrszobára, s csak akkor tudta meg, micsoda veszélytől menekült meg csoda folytán, mikor megérkezett fivéréhez a Téli Palotába... Ha nincs ez a késés, Őfelsége a merénylőktől néhány lépésnyire hajtat el.”

Miklós, a majdani uralkodó ezt írta ezen a napon a naplójába:

„Március 1. Vasárnap. Gatcsina.

Hétkor keltem. A kávé után olvastunk. A preobrazsenszki ezred egyenruháját vettem magamra, s papával az erődbe kocsiztam. Ezalatt szörnyű dolog történhetett volna, de Isten kegyelméből szerencsénk volt: letartóz-

tattak öt dinamitbombával felfegyverkezett csirkefogót az Anyicskov-palota közelében! A Pica bácsinál elfogyasztott reggeli után a vasútra mentünk, s ott értesültünk a papától erről... Ó Istenem! Micsoda szerencse, hogy ezt elkerültük! Fél négykor érkezünk a kedves Gatcsinába, s könyveinket s dolgainkat rendezgettük. Teáztunk, és kedves apáskánkkal és anyuskánkkal ebédeltünk.”

Hogy az isteni gondviselés mentette-e meg III. Sándort vagy inkább a hanyag kocsis, azt nehéz lenne megítélni. Az azonban világosan kitűnik a naplóbejegyzésekből: a rendőrség ügynökeit a cár első rémületében megdicsérte, amiért „nem alszanak, hanem eredményesen cselekszenek”. Ám ezeknek az ügynököknek, mint naplójában Arapova is feljegyzi, „eszük ágában sem volt arra gondolni, hogy az általuk megfigyelt egyének bombákkal járnak-kelnek”. Február 26-tól március 1-ig a merénylők mindennap kimentek a Nyevszkij proszpektre, s a rendőrség nem nyúlt hozzájuk, mert fogalma sem volt arról, mire készülnek. Holott már régen birtokában volt Andrejuskin levele! S ha nincs ez a levél? Vagy ha még többet késik a válasz Harkovból?...

III. Sándor annyira megrémült a terroristák őrizetbevételétől, hogy egész családjával tüstént Gatcsinába menekült, s ki sem lépett a palotából. Pétervárról egyik küldönc a másik után érkezett lóhalálában: a cár azt követelte, hogy jelentsék a nyomozás minden fordulátát. Megmutatták neki a terroristák fényképét s a kihallgatási jegyzőkönyveket, melyeket nemcsak elolvasott, hanem megjegyzésekkel is ellátott a lapszéleken.

— Levetkőzni! — parancsolta a csendőr. — Mindent! Mindent levetni! Három lépés oldalt! Nem ide, oda! — bökött ujjával a cella sarkába. — Állj! Lássanak hozzá!

Két börtönőr végigtapogatta Uljanov összes ruhadarabját, szájába, orrlyukába pillantott, hajába túrt, majd mint aki jól végezte dolgát, oldalt lépett. A megalázó eljárás után Uljanov lába elé dobták a fegyencruhát.

— Felöltözni! — adta ki a parancsot a csendőrtiszt.

A fegyőrök végignézték, ahogy Uljanov magára húzta a fegyencruhát, s csak ezután távoztak. A nehéz, vasalt ajtó hangos csattanással becsapódott, kattant a zár. Uljanov megvárta, amíg elcsitulnak a lépések, majd körülnézett a cellában. Boltíves, koromtól fekete mennyezet, aszfaltozott padló. Kis ablak közvetlenül a mennyezet alatt, üvegét bemeszelték, s kettős rács zárja. Falhoz erősített, felhúzott, lakattal lezárt vaság. Masszív tölgyfasztal, ugyancsak szilárdan a padlóhoz rögzítve, rajta mocskos petróleumlámpa, cilindere fekete a koromtól, s a sarokban a „kübli”. A csapból a síri csendet megtörve, vékony sugárban csordogál a víz. Alekszandr első mozdulata az volt, hogy elzárja a csapot, de hasztalan: a víz tovább csurgott.

Az ajtóhoz lépve észrevette a kis négyszögletes ablakot: nyilván ezen adják be az ételt. Felette hosszúkás, üveges kukucskáló, amelyen át a folyosón járkáló őr mindent láthat, ami a cellában történik.

Miután az ajtót megvizsgálta, járkálni kezdett a zárkában. A papucs állandóan leesett a lábáról, s tompán csattogott a kövön. De mihelyt megállt, nyomasztani kezdte a síri csend.

Az erődben eltöltött első éjszakán le sem hunyta a szemét, nem is feküdt le, pedig a foglár belépett két fegyőr társaságában, s lenyitották az ágyat. Saroktól sarokig lépdelt, s egyre azon töprengett, mi történhetett. Kiket tartóztattak még le Kancseron kívül? Sikerült-e a bombát a cár fogata elé dobni? Mi lett Oszipanovval, Genyeralovval, Andrejuskinnal? Mit tud ő róla a rendőrség? Miért rögtön az erődbe szállították? Hiszen a szállásán semmi olyat nem találhattak, ami arra utalt volna, hogy részt vesz az összeesküvésben... Újból és újból végiggondolta minden lépését az utóbbi napokból. Nem, tőle semmi sem juthatott el a rendőrséghez! Tehát csak azért fogták le, mert csapdába került.

A március 2-ről 3-ra virradó éjjel a foglár felkeltette Szását, és megparancsolta, hogy szedelőzködjék. A cellába egy tiszt lépett be két csendőr kíséretében. S a menet elindult a sötét folyosón: elől a tiszt, kétoldalt a

csendőrök, s hátul a foglár. Az udvaron, noha Szása nem ellenkezett, a csendőrök megragadták, s beléptek a kapu előtt álló kocsiba. A csendőrök szorosan közrefogták, a tiszt vele szemben ült le, a lovak nekilódultak, s a kocsi dübörögve elindult. Az ablakok szorosan le voltak függönyözve, így nem tudta megállapítani, merre viszik. A tiszt és a csendőrök komor arcából ítélve, akik minden mozdulatát árgus szemmel figyelték, azt a következtetést vonta le, hogy veszélyes bűnözőnek tekintik. Nyilván parancsot kaptak a fokozott óvatosságra, mert a legkisebb mozdulata is nyugtalanságot keltett bennük. Szerette volna megkérdezni a tisztől, hová viszik, de letett róla: úgyse mondaná meg az igazat.

A kocsi megállt, kapu nyikorgott. Majd ismét elindultak, de tüstént meg is álltak. A tiszt kinyitotta az ajtót, kimászott s ráparancsolt:

— Kiszállni!

Szásá látta, hogy ismét a rendőrség udvarán vannak, s ebből kitalálta, hogy kihallgatásra viszik. Kacsaringós folyosókon vezették végig, ugyanolyan szigorú kísérettel, mint az erődben. Felmentek az emeletre. Az első ajtón ez a tábla állt: „Államellenes bűncselekmények osztálya.” A tiszt kinyitotta az ajtót, s Szása a két csendőr között belépett Durnovo birodalmának előszobájába. Tisztek és hivatalnokok rohangáltak, egyik szobából ki, a másikba be, roppant gondterhelt arccal, mintha világrengető problémákat okdának meg. De akárhogy siettek, egyik sem ment el Uljanov mellett úgy, hogy ne nézte volna meg alaposan, bizonyos pimasz kíváncsisággal.

A tágas szobában, ahová a tiszt bevezette — a csendőrök az ajtón kívül maradtak —, négyen voltak: egy csendőrszázados és három hivatalnok. A kapitány az asztalnál állt, az egyik hivatalnok puha karosszékekben terpeszkedett, míg a másik kettő, nyilván alacsonyabb rangúak, oldalt ültek, álmatlanságtól vörös szemmel hunyorogva. Előttük tiszta papír és toll. Az asztalnál álló tiszt udvariasan hellyel kínálta Uljanovot, és bemutatkozott: Ljubov százados az önálló csendőrhadtesttől.

— Azt az utasítást kaptam — folytatta ünnepélyesen —, hogy az 1871. május 19-i törvénycikk alapján Kotlarevszkij úr, a szentpétervári főügyész helyettese — s rámutatott a karosszékekben trónoló hivatalnokra —, valamint két hatósági tanú, Hmelinszkij és Ivanov írnokok jelenlétében kihallgassam önt.

A szokásos kérdések után — foglalkozása, iskolai végzettsége, szüleinek anyagi helyzete — a kapitány így szólt:

— Most pedig mondja el, milyen szerepe volt őfelsége a cár elleni merénylet megszervezésében.

— Még mit parancsol? — felelt nyugodtan kérdéssel a kérdésre Uljanov.

— Lesz szíves nem elfelejteni: itt én kérdezek! — gyulladt haragra a kapitány, s mellén megcsörrentek az érdemrendek.

— Ön pedig lesz szíves nem elfelejteni, hogy én nem vagyok a hivatalnak az írnoka — felelte ugyanolyan nyugodtan, hangját egy cseppet sem felemelve Alekszandr Iljics.

— Egy pillanatra, kapitány úr — állította meg egy kézmozdulattal a tisztet Kotlarevszkij. — Engedje meg, hogy én tegyek fel néhány kérdést Uljanov úrnak. Legelőször is: hány bomba készült az ön lakásán?

— Erre nem kívánok válaszolni.

— Ki volt csoportjuk vezetője és fő szervezője? — folytatta Kotlarevszkij olyan hangon, mintha Alekszandr Iljics válasza tökéletesen kielégítette volna.

— Nem kívánok...

— Rendben van — szakította félbe durván Kotlarevszkij. — Akkor azt árulja el, milyen szerepe volt az őfelsége a cár elleni merénylet megszervezésében? Tudta, ki készítette a bombákat? Tudta, ki fogja elhajítani őket? Figyelmeztetem: elegendő pontos adatunk van az ön részvételéről ebben a gaztettben! Konok tagadása csak súlyosbítja bűnét, amit személy szerint nem kívánok önnek. Tehát várom a választ!

— Hiába tölti velem az idejét.

— Szóval így állunk? Rendben van! — Az ügyész kinyitotta az asztalfiókot, egy papírt vett ki, s Uljanov elé tette. — Akkor olvassa el ezt.

Szása átfutotta az első sorokat, s szíve hevesebben kezdett verni. Kancser áruló! Undorítóan megalázkodva, mindent bevallott a rendőrségnek, amit csak tudott. Hogy amikor egyszer beállított hozzá, ott találta őt Lukaszewiczcsel, amint dinamitot töltöttek a bombákba, melyeket azután ő vitt el Volohovval Genyeralovhoz és Andrejuskinhoz...

Amíg a jegyzőkönyvet olvasta, egész idő alatt magán érezte az ügyész és a kapitány figyelmes tekintetét. Minden akaraterejére szükség volt, hogy arcának egyetlen rándulásával se árulja el haragját.

— Mit szól hozzá? — kérdezte diadallal Kotlarevszkij.

Uljanov püffedt arcára, keskeny, rosszindulatúan összeszorított ajkára, ravaszul hunyorgó szemére pillantott, s igyekezett kitalálni, hogy rendőrségi hamisítvány ez, vagy Kancser valóban elárulta mindannyiukat. De hallgatása gyanút kelthetett, ezért a jegyzőkönyvet visszaadva, nyugodtan megkérdezte:

— Kapok még valami olvasnivalót?

— Egyelőre nem.

— Köszönöm.

— Uljanov úr! — kezdte Kotlarevszkij, s bal orcája idegesen megrándult. — Ön arra kényszerít engem, hogy emlékeztessen: megvannak az eszközeink, hogy beszédre bírjuk! Azokat, akik nem vallanak, kiköttetjük, kizsigereljük, szózott heringgel etetjük, s nem adunk inni...

— Nem tudom, hogy ön hogy van vele, de rám az effélék, mint látja, nincsenek különösebb hatással. Inkább maradok ép csontok nélkül, mintsem olyasmiket mondjak, amiket egyesek hallani szeretnének tőlem.

Ezek voltak Uljanov utolsó szavai az első kihallgatáson. Kotlarevszkij megérezte: erős ellenfélre akadt, ezért taktikát változtatott. Elhatározta, hogy hízélgéssel és ígéretekkel nyeri meg, meggyőzi, hogy ha mindent őszintén elmond, ezzel számos, hozzá közel álló ember sorsát könnyíti meg.

Nem mondta ki nyíltan, de meglehetősen átlátszóan arra célzott, hogy első sorban anyjáról és testvéreiről van szó. Ezzel mérte a legérzékenyebb csapást Uljanovra, aki azonban mégsem adta meg magát; anya, Vologya, Anya, Olja, bármily nehéz lesz is a sorsuk, mindent megbocsátanak neki, kivéve az árulást.

A három és fél órás kihallgatás során a jegyzőkönyvbe a következő bejegyzés került: „Az őfelsége a cár élete ellen tervezett merényletben való bűnrészségemre vonatkozó kérdésekre jelenleg nem válaszolhatok, mert betegnek érzem magam, ezért kérem a kihallgatás elhalasztását holnapra.”

Amikor Uljanovot elvezették, Kotlarevszkij így szólt:

— Meglepő kitartás! Szerintem éppen ő az egésznek a szervezője. Ennyi ésszel és ekkora akaraterővel nem játszhat valaki másodrangú szerepet.

2

Kancser és Gorkun (később Volohov is csatlakozott hozzájuk) egyre újabb neveket és címeket adott meg. A titkosrendőrség nekilátott, hogy felkutatassa Novorusszkijt, Govoruhint, Sevirjovot. Durnovo rendőrfőnök fenyegető hangú rejtjelezett táviratokat küldött Jaltába, Szimferopolba, Szivasztopolba, Odesszába: „Sevirjovot elő kell keríteni bármi áron — repült a távirat Jaltába —, ennek érdekében semmit ne restelljenek.” Szimferopolba meg már szinte hisztériás sürgönyt küldött: „Forgassák fel az egész várost és környékét, és tartóztassák le!”

Telt az idő, de ezekről a helyekről a Sevirjov különös ismertetőjeleire vonatkozó kérdéseken kívül semmi más hírt nem kaptak. A rendőrfőnök nem lelte helyét, s egyik táviratot a másik után küldte. Volt miért izgulnia. Kancser azt állította, hogy Sevirjov az összeesküvők feje. Gatcsinából is egymást érték a futárok a cár kérdésével: letartóztatták már Sevirjovot? Az uralkodó ki sem lépett gatcsinai palotájából, annyira félt, hogy még nem fogták el az összes terroristát. Durnovo végigkérdezte az összes tengeri kikötőt a külföldre tartó hajók indulásáról, arra gondolva, hogy Sevirjov is, Govoruhin is külföldre szökött. Ismételten kihallgatta Kancsert, s tájékozva követelte, vallja be, hová bújt el Sevirjov. Kancser esküdözött, hogy Sevirjov nem utazott külföldre, csak a Krimbe.

— De hová? Hová? — verte pufók öklével az asztalt Durnovo.

— Nem tudom.

— Hazudsz!

— Kegyelmes uram! Az életemre esküszöm, hogy azt mondta, a Krimbe utazik gyógykezelésre . . .

A diákmenzán, ahová Lukaszewicz benézett, már tudták, hogy Kancsert letartóztatták s a lakásán csapdát állítottak. Március 2-án este Lukaszewicz még egyszer átnézte iratait, s lefeküdt aludni. A álom azonban elkerülte. Tudta, hogy a rendőrség a lefogottak ismeretségi körét felgöngyö-

lítve, őt is letartóztathatja. Az árulás lehetőségére nem gondolt. Egyik ismerőse azt ajánlotta neki, utazzék külföldre. De elutazni annak bizonyossága nélkül, hogy veszély fenyegeti, értelmetlenség lett volna. Ha a nevét sem említik meg, ostoba helyzetbe kerül.

Éjjel kettőkor csengő ébresztette. Tudta, érte jöttek. Az ajtóhoz ment, s meghallotta a házmester zavart hangját:

— Lukaszewicz úr... távirata jött...

Alig nyitotta ki az ajtót, rendőrök s tanúk hada rontott be. A kerületi őrsparancsnok vörös, izzadt arcát törölgetve közölte: házkutatást kell tartania. Lukaszewicz, miközben figyelte, arra a következtetésre jutott, hogy a házkutatás felületes. Ez pedig azt jelenti, hogy a rendőrségnek nincs komoly bizonyítéka ellene.

A tiszt a papírok között turkálva megkérdezte tőle:

— Hol őrzi a leveleit?

— Nem szeretem idegeneknek megmutatni a leveleimet, ezért eldobom őket.

— Hm... S mi van ebben a dobozban?

— Reagensok kémiai elemzéshez.

— Akkor beírjuk, hogy relagensok...

Látva, hogy a rendőr táskájába gyömöszöli tankönyveit, amikor éppen Lange *A materializmus története* című munkáját tette el, megkérdezte:

— Mit jelentsen ez? Mindegyik könyvet engedélyezte a cenzúra.

— Van egy titkos utasításom — mondta halkan a tiszt. — Össze kell szednem önnél az összes kémiai tárgyú könyvet. Ezért veszem magamhoz ezt a Langét is.

A házkutatás teljesen eredménytelen volt, Lukaszewiczot mégis letartóztatták. Amikor az őrszobára értek, a tiszt így szólt egyik beosztottjához:

— Belouszovval kapcsolatban mondd meg, hogy a Malaja Italjanszkaja 51. alatt nem lakik ilyen nevű színész.

Lukaszewicz felfigyelt: ez annak a lakásnak a címe, ahol Novorusszkij lakott nemrég. Honnan tudta meg a rendőrség, hogy köze van az összeesküvéshez? Hiszen csak annyit tett, hogy megengedte Uljanovnak, hogy pargolovi nyaralójában készítse el a dinamitot. Csak nem tartóztatták le Uljanovot is? S hogyan tudta a rendőrség kifürkészni ezt a kapcsolatot? Hiszen Novorusszkij, lévén egy papnevelde hallgatója, minden gyanú fellett állt.

Lukaszewiczot az őrszobáról egy rendőr kíséretében — ez is arról tanúskodott, hogy letartóztatásának nem tulajdonítottak túlságosan nagy jelentőséget — a Gorohov utcába vitték, a titkosrendőrségre.

A szobában, ahová bevezették, két hivatalnok beszélgetett, és rá se hederítettek a belépőre. Az egyik a forradalmárokat szidta, amiért dinamithoz nyúltak. Manapság már rágyújtani is veszélyes, mondta, a terroristák dinamitot szórnak a dohányba, s a robbanás széttépi az embert. A másik azt bizonygatta, hogy joggal teszik, hiszen elnyomják őket, s kíméletlenül el-

bánnak velük, nincs tehát mit csodálkozni azon, ha ők is fegyverrel védekeznek.

Lukaszewiczot azután egy másik szobába vezették át, majd egy harmadikba, de változatlanul senki sem törődött vele. Az egyik szobában egy csendőrtiszt és egy hivatalnok ült, az utóbbi előtt jegyzetfüzet hevert, s számításokat végzett, talán titkosírással írt levelet fejtett meg. Tisztek és hivatalnokok jártak ki-be. A fiatal csendőrtiszt tovább mesélte, amit elkezdett:

— Képzeld, ebben a szobában hajította el Oszipanov a bombát! Senki nem jutott eszébe közülnk, hogy bomba van nálá. Azt hittük, közönseges könyv. Képzeld, mekkora veszélyben voltunk! Hol vannak, akik Oszipanovot idevezették? — Mikor az ajtóban megjelent a két álmos képű ügynök, így folytatta: — Kis híján életemet vesztettem hivatali kötelességem teljesítése közben. Ezért kitüntetés jár. Mind a ketten tanúsítani fogjátok ezt, megértettétek?

— Igenis! — válaszolta egyszerre, egyformán rekedt hangon a két titkosrendőr.

A bátor tisztet azonban még ez sem nyugtatta meg. Elpróbálta velük, mit fognak majd vallani a vizsgálat során. Amikor az egyik azt mondta, hogy a tiszt az asztalnál ült, mikor Oszipanov elhajította a bombát, lehülyézte és újra előadatta vele az egészet. Ezúttal az ügynök már azt mondta, hogy a bomba a tiszt csizmája orrától alig egy arasznyira esett a földre.

Lukaszewicz, miközben ezt a komédiát nézte, egyre azon töprengett, hogy vajon miért nem robbant fel a bomba. Csak nem felejtette el Oszipanov megrántani a gyutacshoz vezető zsinórt? Nem, ez nem hasonlít rá! Nem olyan ember, aki elveszti a fejét. Ha volt elég lelkiereje eldobni a bombát, ahhoz is elég volt, hogy úgy csinálja, ahogy kell.

Lukaszewicz töprengését a rendőrfőnök érkezése szakította félbe. (Amikor belépett, a tisztek és hivatalnokok vigyázzba vágta magukat.)

— Gondolkozzék rajta, mit csinált Uljanov lakásán — vetette oda neki, s meg sem várva a feleletet, elment.

Lukaszewicz nem értette, mire céloz Durnovo. Az árulás lehetőségét változatlanul elvetette, ezért azt gondolta: Uljanov házigazdája nyilván meghallotta, amikor a bombákhoz szükséges bádogot fűrészelték.

A rendőrfőnök megjelenése után Lukaszewiczot átkísérték a Péter-Pál-erődbe, ez pedig annyit jelentett, hogy ügye komolyra fordult. A titkosrendőrségen töltött éjszaka alatt rádöbbsent: mindenkit letartóztattak, Uljanovot is beleértve. A Durnovo által elejtett mondat arról tanúskodott, a rendőrség tudja, hogy ő töltötte meg a bombákat dinamittal. Erről pedig csak Uljanov, Kancser és Gorkun tudott. Lukaszewicz biztos volt benne, hogy Uljanov nem árulja el, azt azonban nemigen tudta volna megmondani, hogy viselkedik a másik kettő. Mindenesetre fel kell készülnie a legrosszabbra.

A cár nem hitte el, hogy minden összeesküvőt letartóztattak. Úgy vélte, a diákok csak a végrehajtók voltak, s mások, tapasztalt terroristák irányították őket. S míg a főkolomposok nincsenek rács mögött, nincs semmi biztosíték arra, hogy holnap nem jelenik meg bombákkal egy újabb csoport az utcán.

Kezét háta mögött összekulcsolva, idegesen járkált fel-alá a gatcsinai palota hatalmas dolgozószobájában. Arca komor volt, üres pillantású, dülledt szeme mozdulatlanul meredt egy pontra, ajkát erőszakosan összeszorította. Hány éve küzd a terroristák ellen, s képtelen végezni velük. Megint csak egy hajszál választotta el attól, hogy ugyanolyan szörnyű halált haljon, mint az apja. Borzasztó! S ezúttal még a golyókat is megmérgezték sztrichninnel, úgyhogy a legkisebb karcolás is a halálát okozta volna. A szakértő, Fjodorov tábornok nyelvével próbálta ki a golyót, s majdnem belehalt. A rendőrség pedig télenkedik, mintha aludna. Azt a Sevirjovot még mindig nem találták meg! Ki kezeskedik azért, hogy állítólagos krími utazása nem ugyanolyan csel, mint Govoruhin öngyilkossága, aki valójában külföldre szökött? A terroristák elterjesztették, hogy a cár Gatcsinában kuksol, és nem meri elhagyni a palotát. Hát csak azért is megmutatja, hogy nem fél tőlük!

A cár utasítást adott, hogy tüstént álljon elő a kocsí.

„Tegnap (március 3-án) óriási bál volt Vlagyimir nagyhercegnél — jegyezte fel naplójába Arapova. — Minthogy azonban az uralkodó nem kedveli ezeket a fogadásokat, áttették a harmadik hétre (bőjtre), hogy lemondhassa a részvételét, ezért senki sem várta, annál kevésbé, mert visszatérése a városba, amíg ezt a szerteágazó összeesküvést véglegesen fel nem göngyölítik, kétségkívül veszélyes lett volna ránézve.

A nagyteremben tartózkodtam, a lakosztályok végén, s amikor a legkevésbé várták, megjelent a cárné Vlagyimir nagyherceg karján, mögötte az uralkodó a menyével. Meglepett „ó”-k törtek fel mindenkből, s az élénk csevegést egy szempillantás alatt halotti csend váltotta fel. A tömeg tüstént kettévált, hogy utat engedjen, ők pedig, anélkül, hogy bárki előtt megálltak volna, végigvonultak a termeken, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy mindenki lássa őket.

Emlékszem, minden egyes alkalommal micsoda ovációval fogadták az elhunyt uralkodót, amikor az isteni gondviselés megmentette a gazemberek golyóitól, amire most sem tudok felindultság nélkül visszagondolni. Az összes jelenlevő szemében könnyek csillogtak, mindenki igyekezett megérinteni, száját a kezéhez vagy öltözéke széléhez érinteni.

Most egyetlen »hurra« sem tört elő a reszkető keblekből, s ez mindenre olyan dermesztő hatással volt, mint egy temetési menet.

... Az uralkodót kettős szándék vezérelte, amikor elszánta magát, hogy nyilvánosan mutakozzék: először is, meg akarta mutatni a külföldieknek, hogy élnek és egészségesek, másodszor, senki ne merje feltételezni, hogy a cár félelmében nem meri elhagyni Gatcsinát...

De bárhogy igyekezett is kimutatni bátorságát, az csak arra volt elég, hogy végigvonuljon a palota termein; de még ezen az éjszakán majdnem egy ezred kozák kíséretében visszatért Gatcsinába, s ott megint úgy elbarikádozta magát, mintha ostromtól tartana. Sokkal többre becsülte szentes személyét, semhoggy kockára tegye azért, hogy megcáfoljon egy olyan nevetséges állítás: a terroristáktól való félelem tartja Gatcsinában.

3

A cella kukucskalóján minduntalan benézett az űr. Uljanov nem törődött vele. Saroktól sarokig járkált, s azon töprengett, mit tegyen most. Hogy viselkedjék a továbbiakban? Hányszor mondta Sevirjovnak: Kancser nem ébreszt bizalmat benne, nem kellene beavatni az ügybe. Sevirjov azonban egyre azt hajtogatta: „Olyan kevés a terrorista, hogy örülnünk kell mindenkinek, aki hajlandó részt venni a merényletben!” Most aztán örülhetnek...

— Reggeli!

Uljanov megfordult a hangra. Az ajtó négyszögletes ablaka kinyílt, s egy kéz nyúlt be, amely bögrét tartott, rajta szelet fekete kenyérrel. Tehát már reggel van. Uljanov fogta a bögrét. Nem tea volt benne, hanem hideg víz, a kenyér fele pedig törek, és ragacsos volt, akár a sületlen tészta. Szása a reggelit az asztalra tette, s folytatta a járkálást. Nem, ha ezentúl is mindent tagad, nevetséges helyzetbe kerül. Be kell ismerni, amit Kancser, Gorkun és Volohov bevallott. És magára kell vállalni az egészet, hogy menthesse a többieket. Hiszen Novorusszkij, Smidova és Ananyina nem vett részt a merényletben. Kancser beismerése alapján pedig Novorusszkijt tarthatják az összeesküvés vezetőjének s Ananyinát a lakás tulajdonosának, ahol a dinamit-laboratórium volt!

— A bögrét!

Uljanov a mosdóba lötytyintette a „cár teáját”, s visszaadta a bögrét. A kisablak tüstént becsapódott.

Súlyos tépelődések közepette eltöltött álmatlan éjszakák után Alekszandr Uljanov eldöntötte, hogy fog viselkedni, s mély álomba zuhant. Azt álmodta, amire sokat gondolt ezekben a napokban: Szimbirszkben van, találkozik anyjával, Vologyával. Aztán vidám családi összejövetel Kokuskinóban. Apával kirándulnak az erdőbe, beszélgetnek, nótáznak. Nem halotta, hogy kinyílt a cella ajtaja, s ébresztették. Csupán akkor ébredt fel, mikor lecibálták az ágyról. Sokáig nem tudta, hol van, s mi történt. Csak akkor tért magához, mikor két csendőr megragadta, s talpra állította.

— Felöltözni!

Majdnem egy szakasz űr kíséretében Szása ismét végighaladt a már megszokott, sötét folyosón. Kik ülnek vajon ezekben a cellákban? A kocsí oly közel állt a bejárathoz, hogy nem tudott körülnézni. Belökték s rázárták

az ajtót. A templom harangtornyából óraütések hangzottak, s eszébe jutott az a borús nap, amikor Anyával errefelé sétáltak. Anyát is letartóztatták. Csak azért, mert Sevirjov megadta Kancsernak a címét, hogy oda küldje a táviratot! Azok után, hogy annyira óvta nővérét mindentől, ami a legkisebb árnyékot vethette rá, ekkora hibát elkövetni! Igaz, hogy éppen máshová akart költözni — de nem, ez nem mentség. Súlyos bűnt vett magára, amikor, szintén Sevirjov tanácsára, Kancserral juttatta el Novorusszkij lakására mindazt, amire szüksége volt Pargolovónak a dinamit előállításához. Egyébként is sok hibát követtek el. S a legbosszantóbb az, hogy jó néhányat elkerülhetek volna, de nem volt elég állhatatos, nem tartott ki az igaza mellett. Ezekben a dolgokban sokkal határozottabban kellett volna fellépnie, s nem lett volna szabad semmiféle kompromisszumba bele mennie. Mert ha nem is ő volt a csoport vezetője, a saját életét tette fel erre az ügyre!

Igen, a hibák mindig akkor tűnnek elő igazából, amikor már nem lehet kijavítani őket...

Március 4-én Uljanov beismeri, hogy a Népakarat párt terrorista frakciójának tagja, és hogy részt vett a cár elleni összeesküvésben. Mikor született meg az összeesküvés terve? A pontos dátumot nem kívánja megnevezni. Nem tagadja, hogy salétromsavat, fehér dinamitot és ólomgolyókat készített. „Kaptam két bádoggilindert — írja — a kézi bombák elkészítéséhez, ezeket megtöltöttem a dinamittal és sztrichninnel mérgezett golyókkal, amiket ugyancsak úgy kaptam, de előbb kartonból két tokot készítettem a bombák számára, s viaszosvászonnal ragasztottam be őket... Gyakorlatilag ebből állt részvételem a cár öfelsége elleni merénylet megvalósításában, de tudomásom volt róla, kik azok, akik a merényletet végrehajtják, azaz kik fogják a bombákat elhajítani. De hogy hányan kellett volna, hogy ezt megtegyék, s kik voltak, ki hozta el hozzám, és kinek továbbítottam a bombákat, ki volt az, akinek segítségével megtöltöttem őket dinamittal — sem őket megnevezni, sem velük kapcsolatban vallomásomat kiegészíteni nem kívánom... Senkiről, tehát sem az előttem megnevezett Andrejuskinról és Genyeralovról, sem Oszipanovról és Lukaszewiczről a jelen pillanatban semmilyen vallomást nem kívánok tenni.”

Ennyi volt az egész, amit Kotlarevszkij ügyész ki tudott szedni Uljanovból. Alekszandr Iljics vallomásából világosan kitűnik, hogy csak azt ismerte be, amit képtelenség lett volna tagadni, de ezt is úgy tette, hogy senkinek se ártson vele. Amikor elmondta, hogy miután megtöltötte a bombákat, visszaadta őket, nem nevezte meg még az árulókat — Kancsert, Gorkunt és Volohovot — sem, akik pedig már bevallották, hogy ők vitték el a bombákat az elhajítókhoz.

Alekszandr Iljics a következő kihallgatáson már az összeesküvésben való részvételének indítékairól is beszél. „Sem kezdeményezője, sem szervezője nem voltam az uralkodó elleni merényletnek — feleli, nyilván a vizsgálóbíró kérdésére. — Szellemi részvételem benne mindössze ennyi: a tanév

folymán, november második fele körül, két vagy három alkalommal elbeszélgettem néhány személlyel, akik később részt vettek abban, amivel most engem vádolnak. Beszélgetéseink a fennálló társadalmi rend abnormitását érintették, s azokat a lehetséges módozatokat, melyekkel javulást érhetünk el. Személyes véleményem, melyet e beszélgetések során kifejezésre juttattam, az, hogy végső gazdasági eszményeink elérése érdekében, ami csak a társadalom elegendő érettsége mellett következik be, hosszas propaganda- és kulturális munka után, előbb el kell érni a politikai szabadságjogok bizonyos minimumát, mert enélkül lehetetlen valamelyest is eredményes propaganda- és felvilágosító tevékenységet végezni. Ennek egyetlen eszközét a terrorban láttam, ami, azt reméltem, némi engedményekre kényszeríti a kormányt a társadalom leghatározottabban jelentkező követeléseinek teljesítésében.”

A továbbiakban elismeri, hogy ezek a beszélgetések hatással voltak azokra, akik elszánták magukat a terrorcselekedetekre. Alekszandr Iljics ebben a két vallomásában (valamint a későbbiekben) csak azt ismerte be, amit a többi letartóztatott nem tagadott.

Miután Novorusszkij beismerte, hogy Uljanov Pargolovba utazott, ő sem tagadta ezt, azonban hangsúlyozta: „Ezeknek a kísérleteknek sem a célját, sem a lényegét nem ismerte se Novorusszkij, se Marija Ananyina felcsernő... Arról, hogy nitroglicerint hagytam ott, se Ananyinéknak, se Novorusszkijnak nem tettem említést.”

Letartóztatásakor Alekszandr Iljicstől elvették a noteszát. A titkosírásos feljegyzéseket nem tudták elolvasni. Az ügyész makacsul faggatta Uljanovot ezekről a feljegyzésekről, ő azonban megtagadott minden felvilágosítást:

„Ami az 54. oldalon levő tervrajzot, az 55. oldalon levő rajzot és feljegyzést s az utolsó oldalon levő számításokat, jegyzeteket és címeket illeti, ezekről nem vagyok hajlandó tanúvallomást tenni... Az öt oldalnyi újságidézetet a parasztlázongásokról olyasvalakitől kaptam elolvasásra, akit nem kívánok megnevezni... Raisza Smidova nem tudott semmit a robbanó töltetek készítéséről és az uralkodó elleni merénylet tervéről. Különbben sincs semmi köze ehhez az ügyhöz. Jóllehet különböző időpontokban két levelet adott át nekem, melyek ide tartoznak, azoknak sem tartalmát, sem íróit nem ismerte. Hogy kik írták ezeket a leveleket, nem kívánom elmondani.”

Uljanov vallomását olvasva, a cár az alábbi következtetést vont le: „Tőle, úgy vélem, többet nem tudunk meg.” S ebben nem tévedett: a vizsgálóbíró és az ügyész összes többi kérdésére Uljanov megtagadta a választ. „Azokat, akik Vilnában segítségemre voltak a salétromsav megszerzésében, ismerem, de nem kívánom megnevezni... Hogy mi volt Sevirkov szerepe a salétromsav megszerzésében, nem kívánom megmagyarázni... Ez év februárjában részt vettem a Népakarat párt terrorista frakciója programjának kidolgozásában... Ezt a programot, amelyet a Népakarat pártját és a szociáldemokratákat egyesítő új programtervezetnek szántam, február

15-én kezdtem el kinyomtatni... Hogy hányan és kik segítettek ebben, nem kívánom közölni... A program megfogalmazásában többen vettek részt, akiket nem kívánok megnevezni.”

Az összeesküvés egyetlen olyan résztvevőjét, egyetlen olyan címet vagyényt nem árult el Uljanov, ami ne lett volna már ismert a többi letartóztatott vallomásaiból. Mindaz, amit csak ő tudott egyedül, továbbra is titok maradt.

A március 21-22-i dátummal jelzett utolsó vallomásában már csak az ügy politikai indítékairól beszélt. Minthogy a rendőrségnek a program egyetlen példányát sem sikerült megszereznie, emlékezetből rekonstruálta: „Ha egyik korábbi vallomásomban — írta befejezésül — kijelentettem is, hogy nem voltam se kezdeményezője, se szervezője ennek az ügynek, ez csak azért mondtam, mert nem volt egy meghatározott kezdeményező vagy irányító, de én az elsők közé tartoztam — folytatta, s ezzel mintegy magára vállalt minden felelősséget a merénylet megszervezéséért —, aki megfogalmazta a gondolatot, hogy alakítsunk terrorista csoportot, s a legaktívabban részt vettem megszervezésében, ami a pénzszerzést, megfelelő emberek, lakások stb. felkutatását illeti.

Ami pedig erkölcsi és szellemi hozzájárulásomat illeti az ügyhöz, az teljes mértékű, vagyis mindent megtettem, ami képességeimtől és tudásomtól tellett és meggyőződéseim jónak tartott.”

A cár aláhúzta ezt a bekezdést, s cinikus gúnnyal melléírta: „*Micsoda megható őszinteség!*”

4

A merényletben részt vett diákok letartóztatásának híre pillanatok alatt elterjedt az egyetemen. A diákok két táborra oszlottak, az egyik helyeselte a terroristák akcióját, a másik elítélte. Az egyetem vezetősége, élén Andrejevskij rektorral, halálosan megrémült. Olyan hírek terjedtek el, hogy bezárják az egyetemet. Ez nyomasztóan hatott a hallgatók passzív, a politikától távol álló részére, s arra készítette őket, hogy az egyetem vezetői mellé álljanak. Az előadótermekben viharos viták robbantak ki, melyek gyakran verekedéssel értek véget.

S ekkor, március 6-án, előadás közben, váratlanul bejelentik: mindenki jelenjen meg a díszteremben, a rektor beszédet fog mondani. Ivan Jefimovics Andrejevskij ravasz ember és ügyes diplomata hírében állott. Alacsony termetű, mozgékony ember volt, raccsolt, s mindig emelkedett hangnemben szónokolt, láthatóan élvezve saját ékesszólását. A diákok hiába próbálták megtudni, miről fog beszélni.

Amikor bementek a terembe, már ott volt a tankerületi főigazgató, a helyettese, professzorok, előadók. A sorok között spiclik húzták meg magukat, s sunyin pillantottak jobbra-balra. A rektor nyüzsgéséből, behízelt mosolyából és sugdolásával a tankerületi főigazgatóval, s abból, hogy akik elítélően nyilatkoztak a letartóztatottakról, mind az első sorokban

igyekeztek helyet foglalni, az összeesküvőkkel rokonszenvezők kitalálták, hogy valami rossz dolog van készülöben. A karzatra gyűltek, hogy onnan fejezzék ki tiltakozásukat.

A rektor felsietett az emelvényre, megvárta, míg elcsitul a teremben a zaj, majd színpadiasan affektálva, belekezdett szónoklatába:

— Abból a célból hívtam össze ide önöket, kedves uraim, hogy körükben valamelyes vigasztalást találjak a rettenetes csapásra, mely egyetemünket érte. Tudom, hogy ez mindnyájukat éppoly súlyosan nyomasztja, mint engem...

A karzatról valaki hangosan lekiáltott:

— Nem!

A termen nem annyira csodálkozó, mint inkább riadt moraj futott végig; mindenki a hang irányába fordult. A spiclik a karzat felé tülekedtek.

— Tudom — folytatta a rektor, nem várva meg, amíg elül a zaj —, hogy azzal, amit most elmondok, egy mindnyájunkat egyformán eltöltő gondolatot, a bánat és helytelenítés közös érzését fejezem ki...

— Hazugság! — kiáltotta most már több hang.

— Ebben a közös — folytatta Andrejevskij úgy téve, mintha semmit sem hallott volna, s hangját már kiabálásig fokozva —, egyöntetű érzésben kereshetjük csak az elfogadhatatlannal való megbékülés eszközeit, meggyalázott intézményünk megtisztításának és igazolásának lehetőségét...

— Rágalom! — hallatszott egyszerre több oldalról is. — Mi büszkék vagyunk rá...

Szörnyű lárma tört ki. A spiclik és segítő társaik, hogy elnyomják a tiltakozás hangját, viharos tapsba kezdtek.

— Senkinek nem hinném el — olvasta tovább papírjából, a helyesléstől felbuzdulva, a rektor —, sőt aljas rágalomnak tartanám, ha nem a kormány értesített volna arról, hogy letartóztatták a pétervári egyetem három hallgatóját, s bombákat találtak náluk. Borzalmas, semmihez nem hasonlíthatóan szégyenletes hír ez egyetemünk számára... — Andrejevskij mély lélegzetet vett. — Ezekben a szomorú napokban az egyedüli vigaszt abban lelhetjük meg, ha mindnyájan...

— Nem! Nem! — hallatszott a karzatról.

— ...egész egyetemünk, a professzori kar és az összes hallgató — haragta a rektor, igyekezve túlkiabálni a karzatról jövő hangokat —, mind egy emberként koronás gyámunk, őfelsége a cár megszentelt lábai elé helyezzük alattvalói hűségünket és szeretetünket, mely keblünket fűti...

— Nem! Szégyen-gyalázat! — hallatszott a karzatról, de ezek a hangok elvesztek az egyetem vezetőinek és csatlósainak helyeslő kiáltásaiban és tapsában. De a karzat továbbra is háborgott, dühös lábdobogás és ilyen kiáltások hallatszottak: „Renegátok! Rabszolgák! Átok rájuk! Dicsőség a szabadságharcosoknak!...”

A karzatos megrohanták a titkosrendőrök, verekedés kezdődött. Majd miután a teremben viszonylag nyugalom lett, Andrejevskij hozzálátott az üdvözlő levél felolvasásához:

— „Felséges Cárunk, kegyes uralkodónk! Három gonosztevő, akik szerencsétlenségünkre...”

— Büszkeségünkre! — kiáltott le megint valaki a karzatról.

„... a szentpétervári egyetem hallgatói, egy pokoli tervben, bűnös összekülvésben való részvételükkel kimondhatatlan ségyent hoztak egyetemünkre. Súlyos, tragikus és kilátástalan a helyzetünk. S ezekben a gyászos napokban a szentpétervári egyetem egész hallgatósága...”

A Pravityelsztvennij Vesztnyik tudósítója, az egyetemi gyűlésről írva, egy szóval sem említette a tiltakozó közbekiáltásokat. Beszámolóját így fejezte be: „A rektor beszédét hosszan tartó taps szakította félbe, majd miután befejezte, a hallgatók lelkes ovációja a nemzeti himnusz hangjaiba csapott át, s a hangos hurrá-kiáltásokat még sokáig visszhangozták az egyetem falai.”

Andrejevszkij szégyenletes, szolgálalkú beszédének valódi fogadtatása mégis mindenkinek tudomására jutott. Arapova ezt írta naplójába: „Amikor Andrejevszkij az üdvözlő táviratra tért át, két hang közbekiáltott: Nem kell! — s füttyök hallatszottak...”

A rektornak volt annyi lélekjelenléte, hogy folytassa beszédét, s ne tördjön ezzel a durva atrocitással, a diákok pedig a forradalmárokat a kijárat felé szorították, és alaposan elpáholták, úgyhogy egyikük még bele is betegedett... Most — írja néhány nappal később — a jólétesültek azt állítják, hogy nem is kevesen tiltakoztak, meglehetősen sokan füttyültek, a beszédet félbeszakították, s hét percen át teljes zűrzavar és szörnyű izgalom uralkodott.”

A cár is tudomást szerzett a diákok tiltakozásáról. Az üdvözlő levélre feljegyezte: „... *remélem, hogy nemcsak papíron, de tettekkel is igazolják odaadásukat...*”

A pétervári diákközösségek szövetsége még aznap éjjel felhívást adott ki. Felháborodással és haragosan jelentették ki: „Tegnap, március 6-án a szentpétervári egyetemet szégyen érte... Rektorát szolgálalkúen követve, a zsarnokság lábai elé vetette magát, s oda helyezte zászlaját is. Lemoshatatlan sárral fröcskölte be legszebb hagyományait, mindazt, ami ékessége, ereje volt...”

A magunk részéről haladéktalanul kijelentjük társaink és az egész orosz társadalom színe előtt, hogy nem értettünk egyet a levéllel, nem adtuk s soha nem is adjuk fel áldozatok ezrei által megszentelt hagyományainkat. Mindig azon voltunk és leszünk, hogy a mi igazságunk érvényesüljön a társadalmi formákban, hogy megkeressük, megértsük és szeressük az igazságot; sohasem tagadtuk, s nem is fogjuk megtagadni és gyalázni elhunyt harcosainkat, társainkat úgyünkben, testvéreinket szívünk szerint, hanem meghajtjuk fejünket erkölcsi tisztaságuk előtt, s megtanuljuk tőlük, hogyan kell szeretni és harcolni...

Miként eddig, a jövőben is jelen lesz a pétervári egyetemi ifjúságnak az a legérzékenyebb része, mely a társadalmi életben az igazság és szabadság

keresését, kristálytisztá elveink őszinte szolgálatát hirdeti, s kész szenvedni és meghalni is értük.”

Március 13-án, azaz egy héttel Andrejevskij beszéde után Durnovo rendőrfőnök Tolsztoj grófnak, a belügyminiszternek küldött jelentésében ezt írta: „A szentpétervári egyetem diákjai mind a mai napig nem nyugodtak meg; tegnap például a VII. előadóteremben megverték Csugyinov hallgatót, aki egyetértett a letartóztatásokkal. Csugyinov holnap eljön hozzám, hogy vallomást tegyen, kik verték meg. Bizalmas értesüléseink szerint azt tervezik, hogy beverik a rektor ablakait. Az egyetem rendjét látványlag nem szegik meg. Javasoljuk öt fő kitiltását... kiknek részvétele az ellenséges akciókban többé-kevésbé megállapítást nyert.”

5

Vera Vasziljevna Kaskadamovának közvetlenül az óra kezdete előtt hozták a levelet, s nem volt ideje elolvasni. A borítékon nem volt feladó, a kézírásból azonban kitalálta, hogy Pétervárról jött, Jekatyerina Peszkovszkájától.

Az óra befejeztével Vera Vasziljevna visszatért a tanári szobába, s felbontotta a borítékot. Gyorsan végigfutotta az első sorokat, s nem hitt a szemének. Mit ír a barátnője? Szását és Anyát letartóztatták, a cár elleni merénylettel vádolják őket... Vera Vasziljevna olyan hevesen kezdett verni a szíve, hogy a betűk összefolytak a szeme előtt.

— Mi történt? — futott hozzá ijedten az egyik tanítónő. — Rosszul érzi magát?

— Nem... Semmi... Mindjárt elmúlik.

Amikor csengettek, s a tanári szoba kiürült, Vera Vasziljevna újból elővette a levelet, és mégegyszer elolvasta. Peszkovszkaja arra kérte, hogy kíméletesen értesítse Marija Alekszandrovnát. Ilyen borzasztó hírrel beállítani a derék Marija Alekszandrovnához — nem, ez meghaladja erejét! Hiszen még a férje halálát sem heverte ki, és most Szása és Anya letartóztatása... Merényletben való részvételért! Azokat a gyermekeit tartóztatták le, akikhez oly nagy reményeket fűzött.

— Mihelyt Szása befejezi az egyetemet, könnyebb lesz nekem is — mondta éppen a napokban. — Csak régóta nem ír. Félek, nem beteg-e...

Istenem, mitévő legyen? Azt sem teheti meg, hogy nem szól. Így vagy úgy, Marija Alekszandrovná feltétlenül tudomást szerez az ügyről. Megvan! Vologyával fog beszélni, tőle kér tanácsot, hogyan tudassák anyjával minél kíméletesebben a szörnyű hírt. Vera Vasziljevna átküldött Vologyáért a gimnáziumba, ahol éppen véget ért a tanítás. Vologya jókedvűen szaladt át hozzá. De Vera Vasziljevna kisírt arcát meglátva elkomorult.

— Valami baj van, Vera Vasziljevna?

— Vologya, nyugodj meg...

— Én teljesen nyugodt vagyok.

— Titeket... a családotad — kezdte Vera Vasziljevna, de teljesen kimentek a fejéből az előre megfogalmazott mondatok — nagy baj érte...

— A mamával történt valami? — kiáltott fel ijedten Vologya, s rohant az ajtóhoz.

— Nem, nem! — Vera Vasziljevna alig tudta visszatartani. — Szása és Anya... Nem bírom megmondani. Itt van, olvasd el magad...

Vologya elvette tőle a levelet, gyorsan végigfutotta egyszer, még egyszer, felhúzta a szemöldökét, szeme összeszűkül. Sokáig hallgatott, s mérőn nézte a levelet. Száját összeszorította, s egyszerre teljesen megváltozott: már nem az előbbi jókedvű kisfiú volt, hanem felnőtt férfi, aki nagyon fontos kérdésen töpreng. S ami igazán meglepte Vera Vasziljevnát: nem esett kétségbe, nem vesztette el a fejét.

— Komoly dolog — kezdte hosszas, feszült csend után. — Szására nézve rossz vége lehet.

Szavai megdöbbenették Vera Vasziljevnát. Nem várta, hogy ez a — neki mindig úgy tűnt — gondtalan kisfiú ilyen férfiasan fogadja a szörnyű hírt, s ilyen józanul ítéli meg jelentőségét. „Istenem, hogy megnőtt!” — gondolta. Majd így szólt hozzá:

— Vologya, én nem is tudom, hogy tudassuk...

— Majd én elmondom anyának — jelentette ki határozottan Vologya.

— Rendben van. — Vera Vasziljevna megörült, hogy levették válláról ezt a nehéz feladatot. — De Vologya... anyádat fel kell rá készíteni. Mondd azt, hogy kaptam egy levelet... Igen, mondd azt, hogy a levélben van valami Szásáról és Anyáról. Még azt is megmondhatod, hogy letartóztatták őket, de arról hallgass, hogy mi a vád. Majd este benézek hozzátok, és akkor... valahogy elmondjuk ezt is...

— Vera Vasziljevna, én sohasem hazudtam anyának, és most sem fogok — válaszolta szinte haragosan Vologya. — Adja ide a levelet. Majd ki-gondolom, hogy mondjam meg neki az egészet. Biztos vagyok benne, hogy így jobb lesz...

— Nem, a levelet nem adom oda. Mondj neki, amit akarsz, de a levelet nem adom oda. Ez a levél még meg is ölheti!

— Vera Vasziljevna, maga rosszul ismeri anyát.

— Lehet — szorította össze ajkát sértődötten Vera Vasziljevna. — Lehet. A levelet mégsem adom oda. S nagyon kérlek, légy óvatos anyáddal. Még Ilja Nyikolajevics halálát sem heverte ki. Most ez az új, borzalmas szerencsétlenség végezhet vele. Hiszen az egész csaláért ő felel. Ne feledd: az egész csaláért...

Vologya tudta, hogy nincs értelme tovább győzködni Vera Vasziljevnát, s nem vitatkozott vele. Derült, de hideg idő volt. A Szvjaga felől csípős szél fújt. Vologya máskor talán futásnak eredt volna, hogy hamarabb hazaérjen. Annál is inkább, mert az utca itt lejtett, s lábai magától nekilódultak. Most azonban nem sietett. S nem annyira azon töprengett, hogyan közölje anyjával, hogy Anyát és Szását letartóztatták, hanem azon, hogy mit tanácsoljon neki, s hogyan segíthetnének fivérén és nővérén. Innen, Szim-

bírszkból semmit sem tehetnek, Pétervárra kell utazni. Ez a Szása! Ő pedig még tavaly nyáron is, látva, mennyit vesződik a rovaraival, azt hitte, hogy sosem lesz belőle forradalmár. Sajnálta bátyját, ugyanakkor büszke volt arra, hogy Szása a forradalmárok közé állt. Csak miért éppen a terroristákhoz csatlakozott? Hiszen láthatta, hogy II. Sándor meggyilkolásával semmit sem érték el. Ő maga mondta, hogy Marx mi mindenre felnyitotta a szemét. Különben lehet, hogy az egész nem is olyan veszélyes, mint ahogy a levélben írják . . .

Vologya levetkőzött az előszobában, s hallotta, hogy az ebédlőben zakatol a varrógép. Fáradtságot nem ismerő anyja Mityának varr új inget. Apa hallála óta különösen sok a munkája. Egy percig sem ül ölbetett kézzel. Vologya igyekszik segíteni neki, de valahogy mindig úgy adódik, hogy anyja észrevétlenül megelőzi. S szemrehányásaira csak ezt válaszolja:

— De hiszen nemsokára előtted az érettségi . . .

Vologya egy kicsit elüldögélt a szobájában, majd lement a földszintre. Odament anyjához, aki azonban erre sem hagyta abba a varrást. Átölelte a vállát. Ritkán nyilvánította így ki érzelmeit, s anyja megérezte, hogy ma szokatlan hangulatban lehet: félretette a varrnivalót, s fia felé fordult. Gyengéden rámosolygott, de Vologya megkeményedett arcát látva, nyugtalanul kérdezte:

— Történt valami?

— Igen, mama. Most voltam Vera Vasziljevnanál. Levelet kapott Peszkovszkijéktől, akik azt írják . . .

— Anya megbetegedett?

— Nem, mama.

— Szása?

— Ő is egészséges, de . . . Vera Vasziljevna megkért, hogy ne mondjam el a teljes igazságot, de én erre képtelen vagyok. Szását és Anyát letartóztatták.

— Letartóztatták?! Miért?

— Ha hinni lehet Peszkovszkijéknak, nagyon komoly az ügy — mondta egy kis szünet után. — Azzal vádolják őket, hogy merényletet szerveztek a cár ellen.

Marija Alekszandrovna nem jajdult fel, nem sikoltott, csak elsápadt és megingott ültében. Kis idő múlva magához tért, felállt, s szigorúan megkérdezte:

— Hol az a levél?

— Vera Vasziljevna nem adta ide.

Marija Alekszandrovna szó nélkül felöltözött és elment. Vera Vasziljevna nem várta a jöttét, s egészen elvesztette a fejét. Látva azonban, hogy Vologya már mindent elmondott, könnyes szemekkel sietett Marija Alekszandrovna elé, aki azonban egy kézmozdulattal megállította, s halkan megkérte:

— Mutassa azt a levelet.

Vera Vasziljevna odaadta a levelet. Marija Alekszandrovna elolvasta, majd határozottan és nyugodtan így szólt:

— Még ma elutazom Pétervárra. Arra kérem, látogassa meg időnként a gyerekeimet.

6

Andrejuskinnál a házkutatás során egy levelet találtak. Pahom vegytintával a következőket írta:

„Nem értettem meg a levelét, végigrágtam rajta magam, de semmivel sem lettem okosabb. El tudta olvasni anyától kapott utolsó leveletem? Tartalmáról senkinek egy szót se: Raisza és Zsenyka előtt is hallgasson, mert ők semmiről sem tudnak, így nem is érthetik. Ha tervünk nem sikerül ez alatt a három nap alatt (márc. 3-ig), akkor vagy elhalasztjuk, vagy újból próbálkozunk. Anna Grigorjevna címére írjon, Avdotya Fjodorovna részére. Egyelőre búcsúszom, ha rájön, egyet-mást talál ott, ahol a szerelemről írok. Közölje a címét, a korábbi elvesztettem s elfelejtettem.”

Andrejuskín nem mondta meg, kinek címezte ezt a levelet. Szergyukova pedig, aki nem tudta, hogy letartóztatták, március 7-én, korábbi levelére válaszolva, ezt a sürgönyt küldte neki: *„Kérte, ne válaszoljak. Levele óta ezer év telt el. Igen. Válaszoljon. Komahina.”* A titkosrendőrség felkutatta a levélben említett Raisza Uljankót és Zsenya Hlebnyikovát. Amikor megmutatták nekik a táviratot, kijelentették, hogy Szergyukova küldte. Szergyukovát azonnal letartóztatták és Pétervárra szállították. Azt a vádat emelték ellene, hogy tudott a készülő összeesküvésről, de nem jelentette a rendőrségnek.

Anyát a gyűjtőfogházban tartották fogva. A körülmények itt elviselhetőbbek voltak, mint a Péter-Pál-erődben. Megtanulta, hogyan kell köpogtatással beszélni fogolytársaival, de így sem kapott semmi hírt a vizsgálat menetéről. Amikor kihallgatása során a Vlnából jött távirathoz értek, az ügyész megkérdezte:

— Ismeri a távirat valódi jelentését?

— Nem — válaszolta őszintén Anya.

Az ügyész hosszabb szünetet tartott, majd felemelte a hangját:

— Salétromsav küldéséről van benne szó, hogy abból bombát készítsenek a cár öfelseje elleni merényletkez. Most már érti, miféle eszköz volt a fivére kezében? Micsoda szörnyű veszélynek tette ki magát?

Anya nem tudott mit felelni; emlékezett beszélgetésükre a táviratról. Hogy lehet, hogy akkor semmit sem értett meg? Hiszen Szása, s még inkább Sevirjov és Govoruhin viselkedésében sok mindent furcsállott.

— Sevirjov a Krímbe utazott, Govoruhin külföldre szökött, úgyhogy a fivére egyedül maradt a csatatéren — folytatta Kotlarevszkij. — Ez a helyzet. Mindenki cserben hagyta, éppen ezért csak a maga őszinte, a valóságnak megfelelő vallomása lehet az egyetlen támasza...

— Még egyszer ismétlem: nem tudok semmit.

Anyának kétszer megengedték, hogy írjon Szásának, valószínűleg azért, hogy így csalják törbe. Tervük azonban nem járt sikerrel, ezért levelezésüket megtiltották. Anyát ámulatba ejtette, hogy Szása milyen elszántan és önfeláldozóan indult harcba szabadság- és igazságesszményeiért, s ezt írta neki az első levelében: *„Nincs a földön még egy olyan jó és nemes lelkű ember, mint te. Ezt nemcsak én állítom, s nem is testvéri elfogultságból: ezt mondja mindenki, aki ismer. Büszke vagyok rád!”* Rabtartói felforgató tartalmúnak tartották a levelet, s nem adták át Alekszandr Iljicsnek.

Március első napjaiban Nyikonovot a börtönben meglátogatta a nővére. Miközben megcsókolták egymást, fivére fülébe súgta:

— Alekszandr Iljics és a szépfiút letartóztatták.

Nyikonovéknál Lukaszewiczot hívták „szépfiúnak”. Most már nem fért hozzá kétség, hogy a merénylet megghiúsult: a cár haláláról semmi hír, a két fő összeesküvőt viszont letartóztatták. Nyikonov éjszakákon át nem aludt, s igyekezett megfejteti a kudarc okát. Az első gondolata ez volt: valaki elárulta őket. De ki? Mit tud róla a rendőrség?

Nyikonovot egy alkalommal sétára vitték. Két gyanús alak jött szembe vele. Egy foglár kísérté őket. Amikor Nyikonovval egy vonalba értek, rámeredtek, s nézték, amíg el nem haladt mellettük. Világos volt: azért hozták ide őket, hogy szembesítsék vele. Néhány nap múlva a börtön udvarán megjelent az Andrejev-kávéház egyik pincére. Nyikonov ebben a kávéházban találkozott Uljanovval, s a pincért ugyancsak nyilván azért idézték be, hogy felismerje. Ezek szerint a rendőrség gyanítja, hogy ő is részt vett az összeesküvésben. Lukaszewicz és Uljanov nem árulhatta el. Tehát még valakit letartóztattak. De kit? S mi mindent tudtak meg tőle?

Valóban se Uljanov, se Lukaszewicz nem tett róla említést.

7

A vasút még nem ért el Szimbirszkig. Ha valaki Pétervárra akart utazni, Szizranyig fogatot kellett bérelnie. Amellett, hogy az utazás elég fárasztó volt, még sokba is került. Ezért aki a szizranyi állomásra tartott, nemcsak kocsit keresett, hanem útitársat is. Vologya is ezt tette. A városban azonban már elterjedt a két Uljanov gyerek pétervári letartóztatásának híre, és senki sem akart együtt utazni az államellenes bűnözők anyjával. Vologya eredménytelenül tért haza, s felháborodottan jelentette ki:

— Micsoda förtelmes, gyáva társaság! Hányingerem támadt, a hamis mosolyukat látva. Kérlek, anya, utazz egyedül. Kár, hogy apa már nem él, most megnézhetné magának egyik-másik „barátját”. Farizeusok!

Nem kerestek tovább útitársat, s Marija Alekszandrovná egyedül indult útnak. Havas eső esett, az út latyakossá ázott, a kocsí minduntalan meg-

rekedt a hó alatti tócsákban. Marija Alekszandrovna azonban úgy el volt foglalva Anya és Szása sorsával, hogy észre sem vette ezeket a kényelmetlenségeket. Hol azt hitte, hogy már nem találja gyermekeit életben, hol remény ébredt benne, hogy megmentheti őket. Gyorsabban! Csak mielőbb odaérjen!

Miután anyjuktól elbúcsúztak, Vologya lett a család feje. Rögtön érezte, mennyi gond nehezedik vállára. A városban mindenféle hírek keringtek, a begyulladt nyárspolgárok az Uljanov-ház elé érve, átmentek a másik oldalra, s titokban keresztet vetettek — óvj meg, Isten, a gonosztól! — hiszen olyanokat mondogattak, hogy a rendőrség Uljanovék házában egy egész bombaraktárt fedezett fel (amiről persze szó sem volt!). S miután az is elterjedt, hogy a házat állandóan besúgók figyelik, s feljegyzik azok nevét, akik belépnek, szinte minden ismerősük elmaradt: féltek, hogy a politikailag megbízhatatlan egyének listájára kerülnek.

Vera Vasziljevna Kaskadomova azon kevesek közé tartozott, akik nem hagyták cserben Uljanovékat ezekben a napokban. Marija Alekszandrovna elutazása után gyakran benézett a Moszkva utcai házba. Vologya komor és szófukar volt. Mindennap elment a gimnáziumba. Leckéit, mint mindig, kifogástalanul megcsinálta. Nem vált be az ostoba szimbirszki arisztokrácia hölgyeinek az a reménye, hogy Vlagyimir Uljanov lekerül az éltanuló helyéről. Elkezdték hát a bátyja sorsára vonatkozó rosszindulatú megjegyzésekkel kínozni.

Mi több, néhány tanár sem tudta türtőztetni magát, s szemrehányásokkal illette: Micsoda bátyád van! Mi aranyéremmel tüntettük ki, ő pedig mire vetemedett! Magára a cárra emelt kezet! . . .

Vologya ezeket a hűséges alattvalóhoz illő fejtegetéseket többnyire némán fogadta. De ha elfogyott a türelme, nyugodtan közbeszólt:

— Bátyám az aranyérmet tanulmányi előmeneteléért kapta, s mindenki emlékszik rá, hogy teljesen megérdemelten.

Miután megcsinálta a leckéjét, bement a kistestvéreihez, Manyása húgához és Mitya öccséhez, és ugyanúgy, mint azelőtt, eljátszott velük, játékokat fabrikált nekik. A kicsik, akik nagyon vágytak anyjuk után, türelmetlenül várták, mikor jön már be hozzájuk.

Vera Vasziljevna, amikor Vologyával magára maradt, néhányszor megpróbálta szóba hozni Szását, s különféle feltevésekbe bocsátkozott, hogy miféle büntetés várhat rá.

— Hiszen csak járkáltak a bombákkal — mondogatta, amit az újsághirekből megtudott —, de senkinek sem ártottak. A bíróság ezt figyelembe kell hogy vegye. Igaz, Vologya?

— Nem tudom — válaszolta kurtán Vologya; szemlátomást nem kívánt üres találgatásokba bocsátkozni. Kis szünet után hozzátette: — Bíróságaink olyan ítéleteket hoznak, amilyenekre parancsot kapnak.

— Ó, istenem — sóhajtott Vera Vasziljevna. — Hogy szánhatta el magát Szása ilyen szörnyű tetre? Hiszen mindig olyan megfontolt és komoly

volt. Nem fér a fejembe, hogy vehetett részt ilyen borzasztó dologban. Hiszen amilyen éles eszű, feltételenül rá kellett volna jönnie, mit hozhat ez őrá és a családjára. Hát nem? Miért hallgatsz, Vologya?

— Egyszer már mondtam, s most újból megismétlem: nyilván így kellett tennie. — Majd meggyőződéssel hozzátette: — Biztos nem volt más választása.

8

Sevirjovot csak március 7-én fogták el, és 14-én Jaltából Pétervárra szállították. Mindent tagadott, jöllehet az összeesküvésben való részvételét Kancser, Gorkun és Volohov is tanúsította. De csöppet sem meggyőződött, sőt olykor egyenesen ostobán. Letartóztatásakor elvettek tőle egy ciánkális fiolát. A kérdésre, hogy miért volt szüksége a méregre, azt válaszolta: rovarokat akart gyűjteni.

Március 14-én, első kihallgatásakor kijelentette: „Nem érzem bűnösnek magam semmilyen öfelsége a cár elleni merényletben, ilyen összeesküvés létéről nem tudok, és nem is hallottam, nem vagyok tagja a forradalmi pártnak, s nem osztom a forradalmárok nézeteit.”

Konok tagadásával nemhogy mentette volna magát, ahogy képzelte, hanem még mélyebbre nyomta. Éppen makacs tagadása készítette a vizsgálóbírókat arra, hogy Sevirjovot higgye „a bűncselekmény igazi vezetőjének”.

Sevirjov vallomásában sok mindent összekevert, s állításai nyilvánvalóan ellentmondtak egymásnak. Bevallotta például, hogy átadta Kancsernek és Gorkunnak Govoruhin felszólítását (valójában tőle magától származott), hogy vegyenek részt a merényletben, jöllehet személyesen nem értett egyet vele. S amikor megkérdezték, miért adta mégis tovább, azt válaszolta, akkor még nem tisztázott mindent magában.

Lukaszewicz is tagadott mindent az első kihallgatáson, majd rendkívül óvatosan és meggondoltan bevallotta azt, amit sehogy sem lehetett tovább tagadni. Láta, hogy Uljanov igyekszik menteni őt, s jócskán magára vállal az ő bűneiből is. Ez azonban kevés volt neki, s ő maga is igyekezett Uljanov mögé bújni. Március 7-én kijelentette: „A merényletről február 1. és 2. között kezdtem Uljanovval beszélgetni” — s finoman célzott arra, hogy Uljanov vonta be őt a merénylet megszervezésébe. Későbbi vallomásaiban is mindenben — éppen azokban a dolgokban, amiket ő javasolt — Uljanovot állította az előtérbe. „Tudtam — írta —, hogy Uljanov a farsang végén elutazott Pétervárról... Utazásának célja az volt, hogy elkészítse a nitroglicerint... Alekszandr Uljanov szerette volna meggyorsítani a közelmúltban kidolgozott program kinyomtatását... e célból megkért, hogy ajánljak neki egy lakást...”

De míg Uljanovval szemben volt némi erkölcsi alapja viselkedésének, Sevirjovot, aki nem ismerte be bűnösségét, igazán nem kellett volna befeketítenie. Ennek ellenére vallomásában gyakran találkozunk ilyen mon-

datokkal: „Átadtam Sevirjovnak... Sevirjov azt mondta... Megtudtam Sevirjovtól, hogy a salétromsav előállítását meglehetősen lassan halad Pétervárott... Sevirjov megkért, hogy keressem meg Vlnában... Sevirjov nem mondta el, kitől lehet mindezt beszerezni...”

Lukaszewicz vallomásából a vizsgálóbíró előtt is világossá vált, hogy Sevirjov a csoport egyik irányítója. S mivel Lukaszewicz az utolsó időben, főképp Sevirjov és Govoruhin elutazása után, szinte mindenből kivonta magát, Kancser, Gorkun és Volohov kevésbé ismerte. Mindössze akkor látták őt Uljanovnál, amikor a bombákat dinamittal töltötték meg. Ezt rótták fel legfőbb bűnéül. A nyomozás végül is nem derítette ki, hogy a könyvnek álcázott bombát Lukaszewicz készítette, mert ezt csak Uljanov tudta, aki azonban nem árulta el. Így Lukaszewicz a merénylet aktív résztvevőjéből segítőtárrá lépett vissza. Megtévedt fiatalembernek tartották, aki beismerte s tiszta szívből megbánta bűnét. Visszaemlékezésében írja, hogy a tárgyalás alatt Uljanov ezt súgta a fülébe: „Ha kell, csak vallj ellenem.” Lehet, hogy így volt, mert még Nyekljudov ügyész is beismerte, ha Uljanov vétett az igazság ellen, csak azzal, hogy magára vállalta azt is, amit nem ő tett. De Lukaszewicz már a tárgyalás előtt bűnei egy részét Uljanovra hárította, pedig akkor még nem tudhatta, hogyan fogadja ezt ő.

Kiderült tehát: a csoport vezető magjában a legbátrabb és elvileg legszilárdabb álláspontot Uljanov képviselte, a vizsgálat során ezért őt állították a csoport élére. Ez erkölcsileg felhatalmazta őt arra, hogy ő jelentkezzen programadó beszéddel a bíróság előtt, amit a védőről lemondva, el is határozott.

9

A pétervári titkosrendőrség főnöke parancsot kapott, hogy az összeesküvők letartóztatásában részt vett valamennyi ügynökével együtt jelenjen meg Gatcsinában. A cár bőkezűen meg akarta jutalmazni megmentőit. A kilenc titkosrendőr és két rendőr Szekerinszkij ezredes kíséretében megjelent a gatcsinai palotában, ahonnan a megrémült uralkodó még mindig nem merte kitenni a lábát. Ennek a söpredéknek III. Sándor igazi cári fogadtatást rendezett. Bemutatta őket egész családjának, mindegyiknek nyakába akasztotta a Sándor-szalagon lógó „Buzgó szolgálatért” érmet. Majd még egyszer ellépdelt előttük, mindegyiküknek átadott ezer rubelt, s így szólt:

— Övjatok továbbra is!

A titkosrendőrök, ahogy kioktatták őket, kórusban felelték, hogy igyekezni fognak, nem kímélik az életüket sem... A trónörökös naplójából láthatjuk, mekkora meghatottság vett erőt az udvartartáson, amikor az uralkodó találkozott megmentőivel.

„Március 9., hétfő:

Itt a lavasz, megjöttek a pacsirták, s valóban meleg nap volt. Reggeli előtt a papa bemutatta a titkosrendőrség ügynökeit, akik március 1-én letartóztatták a diákokat; érdemrendet és jutalmat kaptak a papától, derék fickók!”

A foglyok legfőbb börtönőre maga a cár volt. Ő határozta meg személyesen, hová zárják őket, hogy bánjanak velük. Az összes kihallgatási jegyzőkönyvet haladéktalanul elküldték neki. Ahogy országa első számú kopójához illik, aggályos lelkiismeretességgel végigolvasta, megjegyzésekkel és utasításokkal látta el őket a lapszéleken. Minden oroszok cárja nemcsak ostoba volt, de még a helyesírást sem ismerte. Majd minden szavába hiba csúszott. Még az „idióta” szót is, amit elég gyakran használt, így írta: „ideóta”.

De semmi sem háborította fel úgy, mint a Népakarat terrorista frakciójának programja, amelyet Uljanov az erőd börtöncellájában emlékezetből rekonstruált.

A program, mint tudjuk, a narodnyikok és a szociáldemokraták egyesítését tűzte ki célul. Alekszandr Iljics, a narodnyikok forradalmi követeléseit felújítván, olyasmiket is javasolt, amik egyetlen korábbi programban sem szerepeltek. Ezt Marx munkáinak a hatására tette, akit letartóztatásáig szorgalmasan tanulmányozott. „A párt legfőbb erőit a munkásosztály szervezésére és nevelésére, eljövendő társadalmi szerepére való felkészítésére kell hogy fordítsa.”

De rögtön hozzáfűzte, hogy Oroszországban a jelenlegi társadalmi rendszer mellett az ilyen tevékenység majdnem lehetetlen. (A cár aláhúzta ezt a mondatot, s megjegyezte: „*Ez vigasztaló!*”) De mert a munkások körében végzendő propaganda elképzelhetetlen a szólásszabadság nélkül, Alekszandr Iljics figyelmét a terrorra összpontosította, ami, ahogy társaival együtt vélte, az egyetlen hatékony eszköz az önkényuralom elleni harcban.

A program befejező részében Alekszandr Iljics kifejtette a frakciónak a terrorra vonatkozó nézeteit: „Az orosz társadalom történelmi fejlődése a kormánnyal szemben egyre erősödő ellenállásra készíteti élenjáró erőit. Az ellentét abból adódik, hogy az orosz állam politikai rendszere nem felel meg az orosz társadalom legjobbjai haladó, narodnyik törekvéseinek.

... Az értelmiség, megfosztva attól a lehetőségtől, hogy békés harcot folytasson eszményeiért ... kénytelen a kormány által megadott harci formához, azaz a terrorhoz folyamodni.”

„Ügyes!” — jegyzi föl a cár, aláhúzva ezt a bekezdést.

A program végére érve, tintapacákkal ékesítve a következő konzekvenciát vonja le: „*Ez nemcsak örült, hanem ideóta!*” Később valaki kijavította a helyesírási hibát ...

Marija Alekszandrovna, alighogy megérkezett Pétervárra, rögtön elkezdte az instanciázást, hogy találkozassék a fiával. Napokat töltött a belügy-miniszter, a rendőrfőnök, az ügyész és különféle fő- és alhivatalnokok előszobáiban. S mindenki csak hitegette, hogy megtudakolja, kideríti, érdeklődik és megmondja...

— Semmit sem ér el náluk — mondta Peszkovszkij, amikor Marija Alekszandrovna elment hozzá.

— Hát mit tegyek?

— Minthogy a merénylet a cár élete ellen irányult, személyesen kíséri figyelemmel az ügyet. Ez pedig azt jelenti, hogy az uralkodó engedélye nélkül senki sem engedélyezheti, hogy meglátogassa a fiát.

Marija Alekszandrovna levélben fordult a cárhoz.

„Az anyai bánat és kétségbeesés — írta március 28-i dátummal — kölcsönöz bátorságot ahhoz, hogy Önhöz forduljak mint egyetlen védelemhez és segítséghez.

Felség, a kegyelmét kérem! Kíméletet és kegyelmet gyermekeim számára! Idősebbik fiam, Alekszandr aranyéremmel végezte el a gimnáziumot és az egyetemen is aranyérmet kapott. Leányom, Anna szorgalmasan tanul a pétervári Besztuzsev-intézetben. S amikor mindössze egy hónap volt hátra tanulmányaik befejezéséig — egyszer csak nincs többé fiam és leányom...

Nincs annyi könnyem, hogy elsírjam a bánatomat. Nincs rá szó, hogy leírjam helyzetem teljes szörnyűségét.

Láttam a leányomat, és beszéltem vele. Nagyon jól ismerem a gyermekeimet, s a személyes találkozásom leányommal meggyőződött róla, hogy ő teljesen ártatlan. Igen, s végül március 16-án a rendőrfőnök is kijelentette, leányom nem kompromittálta magát, vagyis már akkor számítani lehetett a szabadlábra helyezésére. Később viszont közölték velem, hogy a még alaposabb vizsgálat érdekében leányomat kezesség mellett sem engedhetik szabadon, ahogy kértem, tekintettel nagyon gyöngye egészségére és a börtön testi és erkölcsi szempontból ránézve egyaránt gyilkosan káros hatására.

Fiamról semmit sem tudok. Közölték velem, hogy az erődben tartják fogva, de megtagadták tőlem, hogy találkozhassem vele, s kijelentették, tekintsem úgy, mint aki számomra már nem létezik.

Egy évvel ezelőtt elhunyt a férjem, a szimbirszki kormányzóság népis-koláinak igazgatója. Hat gyermek eltartása maradt rám, közülük négy még kiskorú. Ez a borzalmas szerencsétlenség, mely teljesen váratlanul zúdult ősz fejemre, végképp lesújtana, ha nem kapom meg az erkölcsi támaszt idősebb fiamban, aki minden segítséget megígért nekem, és aki tisztában van vele, hogy támasza nélkül a család válságos helyzetbe kerül.

Annyira vonzódott a tudományokhoz, hogy a kutatómunka érdekében mindenféle szórakozásról lemondott. Az egyetemen a legjobbak közé tar-

tozott. Az aranyérem megnyitotta előtte az utat a professzori katedrához, az idei tanévben is szorgalmasan dolgozott az egyetem zoológiai laboratóriumában magiszteri disszertációján, hogy mielőbb önálló életet kezdhesen, s családja támasza lehessen . . .

Nem ismerem sem a vád lényegét, sem azokat a tényeket, amelyekre épül. Összevetve azonban a súlyos államellenes bűncselekmény vádját fiamnak a legutóbbi időkben vallott nézeteivel, a tudomány és családja iránti odaadásával, kibékíthetetlen ellentmondást látok, melyet képtelen vagyok megmagyarázni.

Ó, uralkodóm! Könyörgök, szánja meg gyermekeimet! Nincs erőm elviselni ezt a bánatot, s nincs a világon szörnyűbb és kegyetlenebb bánat, mint most az enyém! Szánja meg boldogtalan öregségemet! Adja vissza a gyermekeimet! . . . ”

Durnovo rendőrfőnök, miután elolvasta a levelet, azt kérdezte Marija Alekszandrovnától:

— Biztos benne, hogy a fia magának igazat mond?

— Soha nem csapott be.

— Hm . . . Nos, hagyja itt — mondta Durnovo. — Majd meglátjuk, hogy mit tehetünk.

— Mikor kereshetem fel újra?

— Legkorábban egy hét múlva.

Marija Alekszandrovná nagyot sóhajtott. Egy hetet várni! S ki tudja, engedélyezi-e a cár a találkozót Szásával? Pedig úgy szeretné látni a fiát, beszélni vele; úgy érzi, ha meglátja, tüstént kiszabadítja a bajból.

— S a leánnyal találkozhatok?

— Kérem. Ami a hatáskörömbe tartozik, mint látja, haladéktalanul teljesül.

— Köszönöm.

Az összeesküvés teljes anyagát elküldték betekintésre III. Sándornak. A rendőrfőnök Marija Alekszandrovnának a cárhoz írt levelét is átadta a belügyminiszternek, ő pedig a vallomásokkal együtt továbbította az uralkodónak. A cár a levél szélére néhány rosszmájú és gúnyos megjegyzést írt („Mondhatom, jól ismeri a fiát!”, „Eddig hová tette a szemét?”), és a következő utasítást adta ki: „Úgy hiszem, ajánlatos lenne engedélyezni, hogy találkozzék a fiával, hadd tudja meg, ki voltaképpen a drágalátos fiacskája, meg kell mutatni neki a fia vallomásait is, hadd ismerje meg a meggyőződését.”

Tolsztoj gróf, a cár utasítását elolvastva, ezt írta a rendőrfőnöknek: „Nem használhatnánk-e fel az uralkodó engedélyét arra, hogy Uljanova rábeszélje a fiát, tegyen még őszintébb beismerő vallomást, főképp arról, hogy az egyetemistákon kívül ki vett még részt ebben az ügyben? Azt hiszem, sikerülhet, ha ügyesen befolyásoljuk az anyát.”

Néhányszor felvetődött a kérdés, tartsanak-e házkutatást Szimbirszkben vagy sem. A nyomozás azonban bebizonyította, hogy Uljanov csoportja semmilyen kapcsolatban nem állt Szimbirszkkel. A csoport 1886 őszén alakult, Alekszandr Iljics pedig csak nyáron volt Szimbirszkben. A téli szünetre most sem utazott haza. A nyomozási anyagokban még csak célzás sem volt arra, hogy kapcsolatban állt volna valakivel szülővárosából. Ezért a rendőrfőnök semmilyen megkereséssel nem fordult Szimbirszkhez. Az első napokban a város vezetői azt sem tudták, hogy Alekszandr Uljanov a letartóztatottak között van, mert az összeesküvők nevét titokban tartották.

A csendőrpáncsnokság vezetője, von Bradke tábornok rettentően fel volt háborodva. Hogy lehet az, hogy Marija Alekszandrovna előbb tudta meg a fia és a lánya letartóztatását, mint ő? S nem jött el hozzá, nem kért tőle engedélyt, hogy Pétervárra utazhasson. Talán nem is lett volna szabad oda utaznia. Az egészről az a tanítónő, Kaskadamova tehet, aki ahelyett, hogy elhozta volna őhozzá a levelet, átadta Uljanovának. Von Bradke beidézte Kaskadamovát, s szigorúan felelősségre vonta:

— Hol az a levél, amit Pétervárról kapott?

— Odaadtam Marija Alekszandrovának — válaszolta kicsit zavartan Vera Vasziljevna.

— Kinek címezték a levelet?

— Nekem.

— Akkor miért adta oda Uljanovának?

— De hiszen a gyermekei letartóztatásáról volt szó benne... Megkértek, hogy adjam át neki.

— Az ilyen leveleket hivatalos személyeknek kell átadni! Csak az összeesküvők és cinkosaik tesznek úgy, ahogy maga. Ki küldte magának ezt a levelet? Mi állt benne? Mondja el pontosan, ha nem akar oda kerülni, ahová a maga által pártolt bűnözők...

Vera Vasziljevna röviden elmondta a levél tartalmát. Bradke nem hitt neki, s még egyszer elmondatta vele, azt remélve, hogy valami újat hall. De Kaskadamova szóról szóra ugyanazt mondta, amit először. Ez még jobban felkeltette Bradke gyanúját: kívülről megtanulta! Faggatni kezdte Alekszandr, Ánya és az egész Uljanov család felől.

Vera Vasziljevna elmondta, hogy egész Szimbirszkben nem ismer még egy ilyen derék családot.

— Ezt állítja azok után, hogy kiderült, ketten ebből a családból veszélyes államellenes bűnözők? A kik kezét emeltek a cár öfelségére?

Vera Vasziljevna elhallgatott. Majd csöndesen így szólt:

— Úgy szeretem mindnyájukat, mintha a saját gyerekeim lennének.

Von Bradke elengedte Kaskadamovát, látva, hogy úgysem tud meg tőle többet. Figyelmeztette azonban, hogy engedelye nélkül nem hagyhatja el a várost. Ügynökeit utasította, hogy tartsák szemmel a tanítónőt és Uljanovék házát, s füleljenek, hol, mit beszélnek a pétervári letartóztatá-

sokról. Már március 12-én titkos jelentést küldött a rendőrségnek: „Amikor március 5-én az Északi Ügynökség táviratban tudósította Szimbirszket arról, hogy Pétervárott a Nyevszkijen letartóztattak három ottani egyetemi hallgatót, a hír villámgyorsan elterjedt a városban. Az állami bank szimbirszki fiókjának egyik tisztviselője, a táviratot elolvassa, így szólt: »Az ilyeneket fel kellene akasztani!«”

Ekkor ugyanennek a banknak az ellenőre, J. J. Kovegyajev, a fenti véleményét hangoztató személyhez fordulva, így szólt: »Kérem, óvatosabban nyilvánítson véleményt az akasztásról.« A másik zavarba jött, s így válaszolt: »De hiszen semmi olyat nem mondtam.« Mire Kovegyajev megismételte: »Azt tanácsolom, legyen óvatosabb a szavaival.«”

A jelentés végén von Bradke közli (hadd lássák Pétervárott, hogy ő sem alszik), hogy állandóan szemmel tartotta Kovegyajevot, és végképp megbizonyosodott, hogy politikailag megbízhatatlan. Olyan emberekkel barátkozik, mint a Szimbirszkbe száműzött Kadjan doktor s más, „politikai jellegű ügyekbe keveredett személyekkel”. Kadjan említésekor von Bradke arra célzott, hogy Szimbirszkben mindenki tudta, Kadjan Uljanovék házi-orvosa, a család barátja volt. S mivel von Bradke nagyon szeretett volna érdemeket szerezni, de semmi, közvetlenül az ügyhöz tartozó adat nem volt a kezében, mindent összehordott, aminek, véleménye szerint, valami köze lehetett Uljanovék letartóztatásához. Hátha a nyomozás Szimbirszkben is kiderít valamit, s akkor majd elmondhatja, hogy éppen ez a szál vezetett a gombolyaghoz, s csak azért nem tudta végig követni, mert megelőzték.

Von Bradke napról napra félelemmel vegyes türelmetlenséggel várta a pétervári híreket: csak nem szalasztott el valami fontosat? Meg volt róla győződve, hogy az összeesküvők kapcsolatban álltak Szimbirszkkel. Maga szerette volna, pétervári utasítás nélkül, felgöngyölíteni „az összeesküvés szimbirszki vonalát”, s kézbe vette Kovegyajevot. Többször beidézte, megfenyegette, hogy eltávolíttatja az állami szolgálatból, ha nem vallja be, miért védte a letartóztatottakat. Kovegyajevval azonban nem volt szerencséje.

Már-már maga is arra gondolt, hogy túllőtt a célon. Még jó, hogy Kovegyajev kihallgatását, akárcsak Kaskadamova esetében, egyszerű beszélgetésként folytatta le. Ha kiderül, hogy mégis van valami köztük az összeesküvéshez, még mindig nem késő a jegyzőkönyvet az ügyhöz csatolni.

S ekkor — március 18-án — váratlanul rejtjeles táviratot kapott a titkosrendőrségtől, melyben utasították, tartson házkutatást Alekszandr Szolovjov patikussegédnél, aki a Novickij-féle gyógyszerárban dolgozott. Von Bradke nem várta, hogy az ügy ilyen fordulatot vesz, mert Novickij gyógyszerészt teljesen megbízható embernek tartotta. Természetesen megrémült. A távirat azt bizonyította, fogalma sincs róla, mi történik a városban.

Von Bradke senkire nem bízta az ügyet, személyesen szállt ki a házkutatásra. Már látta lelki szemei előtt, amint Szolovjovot vallatja, s letartóztatja cinkosait is. De ismét minden egészen másképp alakult, mint

ahogy remélte. Kiderült, Szolovjov már egy hónapja Mariupolba utazott. A halálra rémült Novickij, azon kívül, hogy Szolovjov igen jó munkaerő, semmit sem tudott róla mondani. S mivel a táviratban az állt, hogy a házkutatást Szolovjov lakásán kell tartani, nem a gyógyszerértárban, von Bradke üres kézzel tért vissza. Kénytelen volt azt válaszolni a titkosrendőrségnek, hogy a táviratot továbbította Mariupolba.

Jóllehet von Bradke éjjel szállt ki a Novickij-gyógyszerárba, s szigorúan meghagyta a patikusnak, hogy senkinek egy szót se szóljon, az egész város megtudta. A pletyka, ahogy az már lenni szokott, a rémült polgárok fantáziája jóvoltából egyre újabb részletekkel gazdagodott. Már azt beszél-ték, hogy végigkutatták a várost, s töméntelen bombát találtak, a legtöbbet természetesen Uljanovék házában. S a cárt csak azért nem ölték meg, mert nem tudták az összes bombát Szimbirszkából Pétervárra szállítani.

— Vologya, hallottad, hogy a Novickij-patikában bombákat találtak? — kérdezte Olja, a gimnáziumból hazajövet.

— Nekem viszont azt mondták, hogy a mi házunkból egész szekérrel vittek el.

— Akkor az egész hazugság?

— Az utolsó szóig! Semmiféle bombát nem találtak a patikában, sőt még házkutatást sem tartottak. És nem is bombákat kerestek, hanem a patikus segédjét, akiről viszont kiderült, hogy elutazott.

— Jaj, én úgy félek... — sóhajtott Olja.

— Mitől?

— Mit csinálunk, ha hozzánk is beállítanak?

— Hadd jöjjenek! Nálunk nincs semmi tiltott dolog.

— És Szása könyvei? A sok folyóirat Csernisevskij, Dobroljubov és Piszarjov cikkeivel?

— Mindent elrejtettem.

— Mikor volt rá időd?

— Még aznap, amikor Vera Vasziljevna levelet kapott, hogy Szását és Anyát letartóztatták... Különben éppen ő jön hozzánk...

— Ha ő és Jakovlev nem lennének, mi is úgy kuksolnánk itt, mint akiket letartóztattak — mondta Olja. — Pedig a papának mennyi hű barátja volt!

— Nem tudom, mi lett volna apával, ha megéri ezeket a napokat — mondta Vologya. — Még rágondolni is rossz... Eredj Vera Vasziljevna elé, én megnézem, mit csinálnak a kicsik.

Vera Vasziljevna ugyanazzal a hírrel állított be, mint Olja. Este benézett Ivan Jakovlevics Jakovlev, hogy megtudja, igaz-e, hogy házkutatást tartottak. Kérte, azonnal értesítsék, ha a rendőrség jelentkezik. Vologyának elmondta, hogy levelet írt Kazanyba Ilminszkij professzornak, járjon közbe Szása és Anya érdekében. Ilminszkij személyesen ismeri Pobedonoszcevet, a színódus főügyészét, s mint tudjuk, tőle több függ, mint magától a cártól.

Vologya és Olja mindennap türelmetlenül várta a postát, levél azonban

csak nem jött anyjuktól. Annyit írt mindössze, hogy szerencsésen megérkezett, de azóta egy sort sem.

— Mi lehet vele? — kérdezte Olja Vologyát este, miután Mityát és Manyását lefektették aludni, és kettesben maradtak az ebédlőben. — Miért nem ír?

— Nyilván nincs miről írnia — felelte Vologya. — Nem olyan könnyű elérni, hogy meglátogathassa őket...

— Lehet, hogy már kiengedték őket, s anyával együtt hazafelé tartanak?

Vologya nem válaszolt Oljának erre a feltevésére; tudta, hogy maga sem hiszi, amit mond. Gyakran órákig elüldögéltek szótlantul, miközben mindkettőjüknek ugyanaz járt a fejében.

Mariupolban letartóztatták Alekszandr Szolovjovot. A házkutatásnál Csernisevcskij, Dobroljubov és Piszarjov fényképét találták meg nála s verseket Sztyenka Razinról. Noteszában benne volt Tit Paszkowski vilnai címe, akitől Kancser a salétromsavat hozta. Kancser nem tudta Paszkowski nevét, ezért nem tudták letartóztatni mindjárt az elején. Kancsert Vilnába vitték, s megmutattatták vele azokat a házakat, ahol megfordult. Paszkowskinál találták meg Szolovjov szimbirszki címét, s természetesen felmerült a gondolat, hogy Szolovjov is ellátta az összeesküvőket a bombák elkészítéséhez szükséges vegyszerekkel.

12

Durnovo rendőrfőnök hívatta Marija Alekszandrovna-t. Hivatali szobájába belépve, Marija Alekszandrovna nem ismert rá erre az alacsony termetű, kövérek emberre, olyan szívélyes és derűs volt. Előbbi látogatásai alkalmával fel sem kelt karosszékéből, most azonban eléje sietett, üdvözölte, megkérdezte, hogy van. Marija Alekszandrovna fel nem foghatta, mi történt. Csak nem derült ki, hogy Szása és Anya ártatlan, s kiengedik őket a börtönből?

— A cár öfelsége — kezdte ünnepélyesen Durnovo, s nem ült vissza karosszékébe — határtalan nagylelkűségében utasított, tegyük lehetővé, hogy találkozzék a fiával!

— Nagyon hálás vagyok ezért öfelségének...

Durnovónak nem tetszett Marija Alekszandrovna tartózkodása, mellyel köszönetet mondott neki. Merőn nézte, várva, hogy hozzátesz még valamit, de Marija Alekszandrovna hallgatott. Durnovo elkomorult, s egy karosszékre mutatott.

— Foglaljon helyet!

— Köszönöm — mondta Marija Alekszandrovna, és nem tudta, mitől változott meg oly hirtelen a rendőrfőnök hangulata.

— Tudja, mivel vádolják a fiát? — kérdezte még mindig komoran Durnovo, miután ő is visszaült karosszékébe.

— Nem. Az uralkodóhoz küldött levelemben is megírtam, nem ismerem sem a vád lényegét, sem azokat a tényeket, melyekre épül.

— Az ön fia, asszonyom, súlyos büntetett követett el. Kezet emelt öfelsége a cár szent személyére. — Durnovo szünetet tartott, majd jóval enyhébb hangnemben folytatta: — Ám felséges uralkodónk jósága valóban határtalan: mint látja, teljesítette az ön kérését...

— Mikor láthatom a fiamat? — szólt közbe Marija Alekszandrovna.

Durnovo úgy tett, mintha nem hallotta volna a kérdést, és így folytatta:

— Őszintén meg kell mondjam önnek, fia nem hallgat a jó tanácsokra, s egyenesen a vesztőhely felé igyekszik!

— Ó, Szása... — sóhajtott halkan Marija Alekszandrovna.

— Mi mindent elkövettünk, hogy megállítsuk, visszatartsuk őt, de hasztalan. Makacsul megy a saját feje után. Öfelsége a cár már képtelen nyugodtan olvasni vallomásait, oly arcátlan és makacs minden szó bennük. Tessék, tekintsen bele! Fia legutolsó kihallgatási jegyzőkönyvére öfelsége saját kezűleg feljegyezte: „Úgy vélem, többet nem tudunk meg tőle.” Tudja, mit jelent ez?

Marija Alekszandrovna hallgatott, fürkésző pillantást vetett Durnovóra, s már kezdte sejteni, hogy a rendőrfőnök valami rendkívüli dolgot eszelt ki, de még titkolja. Elsőnek törte meg a csendet:

— Hallgatom önt...

— Látom, rádöbrent fia helyzetére — jegyezte meg haragosan Durnovo. — Éppen ezért kertelés nélkül meg kell mondjam önnek, asszonyom: könnyen elveszítheti a fiát! Igen, elveszítheti, ha nem segít nekünk megmenteni őt! Fiának élete mostantól fogva, teljes felelősséggel állítom, az ön kezében van! Érti, mit akarok ezzel mondani?

— Nem egészen...

— Teljesen őszinte leszek önnel — folytatta egyszerre behízelgő hangon Durnovo. — Az a véleményünk, hogy ezt a szörnyű összeesküvést nem egyetemisták szervezték. Az ön fia és barátai, fiatalságuknál fogva, tapasztalt terroristák engedelmes eszközei voltak. Meg vagyunk róla győződve, hogy éppen az ön fia mint csoportjuk vezetője tartotta velük a kapcsolatot. Csak ő ismeri az illegális forradalmárok neveit és címeit. Ő azonban hallgat. Ha felfedné kártyáit, természetes, hogy róla azokra hárulna át a bűn oroszlánrésze, akik valójában előkészítették a merényletet. — Durnovo szünetet tartott, majd ünnepélyesen így fejezte be: — Öfelsége a cár megparancsolta, engedélyezzük önnek, hogy meglátogassa a fiát azért, hogy hasson rá...

— Tudatában van annak, mit követel tőlem? — kérdezte, székéből felemelkedve, Marija Alekszandrovna.

— Nem én követelem ezt, hanem a cár öfelsége! — kiáltott fel mérgesen Durnovo, szabadjára engedve addig visszafojtott ingerültségét. — S öfelsége is csak azért teszi ezt, hogy megmentsse a fiát az akasztófától!

— Nagyon hálás vagyok öfelségének — ismételte meg Marija Alekszandrovna szárazon korábbi szavait. — Mikor láthatom a fiam?

Durnovo dühösen csengetett, s rá sem pillantva az ajtóban megjelenő hivatalnokra, parancsot adott:

— Allítsanak ki Uljanova asszonynak látogatási engedélyt a fiához. Önnek pedig, asszonyom, ismét csak azt tanácsolom, jól gondolja meg, amit az imént mondtam . . .

— Nagyon súlyos a helyzet — mondta Peszkovszkij Marija Alekszandrovának. — Szása számára találnunk kell egy ügyes védőügyvédet. Én Alekszandr Jakovlevics Passzarevot ajánlanám; különben már beszéltem vele, s beleegyezett. Okos és elég bátor ember.

— Teljesen magára bízom magam, Matvej Leontyevics. Senkit nem ismerek itt, nincsenek kapcsolataim.

— Téved, Marija Alekszandrovna! Megtudtam, hogy Nyekljudov főügyész Ilja Nyikolajevics egykori tanítványa!

— Csak nem?

— De igen! S eddig mindig nagyon hízelgően nyilatkozott róla. Tüstént meg kell látogatnia! Továbbá: Penzából ismernie kell Tagancevet.

— Úgy rémlik, emlékszem rá . . .

— Nagyszerű! Ez a Tagancev ugyancsak Ilja Nyikolajevics tanítványa volt, most szenátor. S jó barátságban van Fuksz szenátorral. Ő ugyancsak engedélyezheti, hogy beengedjék a tárgyalásra. De erről majd később, most a legfontosabb egy megbízható védőügyvéd.

Peszkovszkij összeismertette Marija Alekszandrovna-t az ügyvéddel. Passzarev nem tetszett neki túlságosan: sokat fecseg, szeme összevissza jár, szavaiból közöny érződik az egész világ iránt. Nyilvánvalóan azért, hogy növelje az ázsióját, hosszan fejtegette, mi mindent elérhet a védelem, ha megfelelő szakértelemmel és elszántsággal harcol védencéért. Marija Alekszandrovna, minthogy nem volt más választása, beleegyezett, hogy fia védelmével Passzarevot bízzák meg. Peszkovszkij elkísérte az első látogatásra fiához, s útközben ráparancsolt:

— Tehát a lényeg: meg kell győzni Szását, hogy ezt a védőt válassza.

— Majd beszélek vele . . .

— Marija Alekszandrovna, bocsásson meg, de tudja, hogy csak jót akarok magának. Ezért engedje meg, hogy megkérjem: legyen állhatatosabb! Tudom, milyen nehéz bármiről is meggyőzni Alekszandr Iljics-et . . .

A letartóztatottak hozzátartozói a legkülönbéleképpen viselkedtek a beszélőkön: egyesek sírtak, mások alázatosan hajbókoltak a legkisebb börtönhivatalnok előtt is, ijedten tekingettek jobbra-balra, s alig várták, hogy mielőbb kijussanak innen. Marija Alekszandrovna annyi méltósággal viselte magát, hogy még a foglárók is kénytelenek voltak tisztelettel bánni vele. Meglepte őket az önuralma. Sem arcával, sem hangjával nem árulta

el, hogy belül mennyire szenved. Csak a szeméből érződött annyi szenvedés, hogy mindenki elfordította a fejét, aki találkozott pillantásával.

— Várjon itt — mondta a felügyelő, kinyitva egy üres szoba ajtaját. — Mindjárt idehozzák.

Marija Alekszandrovna leült a csupasz ágyra, mélyet sóhajtott, hogy szíve megnyugodjon, mert oly hevesen vert, hogy a lélegzete is akadózott tőle. Végre láthatja Szását! Látni fogja... Oly sokáig hadakozott, úgy várta ezt a percet, hogy már-már azt hitte: attól, hogy látni fogja, beszél vele, minden megváltozik... Helyesebben: minden kiderül, mert nem hitt a rendőrségnek, s a szíve mélyén még élt a remény, hogy a fia bűne nem olyan szörnyű és súlyos, mint állítják... Ezek az ő léptei! Marija Alekszandrovna felállt, az ajtóhoz lépett. De nem, valaki mást kísértek. Ugyanolyan fiatal, mint Szása. Talán a barátai közül valaki?

Marija Alekszandrovna már vissza akart fordulni, hogy ismét leüljön, amikor valaki halk, fojtott hangon megszólalt:

— Mama...

Egy pillanatra elállt a szívverése — ezer közül is felismerte volna ezt a hangot! —, majd a szíve oly hevesen kezdett el verni, hogy minden összefolyt a szeme előtt. Hihetetlen akaraterővel legyőzte izgalmát, az ajtó felé fordult, s megpillantott egy fiatalembert, aki nagyon hasonlított Szására. De már nem egy ifjú volt, hanem egy sokat szenvedett felnőtt férfi. Vagy talán a rabruha változtatta meg ennyire? De a férfi arcán oly ismerős, kimondhatatlanul boldog mosoly jelent meg, hogy Marija Alekszandrovna önkéntelenül felkiáltott:

— Szása! Kisfiam!

— Mama! Drága anyám! — szólalt meg gyengéden Szása, s átölelte anyja keskeny, sovány vállát. — Úgy szerettelek volna látni... Oly bűnös vagyok előtted... Mennyi bánatot okoztam...

— Jól van, Szásenyka! — mosolyodott el könnyei között Marija Alekszandrovna. — Jól van... Csak azt az egyet nem értem, hogy tehetted. Vagy talán a vád hamis?

— Nem, mama — vált rögtön határozottá Szása. — Részt vettem a merényletben. Ezért felelnem kell. S felkészültem rá — folytatta olyan eltökélten, hogy Marija Alekszandrovna megrémült —, hogy meghalok, de kitartok. Tudom, hogy sok szenvedést hoztam rád, Anyáról már nem is szólva, mert vele szemben nagyon-nagyon hibásnak érzem magam! S Vologyára és Oljára is... Mindnyájatokra. Sokat töprengtem, kínlódtam emiatt. De... nem tehettem mást. Az irántad és a család iránti kötelességen kívül van még kötelességem a hazámmal szemben is. Hazámat a zsarnokság igája annyira szorítja, hogy hidd el, nem maradhattam közömbös. Muszáj volt harcolnom...

— Igen, de az eszközeitek olyan rettenetesek.

— Mit tegyünk, anyám, ha nincs más? Csak egyet próbálj megérteni: muszáj volt harcolnom. Nem nézhettem nyugodtan a nép szenvedését. Nem volt hozzá erőm!

— És a többi ember?

— Nem tudom. Nyilván másnak születtek. Nekem a szívem majd meg-
hasadt a fájdalomtól. Ez a szörnyű, rabszolga-élet utálattal töltött el! Bele-
fásultam abba, hogy állandóan vigyázzak minden gondolatomra, lelkem
minden őszinte megnyilvánulására. Akkor miért gondolkodom? Miért van
lelkiismeretem? Mire való az a képességünk, hogy megkülönböztessük a
jót a rossztól, az igazat a hazugtól, ha nem engedik, hogy úgy éljek, ahogy
jónak tartom? Nem, mama, mindenre hajlandó vagyok, csak ilyen életre
nem.

— Letelt az idő! — figyelmeztette őket az ör.

— Csak még egy percet! — könyörgött Marija Alekszandrovna, mert
eszébe jutott, hogy a legfontosabbról még nem beszéltek. — Szásenyka,
Matvej Leontyevics talált egy jó ügyvédet... Azt ajánlom, fogadd el véd-
dődnek. Jegyezd meg a nevét...

— Mama, nagyon hálás vagyok neked is, Matvej Leontyevicsnek is,
de... nem vehetem igénybe az ügyvéd szolgálatait.

— Miért? Mást ajánlottak?

— Nem, de az a helyzet... lemondok a védőügyvédről.

— Szása! — kiáltott fel meglepetten Marija Alekszandrovna. — Ne tedd
ezt! Az életedbe kerülhet!

Szása nagyon szerette volna elmondani, hogy a sorsa, akár az össze-
esküvés többi résztvevőjéé, már régen eldőlt, s a bíróság semmit sem vál-
toztathat rajta. De nem akarta előre elkészeríteni anyját: még oly sok meg-
próbáltatás vár rá, s ez csak megingatná az erejét.

— Nálam jobban senki sem tudja, mi indított tetteimre — mondta. —
Így hát én tudom ezt a legjobban elmondani. S ha lemondok a védőről,
lehetővé válik, hogy a bíróság előtt kifejtthessem azokat az eszméket, ame-
lyek irányt szabtak harcunknak. Ezt feltétlenül meg kell tennem a tév-
hitek eloszlatása érdekében.

— Letelt az idő! Kérem, asszonyom...

— Viszontlátásra, mama! — Szása megölelte anyját. — Ne búsulj, drá-
gám, még találkozunk...

— Szása, nincs szükséged valamire? — kérdezte könnyeit törölve Marija
Alekszandrovna.

— Egyelőre semmire... Öleld meg a nevemben is Anyát, ha látod.
És mondd meg neki... — Szása meglátta a szobába belépő Kotlarevszkijt,
s gyorsan másra terelte a szót: — Ha megengedik, majd én mindent meg-
írok neki.

Szása még egyszer megölelte anyját, megcsókolta ősz halántékát, s hátra
sem pillantva, elhagyta a szobát. Marija Alekszandrovna az ágyra roskadt,
és alig tudta elfojtani kitörő zokogását. Egy perc múlva összeszedte magát,
s felállt.

— Asszonyom! — állította meg Kotlarevszkij, aki egész idő alatt a
szomszéd szobában tartózkodott, s mindent hallott. — Nem akartam meg-
zavarni abban, hogy őszintén elbeszélgethessen a fiával, ezért jöttem be

csak a beszélgetés végén. Remélem, nem élt vissza öfelsége jószágával, s rábeszélte a fiát, hogy mindent őszintén valljon be.

Marija Alekszandrovna büszkén felvetette a fejét, s a felháborodástól remegő hangon válaszolt:

— Én senkinek nem ígértem semmit!

— Kár... nagyon sajnálom a fiát... — mormolta a fogai között az ügyész. — Azt hiszem, még sokszor meg fogja bánni, hogy nem hallgatott a jó tanácsra...

Amikor Peszkovszkij megtudta, hogy Szása lemondott a védőügyvédről, így kiáltott fel:

— Örültség! Ő maga dugja fejét a hurokba!

— De hát mit tegyek? Kértem őt...

— Követelni kellett volna tőle! Igen, igen, követelni! Nem, egyszerűen képtelen vagyok megérteni, mi történt vele! Eszénél van? Hiszen az lehetetlen, hogy ne fogja fel, milyen végzetes következményekkel járhat a viselkedése a családra nézve!

Marija Alekszandrovna csak sóhajtott.

— Nem! — folytatta Peszkovszkij. — Nekem kell beszélnem vele. Még ma kérelmezni fogom...

Matvej Peszkovszkij ama lojális újságírók közé tartozott, akiket a „mivel lehetek szolgálatára?” elv vezérelt. Ezzel a mércével mérte az eseményeket, Alekszandr Uljanov tetteit is. Egyszerűen képtelen volt felfogni, hogy valaki, aki halálos veszedelembé került, nem követ el mindent, hogy kikeveredjen belőle. Egyébként is, hogy szánhatta rá magát Alekszandr Iljics ilyen értelmetlen lépésre? Hiszen tudományos karrier várt rá. Az ő eszével, tehetségével, rendkívüli munkabíráásával világhírű tudós válhatott volna belőle. Nem, valaminek történnie kellett vele...

„Uljanov múltjának ismeretében — írta a rendőrfőnökhöz beadott kérvényében — óhatatlanul gyanakodnom kell szellemi képességeinek normális voltában, olyan éles az ellentét a között, aki március elseje előtt volt és amivé utána lett. Egy ember titkolózhat, tethetheti magát, de hogy gyökeresen megváltozzék — ez felfoghatatlan.”

Kotlarevskij ügyész jelentette Durnovo rendőrfőnöknek, hogy viselkedett Marija Alekszandrovna a beszélőn fiával. Durnovo átkozta Uljanovot — biztos volt benne, hogy éppen az ő kezében futnak össze az illegális szálai —, majd elindult Tolsztoj grófhoz, hogy jelentést tegyen neki. Marija Alekszandrovna és fia találkozásában volt a végső reménye, hogy valamit sikerül kiszedni Uljanovból. De mert ez nem vált be, nem maradt más hátra, mint átadni az ügyet a bíróságnak, mert a kihallgatásokon a vádlottak csak azt ismételgették, amit egyszer már elmondtak.

A Szimbirszkbe vezető szál szintén megszakadt, Alekszandr Szolovjov kihallgatása Mariupolban bebizonyította, hogy semmi köze az összeesküvéshez. Be kellett hát érniük azzal, amit Kancsertől, Gorkuntól és Volohovtól sikerült megtudni. Ha nincs ez a három ember, bizony sok minden felderítetlen marad...

— Az arcára van írva a kudarc — ezzel fogadta Tolsztoj gróf a szobájába lépő Durnovót.

— Igen, kegyelmes uram — sóhajtott büntudatosan Durnovo. — Bármennyit érveltem, akárhogy puhítottam Uljanovát, ugyanolyan makacsul kitartott a magáé mellett, mint a fia. Sehogy sem tudom megbocsátani magamnak, hogy arra kértem önt, adja át Uljanova levelét az uralkodónak.

— Maga nem tudja megbocsátani! — morogta epésen Tolsztoj gróf. — Akkor mit méltóztatik parancsolni, mit jelentsek öfelségének? Az uralkodó tegnap személyesen érdeklődött, találkozott-e Uljanova a fiával, s tudott-e hatni rá.

Durnovo fejét lehorgasztva, büntudatosan hallgatott. Sokéves tapasztalatból tudta, az alázatos hallgatás nyugtatja meg legjobban a heves, ingerlékeny gróft. Kiabál egy kicsit, hadonászik inas ökleivel, futkos a szobájában, majd lassan megnyugszik. Durnovo nem haragudott az öregre, inkább együttérzett vele. Hiszen a grófnak holnap reggel mindenről jelentést kell tennie az uralkodónak. Igazán nem szeretne a helyében lenni: tudja, mit jelent, ha a cár haragszik.

— Véleménye szerint mit kell tennünk? — kérdezte kissé megnyugodva a gróf, s erőtlenül reszkető kezébe köhintett.

— Kegyelmes uram, csak egy kiutat látok a helyzetből...

— Éspedig? — vágott közbe türelmetlenül a gróf. — Adjuk át az ügyet a bíróságnak?

— Igen, kegyelmes uram.

— Köszönöm szépen! — nevetett dühösen a gróf. — Jól fölfújták az ügyet, hogy minél több kitüntetést és köszönetet vágjanak zsebre öfelségétől, most pedig senki sem tudja, hogy másszon ki belőle. Emlékszik, mit mondtam még a legelején? Azt, hogy nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani az ügynek. Rábeszéltem volna öfelségét arra, hogy bíróság és vizsgálat nélkül csukassa ezeket az eszelősöket az erődbe, és punktum. De nem hallgattak rám, nekiláttak holmi titkos szervezet után kutatni. — A gróf legyintett, leült, s hellyel kínálta Durnovót is: — Üljön le, Pjotr Nyikolajevics, és törjük a fejünket, hogy másszunk ki ebből...

Durnovo leült és tisztelettudóan hallgatott. Hallgatott a gróf is, és idegesen kopogott csontos ujjával az asztalon. Sovány, mély ráncokkal telezsántott arca idegesen rángatózott. Amikor a gróf abbahagyta a dobolást, Durnovo felsóhajtott, ami azt jelentette: volna valami mondanivalóm, csak nem tudom, végighallgat-e, kegyelmes uram. A gróf szúrós tekintét Durnovóra emelte, s megkérdezte:

— Hát akkor mit javasol?

— Tudom, egyesek mellett vannak, hogy adjuk át az ügyet a haditörvényszéknek — kezdte halkan, behízeltgőn Durnovo. — Ebben van is valami: ha a haditörvényszék elé utaljuk, ez lehetővé teszi, hogy az ítélet tíz nappal előbb hozzák meg, mint a szenátus tenné. S mivel az ítélet mindenképpen ugyanaz lesz, mintha minden mellett szólna, hogy az ügyet a haditörvényszék tárgyalja.

— Ugyanezt a gondolatot vetette fel az uralkodó — jegyezte meg a gróf, s nem értette, mit akar Durnovo.

— Igen... Én mégis úgy vélem, jobb, ha a szenátusnak adjuk át az ügyet. Hogy miért? — kapcsolt gyorsabb iramra Durnovo, látva, hogy a gróf összevonja szemöldökét, amitől hosszú, horgas orra még jobban megnyúlt. — A vádlottak legtöbbjét nem tanúk vallomásai, hanem saját cinkostársaik leplezik le. Ezért az utóbbiak kihallgatása a tárgyaláson döntő fontosságú. Ehhez természetesen nagyon tapasztalt elnökre lesz szükség, aki majd mindent ki tud szedni a vádlottakból.

— Mit gondol, kit lehetne a bíróság elnökévé kinevezni? — kérdezte a gróf, ezzel jelezve, hogy egyetért a rendőrfőnök érveivel.

— Dejer szenátorra gondoltam, kegyelmes uram. Mint ön is tudja, ő Nyecsajev és társai pere óta több terroristapert vezetett már le. Úgy vélem, az uralkodó sem fog tiltakozni jelölése ellen, természetesen ha beleegyezik, hogy az ügyet átadjuk a szenátusnak...

Tolsztoj gróf és Durnovo sokáig mérlegelte a cárnak teendő javaslatát. A gróf is elismerte, hogy az ügyet nem érdemes átadni a haditörvényszéknek. Hiszen a tárgyalás így is, úgy is zárt ajtók mellett folyik majd le. S az a tíz nap, amit a szenátusi tárgyalás miatt veszítenek, visszanyerhető, ha a semmisségi határidőt két hétről két napra csökkentik. Tehát a bíróság ítélete ugyanannyi idő alatt lép életbe, mintha haditörvényszék tárgyalta volna az ügyet. Arról, hogy mi lesz az ítélet, egy szót sem ejtettek, mert ez nem a bíróságtól, hanem csakis a cártól függött. A bíróság feladata mindössze az, hogy teljesítse a cár akaratát.

15

Tolsztoj gróf egyetlen valamelyest is fontos ügyet nem jelentett a cárnak anélkül, hogy előtte ne tanácskozott volna Pobedonoszcevvvel. A szinódus főügyészének rendkívüli befolyása volt a korlátolt cásra. Egyszer sem fordult elő, hogy a cár visszautasította volna Pobedonoszcev javaslatát vagy ne értett volna vele egyet. Ahhoz tudniillik, hogy valamivel ne értsünk egyet — teszem azt, egy kiáltvány javaslatával —, a visszautasítandóval szembe kell állítani a saját véleményünket. A cár fejében azonban egyetlen önálló gondolat sem született meg, még annak a reakciós politikának a védelmében sem, amelynek képviselőjeként trónra lépett. Ez különben is Pobedonoszcev programja volt, nem az övé. A cár csak egyet tudott: azt, hogy ő korlátlan hatalmú uralkodó. Hatalma Istentől

ered. S ha ez így van, akkor mindent, amit tesz, Isten akarja. Aki nem engedelmeskedik neki, az semmibe veszi Isten akaratát, ez pedig olyan nagy bűn, hogy a legszigorúbb büntetést érdemli.

— Nagyon-nagyon örülök, hogy látom önt, Dmitrij Andrejevics gróf — mondta Pobedonoszcev tettett jókedvvel, miközben vendége elé sietett. — Nagyon örülök...

— Én is örülök, hogy látom önt, mélyen tisztelt Konsztantyin Petrovics — mondta a gróf, de alig tudta türtőztetni magát, hogy el ne fintorodjon Pobedonoszcev hamis jókedve láttán. — Elnézését kérem, amiért elvontam munkájától, de mielőtt jelentést teszek őfelségének, muszáj tanácskoznom önnel.

— Csak nem vette rá Uljanova asszony a fiát, hogy tegyen új vallo-mást? — kérdezte rejtett gúnnyal Pobedonoszcev, akinek már jelentet-ték, hogy erre nem került sor. — Mert ha így van, az uralkodó nagyon fog örülni...

— Éppen az a baj, hogy ezzel nem örvendeztethetjük meg — felelte borúsan Tolsztoj gróf, megérezve Pobedonoszcev hangjában a gúnyt. — Uljanov anyja visszaélt a cár jóságával. A beszélőn egy szóval sem em-lítette fiának, hogy valljon be mindent őszintén. Most már értem, hon-nan jönnek az ilyen gonosztevők! A család neveli őket ilyenén! Azok a családok, ahol az anyák olyanok, mint ez az Uljanova. Én megmondtam, ne fogadjuk el se nekem, sem az uralkodónak címzett kérelmeit.

— Ön csak az anyáról beszél — jegyezte meg mosolyogva Pobedo-noszcev. — De Uljanovnak apja is volt. S éppen az ön keze alatt dolgozott. A nép gyermekeinek nevelése volt rábízva...

Tolsztoj gróf hallgatott. Már csöppet sem örült annak, hogy a beszél-getést az Uljanov családra terelte. Pobedonoszcev azonban kérlelhetetle-nül folytatta:

— S ha azokból a családokból, ahol a családfő a nép művelésével van megbízva, ilyen Uljanov-féle gonosztevők kerülnek ki, mit várhatunk el másoktól? Nem, én már sokszor elmondtam, és ezentúl is azt fogom mon-dani. minden rossz az iskoláinkban, gimnáziumainkban, egyetemeinkben gyökerezik! Az oktatási rendszerben! Az egész alap-, közép- és felsőfokú oktatásunkat teljesen át kell alakítani! Amíg nem tesszük meg, egymást fogják érni a nihilisták összeesküvései!

Ezek a gondolatok nem voltak újak, Pobedonoszcev sokszor elmonda már őket. De mint minden tettével, ezzel is csak a fennálló helyzetet bí-rálta, de semmit sem javasolt a javításra. Tolsztoj gróf úgy tett, mintha hallgatná, de a saját dolgával volt elfoglalva: hogy tudná minél ügye-sebben beadni a cárnak, hogy az ügyet át kell adni a bíróságnak? Ami-kor Pobedonoszcev befejezte, így szólt:

— Igen, Konsztantyin Petrovics, gondolatai helytállóak. Teljesen egyet-érték önnel, habár őszintén bevallom, semmilyen konkrét javaslatom nincs. — Tolsztoj Pobedonoszcevre tekintett és elmosolyodott, hogy lep-lezze a sűrű ráncok keretezte, keskeny szája körül bujkáló gúnyt. Majd

hirtelen rátért arra, amiért jött: — Holnap jelentést kell tennem az uralkodónak a terroristák ügyéről, s akárcsak ön, én sem tudom, mit javasoljak. Egyrészt az ügy már régen megérett arra, hogy átadjuk a bíróságnak, másrészt... — Tolsztoj gróf nagyot sóhajtott — mit tudtunk meg az összeesküvés vezetőitől? Szinte semmit! És ha holnap a vádlottak padjára ültetjük őket, már semmit sem deríthetünk ki...

— Szerintem téved, gróf. Ezek a kölykök azért hallgatnak, mert azt remélik, hogy ez az egész valamilyen jelentéktelen büntetéssel fog végződni. Senkit sem öltünk meg, gondolják, miért ítélnének el bennünket? De majd ha meghallják a halálos ítéletet, biztosíthatom, hogy egyszerre megered a nyelvük. A bíróságnak pedig minden oka megvan, hogy a legsúlyosabb ítéletet hozza meg.

— Lehet, hogy így lesz... — sóhajtott fel megkönnyebbülten a gróf, mert nem várta, hogy Pobedonoszcev ilyen könnyen egyetért vele. — Őszintén szólva, Konsztantyin Petrovics, én erre nem is gondoltam — tette hozzá csakis azért, hogy hízelegjen, s ezzel mintegy megerősítse döntésében Pobedonoszcevet. — Most már látom, hogy nincs más megoldás.

— Igen, ők is, rokonaik is mindjárt másképp fognak beszélni, ha megtudják, nincs más választásuk: vagy a hurokba dugják a fejüket, vagy mindent beismernek...

Abban maradtak hát, hogy a gróf kérni fogja a cártól, járuljon hozzá, hogy az ügyet átadják a bíróságnak.

16

III. Sándor nem tartozott a bátrak közé, ezt már a török háborúban észrevették róla. Az, hogy a terroristák megölték az apját, csak növelte vele született gyávaságát. Köztudott volt, hogy a trónralépése utáni első napokban nem merte elhagyni a gatsinai palota hátsó szobáit, mert még az ügyeletes tisztektől is félt. Később igyekezett bátornak mutatkozni, de sehová nem kocsizott ki ezernyi óvintézkedés nélkül. Pétervár utcáin, amerre elhaladt, százával vigyáztak a „népnek” álcázott titkosrendőrök. Ha este hajtattott végig a városon, az utcákat lezárták. Vonaton még nagyobb elővigyázatossággal utazott. Az útvonal biztosítására valóságos mozgósítást rendeltek el. De még így is három teljesen egyforma vonatot indítottak el tizenöt perces időközökben, és senki sem tudta, melyikben utazik a cár.

De míg korábban olykor mutatkozott Pétervárott, most szinte soha nem tartózkodott a városban. Meg volt róla győződve (hiszen mindenki ezt hajtogatta előtte), hogy csak a végrehajtókat tartóztatták le, az összeesküvés igazi vezetői valahol illegalitásban rejtőzködnek. S természetesen nem ölbe tett kézzel ülnek ott, hanem újabb merényleteket készítenek elő. Hiszen a letartóztatottak is rendszeres terrorról beszélnek vallomásaikban. Különösen Uljanov hangsúlyozza ezt a programjában. A kihallgatásokon

tanúsított magatartásából kitűnik, hogy ő a legokosabb és legbátrabb az összeesküvők között. Ha így van, nyilván az ő kezében futnak össze a szálak, melyek azokhoz a terroristákhoz vezetnek, akik majd a letartóztatottak helyére lépnek. II. Sándor ellen tizenöt éven át sorozatosan szervezték a merényleteket. Apja éppen ott hibázott, hogy azt hitte, mikor kivégeztette az összeesküvők egy csoportját, végzett az összes terroristával. Lám, Tolsztoj gróf is azt állítja, minden terroristát letartóztattak, nem létezik semmiféle földalatti szervezet. Ő ezt nem hiszi el. És nem nyugszik addig, amíg nem végez az összes terroristával. A gróf nem sokára itt lesz a jelentésével, majd akkor alaposan lehordja, és végül rákényszeríti, hogy igazán járjon végre az ügynek. Ha nem képes erre, el kell zavarni, s másra kell bízni a további nyomozást...

III. Sándor élete a gatcsinai udvarban inkább hasonlított rabéra, mint koronás uralkodóéra. Reggel hétkor felkelt, és Cserevin tábornok társaságában (aki szárnysegéde, inasa és bohóca volt egy személyben) sétált a parkban, melyet a cári testőrség, a csendőrség és rendőrség hármas gyűrűje vett körül. Ilyen őrséget méltán irigyelhetett volna bármelyik börtönigazgató! A rövid séta után a testedzés következett. A földszinten egy hatalmas favágó tuskó volt odakészítve, melybe néhány, ugyancsak tekintélyes méretű fejsze volt beleütve. Ilyen bárdokkal szokták ábrázolni az áldozatok fejét lecsapó hóhérokat. A folyosók alacsonyok és szűkek voltak, minden ajtó előtt fegyveres őr állt, s a jól megtermett, mackós mozgású cár csakugyan a vérpadon álló hóhérra emlékeztetett.

A favágás után III. Sándor megreggelizett, és dolgozószobájába ment. Amíg aláírta az iratokat, Cserevin tábornok a fogadóteremben ült íróasztalánál. Csak neki volt szabad bemenni ebben az időben a cárhoz. III. Sándor rövid jegyzetekkel és utasításokkal látta el az iratokat, s mint miniszterei állították, ezek nem voltak éppen választékosak. Többnyire ilyen kifejezések szerepeltek bennük: „Disznó banda!”, „Micsoda szemét népség!” A tüzesetekről, árvizekről, rossz termésről, éhínségről, kolerajárványról és egyéb természeti csapásokról szóló jelentésekre a cár mindig ugyanazt a szót jegyezte fel: „Sajnálatos.” S ha a cár a terroristákról szóló jelentésre is azt írhatta volna, amit gondol, ugyancsak egyetlen szó került volna rá: „Borzalmas.” Minden egyéb csak „sajnálatos” volt. S ezeket a zseniális kommentárjait gondosan belakkozták, nehogy isten ments, elmosódjanak, mert mindent, amit a cár papírra vetett, örökre meg kellett őrizni.

Tolsztoj gróf érezte a vihar közeledtét, s a szokásosnál jóval korábban érkezett Gatcsinába. Már az őt fogadó Cserevin tábornok komor arcából kitalálta, hogy a cár haragszik rá. Cserevin, ahogy egy udvari bolondhoz illik, mindig utánozta a cárt, még az arckifejezését is. Bizalmatlanul a grófra sandított — a cár is így csinált, ha dühös volt —, s szárazon üdvözölte. Sürgős ügyekre hivatkozva kezdte lapozni az előtte fekvő iratokat, hogy ne kelljen beszélgetnie a gróffal. Hadd kínlódjék az öreg, ha nem akar nyugdíjba menni, pedig maga is láthatja, hogy nem boldogul a bel-

ügyminiszteri teendőikkel. Bárkit kérdez az ember, mind egyöntetűen azt állítja, Tolsztoj nem képes elintézni a terroristákat. A cárnak is ez a véleménye, de Pobedonoszcev azt válaszolta, hogy ő Tolsztojnál nem tud jobbat. Pobedonoszcev különben csak azért nem meri leváltani a grófot, mert attól fél, hogy az új belügyminiszter netán átpártol ellenségeihez.

Cserevin tábornok néhányszor bement a cár dolgozószobájába, de egy szót sem szólt a grófhhoz, mintha az ott sem lett volna. Végül ugyanolyan kimérten, ahogy fogadta, közölte, hogy őfelsége kéreti a grófot. A cár ridegen fogadta a gróf köszönését, s ráparancsolt, hogy jelentsen. De már tudta, mit fog mondani, mert az este levelet kapott Pobedonoszcevtől. S bár mint rendszerint, most is egyetértett Pobedonoszcev érveivel amellest, hogy az ügyet át kell adni a bíróságnak, nem tudott megbékélni a gondolattal, hogy nem sikerült rákényszeríteni az összeesküvőket, hogy elmondják a teljes igazságot. Ugyanúgy lesz, ahogy az apjával: ezeket a terroristákat felkölteti, azok pedig, akiket nem árultak el, megölik őt. Szörnyű! S micsoda szégyen! Mennyi rendőre, csendőre, nyomozója, ügyésze van, s hozzá a világ legfélelmetesebb börtönerődei, s mindez semmit sem ér egy csoport éretlen diákkal szemben . . .

— De hát hol vannak az összeesküvés szervezői? — kérdezte, haragosan sandítva Tolsztoj grófra, mikor az befejezte a mondókáját.

— Felség, szükség van . . .

— Hallgasson! — A cár kezét hátrátéve végigment a hatalmas dolgozószobán, megállt Tolsztoj gróf előtt, s még haragosabban folytatta: — Soha nem hittem el, s nem is hiszem, hogy ezt az egészet egyedül csinálták ezek a diákok! Maga csak a gyalogokat fogta le! A végrehajtókat, nem a főkolomposokat! Csak három embert tudott szólásra bírni! Minden jelentésében csak azt olvasom, hogy a nyomozás nem hozott újabb eredményt!

Tolsztoj gróf görnyedten állt, s fejét nyakába húzta, mintha attól félne, hogy a cár mindjárt képen törli. A természetes, izmos cár mellett a kis termetű gróf úgy festett, mint egy öreg lakáj, akit a sárga földig lehord az ura. Figyelte, ahogy hatalmas léptekkel, dobogva fel-alá járkál a szobában, mint a bika, hol leereszti, hol felveti a fejét, s hirtelen eszébe jutott: mikor III. Sándor még kisgyerek volt, az apja bikaborjúnak becézte. Aztán valahogy elfeledkeztek erről a becenévről. De amikor III. Sándor a bátyja halála után váratlanul a trón örököse lett, mindenkinek eszébe jutott. Csak most már nem birkaborjúnak, hanem bikának hívták. S ez a név nemcsak azért ragadt rá a cásra, mert külsőleg hasonlított a bikára, hanem főleg azért, mert hiányzott belőle minden humorérzék. Csak Cserevin tréfái derítették fel, melyektől, ahogy a szárnysegédek mondogatták, még egy pápua is elpirulna. A cárnak nem volt elég esze ahhoz, hogy gombostűvel bökődje azt, akivel elégedetlen volt, ezért bunkóval esett neki.

— Azt ajánlja, hogy adjuk át az ügyet a bíróságnak! — állt meg a cár a gróf előtt, s kimeresztett szemével haragosan végigmérte. — Ön biztos benne, hogy Pétervár utcáin jelenleg nem járkálnak bombával

azok, akiket a letartóztatottak nem árultak el? Biztos benne?! — ismételte meg fenyegetően, mivel a gróf továbbra is hallgatott.

— Biztos vagyok benne, felség... — hadarta most, hogy ne vegyék észre: remeg a hangja.

— De én nem vagyok benne biztos! Nem vagyok biztos! — harsogta az uralkodó akkora hangerővel, ahogy a díszszemléken szokta üdvözölni a csapatokat. — Én önnek se hiszek! Nem, gróf! Évek óta váltig bizonygatja, hogy megsemmisítette a nihilistákat, hogy írmagjuk sem maradt Oroszországban! És mi van?!

A cár sokáig tombolt. Végül azonban (ahogy rendszerint történni szokott, ha a cár tanácsot kapott Pobedonoszevtől, s csak azért kiabált, hogy levezesse haragját) asztalhoz ült, s írásba adta: hozzájárul, hogy az ügyet átadják a bíróságnak.

17

Március 21. után Alekszandr Uljanovot nem vitték többé kihallgatásra. Nem értette, mi történhetett. Az ügyész és a vizsgálóbíró újabb anyagokat talált, s most azokat tanulmányozzák? Vagy talán Szimbirszkbe utaztak? Ott persze semmit sem találnak. Különben... tőlük minden kitelik. Abba kötnek bele, amibe akarnak. Hiszen Anyát is letartóztatták csak azért, mert Kancser az ő címére küldte a táviratot Vilmából. Szása egyszer megkérdezte az ügyészt, nem írhatna-e pár sort a húgának. Azt a választ kapta, hogy majd akkor engedélyezik, ha véget ér a vizsgálat. Talán már be is fejeződött, azért nem viszik többé kihallgatásra? Talán látogatót is beengednek hozzá?

A napok azonban múltak, s Alekszandr Iljicset senki nem háborgatta. A 47-es cella, ahová bezárták, a Trubeckoj-bástya első emeletén volt. Egyik fala a lépcsőházzal határos. Errefelé kopogással senkivel sem beszélgethetett. Úgy tűnt, a 48-as cella szintúgy üres, mert bármennyit kopogott, hogy beszédbe elegyedjek szomszédjával, senki nem válaszolt. Könyveket nem kapott. A papírt és tintát maguk az őrei ajánlották fel, de mert csak arról írhatott volna, ami összefügg az üggyel, inkább lemondott róla: korábbi vallomáshoz semmit nem kívánt hozzátenni. Csak egy volt még hátra: megfogalmazni a tárgyaláson elmondandó beszédét. Meg kell fogalmaznia, s kívülről meg kell tanulnia, hogy senki ne zavarhassa meg. Enlékezett rá, hogyan akadályozták meg a bírák Ippolit Miskint, Pjotr Alekszejevet, Andrej Zseljabovot és a többi forradalmárt programadó beszédük elmondásában.

Alekszandr Iljics órákon át sétált cellájában, a beszédén töprengve. Mennyi mindent szeretett volna elmondani! Természetesen nagyon kevés ideje lesz. Ezért beszédét úgy kell felépítenie, hogy rövid idő alatt mindent elmondhasson. Néha úgy érezte, semmit sem hagyott ki. Majd egyszerre minden összekavarodott a fejében. Ilyenkor leült az asztalhoz, te-

nyerét halántékához szorította, s percekig mondogatta magának: „Nyugalom! Csak kimerültem. Egy kicsit pihenek, s eszembe jut.” Azután felállt, s a cellát kezdte vizsgálgatni, hogy elterelje gondolatait beszédéről. Eszébe jutott, hogy amikor meglátta, az emeletre vezetik fel, azt gondolta: Ha a cellán lesz ablak, látni fogom az eget. S az ég nézésébe, akár a tengerébe, az ember sohasem un bele... Az ablakhoz lépve azonban — a két vaskeret között vasrács volt, amit kívülről még sűrű háló is fedett —, a homályos üvegen át semmit sem látott. Az ablak olyan magasan volt, hogy kézzel nem érte el. A szoba közepére lépve látta, hogy mögötte nem is az égbolt van, hanem egy vedlett téglafal. Ennyi volt az egész, amit az ablakból látott. Szélcsendes időben hallotta a toronyóra ütését s a himnusz dallamát: „Isten óvd a cárt!” Minden délben megremegtek cellája falai a Zotov-bástyán levő ágyú lövéseitől. Ez az ágyúlövés azt a napot idézte fel benne, amikor Ányával idejöttek, hogy megnézzék az erődöt. Vajon melyik cellában van Ánya? Mire gondol? Mire emlékezteti a naponta ismétlődő ágyúlövés? Vagy őt már kiengedték?

Alekszandr Iljics töprengését szokatlan lábdobogás szakította félbe. Az éjjel-nappal egyforma halotti csöndben ez annyira szokatlan volt, hogy akaratlanul felállt, s hallgatózni kezdett. Már az ajtóhoz akart lépni, mikor az kitárult. Az erődparancsnok lépett a zárkába több tiszt és hivatalnok kíséretében. Megkérdezte vezetéket-, kereszt- és apai nevét, majd így szólt:

— A bíróság elnöke, Pjotr Antonovics Dejer átadja önnek a vádiratot.

Az erődparancsnok mellett álló öregember kihúzott dossziéjából egy papírlapot, s szigorú hangon így szólt:

— Uljanov, vegye át a vádiratot!

Mindnyáján távoztak a cellából, s az ajtó becsukódott. Alekszandr Iljics leült az asztalhoz — széke az ágy volt, melyről napközben levették a matracot —, s figyelmesen olvasni kezdte az iratot. Most végre megtudja, mi volt letartóztatásuk oka, ki mit mondott a vizsgálat során. De arról, hogyan jutott a rendőrség az összeesküvés nyomára, mindössze ennyi állt: „A Nyevszkij proszpekten megfigyelésük eredményeképpen letartóztattak hat személyt.”

Az történt hát, amitől tartott: Kancser elárulta összes vilnai segítő-társukat. Általában az egész vádirat csak Kancser, Gorkun és Volohov vallomására épült. Alekszandr Iljicsnek eszébe jutott, hányszor mondta Sevirjovnak: nem szabad kipróbálatlan embereket felvenni a csoportba! Most már nincs értelme ezen töprengeni. A hiba elkövetése után könnyű bűnbakot találni, de sokkal nehezebb az elkövetett hibát kijavítani.

— Álljanak fel! A bíróság bevonul!

A néhány tucat jelenlevő — magas rangú hivatalnokok — és a vádlottak felálltak. Kinyílt az oldalajtó. Belépett Pjotr Antonovics Dejer szenátor, a bíróság elnöke. Mögötte a bíróság tagjai: Lego, Bartyenyev, Jagn, Okulov szenátorok, a rendi képviselő: Kondoidi, a tambovi kormányzóság nemesi előljárója, Zejfart, a peteburgi járás nemesi előljárója, Alekszej moszkvai polgármester és Vasziljev, kotyeli járási előljáró. A sort Nyekljudov főügyész, Szmirnov főügyész helyettes és Hodnyev titkár zárta le.

A szakértői asztalnál Fjodorov vezérőrnagy foglalt helyet, aki az összes terroristaperben jelen volt mint szakértő. Gyorsan elfoglalják helyüket a védőügyvédek is. Csüggedt, közömbös arcukról könnyű leolvasni: csak azért jöttek, hogy letudják hivatali kötelességüket.

Dejer ellenőrizte a tanúk névsorát, majd felszólította a vádlottakat, hogy álljanak fel, s olvasni kezdte a vádiratot. Akadozva, fahangon olvasott. A vádlottak már mind ismerték a vádiratot, és egyikük sem figyelt az elnökre, hanem kihasználta az alkalmat, és halkan beszélgetett. Dejer szemüvege fölött rosszállóan a beszélgetőkre sandított.

— Én ilyen olvasásért egyest adnék — sügta Genyeralov. — A bíróság tagjai is majd meghalnak az unalomtól...

— Szép kis társaságot szedtek össze: Dejer, Kondoidi, Lego, Zejfart, Jagn... — jegyezte meg gúnyosan Andrejuszkin.

A vád egészében Kancser, Gorkun és Volohov vallomására épült, akik gyávaságuk, kishitűségük és árulásuk gyümölcsét hallgatva — amikor a tárgyalóterembe léptek, senki sem nyújtott nekik kezét — csüggedten álltak, és nem mertek társaik szemébe nézni. A magas, vállas Gorkun göndör haja ziláltan hullott homlokába, gallérja kigombolódott, s mintha mindjárt elsírná magát. Mint akit leforráztak, úgy állt ott Kancser, hosszú orrát csüggedten lógatta. Keskeny arcát a szégyen égette, s egyre törülgette homlokáról az izzadságot.

— Szép munka volt — jegyezte meg hangosan Genyeralov, mikor az elnök befejezte Kancser, Gorkun és Volohov vallomásának felolvasását.

— „A fentemlített s a nyomozás során megállapított körülmények alapján — olvasta monoton hangon Dejer — vádoljuk elsősorban Vaszilij Oszipanovot, Pahomij Andrejuszkin, Vaszilij Genyeralovot, Mihail Kancsert, Pjotr Gorkunt, Sztjepan Volohovot, Pjotr Sevirjovot, Alekszandr Uljanovot, Joszif Lukaszewiczot, Mihail Novorusszkijt, Marija Ananyinát, Raisza Smidovát, Bronislaw Pilszudskit és Tit Paszkowskit, mert a magát

Népakaratnak nevező párt terrorista bűnszövetkezetéhez csatlakozva, céljaik elérésére merényletet szerveztek Őfelsége a cár szentséges személye ellen; gonosz szándékuk végrehajtása érdekében robbanó kézibombákat készítettek, ezekkel néhányan közülük felfegyverezték magukat, hogy Őfelsége a cár hintója alá hajtsák őket; több alkalommal kimentek a Nyevszkij prospektre, ahol azonban nem tudták gaztettüket végrehajtani, mert folyó év, azaz 1887. március 1-én letartóztatták őket. Másodszorban vádoljuk Anna Szergyukovát, mert a büntett egyik résztvevőjétől tudomást szerezve az őfelsége a cár szentséges személye ellen készülő merényletről, bár lett volna rá lehetősége, hogy értesítse a hatóságokat, ezt a kötelességét elmulasztotta...”

— Pfu! — sóhajtott Genyeralov. — Halottsiratónak kellene mennie.

— Őrparancsnok úr! Vezesse ki a vádlottakat! — mondta Dejer, miután befejezte a felolvasást.

Először Kancsert szólították. Látva, hogy társai nincsenek jelen — Dejer a vádlottakat egyenként hallgatta ki —, Kancser kissé felbátorodott. Merőn nézett ártatlan búzavirágkék szemével Dejerre, aki az iratokban lapozgatott. Szolgálatkész testtartásából — lábujjhegyre emelkedett — és bűnbánó arckifejezéséből kitűnt: hajlandó mindenkit elárulni, hogy a maga bőrét mentse. Fjodorov tábornok ránézett, öklével lesimította a szakállát, és haragosan krákogott, mintha azt akarná mondani: nem szégyelli magát, fiatalember? Szép a beismerés, de azért jobban tisztelhetné magát.

— Kancser, magát azzal vádolják — kezdte szigorúan, homlokát ráncolva Dejer —, hogy egy titkos társaság tagja, melynek az volt a célja, hogy megdöntse a jelenlegi társadalmi rendet, s e célból több más személlyel együtt őfelsége a cár szentséges életére törtek. Bűnösnek érzi ebben magát?

— Igen — felelte Kancser remegő hangon, s nyomban könnyörögni kezdett: — Kérem, kegyeskedjék meghallgatni engem, hogy milyen körülmények között kerültem bele teljesen véletlenül ebbe a társaságba...

— Mielőtt elmondaná ezeket a körülményeket, felteszek néhány kérdést — szakította félbe Dejer. — A maga apja udvari tanácsos?

— Igen.

— Tehát állami szolgálatban állt?

— Igen. Mint postamester... Azért, hogy ilyen súlyos bűnt követtem el — jelentette ki gyorsan, meg sem várva az elnök kérdését —, Sevirkovot okolom... Tudom, milyen büntetés vár rám, azért is szent kötelességemnek tartom, hogy elmondjam az igazat... — Valósággal hadart, mintha attól félne, hogy félbeszakítják. Elmesélte vilnai útját, s hogyan beszélt rá Sevirkov a jeladó szerepére. — Olyan helyzetben voltam, hogy ha nem egyezem bele — folytatta sirós hangon —, spiclinek fognak tartani, és ez elterjed a diákok között. Mindenki úgy nézett volna rám... Lelkem ettől visszariadt, s bár ellenkeztem, de nem elég határozottan, éppen természetem következtében és azért, mert már belekevertek, behálóz-

tak... Március elsején, azon a napon, amikor tudomásom szerint az uralkodó ki kellett hogy kocsizzon, a Nyevszkijre indultam, de eltértem a kijelölt útvonaltól, és a Miklós pályaudvarra mentem. Visszafelé jövet tartóztattak le...

— Tehát maga — állította meg Dejer — azt válaszolta Sevirjovnak, hogy a társaság egyetlen céljával sem ért egyet?

— Azt mondtam, nem osztom a meggyőződésüket — erősítette meg szolgálatkészen Kancser, s nem vette észre a csapdát.

— Miféle meggyőződésüket — érdeklődött kajánul Dejer —, ha még nem ismerte azt?

— Hogy szabadna az uralkodót megölni? — dadogta Kancser, ráeszmélve, hogy túllőtt a célon.

— De hiszen ez csak a pusztá tény, amely kapcsolódik Sevirjov meggyőződéséhez, nem? — folytatta Dejer, hogy megadja a kegyelemdöfést a megzavart Kancsernek. — Hogy mondhatta azt, hogy nem osztja a nézeteiket, amikor még nem is ismerte azokat?

— Amikor felszólított, hogy teljesítsem a felderítés feladatát, arra gondoltam, olyan emberrel van dolgom, aki egy titkos társaság vagy valamilyen illegális szervezet tagja — próbált Kancser kimászni a kelepceből.

— De ha rájött erre az ajánlatából — folytatta Dejer ravaszul hunyorogva —, miért nem mondta meg neki, hogy ajánlata összeegyeztethetetlen a maga meggyőződésével.

— Sietett és nem hagyta, hogy végigmondjam... — mormogta hosszabb szünet után, alig hallhatóan Kancser. — Megzavart és mert ismert, tudta, nem valószínű, hogy otthagynom és feljelentem...

A kihallgatásból világos volt: Sevirjov egyáltalán nem kényszerítette Kancsert, hogy vegyen részt az összeesküvésben; ezt Kancser azért fogta rá, hogy a megijesztett, ijedt kisfiú szerepében léphessen fel. A valóságban a postamester fiának tetszett a népéért szenvedő hős szerepe. S amíg a veszély messze volt, hiúsága elfojtotta félelmét. De mihelyt a gránitalapzat helyett az akasztófát látta maga előtt, mindenről elfeledkezett, csak arról nem, hogy megmentse a maga bőrét. Most már nemcsak a besúgó szerepétől — a nyilvánvaló árulástól sem félt.

— Andrejuskin, hol végezte az iskoláit? — kérdezte Dejer.

— Először Jekatyerinodarban a gimnáziumban, ott érettségiztem, majd beiratkoztam az egyetemre.

— Ki az apja?

— Törvénytelen gyerek vagyok — válaszolta fejét lehorgasztva Andrejuskin, mintha ez az ő bűne lenne. — Anyám nevelt negyedikes koromig, attól kezdve magam tartottam el magam.

— Honnan szerzett pénzt?

— Magánórákat adtam a gimnáziumban is, itt is.

— Hol ismerkedett meg azokkal a személyekkel, akik az uralkodó elleni merényletet előkészítették?

— A kihallgatások alatt elmondtam, hogy már forradalmárként jöttem ide. Nézeteimet tekintve a Népakarat párthoz álltam legközelebb, s leginkább a terrorral éreztem együtt...

— Oszipanov! Magát azzal vádolják, hogy egy titkos társaság tagja. Bűnösnek érzi magát ebben?

— Igen — válaszolta határozottan Oszipanov. — Beismerem, hogy tagja voltam ennek a társaságnak.

— Régóta van a pétervári egyetemen?

— 1886 őszétől kezdve.

— Honnan jött ide?

— A kazanyi egyetemről.

— Ott mennyi időt töltött?

— 1881 őszétől 1886-ig. Nyolc vagy tíz hónapot mulasztottam közben.

— Mi okból?

— Kizártak az egyetemről, mert részt vettem egy gyűlésen. Tisztára diákgyűlésen. Később visszavettek.

— Mi volt az oka annak, hogy átiratkozott a pétervári egyetemre?

— Forradalmi tervekkel jöttem ide.

— Ki az apja?

— Szüleim meghaltak. Apám katona volt...

— Találkozott itt valakivel kazanyi egyetemi társai közül?

— Szeretném, ha nem kellene beszámolnom pétervári életemről.

— Akkor térjünk át arra az időre, amikor bekapcsolódott a merényletbe. Mikor volt ez?

— Nem mondhatom meg...

— Sevirkov! Maga Harkovban élt? — kérdezte Dejer, s haragosan pislogott.

— Igen. Elvégeztem a harkovi gimnáziumot, és már negyedik éve járok egyetemre.

— Hogy ismerkedett meg Govoruhinnal?

— Mint évfolyamtársamat ismertem.

— Járt a lakásán?

— Igen.

— Govoruhin Smidovával lakott együtt?

— Igen.

— Smidovát ismeri?

— Ismerem.

— Govoruhin lakásán ismerkedtek össze?

— Nem, Smidovát még Harkovból ismerem.

— Itt az áll, hogy Govoruhin felhívásokat hozott...

— Hozott.

— No és ő maga nyomtatta ki?

Sevirkov hallgatott.

- Kitől kapta őket? Uljanovtól?
- Sevirjov változatlanul hallgatott.
- Nem kívánja megnevezni az illetőt?
- Nem.

- **Genyeralov** — folytatta Dejer a kihallgatást. — Kik a szülei?
- Apám, anyám kozákok.
- Hogy ismerkedett meg Sevirjovval?
- Feljárt Uljanovhoz.
- Tehát Uljanovnál ismerkedtek össze?
- Igen.
- Ki ajánlotta magának, hogy vegyen részt a cár öfelsége elleni merényletben?
- Először csak arról a súlyos helyzetről beszélgettünk, amelyben társadalmunk . . .
- Kivel beszélgetett erről?
- Az összes ismerőssémmel.
- Mennyi dinamit volt a maga lakásán?
- Úgy tizenöt font.
- És ezt elvitte Uljanovhoz?
- Andrejuskin hozott és vitt el tőlem mindent.
- Részt vett a bombák megtöltésében?
- Nem.

- Smidova! Hol tanulta ki a bábaságot?
- Harkovban. A kijevei egyetemen tettem vizsgát.
- Mindig egyedül élt?
- Igen, egyedül.
- Milyen célból jött Pétervárra?
- Tanulni szerettem volna a Nagyezsdin-intézetben.
- Hol lakott együtt Govoruhin egyetemi hallgatóval?
- Az Italjanszkaja utca tizennyolcban.
- Külön szobája volt?
- Igen.
- Govoruhiné volt a szomszéd szoba?
- Igen.
- Milyen volt a lakás beosztása?
- Az én szobámba a háziasszony szobáján keresztül lehetett bemenni.
- Ismerte Govoruhint?
- Igen. Hlebnyikovánál, a menyasszonyánál ismerkedtem meg vele.
- Sok ismerőse járt fel Govoruhinhoz?
- Nem mondanám, hogy sokan, de jártak hozzá.
- Kik?
- Amikor vendégei voltak, nem mentem be hozzá. Voltak azonban

közös ismerőseink: Uljanov és a Hlebnyikov testvérek, bár ők nem jártak gyakran hozzá.

— És Uljanov gyakran jött?

— Gyakran.

— Nem hallotta, miről beszélgetett Govoruhin és Uljanov?

— Nem. Soha — válaszolta határozottan Smidova, majd rövid szünet után hozzátette: — Illetve annyit hallottam, hogy a természettudományok szerepéről és az irodalomról beszélgettek.

— Szociális témákról a maga jelenlétében nem esett szó?

— Nem.

Az ügyész, látva, hogy a bírónak már nem jut eszébe több kérdés, segítségére sietett:

— Andrejuskin járt Govoruhinnál?

— Igen, de nagyon ritkán. Mivel szépen szaval ukránul, behívtam magamhoz, hogy szavaljon Sevcsenkót. Nagyon szerettem hallgatni. Ebből állt az egész ismeretségünk.

— A maga szobájában szavalt?

— Az enyémben.

— Govoruhin is ott volt?

— Néha.

— Tehát úgy találkoztak, mint ismerősök?

— Igen.

— Andrejuskin eljárt Govoruhinhoz is?

— Nem tudom.

— Miről beszélgetett Govoruhin Andrejuskinnal?

— Soha nem hallottam...

— De hiszen a maga szobájában szavaltak! — jött ki a sodrából az ügyész.

— Arról beszélgettek, amit szavaltak.

2

Alekszandr Iljics megállt az asztalnál, s nyugodtan Dejer szemébe nézett. A bíró nem állta ki a tekintetét, s lapozgatni kezdett a papírokból. Majd megkérdezte, bűnösnek érzi-e magát.

Alekszandr Iljics nyugodtan válaszolt:

— Igen, bűnösnek érzem magam.

Dejer felkapta fejét a papírokból, mintha kérdezni akarna valamit, de amikor tekintete találkozott a rászegeződő nyugodt, igazának tudatában büszke, mély tűző szempárral, levette a szemüvegét, megtörölte, s mintegy tisztázandó azt, amit már tudott, megkérdezte:

— A pétervári egyetem hallgatója?

— Igen.

— Már a negyedik évfolyamra jár?

- Igen.
- Fiatal kora ellenére?
- Igen, a negyedik évfolyamra jártam. — Alekszandr Iljics a „negyedik”-et nyomatékkal ejtette ki, s továbbra is bátran nézte Dejert.
- Tehát már négy éve van Pétervároton?
- Igen.
- No és mind a négy évet arra használta fel, hogy cinkosokat toborozzon, vagy az első éveket a tanulásnak szentelte?
- Mind a négy év alatt... — Itt egy kis szünetet tartott, majd szinte a bíró szemébe vágta — azokkal a tudományokkal foglalkoztam, melyek kedvéért beiratkoztam az egyetemre.
- Miért utazott el Govoruhin?
- Mert része volt az ügyben.
- De hiszen maga is részt vett benne, mégsem utazott külföldre.
- Ez már az ő dolga.
- Milyen alapon maradt maga és a merénylet többi résztvevője itt, s utazott el ő?

Alekszandr Iljics elkomorodott, s nem válaszolt. Dejer folytatta:

— Hogy engedhette meg neki, hogy elutazzék? Hiszen a cinkosa volt. Magukat itt hagyta a pácban, és mentette a bőrét?

— Nem ő hagyott itt bennünket — válaszolt Alekszandr Iljics olyan hangon, mint mikor egy buta embernek magyaráznak valamilyen elemi igazságot. — Mi maradtunk itt.

A bíróság tagjai felháborodottan fészkelődni kezdtek, Dejer már a csengő után nyúlt, de mint aki megégette, visszakapta a kezét. Alekszandr Iljics alig észrevehetően elmosolyodott.

Válaszai megfelelték az igazságnak, hiszen nem tudott és nem is akart hazudni. De mihelyt a bíró megpróbálta sarokba szorítani, rögtön kitért a válasz elől. Senkire sem hivatkozott, senki háta mögé nem bújott.

— Ki hozta el a felhívásokat? — érdeklődött Dejer.

— Én — felelte tömören Alekszandr Iljics.

— És ki sokszorosította őket?

— Szintén én.

— Magán kívül senki más nem vett benne részt?

— De. Egy valaki segített.

— Ki volt az? — kérdezte behízsgó hangon Dejer.

Alekszandr Iljics egy pillanatig hallgatott, sötét szemöldökét felhúzta, mintha megpróbálna visszaemlékezni, s amikor az egész terem elcsöndesült, úgy, hogy még az őrlépése is hallatszott az ajtó mögül, így válaszolt:

— Nem vagyok hajlandó megnevezni.

Dejer hátravetette magát a magas támlájú karosszékekben, a bíróság tagjai izgatottan fészkelődtek székeiken, a termen rosszálló moraj futott végig.

Jegor Vasziljev járási előjáró, aki mindenre élénken reagált, ezúttal rosszallóan csóválta a fejét. Nyekljudov dühösen feljegyzett valamit.

Lukaszewicz és Sevirjov, miután megtudták, hogy Govoruhinnak sikerült külföldre utaznia, sok mindent ráhárítottak. Alekszandr Iljics nem flyamodott ehhez a csaláshoz, pedig ő is könnyen megtehetette volna. Dejer például megkérdezte tőle:

— Látott már ilyen fémből készült bombát? Hogy tanulta meg az elkészítését?

— Valaki útmutatást adott.

— Govoruhin volt, igaz? — súgott gyorsan Dejer.

— Nem — felelte Alekszandr Iljics.

Dejer, nyilván azért, hogy elaltassa Uljanov éberségét, két közömbös kérdést tett fel, majd visszatért a félbehagyott témához:

— Az a személy, aki magának útmutatást adott, tanulta valahol az efféle bombák készítését?

— Nem tudom — felelte Alekszandr Iljics, majd egy kis szünet után hozzátette: — De általában jól ismerte a vegytant.

A bíróság elnökének végül is nem sikerült megtudnia, hogy Lukaszewicz készítette-e a bombákat. „Elküldtem azt az embert”, „Valaki útmutatást adott” — de hogy ki volt az, Alekszandr Iljics nem volt hajlandó megmondani.

A bíróság elnökével és az ügyésszel (Nyekljudov is feltett kérdéseket, s igyekezett zavarba hozni őt, de nemigen sikerült neki) folytatott szópárbajban tanúsított rendkívüli bátorsága és eltökéltsége mindenkit meglepett, s még ellenfeleit is elismerésre készítette. Durnovo írja a belügyminiszterhez küldött jelentésében, hogy Uljanov „szokásos nyugalmát megőrizve” tett vallomást.

Ugyanő írja egy másik jelentésben: „Uljanov vádlott, akinek nem volt védőügyvédje, olyan kérdéseket tett föl a szakértőnek, melyek alapos vegytani ismereteiről tettek tanúbizonyságot, ugyanakkor azt a célt szolgálták, hogy bebizonyítsa: Novorusszkij és Ananyina a szag alapján nem vehette észre a nitroglicerinnel előállítását; a szakértő ugyanis azt bizonygatta, hogy a nitroglicerinnel előállítása erős szaggal jár együtt, amit lehetetlen észre nem venni, Uljanov viszont arról igyekezett meggyőzni őt, hogy a nitroglicerinnel előállításának általa választott módja semmiféle szaggal nem jár.”

Durnovo, hogy mentse Fjodorov tábornokot és a munda becsületét, nem egészen pontosan adja elő Alekszandr Iljics Uljanov párharcát a szakértővel.

Íme a rövid párbeszéd:

— Ön azt állítja, hogy a nitroglicerinnel előállítása erős, fojtó szaggal jár együtt? Ez azonban csak néhány előállítási módra jellemző, nem mindegyikre; annál a módszernél, amelyiket én alkalmaztam, egyáltalán nem volt érezhető semmilyen szag.

— Mégis kellett, hogy szaga legyen! Különben van olyan eljárás —

visszakozott a tábornok, miután Alekszandr Iljics felsorolta a nitroglicerint elkészítésének néhány módját —, melynél nem érződik szag...

A párbeszédbe beavatkozik az ügyész, és igyekszik menteni a helyzetet:

— Azt nem lehet megállapítani, hogy az adott esetben melyik eljárás készült a nitroglicerinnel?

— Ez lehetetlen — válaszolja kis szünet után a tábornok.

Alekszandr Iljics ily módon elérte célját: bebizonyította, hogy Ananyina és Novorusszkij a szagból nem állapíthatta meg, hogy ő nitroglicerint állít elő. Hazugságon kapta a pargolovi rendőrt, Belanovot is, aki a titkosrendőrség sugalmazására azt állította a bíróság előtt (a vizsgálat során ezt nem mondta), Ananyina olyan kijelentést tett neki, hogy Uljanov kémiaórát adott a fiának.

— Nem azt mondta — kérdezte Alekszandr Iljics az altisztet —, hogy kémiai „foglalkozik”?

— Az is lehetett, hogy „foglalkozik” — válaszolta az altiszt, szemmel láthatóan nem értve, mi a különbség a kettő között.

— Tehát nem állítja biztosan, hogy elhangzott az, hogy „foglalkozik”? — folytatta a kérdezést Alekszandr Iljics.

— Ezt nem állíthatom — ismerte be zavartan Belanov, s ezzel még egy vádpont alól felmentette Ananyinát.

3

A március elsejei letartóztatásokról Csebotarjov semmit sem hallott. Másodikára virradó éjjel lakásán házkutatást tartottak, de eredménytelenül. Minthogy szabadlábon hagyták, nem tulajdonított a házkutatásnak különösebb jelentőséget. Ekkor váratlanul megtudta: Uljanovot letartóztatták. Ráadásul a cár elleni merénylet szervezéséért. Napról napra várta letartóztatását, de még csak kihallgatásra sem idézték be. Csak áprilisban vettek tőle írásos nyilatkozatot, hogy nem hagyja el a várost. Szibériai útját el kell halasztania. Végre hívatta az ügyész, s néhány fényképet mutatott, hogy azonosítsa azokat, akik megfordultak közülük Alekszandr Iljicsnél.

S most itt az idézés: meg kell jelennie a bíróság előtt. Tanúként idézték be. A tanúk szobája tömve volt: többségükben rendőrségi ügynökök, házmesterek, lakástulajdonosok. Az egyik rendőr mellén aranyérem csillogott. Matyuhin házmester, Csebotarjovot megpillantva, meghajolt, s halkán ezt dörögte:

— Az urat is... ebben az ügyben hívták? — dörögte.

— Amint látja.

— Hát igen — ingatta fejét a házmester —, micsoda ügy... — S panaszkodni kezdett: — Már egy hónapja nem hagynak békén... Egyre szidnak, hogy a füleden ültél, meg hol volt a szemed? De hát ki vesz észre

mindent? Vegyük például magát: megbízható úriember, akárhogy vesszük is, nem eshetik baja. Most mégis... Az nincs az emberek homlokára írva...

— Csebotarjov kandidátus! Eskühöz!

A tárgyalóterem küszöbét átlépve, Csebotarjov a vádlottak padjára pillantott. Alekszandr Iljics az első padsor balszélén ült, göndör fejét felfelé emelte. Tartásán nem érződött izgalom, úgy tűnt, mintha nem is a vádlottak padján ülne, hanem előadóteremben, s figyelmesen hallgatná az előadást. Genyeralov odahajolt hozzá, s valamit súgott neki, mire válaszul alig észrevehetően bólintott. Sevirjov nyugtalanul hátrapillantgatott, fészkelődött a padon. Lukaszewiczon — aki egy fejjel magasabb volt mindnyájuknál, behúzta a nyakát, s ettől még görbébb lett — látszott, kínosan érzi magát, amiért magas természetével állandóan magára vonja a figyelmet. Mintha ő lenne a csoport vezére. Smidova gépiesen megigazította dús haját, majd újra figyelni kezdett.

Az eskü alatt Csebotarjov ismét a vádlottakra pillantott, s tekintete találkozott Alekszandr Iljicsével, aki, úgy tűnt, már régóta figyelte őt. Pillantása annyira magabiztos és biztató volt, hogy Csebotarjov kissé megkönnyebbült. Nyugodt hangját hallva, Alekszandr Iljics is tudta, hogy Csebotarjov méltó módon fog viselkedni. Bólintott felé, mintha azt mondaná: kitartás, ne félj! Hallatlan önuralma ebben a nehéz helyzetben egyszerűen hihetetlennek tűnt: még arra is volt ereje, hogy ne csak a maga igaza mellett álljon ki, hanem másokat is bátorítson!

A bíróság elnöke, a papírok között lapozgatva, Csebotarjovra, majd a vádlottakra pillantott, aztán közelebb húzta magához a csengőt, és monoton hangon feltette a szokásos kérdéseket. Hosszúka, petyhüdt arcára rá volt írva: nem sok hiányzik, hogy ásitson. S csakugyan alig tudta elnyomni, miközben megkérdezte:

— Mit tud elmondani arról az időről, amikor Uljanovval egy lakásban lakott?

— Tavaly ősszel elhatároztuk, hogy összeköltözünk, mert úgy találtuk, kényelmesebb, mintha külön lagnánk.

Hosszas szünet következett. Dejer homlokát ráncolta: nem kapott választ a kérdésére. Csebotarjov kihasználta az alkalmat, hogy Dejer ismét a papírai fölé hajolt, s egy gyors pillantást vetett Alekszandr Iljicsre. Az szemével intett: csak így tovább. Dejer, aki ravasz volt, mint a róka, azonnal felkapta a fejét, de Alekszandr Iljics arcán egy izom se rezdült.

— Mért költözött mégis más lakásba? — folytatta most már ingerülten Dejer.

— Azért, mert karácsonykor megtudtam, hogy Kelet-Szibériába kell utaznom.

— Ismerte azokat, akik Uljanovot látogatták?

— Személyesen ismerem Sevirjovot és Smidovát.

Megint hosszabb szünet következett. Dejer köhécselt, haragosan össze-

vonta a szemöldökét, zsebkendőjével megtörölte szemét, s ingerültségét nehezen leplezve folytatta:

— Senki mást nem ismert?

— Kétszer láttam Lukaszewiczot.

Minthogy a válaszokat úgyszólván harapófogóval kellett kihúzni belőle, Dejer türelme gyorsan fogyott. Megragadta a csengőt, az asztalra csapott vele, s felkiáltott:

— Hát Oszipanovot, Genyeralovot, Andrejuskint, Kancsert? Őket is-merte?

Genyeralov egész idő alatt Oszipanovval sugdolózott, nyilván Dejer viselkedését kommentálta, mert Oszipanov alig tudta visszatartani a mosolyát. Nevét meghallva Csebotarjovra pillantott, utána Dejerre, zsebkendőjével megtörölte a szemét, s pislogni kezdett, akár az elnök. Dejer észrevette, s már nyúlt volna a csengőért, de rájött, hogy nincs oka megjegyzést tenni, erre úgy ellökte magától, hogy kis híján leesett az asztalról.

— Genyeralovot arcról ismerem.

— És Sevirjov gyakran járt Uljanovnál?

— Nem. Inkább ritkán.

Dejer tanácstalanul pislogott. Megint az ügyész sietett segítségére:

— Decemberben többen jártak Uljanovhoz?

— Lehet. Talán gyakrabban voltak vendégei.

— Találkozott nála Govoruhinnal?

— Korábban láttam, de az utóbbi időben nem járt nála.

— Genyeralovot és Lukaszewiczot látta?

Az ügyész nyilvánvalóan azt ismételte, amit Dejer már megkérdezett. A bíró haragosan pillantott rá, s már-már a csengőért nyúlt.

— Lukaszewiczot láttam az ősz elején. Genyeralovról semmi határozot-tat nem tudok mondani.

— Nem tudna pontosabban visszaemlékezni? — faggatta kitartóan az ügyész.

Csebotarjov elgondolkodott. Majd így felelt:

— Genyeralov is járt ott, de nagyon ritkán.

— Minden igaz, amit az előzetes nyomozás során vallott?

— Ugyanezt mondtam.

Sem az ügyész, sem az elnök nem tudta, mit lehetne még kiszedni ebből a tanúból. Alekszandr Iljics kihasználta habozásukat, felállt, és engedélyt kért, hogy feltehessen egy kérdést a tanúnak. Dejer bizalmatlanul nyújtogatta a nyakát, a bíróság tagjaira pillantott, mintha segítséget kérne tőlük. Alekszandr Iljics olyan nyugodt tekintettel nézett rá, hogy nem utasíthatta vissza. Csebotarjov ezt a néma párbajt látva, azt gondolta: „Mennyire megváltozott a börtönben! Hogy megférfiasodott! Még a hangja is szuggesztívabb lett...”

— Látta-e nálam Novorusszkijt és Ananyinát? — kérdezte Csebotarjov felé fordulva Alekszandr Iljics.

Csebotarjov felismerte: Uljanov ki akarja húzni a csávéból Novorusszkijt és Ananyinát, és gyorsan válaszolt:

— Soha nem láttam.

— Hogy állíthatja azt, hogy Novorusszkij sohasem volt maguknál, ha arcról sem ismeri? — kérdezte epés mosollyal Nyekljudov. — Hol van? Hol ül?

— A harmadik a sorban.

— Honnan ismeri? — folytatta gyorsan Nyekljudov: előre örült, hogy hazugságon kapta Csebotarjovot.

— A tanúk mutatták meg.

— Ki volt az, aki megmutatta? — kérdezte vészjóslóan Dejer, s tekintetét körülhordozta a termen.

— Az egyik rendőr.

Miután rájöttek, hogy Csebotarjovtól nem tudnak meg semmit, sőt valomásával a vádlottakat menti, Dejer elengedte őt.

4

A vád tanúiként a titkosrendőrség ügynökei, körzeti rendőrök, házmesterek szerepeltek. Mindnyájukat előre kioktatták, mit kell mondaniuk, de még így is kevés hasznuk volt belőle. A cár e hű szolgálai olyan szemérmetlenül és pimaszul hazudtak, hogy Uljanov, Andrejuskín és a többi vádlott sokszor sarokba szorította őket kérdéseivel. Némelyik tanú pedig egyszerűen megtagadta a választ.

— Járt Smidova Uljanovnál? — kérdezte az ügyész Matyuhin házmestertől.

— Járt — nyögte ki nagy nehezen a kérdezett.

— Hányszor? Próbáljon csak visszaemlékezni rá — követelte Nyekljudov, látván, hogy Matyuhin nem valami lelkesen „emlékezik”. — Kivel ment oda?

Matyuhin sapkáját gyűrögette, egyik lábáról a másikra állt, szemét a mennyezetre emelte, végül nagyot sóhajtva kinyögte:

— Nem emlékszek.

Az ügyész csüggedten ráncolta a homlokát, sebtében feljegyzett valamit, Matyuhin pedig büntudatosan lehorgaszította a fejét, s felrántotta a vállát, mintha viszketne a lapockája. A kihallgatást ismét Dejer folytatta. Megrázta a csengőt — Matyuhin felemelte a szemét, és meredt szemmel rábámult —, s szigorúan kérdezte:

— Ki járt még Uljanovnál?

— Aztat én nem tudhatom — ingatta a fejét Matyuhin.

A lakás tulajdonosa, Paul Hugo Arno Flügel szász alattvaló a kérdésre, hogy ki látogatta Uljanovot, így válaszolt:

— Ety fiatal leán, aszt hiszem, ismerőse, de pontosan nem tudok mondani.

— Kicsoda? Hogy hívják?

— Nem tudok.

— Mivel foglalkozott Uljanov, mikor maguknál lakott?

— Nem tudok — mondta ismét.

Kis tanácstalan szünet után Nyekljudov szólalt meg:

— Megkérném, pontosabban határozza meg, ki járt Uljanovnál.

Paul Hugo Arno a vádlottak padja felé fordul, mindnyájukat végignézi, majd így szól:

— Szerdjukoff.

— Hahaha! — kacagott fel hangosan, a fejéhez kapva Genyeralov. — Eltalálta szarva közt a tőgyét!

— Genyeralov! — rázta dühösen a csengőjét Dejer. — Másodszor figyelmeztetem. Ha még egyszer hasonló dologra ragadtatja magát, kivezettem a teremből. Tanú! Tudott róla, hogy Uljanov néhány napra elutazott Pargolovba?

— Ezt nem tudok...

— Nem járt Uljanovnál valaki — tette fel újból a kérdést Nyekljudov — azok közül, akik itt ülnek?

— Nem tudok emlékezni. Csak *ein Moment* láttam őket.

— Andrejuskin nevét ismeri?

— Nem.

— Biztos benne, hogy Szergyukova járt Uljanovhoz?

— Nem tudok biztos.

A legböbeszédűbbnek Govoruhin és Smidova háziasszonya bizonyult: olyan részleteket mondott el lakói magánéletéről, hogy néha maga Dejer volt kénytelen megállítani. Kiderült, hogy ez a fecsegő asszony, amikor meglátta a Govoruhinhoz szállított csomagokat, kibontotta őket, hogy megnézze. A savas üveget meglátva, lerohant a házmesterhez, az pedig egyenesen az őrszobára. A rendőrbiztos azonban — még egy bizonyíték arra, milyen éberem őrködött a rendőrség! — azt mondta neki: „Az is lehet, hogy a lakók nem fizetnek Prokofjevának, és ki akarja tétetni őket, te pedig, tökfilkó, örülsz, hogy segíthetsz. Eredj a fenébe! Ha lesz időnk, megnézzük.” De mire nekikészült, hogy benézzen, a salétromsav már nem volt ott.

Novorusszkij házmestere, Gurjanov a rendőrség sugalmazására azt állította, hogy Ananyina, mikor letartóztatták, megfenyegette: „Ide figyelj, ha elárulsz, megjegyezzük magunknak!” De Uljanov, Novorusszkij és Ananyina keresztkérdései alatt úgy összezavarodott, hogy amikor az ügyész megpróbálta tisztázni a dolgokat, néhány rávezető kérdést tett fel, a következő párbeszéd zajlott le közöttük:

— Emlékszik, mivel fenyegette meg magát Ananyina?

— Nem — felelte zavartan Gurjanov.

— Emlékezzék csak vissza — kérleli Nyekljudov.

— Semmit se tudok.
 — Nem mondta magának, miért mutatta meg a pargolovi címüket?
 — Nem mondott semmit. Csak azt, hogy ne áruljuk el.
 — Tehát feltételezte, hogy a titkosrendőrségre viszik őket? — avatkozik be Dejer. — Talán félt a maga vallomásától?
 — Azt én nem tudhatom... Én a rendőrségnek vagyok alárendelve, és mindenről köteles vagyok jelentést tenni...
 — Úgy, ahogy a rendőrség elvárja magától — tette hozzá Oszipanov, Dejer azonban úgy tett, mintha nem hallaná, s folytatta a kihallgatást. De a többi tanú sem szerzett neki több örömet.

5

Befejeződött a tanúk kihallgatása. Az elnök megkönnyebbülten felsóhajtott, s szünetet rendelt el. A szünet után Nyekljudov főügyész kapott szót:

— Szenátor urak! A rendek képviselői! — kezdte, kivárva a teljes csendet. — Ezekben a napokban tanúi voltunk némely vádlott könnyeinek és zavarának. Mit tehetnék hozzá én ehhez a vádbeszédemmel? — Elhallgatott, majd a terem felé fordulva, szomorúan befejezte: — Legfeljebb annyit, hogy felmutassam Oroszország zavarát és könnyeit! Ha bizonygatnám a gonosztett súlyosságát — folytatta hangját felemelve —, ezzel csak csökkenteném ennek a második március elsejének szörnyűségét. Az, ami Oroszország százmillió lakosságának nemcsak a tudatában, hanem a szívében is él — harsogta, szemlátomást élvezve saját ékesszólását a szónok —, ami ha nem is a szívében, de legalább a tudatában él a vádlottaknak, és súlyosabb az apagyilkosságnál, természetesen az én szavaim nélkül is ugyanolyan súlyos gáztett a védelem szemében, mint az önök... — s egy kifejező tekintet a bíróság felé — ítéletében. Mert mindnyájan — s az ügyész hangja patetikus kiáltásba csap át —, kicsik és nagyok, ugyanannak az Oroszországnak vagyunk vér a véréből, hús a húsából!...

— Jól belelendült! — csóválta a fejét Genyeralov. — Micsoda nevetséges és szégyenletes komédia! Pahom, nézd, a nép képviselője valóban könnyekre fakadt. Az ördög vigye el!...

A „nép képviselője”, Jegor Vasziljev járási előljáró hűséges alattvalóként szipogott jókora piszkos zsebkendőjébe, s könnyezve pislogott italozástól vörös szemével.

— E magyarázat logikája — folytatta az ügyész, áttérve a terror bírálata — rendkívül egyszerű: minden embernek megvan a maga meggyőződése, a maga eszményei, és megteheti, hogy necsak terjessze, hanem meg is valósítsa őket. Ha azonban nem figyelnek fel rá, vagy útját állják tevékenységének, joga van erőszakhoz folyamodni.

— Helyes! — kiáltott fel Oszipanov. Dejer megrázta csengőjét, s biccenett az ügyész felé: folytassa.

— Más szavakkal: nekem nem tetszik, hogy Szent-Pétervár a Finn-öböl

partján épült; kijelentem, és másoknak is javasolom, hogy tegyék át a fővárost Oroszország más területére, de mert senki sem hallgat rám, jogom van a dinamitához nyúlni, s a fővárost romhalmazzá változtatni, majd pedig — emelte kezét az égne az ügyész — lehetővé tenni a társadalomnak, hogy szabadon kinyilvánítsa a véleményét, fel kell-e építeni a fővárost ugyanazon a helyen, vagy át kell-e telepíteni Oroszország középpontjára...

— Vaslogika — jegyezte meg gúnyosan Alekszandr Iljics.

— Leckéztess meg! — sügta fülébe Genyeralov. — De úgy, hogy örök életére megemlegesse.

A továbbiakban az ügyész arra hivatkozott, hogy letartóztatásakor Oszipanovnál megtalálták a Népakarat párt terrorista frakciójának programját, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy az összeesküvésben egyesültek a két forradalmi párt erői. Kijelentette, hogy az Uljanov által megfogalmazott program lényege meglehetősen egyszerű; annál zavarosabban és eltorzítva adta elő.

— Minden társadalom — magyarázta a maga módján a programot az ügyész — a szocializmus elveire kell hogy épüljön; a jelenlegi társadalmi és állami élet más alapelveken nyugszik; ebből következik, hogy le kell rombolni, meg kell semmisíteni és újra fel kell építeni; de mert elpusztítani nem lehet politikai fordulat nélkül, először ez utóbbit kell megvalósítani. E fordulat eszköze a propaganda, vagyis a szociáldemokrata eszmék terjesztése a lakosság különböző rétegeiben...

— Ez aztán valóban fából vaskarika, ráadásul még rozsdás is — nevette el magát Genyeralov. — Hallotta, Alekszandr Iljics, miket ír a számlánkra? A szociáldemokrata eszmék terjesztését! Bölcs elme, mondhatom!

— Természetesen nem mélyedek el sem a szocializmus bírálatában — folytatta az ügyész, miután ismertette a terroristák tetteit —, sem a Népakarat párt különböző frakcióit vezérlő programok bírálatában...

— Bölcsen teszed — dicsérte meg Genyeralov. — Legalább kevesebb marhaságot hordasz össze.

— Ez a párt, a Népakarat pártja e nevet bitorolja — hirdette ki Nyekljudov ellentmondást nem tűrő hangon, ahogy egy ügyészhez illik. — Az általa választott eszköz: a kormány megfélemlítése teljességgel értelmetlen, és semmilyen eredményre nem vezethet, mert az orosz uralkodó — s karját az ég felé emelte, diadalmasan harsogó hangja hallatán a nép már-már elbóbiskoló képviselője is felkapta a fejét — mindig fölötte áll a személyes félelemnek!

— Azért nem mozdul ki Gatcsinából — jegyezte meg Oszipanov.

— Ha eszünkbe idézzük — mondta az ügyész, miután felsorolta az Alekszandr Iljics elleni vádpontokat —, hogy ebben az időben már sem Sevirkov, sem Govoruhin nem tartózkodott Pétervárott, óhatatlanul arra a következtetésre jutunk, hogy Uljanov helyettesítette mindkét kezdeményezőt.

A továbbiakban emlékeztetett rá, hogy Uljanov kezében volt a pénz, az ő utasítására produkáta Genyeralov és Andrejuszkin a salétromsavat, ő állította össze a programot, ő erősítette a többiek elszántságát, s végül, ahogy maga is bevallotta, minden tudásával, szívvel-lélekkel az ügy sikeréért dolgozott.

Uljanovnak, Genyeralovnak, Andrejuszkinak és Novorusszkijnak nem volt védője. Az első háromnak meggyőződése, a negyediknek egy félreértés folytán. Genyeralov és Andrejuszkin védőbeszéde nagyon rövid volt.

— Meghallgatván a vádbeszédet — kezdte Genyeralov, mint mindig, hal-
kan és nyugodtan —, a dolog ténybeli részét a valóságnak teljesen megfelelőnek tartom, egyúttal szeretném felhívni a bíróság figyelmét a terrorra vonatkozó nézetemre. Hogyan adta elő ezt az ügyész úr? — fordult Nyekljudov felé, mintha azt akarná látni, hogy hallgatja-e. — Vádbeszédében egy idézetet használt fel a vádiratból, de csak az első felét mondta el annak, amit a nyomozás során a terrorral kapcsolatban beszéltem. Azt mondtam, hogy személyemet a Népakarat párt rendelkezésére bocsátottam, de az ügyész úr elhagyta a mondat másik felét, ahol arról szóltam, mit tartottam hasznosnak e célból. De a vádiratban sem pontosan fogalmazták meg szavaimat, melyekkel nézeteimet meg akartam magyarázni. Én akkor azt mondtam, hogy az aktív terrort csak az aktív reakcióra való tekintettel tartom szükségesnek, a párt legközelebbi céljai: a szólás- és gyülekezési szabadság, a társadalom erőinek a kormányzásba való bevonása érdekében. A szólás- és gyülekezési szabadság azért kell, hogy békés úton vihessük el eszméinket azokhoz, akik meg akarnak bennünket hallgatni. Elérni a társadalom erőinek bizonyos részvételét a közigazgatásban, vagyis közigazgatási posztok betöltését olyanokkal, akik szólásszabadság esetén rokonszenveznének eszméinkkel, s megvalósítanák őket . . .

Genyeralov mindezt úgy mondta el, hogy közben pillantását nem vette le az ügyészről, aki szemlesütve ült, mintha ez az egész nem tartozna rá. Csak egyszer sandított az elnökre, mintegy azt kérdezve: miért nem állítja meg? Dejer álmosan pislogott, és elégedetlenül morogta:

— Ezek a maga kifogásai az ügyész úrral szemben. De mit tud felhozni mentségére?

— Mentségemre csak annyit mondhatok — folytatta határozottan és hangosan Genyeralov —, hogy mindig, mint ebben az esetben is, azt cselekedtem, amit meggyőződésem diktált a lelkiismeretemmel egyetértésben!

— Ez az egész? — kérdezte kis szünetet tartva Dejer, aki szerette volna, ha Genyeralov megbánást tanúsít.

— Igen. Többet nem kívánok mondani.

Dejer elégedetlenül hűmmögött. Megigazította kopasz fejére felfésült ritka haját, belenézett a papírjaiba, majd dühösen bementa: — Andrejuszkin!

Andrejuskin ruganyosan felpattant, göndör haját megrázta, s olyan pózba állt, mintha szavalni készülne. Romantikus emelkedettsége, lelkesedése a vádlottak padján sem hagyta el. Dejer rápillantott, és már tudta: tőle ugyancsak hiába vár megbánást. Oly nehezére esett szót adni Andrejuskinnak — de hát ezt kívánta a törvény! —, hogy nem tudta visszatartani a sóhajtását. Hosszan keresgért a papírok között, míg végül kinyögte:

— Andrejuskin! Magaé a szó! De arra kérem, csak arról beszéljen, ami személyesen magát érinti!

Andrejuskin napbarnított arcán alig észrevehető mosoly suhant át. Kis ideig hallgatott, mintha gondolatait szedné rendbe, majd energikusan, minden szót tagolva, belekezdett:

— A vádirat idéz jegyzetfüzetemből. Az ügyész úr felhasználta ezt az idézetet, de nem az egészet, csak az első részét, jóllehet már a vádiratban is megcsonkítva szerepel, kiszakítva az összefüggésből, tehát abból, amit később mondtam. Néhány magyarázatot szeretnék fűzni ehhez az idézethez.

A bíróság elnöke dühösen fészkelődni kezdett. Andrejuskin észrevette, és elhallgatott: azt hitte, Dejer szólni akar. A bíró azonban csak összenézett az ügyésszel, haragosan felhúzta szemöldökét, s megpróbálta lesimítani a haját, amely semmiképpen nem akart megmaradni csúcsos koponyáján, s minduntalan a fülére csúszott. Andrejuskin folytatta:

— Az idézet alapján azt hihetnék, hogy a szociáldemokraták és a Népakarat pártja között ellentét van, pedig erről szó sincs. Amikor antagonizmusról beszéltem, ezt az antagonizmust nem a jelenlegi irányra értettem, csak bizonyos személyekre.

— Mit tud felhozni mentségére? — kérdezte Dejer, nyilván azzal a céllal, hogy Andrejuskinnak ne legyen lehetősége elméleti kérdésekről szólni.

— Mentségemre semmit sem tudok felhozni, mert a tények maguk helyett beszélnek. — Kis szünetet tartva haragosan s kihívóan folytatta: — A Népakarat pártjának tagjaként, melyet szolgáltam, meg kell mondjam: előre lemondok a könyörület minden formájáról, mert ezeket a kérelmeket szégyenletesnek tartom a lobogóra nézve, melyet szolgáltam!

Marija Alekszandrovnának sikerült bejutnia a tárgyalóterembe azon a napon, mikor Uljanovnak kellett elmondania védőbeszédét. Alekszandr Iljics, mikor meglátta a vádlottak padjához közelebb igyekvő anyját, felállt s üdvözölte.

— Édesanyád? — kérdezte Andrejuskin, követve a tekintetét. Eszébe jutott saját, nyomorúságosan tengődő, most már teljesen árván maradó anyja, s nagyot sóhajtott. Mit nem adott volna érte, ha legalább egy percre ott lehetne szülőföldjén, s bekopoghatna a fehér falú ház kis ablakán...

Marija Alekszandrovnna azt gondolta, Genyeralov és Andrejuskin után Szása kap szót, s dermedten várta, Dejer azonban Kancser, Gorkun és Volohov védőjét szólította. Az ügyvéd hosszú, zavaros beszédéből Marija

Alekszandrovna előtt megvilágosodott: ők árulták el társaikat. Ha az ő fia is így tett volna... még a gondolattól is megborzadt. Bármennyit szenvedett is, tudva, hogy Szása felett halálos veszedelem lebeg, akaratereje és bátorsága büszkeséggel töltötte el. Azt tudta, hogy a jelleme szilárd, de nem hitte volna, hogy ekkora önfeláldozásra képes.

— Uljanov! Magaé a szó! — hallotta hirtelen az elnök hangját, s szíve hevesebben kezdett verni. Láttá, hogy Szása tempósan feláll, kicsit előre lép, homlokát ráncolva végignéz a termen, s mikor pillantása találkozott anyjával, biccentett feléje. Sovány arcán, mély tűző, beesett szemében, megszokott mozdulatában, mellyel homlokába hulló haját hátrasímitotta, annyi megfoghatatlan nyugalom volt, hogy Marija Alekszandrovna szíve is megnyugodott.

— Ami védelmemet illeti, ugyanolyan helyzetben vagyok — kezdte hal-
kan, nyugodtan Szása —, mint Genyeralov és Andrejuskin. A tényállás a
valóságnak megfelel, nem tagadom. Ezért védekezésem arra a jogra szorít-
kozik, hogy kifejthesem indítékaimat, vagyis elmondhatom azt a szellemi
folyamatot, amely végső fokon szükségessé tette, hogy részt vegyek a me-
rényletben.

Szása ismét megigazította homlokába hulló hajtincsét, majd rövid szü-
net után jóval hangosabban folytatta, ezzel is hangsúlyozva az elkövetke-
zők fontosságát:

— Gyerekkoromra vezethető vissza a társadalmi renddel szembeni elé-
gedetlenségemnek az a még tisztázatlan érzése, mely egyre tudatosulva, az
adott esetben tetteimet meghatározó meggyőződéssé formálódott. De csak
a társadalmi és gazdasági tudományok tanulmányozása után szilárdult meg
bennem végképp a meggyőződés, hogy a jelenlegi rendszer természetelle-
nes, és a szabadságról, egyenlőségről és testvériségről szőtt kusza álmok
szigorúan tudományos, éspedig szocialista formát öltöttek. Ráébredtem,
hogy a társadalmi rendszer megváltoztatása nemcsak lehetséges, de elke-
rülhetetlen...

Mit mondott ezzel Uljanov? Azt, hogy már kora ifjúságában elégedetlen
volt a fennálló renddel? A bíróság elnöke az anyára nézett: hallotta, mit
mondott a fia? S ha hallotta, akkor hogy vigyázott rá? Hogy nevelte? Hi-
szen gyerekkorában a családján kívül sehol nem hallhatott szabadságról,
egyenlőségről és testvériségről. Marija Alekszandrovnának eszébe jutott,
mennyire szerette Ilja Nyikolajevics Nyekraszov verseit, ahol éppen ezek
a motívumok fejeződtek ki, s hogyan adta tovább gyermekeinek ezt a sze-
retetet. Tudta-e, sejtette-e, milyen rendkívüli talajba hullottak ezek a ma-
gok? Nyilván tudta, hiszen oly nyugtalan lett, mikor eljutottak hozzá a
diákzavargások hírei. Még most is emlékszik rá, milyen izgalommal várta
a leveleket Szásától, mikor megtudta, hogy a hallgatók rendbontásai miatt
a kormány bezáratta a kijevi egyetemet. Szása is tudta, hogy apja nyugta-
lankodik, ezért egy megnyugtató hangú levelet küldött...

— A fejlődésnek csak egyetlen helyes útja van — hallotta a fiát Marija
Alekszandrovna —: a szó és a sajtó, a tudományos, nyomtatott propaganda

útja, mert a társadalmi rend bárminemű megváltozása a társadalom tudatában végbement változás eredménye. Ezt nagyon világosan fogalmazza meg a Népakarat párt terrorista frakciójának programja, s ez éppen ellentmond annak, amit az ügyész úr itt elmondott.

Az ügyész idegesen felkapta fejét, de nem szólt. Szása így folytatta:

— Az ügyész úr, azt a gondolatmenetet fejtegetve, hogyan jut el valaki a terrorhoz, az alábbi következtetést vont le... — Szása hangjában gúny bujkált —: mindenkinek joga van kifejtetni a meggyőződését, amiből az következik, hogy joga van a megvalósulását erőszakos úton szorgalmazni.

— Pahom! Nézd, hogy fészkelődik az ügyész — sűgta Genyeralov Andrejuskinnak. — A kincstári filozófus!

— Abból, hogy jogom van kifejtetni meggyőződésemet, csak az következik, hogy jogom van bebizonyítani az igazát, vagyis igazságként elfogadtatni másokkal is azt, ami számomra igazság. Mert ez az igazság csak akkor válik hatékony erővé, ha majd a többség melléje áll; ebben az esetben viszont már nem egy vélt igazság ráerőszakolása lesz az emberekre, hanem az eszmék joggá válásának szokásos folyamata... Meggyőződtem arról, hogy a társadalmi élet befolyásolásának egyetlen helyes útja a propaganda tollal és szóval. Ahogy elméletileg fokozatosan erre a következtetésre jutottam, az élet a maga kendőzetlenségében viszont megmutatta, hogy a jelenlegi viszonyok között ez az út járhatatlan. A kormánynak a szellemi élettel szemben tanúsított magatartása mellett nemcsak a szocialista, de még az egyszerű felvilágosító propaganda is elképzelhetetlen, a kérdések tudományos megválaszolása is a legnagyobb nehézségekbe ütközik...

Marija Alekszandrovna nem hitt a fülének: valóban Szása mondja mind ezt? Sosem hitte volna, hogy ilyen szépen és meggyőzően tud beszélni. És éppen hol? A bíróság előtt, a szörnyű vád súlya alatt! De miért nem mond semmit a maga védelmében? Csak nem tartja annyira bűnösnek magát, hogy végképp nincs mit mondania? Szíve ismét fájdalmasan összeszorult.

— A kormány olyan erős, az értelmiség olyan gyöngé és mindössze néhány központban tömörül, hogy a kormány megfoszthatja a szólásszabadság utolsó maradványaitól is. A próbálkozások, melyeket ezzel szemben magam körül láttam, még inkább meggyőztek arról, hogy az áldozatok nem érik meg az elért eredményt. Miután szubjektíve meggyőződtem a gondolat- és szólásszabadság szükségességéről, fel kellett mérni az objektív lehetőségeket, vagyis meg kellett vizsgálni, vannak-e az orosz társadalomban olyan elemek, melyekre harcunkban támaszkodhatunk...

A bíróság elnöke a csengő után nyúlt, s Szása ezt látva elhallgatott. Amikor Dejer visszahúzta a kezét, gyorsabban folytatta:

— Az értelmiség soron következő politikai követelése a gondolat- és szólásszabadság. Az, hogy szabadon gondolkodhassék, és megoszthassa gondolatait azokkal, akik fejlettségüket tekintve alatta állnak, a művelt embernek nemcsak elidegeníthetetlen joga, hanem igénye és kötelessége is...

— Legyen szíves, azt igyekezzék megmagyarázni — állította meg hara-

gosan Dejer —, milyen hatással volt ez magára, hogyan érintette, és ne az általános elméleti kérdéseket fejtegesse, melyek úgysis ismeretesek előttünk.

— Nem személyes indítékaimat adom elő, hanem társadalmi helyzetünk alapjait — emelte fel a hangját Szása.

— Ha nem tud rá válaszolni — vetette oda ingerülten Dejer —, fölösleges ellenvetéseket tennie a vádbeszéddel szemben!

— Az ügyész úr beszédének azt a részét kívántam bírálni — felelte nyugodtan Szása —, ahol a terror keletkezését azzal magyarázta, hogy egy csoporttól származik, akik rá akarnak valamit erőltetni a társadalomra. Én viszont azt szeretném bebizonyítani, hogy ez nem mesterséges képződmény, hanem a történelem által életre hívott, természetes módon kialakult csoport, amely természetes és elemi jogait követeli . . .

— Ezeknek az eszméknek a hatása alatt határozta el, hogy részt vesz a bűncselekményben? — szakította ismét félbe Dejer.

— Meg szerettem volna magyarázni . . .

— Ebben az esetben lehetőleg fogja rövidre! — morogta dühösen Dejer, s eltolta magától az ügy terjedelmes aktacsomóját.

Miért nem hagyja beszélni? — gondolta Marija Alekszandrovna, miközben fia egyenlőtlen párharcát figyelte. — Mit akar még Szása mondani? . . . S míg az elején azt szerette volna, ha mielőbb befejezi a beszédét, vagyis minél kevésbé vádolja magát, most, hogy az elnök egyre gyakrabban félbeszakította, azt kívánta, hogy elmondhassa mindazt, amit gondol. Beszélj, Szása! Beszélj!

— Az orosz nép soraiban mindig találni olyanokat — mondta mély meggyőződéssel Szása —, akik oly hűek eszméikhez, s oly forrón átérzik hazájuk tragédiáját, hogy meghalni ügyükért nem jelent áldozatot számukra. Az ilyeneket nem lehet megijeszteni semmiféle . . .

— Így igaz! — vágta rá Oszipanov. — Teljesen igaza van!

Mikor rándult így össze a szíve? A testébe nyilalló fájdalom közepette ráéismélt: Ilja Nyikolajevics halála napján. Megjelent előtte a templom, a koporsó . . . Édes istenem! Csak nem lebeg Szása felett is visszavonhatatlanul a halál? Marija Alekszandrovna olyan fájdalmat érzett, hogy képtelen volt ott maradni a teremben, mely most templomra emlékeztette a halott elszíratásának utolsó pillanataiban. Alig tudta visszatartani kitérő zokogását, míg felállt, hosszú, mintegy búcsúpillantást vetett Szására, s elindult a kijárat felé. Dejer észrevette, s már a csengő után nyúlt, de látva, hogy nem a fia, hanem a kijárat felé tart, megnyugodott. Alekszandr Iljics hosszú, szomorú pillantást vetett anyjára, majd elszántan folytatta:

— Sem a kormány haragja, sem a társadalom elégedetlensége nem nöhet a végtelenségig. Ha sikerül bebizonyítanom, hogy a terror a jelenlegi rendszer terméke, és óhatatlanul folytatódni fog, a kormány kénytelen lesz nyugodtabban és figyelmesebben vizsgálni. És meg fogja érteni . . .

Dejer haragosan megrázta a csengőt, s ráparancsolt:

— Arról beszéljen, ami volt, s ne arról, ami lesz!

— Hogy a terror szükségszerűségére vonatkozó meggyőződésemet — magyarázta tovább nyugodtan Alekszandr Uljanov — még világosabban és tisztábban lássák, el kell hogy mondjam, mire vezethet, illetve vezethet-e egyáltalán valamire. Magyarázatomnak ez feltétlenül szükséges része, ezért engedjék meg, hogy néhány szót szóljak . . .

— Nem, ebből elég, hiszen már elmondta, mi készítette a bűncselekményre. — Dejer pillantást váltott az ügyésszel, majd azt kérdezte: — Tehát ezeknek az eszméknek a hatására lehetségesnek tartotta, hogy részt vegyen a merényletben?

— Igen, a hatásukra — felelte nyílt kihívással Alekszandr Iljics. — Mindezt nem azért mondtam el, hogy erkölcsileg mentsem a tetteimet, s bebizonyítsam politikai célszerűségét. Azt akartam bebizonyítani, hogy az az életben fellelhető ellentmondások eredménye. Ismeretes, hogy nálunk lehetséges a szellemi erők fejlesztése, de arra nincs lehetőség, hogy a haza szolgálatára fordítsuk azokat. — Alekszandr Iljics az ügyész felé fordult: — Az okoknak ez az objektív tudományos elemzése, bármennyire furcsának tartja is az ügyész úr, még a terror elutasításával együtt is hasznosabb, mint a kizárólagos felháborodás.

— Helyes! — kiáltott fel Genyeralov.

— Csak ennyit akartam mondani.

7

Vologyának azután, hogy anyjuk Pétervárra utazott, az első napokban nagyon nehéz dolga volt. A gimnáziumban a tanulók, de még a tanárok sem hagyták békén: halálra gyötörték a testvéreire vonatkozó kérdéseikkel. Vologya rájött, ha vitatkozik, csak újabb alkalmat ad a nyaggatására. Hát inkább hallgatott. Tudta, hogy aki dühös lesz, azt még jobban ingerlik.

A gimnázium első osztályába Vologyával együtt beiratkozott huszonhat tanulóból csak öten jutottak el a nyolcadikig. Ez alatt a nyolc év alatt Vlagyimir Uljanov mindig a gimnázium legjobb tanulójának számított. Ez persze sokaknak nem tetszett. Különösen irigykedtek rá a szimbirszki gazdagok csemetéi, akik szinte minden osztályban két évet töltöttek. Amikor meghallották, hogy Vologya bátyját és nővérét letartóztatták, örömük határtalan volt: Uljanov végre lekerül az éltanuló helyéről, s akkor látja majd az aranyérmet, amikor a háta közepét. A gimnázium igazgatója máris megkapta a fejmosást azért, hogy Alekszandr Uljanovot aranyéremmel jutalmazta.

Az előírás a következő volt: a gimnázium utolsó osztályát elvégezve, a tanuló kérvényt nyújt be az igazgatónak, engedélyezze az érettségi vizsgára bocsátását. A kérvényt a gimnázium nevelői tanácsa vizsgálta meg. Április 18-án, vagyis azon a napon, amikor bátyja a bíróságon elmondta beszédét, Vologya bevitte kérvényét az igazgatóhoz. Vlagyimir Uljanov a logikát kivéve minden tárgyból jelest kapott. Logikából az igazgatója né-

gyesre értékelte a tudását: azért, hogy ne kelljen aranyéremmel kitüntetnie, ha a gimnázium ilyen utasítást kap.

A kérvényeket az irodán kellett leadni. Az írnok elolvasta a kérvényt, majd visszaadta, és így szólt:

— Az igazgató úr utasított, küldjem be hozzá.

Vologyanak a szívverése is elállt: mit találtak ki már megint? Csak nem igaz a pletyka, hogy nem engedik érettségizni? Hiszen ez szörnyű igazságtalanság lenne!... Nem baj! A fő, hogy ne csüggedjen. Ha nem engedik is érettségizni: a tudás, amit a gimnáziumban szerzett, nem csökken. Csak az egyetem kapui maradnak zárva előtte. Hirtelen átvillant az agyán egy gondolat: és Szása? Ő milyen egyenlőtlen harcot vív!... Ehhez mérve az összes rá váró nehézség eltörpült, nem érdemelte meg, hogy kétségbeessen miattuk.

— Á, Uljanov... — mondta vontatottan Kerenszkij, felpillantva papíraiból. — Jöjjön, üljön le.

— Köszönöm, igazgató úr — válaszolta Vologya, s csodálkozott, hogy Kerenszkij még le is ülteti. — Közölték velem az utasítását, hogy jöjjenek be...

— Igen. No és mi újság maguknál? — kérdezte az igazgató. Látván, hogy Vologya nem siet a válasszal, hozzátette: — Marija Alekszandrovna már visszatért Pétervárról?

— Még nem.

— Hm... Pedig nekem azt mondták, már hazajött — folytatta kissé zavartan az igazgató. — Szerettem volna megkérni, jöjjön be hozzám...

— Egyszer hazajött, de aztán újból elutazott.

— Miért nem nézett be hozzám?

— Csak néhány napot töltött itthon, és nagyon rosszul érezte magát — válaszolta Vologya.

— Úgy... Maga most egyedül van a kicsikkel?

— Nem, már visszajött Penzából a nagynénénk.

— Jól van. Adja ide a kérvényt, és készüljön fel érettségire!

Vologya megkönnyebbült: tehát vizsgára engedik. A nevelői tanács ezen már nem változtathat. Vologya hazarohant, hogy megossa örömét Oljával és a dadussal. Mitya és Manyása még túl kicsi ahhoz, hogy megértsék, miért örül ennyire. A ház előtt utolérte Ivan Jakovlevics Jakovlevet. Vologya azelőtt is nagyon tisztelte ezt a becsületes, derék csuvast. S Szása és Anya letartóztatása után Jakovlev nemhogy elfordult volna tőlük, hanem még többet törődött velük. Vologya őszintén megszerette. Senkivel sem beszélt olyan őszintén, mint Ivan Jakovleviccsel, mert tudta, hogy megérti őt s mindent úgy intéz el neki, ahogy apjuk tenné.

— Fjodor Mihajlovicsnál voltál? — kérdezte Ivan Jakovlevics jókedvű hunyorgással.

— Kitől tudja? — csodálkozott Vologya.

— Én is voltam nála.

Vologya megértette: Ivan Jakovlevics megtudva, hogy Ilja Nyikolajevics

fiát nem akarják érettségi vizsgára bocsátani, meglátogatta Kerenszkijt. Az ő közbenjárása készítette az igazgatót arra, hogy Vologyát hívassa. Vologya szerette volna megölelni Jakovlevet, de mert tudta, hogy nem szereti a túlzott érzelemnyilvánítást, csak keményen megszorított a kezét, s meghatottan így szólt:

— Nem is tudom, hogy köszönjem meg magának, Ivan Jakovlevics, amit értem és mindnyájunkért tesz...

— Én pedig azt mondom neked — mosolygott széles szakállába Ivan Jakovlevics —, bármi történjék, neked úgy kell vizsgáznod, hogy megkapd az aranyérmet.

— Igyekezni fogok!

— Akkor jól van. Különben mi újság? Jött levél anyádtól?

— Nem — sóhajtott Vologya. — Nyilván majd a tárgyalás után ír. Anya sorsa, ezt már közölték vele, eldőlt: szibériai száműzetés vár rá. De hogy mi vár Szására... arra még gondolni is rossz. A cár még senkinek sem kegyelmezett meg azok közül, akik merényletet szerveztek ellene.

— Nem. De ebben az esetben a körülmények...

— Milyenek? Az, hogy nem tudták eldobni a bombákat? Mint tudja, Karakozov is elhibázta. Mégis felakasztották.

— Viszont Isutyin halálbüntetését a cár kényszermunkára változtatta, nem? Igaz, nem sokkal később meghalt ott. Sok más terrorista halálbüntetését is megváltoztatta a cár. Adja Isten, hogy Szása is élve kerüljön ki ebből a bajból...

8

Peszkovszkij rémülettől dermedt arcát megpillantva, Marija Alekszandrova ráeszmélt: bekövetkezett a legborzalmasabb.

— Mi? — Ezt is alig tudta kipréselni magából.

— Halálos ítélet.

Halálos ítélet... Szását halálra ítélték. Nem, ez sehogy sem fér a fejébe! Valamit tenni kell. Meg kell menteni. De hogyan? Kihez menjen, kihez forduljon? Hiszen már mindenütt járt, és mindenütt a legridegebben fogadták. Miután visszautasította, hogy megkérje Szását, valljon be mindent, amit tud, a rideg fogadtatás félreérthetetlenül ellenséges magatartásba csapott át. A rendőrfőnök a Szásával való találkozása után kereken kijelentette: mostantól fogva vegye úgy, hogy nincs fia. Nemhogy megszabadította volna az akasztófától — még jobban megszorította nyakán a hurkot.

Halálos ítélet... Istenem, még él, még jár-kel cellájában, és gondolkodik... Mire gondolhat? Hiszen még alig élt! S egész idő alatt, igaza volt az ügyésznek, egyenest a vérpad felé tartott. Találkozásukkor is, a tárgyaláson is úgy viselkedett, mint aki szilárdan elhatározta, hogy meghal, de egy lépéssel sem tágit meggyőződésétől. Az ügy, amiért harcolt, az életénél is drágább. Csak arra törekedett, hogy ne ártson az ügynek, barátainak. Egyetlen, a maga mentését célzó szót nem hallott tőle se találkozásukkor,

se a tárgyaláson. Hát hogy menthetné meg ő? Mit tehet, ha már elszánta magát a halálra, de elveit nem adja fel?

— Megtudtam, az ítéletet átadták a cárnak — törte meg elsőként a gyászos csendet Peszkovszkij. — Tehát nem maradt más hátra, mint kegyelmet kérni tőle. Áprilisban huszonharmadika az ítélet kihirdetésének végső napja. A semmisségi időt két hétről két napra kurtították. Sietni kell! Azonnal kérnie kell, hogy engedélyezzék a találkozást fiával, s rá kell beszélnie, nyújtson be kérvényt az uralkodónak. Ha meg akarja menteni őt, keménynek kell lennie, mint az acél! A rendőrségen azt mondták, tizenegy elítélt már benyújtotta a kegyelmi kérvényt. Alekszandr Iljics azonban nincs köztük. Sőt többször is ajánlották neki, hogy adjon be kérvényt, de ő mindig makacsul visszautasította. Tudomásomra hozták, hogy ha rá akarja beszélni, akkor megengedik a találkozást.

— Köszönöm, Matvej Leontyevics — mondta halkán Marija Alekszandrovna. — Holnap reggel elmegyek a rendőrségre. Hiszen ma már senki sincs ott...

Anyával reggelre, Szásával tizenkét órára jelölték ki a beszélőt. Marija Alekszandrovna korán felkelt, hogy legyen ideje egyet és mást vásárolni Anyának, aki abból, amit a börtönben adtak, szinte semmit sem evett. De azt is össze kellett szednie, amit Szásának akart átadni, mert a két látogatás közötti egy óra alatt semmire sem jutna ideje, kénytelen lesz ott várakozni a börtönirodán. Csak az isten a megmondhatója, mennyire torkig van ezekkel az irodákkal! Soha többé ne lássa őket! Ilja Nyikolajevicstől és másoktól is hallotta épp eleget, mennyi időt kell elpazarolni arra, hogy valamit elérjenek ezekben az irodákban. De amit hallott, össze sem lehetett hasonlítani azzal, amit ezalatt a néhány nap alatt tapasztalt. Nincsenek a világon lélektelenebb és szívtelenebb emberek, mint akik ezekben a hivatalokban ülnek. Nemcsak a szívük keményedett kővé, de a szemük is. Soha nem látott olyan merev szemeket, mint a rendőrhivatalnokoké. Mindig végigfutott hátán a hideg, ha találkozott a pillantásukkal. Csak nem születtek ilyenek? Vajon a saját feleségükre és gyerekeikre is ilyen üveges tekintettel néznek?

Anya könnyes szemmel ugrott anyja nyakába. Egész testében remegett, mint aki csontjáig átfázott, csókolgatta anyját, s egyre ezt suttogta:

— Anyuskám, drága anyuskám... Egész éjjel nem aludtam, rád vártam...

— Kislányom, nyugodj meg... — mondogatta Marija Alekszandrovna. — Nyugodj meg...

— Bocsáss meg nekem... Az idegeim teljesen tönkrementek — mondta könnyeit letörölve Anya. — Mi van Szásával? — Látva, hogy anyja nem siet a válasszal, megkérdezte: — Voltál a tárgyaláson?

— Voltam.

— No és? Milyen volt, anyuskám?

— Szása oly ékesszólóan, olyan meggyőzően beszélt! Nem is sejtettem, hogy így tud szónokolni. Rádásul ilyen körülmények között. Nagyszerűen beszélt, de a bíróság elnöke állandóan félbeszakította. Nem bírtam nézni ezt az egyenlőtlen párbaít, ezért eljöttem...

— Akkor az ítéletet sem hallottad?

— Elmondták később.

— Igen... És csakugyan... a legszörnyűbb? — kérdezte Anya remegő hangon, mert anyja arcát látva, már tudta, mi történt.

— Igen, most már csak az uralkodó kegyelmében reménykedhetünk.

— Szása adott be kegyelmi kérvényt?

— Még nem. De ma találkozom vele. És kérni fogom, hogy írja meg...

— Marija Alekszandrovna elhallgatott, és másra fordította a szót: — Azt ígérte, ír majd neked is. Megkaptad a levelét?

— Tessék, olvasd el.

— Papírt nem szabad átadni — szólt közbe a foglártnő, aki jelen volt a találkozásnál. — Elnézést, asszonyom... — odalépett Marija Alekszandrovnához, s valósággal kitépte kezéből a levelet. Anya felháborodottan, zokogását alig türtőztetve, rákiáltott:

— Mit csinál! Adja vissza! Ezt a levelet nekem írták. Hiszen maga adta ide nekem!...

— Én? — motyogta a foglártnő, a levélbe pillantva. — Azt hittem... Tessék. De másnak akkor sincs joga átadni.

— Akkor felolvasom.

— Azt se szabad... de azért olvassa csak.

— „Kedves Anyecska! — olvasta könnyek között Anya. — Nagyon köszönöm leveledet. A napokban kaptam meg, s nagyon megörültem neki. Egy kicsit késtem a válasszal, mert azt reméltem, hogy személyesen láthatlak, de nem tudom, sor kerül-e még rá.

Végtelenül bűnösnek érzem magam előtted, kedves Anyecskám; ez a legelső, amit el kell hogy mondjak, s bocsánatodat kell kérnem. Nem sorolom fel, mennyi bajt okoztam neked s rajtad keresztül anyánknak; ezt nyilván mindketten tudjátok. Bocsáss meg, ha tudsz...

...Gyógyulj és nyugodj meg, amennyire lehet; tiszta szívből kívánok neked sok boldogságot. Búcsúzom tőled, kedvesem, ölellek és csókollak.

A. Uljanov”

Anya mélyet sóhajtott, majd elolvasta az utóiratot:

— „Írjál még, kérlek, nagyon fogok örülni a legkisebb hírnek is tőled. Én is írni fogok, ha lesz rá lehetőségem. Még egyszer isten veled.”

— Ideje menni — törte meg a gyászos csendet a foglártnő.

— Csak még egy percet! — könyörgött Anya. — Anyuskám, biztos vagy benne, hogy Szása megírja a kegyelmi kérvényt?

— Mindenki azt mondja, hogy az uralkodó megkegyelmez, ha hozzá fordul.

— Ideje menni, asszonyom... — figyelmeztette a foglártnő.

— Viszontlátásra, kislányom!

— Viszontlátásra, anyuskám! — Anya megölelte anyját, az ajtóhoz ment, majd hirtelen megállt, s fürkésző szemmel nézte anyját. — Mama, mindent elmondtal Szásárol? — kérdezte.

— Mindent.

— Akkor csókold meg a nevemben is.

— Megteszem, Anyecska.

— Mondd meg neki, hogy nincs nála jobb, nemesebb ember a földön...

— Megmondom.

9

Tolsztoj gróf megjelent a cárnál, hogy jelentse, hogyan végződött a bíró-sági tárgyalás. III. Sándor megkérdezte, ki adott be kegyelmi kérvényt. Amikor megtudta, hogy Uljanov, Oszipanov, Generalov, Andrejuszkin és Sevirjov nem volt hajlandó kegyelmet kérni, éktelen dühbe gurult. Hát ez meg hogy lehet? Ezek a taknyosok még azután sem esnek térdre előtte, hogy nyakukban a hóhérkötél, nem könyörögnek az életükért? Győztes-ként akarnak távozni a túlvilágra? Nem! Azért is térdre kényszeríti őket!

— Csináljon, amit akar, de holnapra mindnyájan írják meg a kegyelmi kérvényt! — parancsolta a cár a grófnak.

Gatcsinából visszatérve, Tolsztoj gróf hívatta Durnovót:

— Uljanov és a bandája adott be kegyelmi kérvényt?

— A papnak nagy nehezen sikerült rábeszélnie Sevirjovot. De csak azután írta meg, hogy a pap megesküdtött Krisztus nevére, hogy a cár, ha bűnbánóan fordul hozzá, megajándékozza az életével. Elismeri gaztettét, s kéri őfelségét, hogy adja vissza az életét. Holnap rögtön hívatom Sevirjovot, és megpróbálok kiszedni belőle, amit csak lehet. Uljanov, Genyeralov, Andrejuszkin és Oszipanov szóba sem akart állni a pappal. Igaz, hogy Uljanov fegyelmezett és tisztelettudó volt, mint mindig. Genyeralov, ugyancsak szokása szerint, tréfával ütötte el a dolgot: biztos benne, hogy úgylis a pokolba kerül, hát minek kérjen kegyelmet, mikor az erődben semmivel sem jobb, mint a pokolban. Andrejuszkin sokáig vitatkozott a pappal, bizonygatta neki, hogy nincs Isten. A pap türelmesen végighallgatta, azt hívén, hogy ha kivitatkozta magát, aláírja a kérvényt, de Andrejuszkin megtagadta. Oszipanov pedig egyszerűen kizavarta a lelkészt a cellából, és Júdásnak nevezte.

— Hát igen... — sóhajtott Tolsztoj gróf. — Mégis kötelesek vagyunk mindent megtenni, hogy arra készteszük őket, írják meg ezeket az átkozott kegyelmi kérvényeket a cárnak.

— Netán van valami alapja azoknak a híreknek, hogy a cár megkegyelmez nekik?

— Megkegyelmez vagy nem, a bűnösök a lába elé kell hogy vessék magukat! Csak akkor fogja elhinni a cár, hogy megbánták a bűnüket, és mindent elmondtak, amit tudtak. Uljanova asszonynak megengedték, hogy találkozzék a fiával. Beszélni kell vele, s magával Uljanovval is.

— Ezt meg tesszük. De hiszen emlékszik rá, mennyire visszaélt Uljanova asszony a cár kegyével!

— Igen, különös asszony — válaszolta kis szünet után a gróf. — Az igazat megvallva, még nem láttam ilyen anyát. De most más a helyzet. Akkor csak beszéltünk róla, de most már ott a hurok a fia nyakán. Csak nem viszi rá a lelke, hogy még szorosabbra húzza! Most mindent el fog követni, hogy a fia életét megmentse.

— Én viszont úgy érzem, kegyelmes uram, hogy anyának s fiának egy a jelleme. De mindent meg fogok tenni — tette hozzá gyorsan Durnovo, látva, hogy a gróf aszott arca elkomorul. — Még a találkozás előtt személyesen beszélek a fiúval és anyjával.

Amikor Durnovo visszaérkezett a börtönbe, Marija Alekszandrovna már az irodában ült — éppen akkor ért vissza Ányától. Durnovo azonban előbb Alekszandr Iljiccsel szeretett volna beszélni, s majd később, ha szükséges, az anyával. Nem hozatta magához Alekszandr Iljicset, hanem ő ment be a cellájába.

— Hogy érzi magát, Uljanov úr? — érdeklődött tettetett mosollyal.

— Nagyon jól — felelte könyvéből feltekintve Alekszandr Iljics.

— Olvas?

— Igen.

— Megnézhetem, milyen könyvet?

— Tessék.

— „Pénzügyekkel kapcsolatos közgazdaságtan” — olvasta el a címet, mint aki először látja ezt a könyvet, jöllehet ő maga adott rá engedélyt, hogy Uljanov megkaphassa. — Ó, ön továbbra is érdeklődik a tudományok iránt! Ez nagyon dicséretes. Sokaktól hallottam, hogy az ön igazi hivatása a tudomány, nem a politika. Édesanyja is nemegyszer mondta, hogy az aranyérem, amit tudományos munkájáért kapott az egyetemen, megnyitotta ön előtt a tudományos pálya útját. Én magam is őszintén meglepődtem, milyen kiválóan ismeri a kémiát, amikor hallottam a tárgyaláson vitáját Fjodorov tábornokkal. Azóta nem szabadulok a gondolattól: hogy törénhetett, hogy ilyen éles kanyarral letért igazi útjáról?

Alekszandr Iljics nem sejtette, hová akar kilyukadni Durnovo, bár érezte, hogy nem véletlenül nézett be hozzá. Valamit ki akar szedni belőle, ezért hízeleg, mosolyog azzal a betanult, kincstári mosolyával. Durnovo is, látva, hogy Uljanov nem reagál szavaira, rátért jövetele céljára:

— Uljanov úr, holnap lejár a kegyelmi kérvény beadásának határideje.

— Tudom.

— Még egyszer nyomatékosan azt tanácsolom, adja be a kegyelmi kérvényt. Egészen biztos vagyok benne, hogy őfelsége a cár figyelembe veszi kérését, és megajándékozza önt az élettel.

— Az uralkodó ezt megteheti a kérésem nélkül is.

— Igen, de... teljesen őszinte leszek önnel: őfelsége a cár tudunkra

hozta, hogy kegyelmi kérelem nélkül nem változtatja meg a bíróság ítéletét.

— Világos. Hiszen a bíróság a cár parancsát teljesítette.

— Uljanov úr! — fortyant fel Durnovo. — Arra kérném, legalább a vesztőhely előtt ne sértegetse a bíróságot!

— Rendőrfőnök úr! — válaszolta nyugodtan, hangját fel sem emelve, Alekszandr Iljics. — Ön is tudja, hogy a vesztőhely az egyetlen hely Oroszországban, ahol el lehet modani az igazat, nem kell félni attól, hogy letartóztatnak. Hát miért ne használjam ki ezt?

— Uljanov úr! — visszakozott Durnovo, látva, hogy ellenfele elszántan kitart az igaza mellett. — Kénytelen leszek megtiltani, hogy találkozzék az anyjával.

— Én önt, rendőrfőnök úr, ha jól emlékszem, nem is kértem erre. Anyám úgyis beleőszült már ebbe a másfél hónapba...

— Nahát éppen azért határoztam el, hogy még egyszer beszéljek önnel, mert mint embert sajnálom az édesanyját. Ha már magára nem gondol, ha a saját életét nem becsüli, legalább azt vegye figyelembe, milyen helyzetbe juttatta a családját. Hiszen abból a nyugdíjból élnek, amit az anyja megboldogult apjuk után kap. Ezt a nyugdíjat az uralkodó adta. S ha továbbra is így viselkedik, nincs kizárva, hogy visszavonja.

— Nem tudom, hogy lehet elvenni a halottaktól azt, amit még életükben megszolgáltak.

— Vlagyimir öccse, mint édesanyja mondta, most fejezi be a szimbirszki gimnáziumot. Egyetemi felvétel előtt áll. Már mondtam az édesanyjának, még ha ön be is adja a kegyelmi kérvényt, s a halálos ítéletet más büntetésre változtatják is át, nem vagyok benne biztos, fivérének megengedik-e, hogy fővárosi egyetemen tanuljon. De ha kivégzik, akkor egészen biztos, hogy végképp le kell mondania erről a vágyáról.

— Ez már elmondta anyámnak?

— Igen.

— Jól van. Gondolkozni fogok — felelte Alekszandr Iljics, hogy megszabaduljon a hivatlan vendégtől.

— Ha így van — lett egyszerre vidámabb Durnovo —, akkor megengedem, hogy találkozzék az édesanyjával.

A börtönből az irodába visszatérve, Durnovo így szólt Marija Alekszandrovnához:

— Épp az előbb beszéltem a fiával. Lényegesen megváltozott. Kijelentette, ha lehetővé teszem, hogy találkozzék önnel, megírja a kegyelmi kérvényt. Tessék, itt a minta, másoltassa le, és irassa alá vele. De figyelmeztetem: egy szót se változtasson rajta! A megszólítás mindenképpen ez legyen: „Dicsőséges és Hatalmas Cár Őfelségének”. Mindegyik szót nagy betűvel. Az aláírás előtt pedig ez álljon: „méltatlan alattvalója”. — Durnovo átadta a papírt Marija Alekszandrovának. — Még egyszer ismétlem, Uljanova asszony: fiának élete most már az ő kezében van. És az önében. Sok sikert.

A foglár bevezette Marija Alekszandrovna-t abba a helyiségbe, ahol a beszélők folynak le. Szása már várta. Mint a tárgyaláson, most is saját ruháját viselte. Csak gyűrött volt, ami otthon sohasem fordulhatott elő. A tekintete azonban vidám: mintha meg lenne győződve arról, hogy a cár a halálos ítéletet valami egészen csekély büntetésre változtatja. Gyengéd mosollyal anyjához lépett, megölelte, s lágyan becézte:

— Anyuskám, de jó, hogy eljöttél! Láttalak a tárgyaláson, de nem volt szabad odamennem hozzád. S mikor véget ért, te már nem voltál ott...

— Nem bírtam ki végig. De aztán már bántam, hogy elmentem. — Marija Alekszandrovna figyelmesen végignézett a fián. — Szása, azért engedték meg, hogy találkozzunk, hogy beszéljek veled a kegyelmi kérvényről. Tessék, itt a minta... — Marija Alekszandrovna elővette a papírlapot, s átadta fiának. — Csak le kell másolnod, és alá kell írnod...

— Nem tehetem, anyám.

— De miért nem, Szása? — kérdezte ijedten Marija Alekszandrovna.

— Talán nem hallottad, amit a tárgyaláson mondtam?

— De hallottam.

— Akkor miért kívánod, hogy lemondjak a meggyőződésemről? Csak azért, hogy a halálos ítéletet életfogytiglani börtönre változtassák? Amiért térdre borulok a cár előtt, lemondok mindarról, amit a világon a legszentebbnek tartottam s tartok életem végéig? Ezért változtassák a gyors halált lassúra? Azért ajándékozzanak meg az étellel, hogy aztán megátkozzam a napot, amikor aláírtam a kegyelmi kérvényt?... Nem, anyám, bármennyire fáj, hogy még az utolsó pillanatban is kénytelen vagyok elkeseríteni, nem adhatom fel a meggyőződésemet, amely az életemnél is drágább! Azt, hogy meghalhatok, tudtam, amikor vállaltam a harcot, és még akkor megesküdtem, hogy egy lépést sem hátrálok, bármibe kerül is ez. Ha a cár magától nem óhajtja megváltoztatni a halálos ítéletet, akkor... nem mi leszünk az elsők, s nem is az utolsók, akik fejünkkel fizetünk a szent szabadságért, a testvériségért és egyenlőségért folyó harcban, melyben az emberiség már ezer és millió fiát elvesztette. Édesanyám, te okos asszony vagy, úgy viseled majd el ezt, ahogy kell. Ez lesz a legjobb vigasz életem utolsó perceiben...

— Nem tudok megbékülni azzal, hogy te... — A kitörni készülő zokogás elfojtotta szavait.

— Tudom, drága anyuskám, hogy nehéz ezzel megbékülni! De meg kell tenni! Kell! — Ismételte meg határozottan a fiú. — Semmit nem sajnálok, semmit nem bántam meg. Mindent úgy tettem, ahogy a lelkiismeretem parancsolta. Soha senki előtt meg nem alázkodtam. S azt a halál színe előtt sem teszem. Sokat gondolkoztam ezekben a napokban. S meg kell, hogy mondjam, édesanyám, ha újra kezdhetném, sok mindent másképp csinálnék...

— No látod... -- örvendezett Marija Alekszandrovna, először hallva, hogy a fia a jövőről beszél.

— De ha voltak is kétélyeim, hogy terrorral elérhető-e a társadalom átalakulása, ez korántsem jelenti, hogy elvesztettem hitemet a zsarnok elleni harc szükségességében. Neked talán nem is beszéltem volna erről, de tudom, hogy Vologya faggatni fog. Tavaly sokat vitatkoztunk. Mondd meg neki, most már kezdek afelé hajlani, hogy párt nélkül, melynek magva nem a parasztság, hanem a munkásosztály kell legyen... erre különben a programban is rámutattam, nem lehet elérni a társadalom szocialista alapokon való átalakítását. Mondd meg neki, hogy nagyon szeretem. És nagyon bízom benne. Azzal vigasztalom magam, hogy az én tévedéseim sok mindenre megtanítják.

A beszélőn jelen volt egy Knyazev nevű fiatal ügyész. Az volt a dolga, hogy olyan légkört teremtsen, hogy az anya elérje a kegyelmi kérvény aláírását. Az ügyész az ajtóhoz húzódott, sőt ki is ment, mikor látta, hogy Alekszandr Iljics rápillant és elhallgat. Most azonban odament Alekszandr Iljicshez, és így szólt:

— Fejezze be.

— Isten veled, mama...

— Szásenka, nem bírom... kimondani ezt a szót. Mindenki biztosított felőle, hogy az uralkodó meg fog kegyelmezni. Én magam fogom kérni.

— Mama, nem szabad ezt tenned.

— De miért nem? Miért? Hiszen élni akarsz! Jogod van élni!

— Mama, értsd meg: meg akartam ölni egy embert, tehát engem is halálra ítélnének. De tegyük fel egy pillanatra, hogy beadom a kérvényt — keresett újabb bizonyítékot, hogy meggyőzze anyját —, s a halálos ítéletet életfogytiglani börtönre változtatják a schlüsselburgi erődben. Miféle élet lesz az? Azt mondják, ott még olvasni is csak egyházi könyveket engednek. Teljesen elhülyül az ember. Csak nem kívánod ezt tőlem, mama?

— Szása, az életben semmi sem örök. Azok közül, akiket életfogytiglani börtönre ítélték, sokan élve és egészségesen lettek újra szabadok.

— Igen, tudom, idővel sok minden megváltozhat. Meg vagyok róla győződve, hogy így is lesz. Ez annál inkább arra kötelez, hogy ne keressek semmilyen kompromisszumot, különben hogy nézek majd azok szemébe, akik saját bátorságukkal kivívták az én szabadságomat is? Akkor ez a szabadság, beláthatod, olyan kín lenne számomra, amit az ellenségeimnek se kívánnék... Könyörgök, drágám, próbálj megérteni... Igazán nem akartam bánatot okozni neked ebben a percben, de... Másképp nem tehetek... Bocsáss meg, édesanyám — ölelte meg anyját. — Isten veled...

Marija Alekszandrovna sem tudta hát rábeszélni a fiát, hogy adja be a kegyelmi kérvényt. Úgy tért vissza a beszélőről, mint a temetőből. Sokáig kószált a városban céltalanul. Váratlanul támadt egy ötlete: talán Matvej Leontyevics tud valamit tanácsolni... Konflist fogadott, s Peszkovszkijékhöz hajtattott. Matvej Leontyevicset nem találta otthon, éppen egy cikket vitt be a Vesztnyik Jevropi szerkesztőségébe. Marija Alekszandrovna visszaemlékezett arra az időre, mikor Nazarjov szintén ebbe a folyóiratba írogatott, s cikkeiben többször utalt Ilja Nyikolajevics munkáira is. Akkor Szása még egészen kis gyerek volt. Milyen rég is volt ez...

Kátya unokahúga őszinte rokonszenvet érzett Marija Alekszandrovna iránt. Mindent elkövetett, hogy eloszlassa komor gondolatait. Teával kínálta, elmesélte a legújabb híreket — Jekatyerina Ivanovna egy gimnázium igazgatónője volt —, de látta, hogy Marija Alekszandrovna nem is figyelt rá. Szerencsére Matvej Leontyevics hamarosan hazaért. Amikor megtudta, hogy Szása lemondott a kegyelmi kérvény beadásáról, felháborodott:

— A mindenit! Gyerekes büszkeségből maga dugja fejét a hurokba! Vissza kell tartani ettől az örült lépéstől.

— Nem, Matvej Leontyevics — sóhajtott Marija Alekszandrovna. — Én már elvesztettem minden reményemet...

— Nem fogja túlélni, ha kivégzik a fiát! Egyetlen hónap alatt teljesen megöszült! És a többi gyerek? Gondolt rájuk Szása? Én magam megyek be hozzá, és beszélek vele!

Marija Alekszandrovna kérlelni kezdte Peszkovszkijt, semmi olyat ne mondjon Szásának, ami fölösleges szenvedést okozhat neki. Peszkovszkij ingerülten leintette:

— Nem értem, mit akar! Azt, hogy a fia megmeneküljön, vagy azt, hogy elpusztuljon? Én a magam részéről mindent elkövetek, hogy megmentsem.

Peszkovszkijnek szabad bejárása volt a rendőrségre, mert sokszor hasznukra volt. Amikor megkérte Durnovót, engedje találkozni Uljanovval, az alig tudta leplezni örömét. Megkapta a kérvénymintát, s engedélyeztek egy rövid beszélgetést. Peszkovszkij mégiscsak íróféle, egészen biztos, hogy nyomósabb indokokat talál majd, melyekkel megtörheti Uljanov vasakaratát. S nem is tévedtek: ezen a találkozáson Peszkovszkij saját életelve szerint cselekedett — minden eszköz megengedett, ha célra vezet. Azt mondta Alekszandr Iljicsnek, hogy anyja, akit mélységesen lesújtott az ő lemondása a kegyelmi kérvényről, súlyosan megbetegedett. Az orvosok kijelentették, hogy nem fogja túlélni fia kivégzését. De még ha életben is marad — amire kevés a remény —, az elmeállapotáért nem kezeshetnek.

— Gondold meg, milyen helyzetbe kerül a család — mondta Peszkovszkij. — Apátok már nem él, anyátok súlyos beteg. Tehát őt is gondozni kell. Egy kopekotok sincs, s a rendőrségen megmondták, ha te nem adsz be ke-

gyelmi kérvényt, az uralkodó megfosztja a családot az apátok után járó nyugdíjtól is. Ez pedig azt jelenti, hogy egy fillér nélkül maradnak, és éhen fognak halni, hiszen koldulni nem fognak. Arról már nem is szólok, hogy Korff báróról szándékozom könyvet írni, s meg akartam említeni Ilja Nyikolajevics pedagógiai munkásságát is, de ezek után ezt sem tehetem. Megértem, nem könnyű feladni az elveidet, de hát azért van erre szükség, hogy megmentsd a családot. Azokat, akiknek anélkül sem könnyű, hiszen ártatlanul bűnhődnek. Megtehettem volna, hogy nem jövök ide, de kötelességem megtenni minden tőlem telhetőt, hogy megmentsem a családot egy újabb szörnyű csapástól. Mit csapástól, az elpusztulástól!

Alekszandr Iljics mindig rendkívül szigorúan vette a kimondott szót; szavai sohasem mondtak ellent tetteinek. Sohasem hazudott se kis, se nagy dolgokban, és eszébe sem jutott, hogy Peszkovszkij képes életének ilyen döntő, súlyos perceiben hazugsághoz folyamodni. S mert anyja, aki az együttlét minden pillanatát oly becsesnek tartotta, nem jött el Matvej Leontyeviccsel, nem kételkedett benne, hogy valami nagy baj történt vele. Peszkovszkij, látva, hogy Szása megbízik benne, újra meg újra elmondta, hogy nem saját maga, hanem anyja és testvérei kedvéért kell megtennie ezt a lépést. Amikor Szása azt mondta, hogy meggondolja a dolgot, figyelmébe ajánlotta a kérvénymintát, de a fiú azt kereken visszautasította. Ha elhatározza, hogy írni fog, úgy fogalmaz, ahogy jónak látja...

12

Kancser, Gorkun és Volohov még a tárgyalás előtt kérvényt írtak a cárnak, melyben alázatosan kérték, legyen kegyes hozzájuk, ne sújtsa őket nagyon súlyos büntetéssel. De Kancser ezt is kevésnek tartotta. Az ítélet kihirdetése után újabb kérvényt írt:

*„Dicsőséges és Nagyhatalmú Cárunk Ófelségének
Mihail Nyikityics Kancser
Kérvénye*

Néhányszor tollat ragadtam, de a toll kihullik kezemből, nincs hozzá elég erőm, hogy kifejezzem Cári Felségednek, mit sug a szívem.

A szerencsétlen körülmények olyan baráti körbe sodortak, amely szörnyű bűnözővé tett. Most már magam is elismerem ezt, s várom a megérdemelt halálbüntetést. De még él bennem az Isten által az embernek adott érzés, s ezek minden lépésnél velem vannak — velem, a gonosz bűnözővel, aki Cári Felséged lába elé vetve magát, a legalázatosabban könyörög, kéri, engedje meg, hogy a sír szélén kimondhassa a szíve mélyén megbújó szavakat. Nem vagyok forradalmár, s nem értek egyet tanaikkal, mindig hűséges alattvalója voltam Cári Felségednek s hűséges fia drága Hazámnak. Minden gondolatom arra irányult, hogy hűséges és hasznos szolgája legyek Cári Felségednek s ezt Felséged szolgálatával igazoljam.

És ha részese voltam e rosszindulatú bünténynek, ez csak úgy történhetett, hogy ez idő alatt számomra is érthetetlen állapotba kerültem, amit időszakos elmezavarral magyarázok.

Méltatlan alattvalója

Mihail Nyikityics Kancser

És épp ezt a „mintát” ajánlották Alekszandr Iljicsnek. Ő azonban képtelen volt megtagadni a meggyőződését, és alázatosan csúszni-mászni a cár lába előtt. Tudta, nemcsak az életével — halálával is harcba kell szólítsa azokat, akik követni fogják. Mert arról meg volt győződve, hogy az ő kivégzése után nem szűnik meg a harc, ahogy nem szűnt meg a többi forradalmár kivégzése után sem. Ez adott erőt neki, hogy ne inogjon meg, ne visszakozzon. Igaz, a családjának nehéz sora lesz. De hát őt nem önző érdekek vezérelték, mikor belefogott a harcba; úgy élt, ahogy a meggyőződése súgta, a lelkiismerete diktálta. Képtelen volt, s most is képtelen a meggyőződése ellenére cselekedni! A mama ezt természetesen megérti. Legutolsó találkozásukkor nem is kérlete túlságosan, hogy adjon be kegyelmi kérvényt. Csak a tekintete volt olyan, hogy végigfutott hátán a hideg...

A családot megfosztják a nyugdíjtól, Vologyát nem engedik egyetemre. Oljára, Mityára és Manyására ugyanez a sors vár. De mire a kicsik befejezik az iskolát, egy és más megváltozhat. De Vologya?... Vologyával sok mindenről beszélgetett az elmúlt nyáron, bár nem avatta be minden dolgába. Igaz, akkor még nem alakították meg a csoportot, úgyhogy nem is mondhatott volna semmit róla öccsének. A nyári szünidő után Pétervárra visszatérve, még ő sem tudta, hogy részt fog venni a merényletben. De a legfontosabban biztos volt: Vologya éppúgy örökölte szüleitől a szabadság, egyenlőség, testvériség eszményét, mint ő. Megbírált minden rosszat és igazságtalant, felháborodott azon, hogy a nép csak tengődik, nem él, s hogy minden gondolkodó embert a haza ellenségének kiáltanak ki. Vologya csodálta Csernisevskij töretlen bátorságát, aki inkább egész életét kényszermunkával töltötte, de nem tagadta meg nézeteit. S ha Vologya a harc útjára lép — és biztos volt benne, hogy így lesz! — mivel segíthetne ő neki? Azzal, ha térdre borul a cár előtt, vagy azzal, ha tántoríthatatlanul végigjárja a választott utat? Természetesen azzal, ha inkább meghal, de nem hódol be ellenségeinek.

De a mama... neki nagyon nehéz dolga lesz. Mit tegyen? Mondja azt neki, hogy ő és apa nevelte ilyenné? Ezt ő is tudja. S azt is megérti, hogy nem tehet a lelkiismerete ellen. Nem is kéri erre. Csak abba nem tud bele-nyugodni, hogy elpusztul. Szeretné megmenteni őt. Egyszerűen nem megy a fejébe, hogy alig kezdte el a harcot, máris halálra kárhoztatja magát. Bíz, mert nagyon szeretne bízni Durnovo, az ügyész és a többi hivatalnok ígéreteiben, hogy a cár, úgymond, meg akar neki kegyelmezni, nem veszi észre, hogy arcátlanul becsapják. Hiszen mind becsstelen és lelkiismeretlen — erről most végképp meggyőződhetett —, nem különbek az állatok-

nál. A cár öfelsége akaratán kívül semmi sem létezik számukra. Pontosabban: a cártól való rettegésen kívül. Mi mindent ki nem találtak, hogy kiszedjék belőle, amire szükségük volt! A gyomra kavarog, ha rágondol.

Ez mind igaz, de mit tegyen, hogy megmentse anyját? Mit tegyen, hogy ne kelljen lemondania meggyőződéséről, mégis megmenthesse anyját attól a csapástól, melyről Peszkovszkij beszélt? Megígérte Peszkovszkijnak, hogy gondolkodni fog rajta, s ő természetesen azt fogja mondani Marija Alekszandrovnának, hogy sikerült őt rábeszélnie a kegyelmi kérvényre. Már ez meg fogja nyugtatni. De ő nem kérvényt ír a cárnak, hanem levelet.

Alekszandr Iljics kopogott. A foglár tüstént kinyitotta a kisablakot, ahol az ételt adták be — azt a parancsot kapta, hogy figyelje Uljanovot, azonnal adjon be neki papírt, mihelyt kéri —, s olyan hangon kérdezte, mintha nem is a letartóztatottak ura, hanem a lakája lenne:

— Mit parancsol?

— Adjon papírt és tintát.

— Parancsoljon, már mindent előkészítettünk — válaszolta a foglár, s benyújtotta az ablakon a papírt, tintát és tollat. — Ha nem lesz elég a papír, kopogjon, adhatok még.

— Köszönöm, ennyi épp elég — felelte Alekszandr Iljics.

Mindent letett az asztalra, s járkálni kezdett a cellában. A levél szövegén töprengett, mert piszkozatot nem írhatott. Fejben kellett megfogalmaznia az egész szöveget, majd egyetlen javítás nélkül papírra vetni. Láтта, hogy az őr a kukucskálónál áll, s figyeli minden mozdulatát. Ez ingerelte. Ettől ideges lett — hát egy pillanatra sem hagyják egyedül a gondolataival?

Alekszandr Iljics egész éjszaka fogalmazta magában a cárhoz írandó levelét. Amikor az ablak mögött pirkadni kezdett, az asztalhoz ült, s belső ellenállását nagy nehezen legyűrve, szinte nem is írta, hanem úgy préselte ki magából a szavakat:

„Felséges Cár!

Maradéktalanul elismerem, hogy az általam elkövetett cselekedet jellege és sajátossága s felfogásom róla nem ad jogot, sem erkölcsi alapot arra, hogy azzal a kérelemmel folyamodjak Felségedhez, legyen elnéző sorsom elbírálásakor. De van egy anyám, kinek egészsége az utóbbi napokban erősen megingott, és halálos ítéletem végrehajtása a legkomolyabban veszélyezteti életét. Anyám, kiskorú öcsém és húgaim érdekében, akik apa nélkül maradván benne látják egyetlen támaszukat, arra kérem Felségedet, változtassa meg halálos ítéletemet valami más büntetésre.

Ez a kegyelem visszaadná anyám erejét és egészségét, s visszaadná őt családjának, melynek oly drága az ő élete, engem pedig megszabadítana a gyötrő tudattól, hogy oka leszek anyám halálának és családom szerencsétlenségének.

Alekszandr Uljanov”

Alighogy Uljanov a papírt kérte, tüstént jelentették Durnovónak. Ő továbbbította Tolsztoj grófnak, hogy megtörték Uljanovot: ő is megírja a kegyelmi kérvényt. Durnovo reggel megjelent az erődben, hogy átvegye Uljanovtól a kérvényt. Miután elolvasta, lángvörös lett a dühtől. Micsoda arcátlánság! Semmi megbánás, még csak nem is úgy írja alá, hogy „hűséges alattvalója”, hanem csak „Alekszandr Uljanov”! Alekszandr Uljanov ír III. Sándornak! S milyen gondosan mérlegelt mindent! Egy szóval sem ismeri be bűnét, egy szóval sem említi, hogy megbánta, megtagadja, amit tett. Ő csak, tetszik tudni, a családját sajnálja. Ugyan kinek kell a családját, az anyját! Hálát kell adni az Istennek, ha meghal egy ilyen anya, és koldusbotra jut egy ilyen család, amelyből ilyen bűnözők kerülnek ki. Most mit mondjon a grófnak? Hiszen ezt a levelet nemhogy az uralkodónak, még Tolsztoj grófnak sem mutathatja meg. Ha a cár netán úgy döntött volna, hogy megkegyelmez, ezt a levelet elolvastva azonnal parancsot ad a kivégzésre... Vagy ez csak egy sakkhúzás? Azért szánta el magát erre a levélre, hogy megnyugtassa az anyját? Hiszen ha megtudja, hogy fia a cárhoz fordult, mégis kivégezték, mindenki előtt nyilvánvaló, mit fog gondolni, kit fog átkozni érte...

Durnovo úgy döntött, hogy még egyszer beszél Uljanovval. Azt már nem is remélte, hogy megír egy tisztességes kegyelmi kérvényt, de nem tudta megállni, hogy ne próbálja meg még egyszer megtörni őt.

Reggel leszedték a matracot az ágyról, s Alekszandr Iljics a tea után a kisasztalnál ült, és álmoságával küszködött. Durnovo belépett a cellába, s a levelet lobogtatva, haragosan kérdezte:

— Kinek és mi célból írta ezt?

Alekszandr Iljics felállt, nagyot sóhajtott, megtörölte leragadni akaró szemeit, s nyugodtan válaszolt:

— Ha elolvasta, tudhatja belőle.

— Ide hallgasson, Uljanov! — lobbant haragra Durnovo. — Maga arcátlanul kihasználja a jóindulatomat. Én mindenképpen segíteni akarok magán, maga pedig... Miket írt ide? Kinek írta? A barátjának? ... De hiszen megkapta a mintát. Figyelmeztettük, ha a kérvény nem felel meg a mintának, nem jut el őfelségéhez. S ami fő: hol a megbánása? Hol fogadja meg, hogy őfelsége hűséges és megbízható alattvalója lesz? Végül, hol az ígéret, hogy a törvény kezére adja a többi bűnözőt, akiket, és ezt magának köszönhetjük, még nem tartóztattunk le? Fogja ezt a papírt, és sürgősen írja meg a minta szerint! Hiszen már csak maga az egyetlen — hazudta szemrebbenés nélkül —, aki nem kért kegyelmet! Sevirjov tegnap borult térdre őfelsége előtt, s könyörgött, hogy ajándékozza meg életével. Biztos vagyok benne, hogy őfelsége, akinek jósága határtalan, megváltoztatja a halálos ítéletet...

Durnovo még sokáig beszélt, majd amikor befejezte, Alekszandr Iljics így szólt:

— Durnovo úr, egy sort sem írok többet.

— Ez az utolsó szava?

— Ez.
— Akkor tudja meg, ez a levél sehova sem jut el! Magára pedig halál vár!

— Ezt már réges-rég tudom. De ha háromszor kellene is meghalnom, akkor sem tagadnám meg azt, ami szent előttem.

Alekszandr Iljics levele nem jutott el a cárhoz: elfektették a rendőrségen. A hivatalos lapban közlemény jelent meg arról, hogy az ítélet kihirdetése után csak tizenegy elítélt adta be legalázatosabb kegyelmi kérvényét. A cár íróasztalán a bírói ítélettel együtt ott voltak hát a kegyelmi kérvények — csak Uljanové, Andrejuskiné, Genyeralové és Oszipanové hiányzott.

13

Amíg a tárgyalás tartott, Alekszandr Iljicset a gyűjtőfogházban őrizték, ahol sokkal jobbak voltak a viszonyok, mint az erődben. Visszakapta a ruháját, olvashatott, anyja meglátogathatta. De amikor a tárgyalás véget ért, visszavitték a Péter-Pál-erődbe, ugyanabba a 47-es cellába. Megint fegyencruhába bújtatták, kezét-lábát megbilincseltek. Csak a könyveket nem vették el tőle. Azt hitte, most már senkit sem engednek be hozzá. Jobb is így: anyja amúgy is félhalott minden látogatás után. Szenvedéseibe ő is belebetegszik. Peszkovszkijt azonban egyenest gyűlölte a szemtelenségéért, mellyel beleavatkozott a dolgába. A harc véget ért, most már nincs más hátra, mint hogy várja a halál pillanatát, felkészüljön rá, s úgy fogadja, ahogy Zseljabov, Perovszkaja, Kibalcsics és ezernyi más...

Teltek a napok egymás után... Senki sem közölte Alekszandr Iljiccsel, jóváhagyta-e a cár az ítéletet vagy nem. De a foglárak viselkedéséből megérezte, hogy halálraítéltnek tekintik. S minden percben várta, mikor nyílik ki a cella ajtaja, s mikor jelentik be, hogy a cár jóváhagyta az ítéletet. Bármennyire igyekezett meggyőzni magát, hogy nyugodtan kell fogadnia mindent, akaratlanul összerezett, ha kinyílt a kisablak, vagy valaki zörgött az ajtó mögött. Szíve ilyenkor szaporábban vert. „Nyugalom, nyugalom” — biztatta magát. Érezte, hogy a vizsgálat és a tárgyalás óta idegei érzékenyebben reagálnak mindenre.

És kinyílt a cella ajtaja, s a főoglár jelent meg keretében:

— Uljanov, jöjjön velem!

Itt a vég! — hasított a szívébe. Hogy elnyomja szíve zakatolását, nagyot sóhajtott, s határozott léptekkel követte a főoglárt. Kint a folyosón, amely széles és világos volt, csak az ablakok üvege homályos, úgyhogy nem lehetett átlátni rajtuk, négy ór fogta közre. Alighogy az örök elfoglalták helyüket, a főoglár induljt vezényelt, s a menet elindult le a lépcsőn a földszintre. Végigvezették egy hosszú földszinti folyosón, majd megálltak egy ajtónál. „Csak nem itt fognak felakasztani?” — gondolta, s körbepillantott, nem kísérik-e társait is. Amikor azonban a főoglár kulcsait zörgetve ajtót nyitott, Alekszandr Iljics a cellába pillantva nem hitt a szemének: a szobát

két részre osztó sűrű rács mögött anyja állt, zsebkendőjét szorongatva. Csak nem álmodik? Alekszandr Iljics elmosolyodott, s észrevette, hogy mosolya, mint a napsugár, visszatükröződik anyja arcán. A mama! Hogy tudott bejutni hozzá? Oda szeretett volna rohanni hozzá, megölelni, megcsókolni, de kettős rács választotta el őket egymástól, s köztük puskás őrk járkált. Szása bilincseit csörgetve a rácshoz lépett, belekapaszkodott a vasrudakba, melyek nyilván a végső találkozásakor elhullajtott könnyektől rozsdásodtak meg. Úgy szólította meg őt, mint gyerekkorában, mikor anyja reggel bement szobájába felébreszteni:

— Anyuskám...

— Szásenykám! — viszonzta gyenge mosollyal az anyja. — Hogy vagy?

— Jól. És te? Matvej Leontyevics annyi mindent összehordott rólad, hogy nem találtam a helyem...

Marija Alekszandrovna elkomorodott.

— Micsoda ember! — mondta leplezetlen bosszúsággal. — Pedig megkértem... Megígérte, hogy nem fog olyasmit követelni tőled, amit nem tehetsz meg... Úgy fájt nekem... De te, Szásenyka, ne haragudj rá, a maga módján, de jót akart neked. Nekem is sokat segítettek, különösen Kátya... Hát így vagyunk...

— Ányát kiengedték?

— Nem, még a börtönben van. Azt mondták, Szibériában kell letöltenie a száműzetést. Mindnyájan odautazunk. Már beszéltem róla a rendőrségen. Csak azt szeretném elérni, hogy valamilyen egyetemi várost jelöljenek ki számára, ahol Vologya is továbbtanulhatna. Úgyhogy ne nyugtalanodj, majdcsak megleszünk valahogy. Minden rendben lesz... Egyébként is — mondta hangsúlyosan, és biztatóan elmosolyodott — minden rendben lesz.

Marija Alekszandrovna előző nap azt hallotta, hogy a cár mindnyájuk halálos ítéletét kényszermunkára változtatta. Erről beszélt egész Pétervár. Ettől egyszerre magához tért: Szása élni fog! Ez a fő. A cárok is, mint tudjuk, halandók. Talán, adja isten, a hatalom is megváltozik, s a börtönajtók kitárulnak. Szása még fiatal, tele életerővel. Még ha húsz esztendő telt is kényszermunkában, akkor is csak negyvenéves lesz, mire kiszabadulhat. Negyven esztendő nem az egész élet. Nagyon szeretne volna mindent elmondani, hogy megnyugtassa, de nem volt hozzá joga. Ezért igyekezett úgy beszélni, hogy fia magától rájöjjön, miről van szó. Ő azonban úgy értelmezte ezt, ahogy Peszkovszkij elmondta neki: fia írt a cárnak, s még mindig reménykedik abban, hogy kegyelmet kap.

— Letelt az idő! — jelentette ki hangosan, székéről felemelkedve a főfoglár.

— Légy erős, Szása — mondta Marija Alekszandrovna, ezzel is azt akarva értésére adni, hogy nem örökre búcsúzik tőle.

Alekszandr Iljicsnek megkönnyebbült a szíve, s ezt a „légy erős”-t úgy fogta fel, hogy továbbra is ilyen elszántan viselkedjék. Hálás mosollyal

válaszolt. Marija Alekszandrovna pedig, mosolyát látva, azt gondolta, végre megértette, mit akart neki mondani, s felragyogott az örömtől. Szása nézte, s képtelen volt kimondani, hogy „isten veled”.

— Mama, úgy szeretnék megölelni, de nem tudlak elérni. Csókolom a kezedet, édes jó anyám . . .

— Légy erős! — ismételte Marija Alekszandrovna, mikor Szása megállt a szoba küszöbén, hogy még egyszer visszanézzon rá.

E találkozás után Alekszandr Iljics belül is megnyugodott. Anyja és a család nincs olyan szörnyű helyzetben, mint ahogy Durnovo és Peszkovszkij lefestette előtte. Anyja semmit sem vet a szemére. Már azt tervezi, hogyan könnyíthet Anya sorsán, hogyan juttathatja be Vologyát az egyetemre. Nem fognak elveszni . . .

Május 4-én Alekszandr Iljics, akit állandó álmatlanság gyötört, korán lefeküdt, s azonnal elaludt, mint akit fejbe vertek. Éjfél tájban érezte, hogy valaki rángatja. Kinyitotta a szemét: cellája tele volt emberekkel. A főfoglár ráparancsolt, hogy öltözzék fel, minél gyorsabban, mert amíg keltegették, jócskán eltelt az idő. Oly mélyen aludt, hogy már azt hitték, megmérgezte magát. Itt a vég! — szaladt át Alekszandr Iljics agyán. S ami a legcsodálatosabb: szíve még csak meg sem rezdült. Hozzászókkott volna a gondolathoz, vagy még mindig nem ébredt fel egészen? . . . De mi ez? Megint a saját ruháját teszik elébe.

— Gyorsabban, gyorsabban! — siettette a főfoglár, s kezében csörögtek a leszedett bilincsek. — Úgy mozog, mintha nem volna magában élet . . .

Alekszandr Iljics a sürgetéssel nem törődve, tempósan magára öltötte borzasztóan összegyűrt ruháját. Mikor felöltözött, ismét vasba verték, s ráparancsoltak, hogy hagyja el a cellát. Minden oldalról öröktől körül-fogva, a földszintre kísérték. Amikor beléptek az őrszobába, a katonák felpattantak a helyükről, s a fal felé fordultak: tilos volt a letartóztatottakra pillantaniuk. A bástyaudvarra vezető bejáratot elzáró vaskapunál fekete rabszállító kocsi állt. „Tehát nem itt akasztanak” — gondolta nyugodtan, mintha mindennapos dologról lenne szó. S bár nem tiltakozott, két csendőr megragadta a hóna alatt, s belökte a kocsiba. Ők maguk vele szemben foglaltak helyet, s a kocsi elindult.

Alekszandr Iljics nem tudta végigszámolni a templomtorony óraütéseit, mikor a kocsi megállt, azonnal ráparancsoltak, hogy szálljon ki. Kiugrott, s megint örök között találta magát. A két csendőr, aki kísérte, ismét megragadta, s becipelte a kapun. A bilincscsörgés, a patkolt csendőr-csizmák dobogása a kikövezett úton akkora visszhangot vert a boltívek alatt, hogy úgy rémlett, egy egész csapattest vonul el. A zaj felriasztott egy verebet, amely rémült csiviteléssel röpdösött ide-oda az árkádok alatt. A gyerekkorából ismerős csivitelés egy pillanatra képzeletben Szimbirszkbe repítette. Nagyot sóhajtott: soha többé nem jut el oda. Alig idézte fel Szimbirszket, amikor a szűk, rácsos kapun átréselve magát, sötét vizet pillantott meg: felszínén tompán fénylettek a csillagok. A túlparton a Téli Palota hatalmas ablakai ragyogtak. Csak nem a Névába fojtják? Nem: ott füstölög

egy kis gőzös a kikötőnél. Az éjszaka nem volt túlságosan sötét, az épületek körvonalai jól kirajzolódtak a Néva túlsó partján: az Admirális tűhegyes tornya, a Szent Izsák-székesegyház kupolája. „Isten veled, Pétervár, isten veled, egyetem, isten veletek, mind...”

Karját továbbra is fogva, belökték a gőzös lépcsőnyílásába, ahol erős karok ölelésébe zuhant. Kiderült, hogy Sevirjov, Oszipanov és Genyeralov már itt van. Alig tudta őket megölelni, mikor meghozták Andrejuskint. A hajóúrbé bemászott még vagy tíz ór, s a kis gőzös elindult.

— Hová visznek? — kérdezte Genyeralov a tisztet, amikor a hajó elvált a kikötő falától.

— Majd meglátják — felelte kitérően. Többé nem kérdezték, úgysem mond semmit.

Az ór nem tiltotta meg nekik a beszélgetést, s azt kezdték tárgyalni, mi vár rájuk. Majd egyszerre mindnyájan elhallgattak; mindenki saját gondolataival volt elfoglalva. Hová viszik őket? Mi vár rájuk ott, ahol a gőzös kiköt? Akasztófa? Vagy a schlüsselburgi erőd cellája, ahol életük végéig raboskodhatnak? Hiszen ha a cár megváltoztatja a halálos ítéletet, akkor is életfogytiglani börtönre.

A hajófenékben gyertya ég, a kis kerek ablakon át nem tudnak kinézni — ahhoz fel kellene ágaskodni, ezt azonban az örök nem engedik. Bár fegyverük van, s kétszer annyian vannak, a rabok minden mozdulatára, a bilincsek legkisebb csörrenésére is rémülten puskájukhoz kapnak. Csak a gép dohogása hallatszik — úgy lüktet, mint egy szív —, és a víz csobogása kívül.

Az ablak szürke üvegszemei rózsaszínbe váltottak. Sirályok kiáltozását hozta a szél; Alekszandr Iljicsnek úgy tűnt, még azt is látja, ahogy a hófehér szárnyak megvillannak az ablakokban. Eszébe jutott a hajóút Kazanyba, s az út során először szorult össze fájdalmasan a szíve. Mindaz, ami akkor egyszerű és elérhető volt, most mesés álomnak tűnt...

Sokáig tartott az út. Amikor a gőzös megállt, s Alekszandr Iljics felvezették a fedélzetre, fehér kőből épített hatalmas, legalább tíz méter magas erődfalat pillantott meg. A kő helyenként vörös volt, mintha vér áztatta volna. A víz és a falak közti keskeny sávon csenevész bokrok zöldelltek, s száraz tavalyi gaz ágaskodott. A Ladoga-tó végtelen tükrén még jégtablák fehérlettek. Itt születik a Néva, s itt pusztult el ezer meg ezer élve eltemetett rab. Schlüsselburg.

A gőzös fedélzetén két csendőr megragadta a karját, s így cipelték egészen a kapuig, ahol egy csapat fegyőr fogadta őket. Megálltak. Alekszandr Iljics a toronyra pillantott, melynek hegyes csúcsát aranyozott kulcs díszítette. Nehézkes, otromba építmény volt. Mintha a vízbe süllyedt volna, s egyharmada látszanék ki belőle. De a menet tovább haladt. Odaértek az első lőréshez hasonló kapu mellé. De lehet, hogy csak azért tűnt lőrésnek, mert a falak nagyon vastagok voltak, több mint háromméteresek. Keresztülmentek az őrszobán, s bejutottak a börtönudvarra. Szinte nevetséges volt, hogy még a magas falakkal körülvett erődudvaron is közrefogva tar-

totta a két csendőr. Egy alacsony, pajtaszerű építményhez mentek. A fal tövében valamilyen erős illatú virág fehérlett. Alekszandr Iljics szeretett volna egyet leszakítani, de máris a fészere ajtajához cipelték. Széles, alacsony folyosó, majd a cella, melynek ajtaja már nyitva van. Csak itt, a cella küszöbén engedték el karját megkönnyebbült sóhaj kíséretében a csendőrök.

Alekszandr Iljics azt hitte, az ajtó tüstént becsukódik. De nem. Levették a bilincseit, ráparancsoltak, hogy vetközzék le, s olyan gondosan megmotoszták, mintha otthonról hozták volna az erődbe. A motozás befejezése után, melyet csupán egy orvosi szaklapban lehetne részletesen leírni, megkapta a fegyencruhát, s kezét-lábát újra megbilincseltek. Mindez olyan csendben történt, mintha ezek az emberek nem tudnának beszélni. Amikor a procedura befejeződött, a főfoglár, aki megmotosztá, nem annyira mondta, mint inkább mutatta, hogy kövesse. A folyosón egy cella nyitott ajtajára mutatott:

— Ide!

Alekszandr Iljics átlépte a küszöböt, s hallotta, hogy becsapódik mögötte a nehéz vasalt ajtó. Olyan csend vette körül, mintha mélyen a föld alá került volna.

14

A cár átnézte az iratokat, melyeket Tolsztoj gróf hozott, majd a grófra sandított:

— Szóval Uljanov nem kért kegyelmet?

— Nem kért, felség.

— Vele együtt még hárman nem kértek?

— Igen, felség.

— A gazemberek! — sziszegte tehetetlen haragjában a cár. — Mindnyájukat felakasztani! És Sevirkovot is; nem hiszek a megbánásában! Állandóan pimaszul hazudott, és most sem akarja kiadni azokat, akiknek az akaratát teljesítette. Lukaszewicz és Novorusszkij halálos ítéletét életfogytiglani börtönre változtatjuk. Hadd rohadjanak, míg ki nem lehelik a párájukat, a schlüsselburgi erődben. Kancsernak, Gorkunnak és Volohovnak, amiért elmondtak mindent, amit tudtak, és megbánták bűnüket, elég lesz fejenként tíz év kényszermunka. A többiek esetében a halálbüntetést úgy változtatom meg, ahogy a bíróság kéri.

A cár hanyagul aláírta és átadta a papírokat Tolsztoj grófnak, majd odavetette:

— Haladéktalanul akasztófára velük!

— Mi már holnap akartuk, de...

— Miféle „de” lehet itt még! — szakította félbe dühösen a cár. — Még ma éjjel akasszák fel mindet!

— Felséges uram, se Pétervárott, se Moszkvában nincs megfelelő hóhér. Varsóból kellett hozatni. S amíg ideér...

— Miért nem gondoltak erre korábban?

Tolsztoj gróf büntudatosan hallgatott. A dolgozószobába belépett Cserevin tábornok, s átadott egy iratot a cárnak. Ő elégedett mosollyal elolvasta. Majd így szólt Cserevinhez:

— Mondja meg a nagyhercegnek, hogy kérem, ebédeljen velem. Ön, Dmitrij Andrejevics, szintén maradjon — tette hozzá a cár olyan hangon, mintha beszélgetésüknek csupán az lett volna a célja, hogy együtt ebédeljenek.

Alekszandr Iljics nem hitt a cár kegyében, hiába beszélt róla mindenki. Ugyanakkor nem értette, miért szállították őket ide. Végrehajtani az ítéletet? Hiszen azt megtehették volna a Péter-Pál-erődben is. Vagy csak ugyan életfogytiglani börtönre változtatta a cár a halálos ítéletet? De akkor ezt miért nem közölték velük? Vagy szándékosan csinálták az egészet, hogy börtönbeli szenvedéseiket még megtoldják a halál állandó várásának gyötrelmeivel? Netán túszként tartják fogva őket? Hiszen előfordult már ilyesmi a koronázás alatt. Vagy talán azt hiszik, mégis el tudják fogni a képzelt összeesküvőket, akik a merényletet a háttérből irányították? Mert mind meg vannak győződve róla, hogy a terroristák irányító magját nem tartóztatták le.

Elmúlt május ötödike, hatodika. Hetedikén az erődnél kikötött a komp. Két katona kíséretében nagydarab, szakállas férfi szállt le róla: a Varsóból hozatott hóhér. Szokolov főfoglár — a rabok Heródesnek hívták — a rend kedvéért ellenőrizte a vendég iratait, majd bevezette az erőd parancsnokához. A parancsnok elégedetten mérte végig a hóhért: ilyen markos férfi egy éjszaka száz embert is felköt, nemhogy ötöt. Miután megtudakolta, hogy hívják, így szólt hozzá:

— Ne feledje, csak három akasztófánk van, ők pedig öten vannak.

— Nem tesz semmit — dörögte rekedt basszusán a hóhér. — Majd sorba állnak. Már csináltam így.

— Matvej Jefimovics — kérdezte a parancsnok —, mindennel elkészültek?

— Igenis, méltóságos uram! — jelentette Szokolov. — Az akasztófákat felállítottuk...

— Akkor elmehetnek!

— Méltóságos uram! — könyörgött majdhogynem könnyekkel a szemében a hóhér —, ne tagadjon meg tőlem, az isten szerelmére, egy pohárka vodkát. Csontig átfáztam...

— Adjon neki, Matvej Jefimovics, de vigyázzon...

— Igenis.

— Na, lelépni. Várjon csak! Papot hívtak?

— Méltóságos uram, a pap már a templomban van.

— Mondd meg neki, jöjjön be hozzám.

— Igenis, megmondom — ismételte meg a főfoglár.

A főfoglár a hóhért ugyanoda vezette, ahol a halálraítéltek voltak, öt

is bezárta egy kamrába, s megígérte, hogy majd hoz vodkát és harapnivalót. A hóhérnak nem tetszett a szigorú bánásmód, lármázni kezdett, de Heródes úgy ráripakodott, hogy tüstént lecsendesült.

— A te dolgod, hogy ülj a fenekeden és hallgass. Ha eljön az ideje, majd hívunk. Nem a nénikédhez jöttél fánkot zabálni! — parancsolt rá szigorúan, s becsukta az ajtót.

A nap Alekszandr Iljics zárkájába mindössze fél órára pillantott be, azt is csak estefelé. Az ablak nagy volt, de akárcsak a Péter-Pál-erődben, fal magaslott előtte, amittől a cellában egész nap félhomály uralkodott. Csak erre a fél órára lett olyan világos, hogy olvasni is lehetett. Könyvet azonban nem adtak. A főfoglár — csak ő válthatott szót a foglyokkal —, amikor Alekszandr Iljics kérte, hogy adjon valami olvasnivalót, így válaszolt:

— Erre egy kicsit várni kell.

Este a főfoglár — két ór kíséretében, mint mindig — behozott a cellába egy petróleumlámpát, az asztalra állította, lecsavarta a kanócot annyira, hogy éppen csak el ne aludjék, s így szólt:

— Ennek égni kell egész éjjel.

Most már — hacsak éjjel nem viszik a vesztőhelyre — csak reggel hoznak teát, s akkor a foglár elviszi a lámpást.

Az alacsony cella az alig pislákoló lámpa fényében kriptára hasonlított, melyben gyertyát gyújtottak. A temetői csend csak fokozta ezt a benyomást. Alekszandr Iljicset néha olyan érzés fogta el, mintha máris a túlvilágon lenne.

Az első éjszakát a cellában szinte álom nélkül töltötte. De nem azért, mert várta, mikor jönnek érte, ahogy a Péter-Pál-erődben tette. Nem, emlékei nem hagytak nyugtot neki. Emlékei otthonukról, anyjáról, Anyáról, Vologyáról, a kicsikről, akiket annyira szeretett. Csakugyan nem látja többé őket? Soha nem lépi át már az otthon küszöbét? Még mindig nem tudta elhinni, hiába bizonygatta magának, hogy leszámolt az élettel. Ez az ellentmondás — hogy tudta, de nem hitte el — megfejthetetlen volt számára. S bármennyire igyekezett, hogy felfogja, mitől van így, sehogy sem tudta ezt felfogni: mintha nem ugyanarról az emberről lett volna szó, hanem kettőről, mi több, két eltérő sorsú emberről. Vagy ez annak az előérzete, hogy a halál visszavonult? Vagy talán mindenki ezt érzi, mikor az óra utolsó perceit számlálja?

A második éjszakát végigaludta, mint akit fejbe vertek. Még csak nem is álmodott. Ma azonban megint nem tud aludni, ismét megjelentek előtte hozzátartozói, barátai... Ők itt vannak egészen közel, mégis végtelenül messze. Egész életüket itt tölthetik ebben az erődben, s úgy halhatnak meg, hogy egyszer sem pillanthatják meg egymást. Sajnálja, szívből sajnálja őket. Különösen Andrejuskint, Genyeralovot és Oszipanovot. Micsoda bátor harcosok pusztulnak el... Pedig mennyi mindent tehettek volna a nép javára...

Csak éjfélkor szunnyadt el Alekszandr Iljics. Szokatlan lábdobogás és

hangok ébresztették fel a folyosó felől. Valahol becsapódott egy ajtó. Majd váratlanul egészen közelről felhangzott Oszipanov hangja:

— Barátaim! Isten veletek. Visznek!

Alekszandr Iljics felpattant az ágyról, az ajtóhoz ugrott, s dermedten megállt. De akárhogy hallgatózott, semmi nesz. Nem értette, álmolta-e vagy valóban hallotta Oszipanov hangját. Visszament az ágyához, leült. Testét forróság öntötte el, a szíve táján viszont dermesztő hideget érzett. Emlékezetét megfeszítve igyekezett felidézni, mit álmodott, de feje mint-ha kőből lett volna. Csak nem kábult el a lámpa bűzétől? A cellában oly fűledt a levegő, szinte nincs mit belelegezni. Nem, a lámpa tegnap is így pislákol, mégis egész éjjel aludt. Tehát mégis Oszipanov hangja volt. Viték a bitóhoz. Mindjárt érte is jönnek. Fel kell készülnie, hadd lássák, hogy nem fél. A csaphoz lépett, megmosdott, megállt a szoba közepén, s az ajtóra nézett, melynek kukucskalóján már a halál leselkedett be...

De elmúlt egy perc, öt perc, egy félóra, s körülötte, mint mindig, halotti csend. Mégiscsak álmolta volna?... Elunta az álldogálást. Leült az ágyra, s ebben a pillanatban hallotta meg, hogy valaki az ajtóhoz lép. Katlant a zár, az ajtó kitárult. Alekszandr Iljics az erőd parancsnoka mellett meglátta a papot a kereszttel, s mindent megértett. A parancsnok bejelentette, hogy őfelsége a cár megerősítette az ítéletet, készüljön fel a halálra. A pap félénken előrelépett, s vékony, remegő hangon megkérdezte:

— Kívánod-e, felebarátom, utolsó órátat keresztényként eltölteni? Kívánsz-e gyónni és áldozni?

— Ahhoz, amit a bíróság előtt elmondtam — válaszolta határozottan Alekszandr Iljics —, gyónással sincs mit hozzátennem!

Amikor levették a bilincseit, s kivezték az udvarra, az erőd magas fala alatt három akasztófát pillantott meg. Az alacsony vesztőhely körül tisztek álldogáltak. A vesztőhelyen, az akasztófának támaszkodva, ott állt a bajuszos hóhér. Hogy hasonlít a cárra! — villant át Alekszandr Iljicsen. A vesztőhely másik oldalán három fedett, fekete koporsó, két másik fedél nélkül a fal mellett ásítozott. Az örök kivezték Sevirjovot. Alekszandr Iljics rájött: Oszipanovot, Andrejuskint és Genyeralovot már kivégezték. Sevirjovot melléje állították, s a hivatalnok akadozva felolvasta a bíróság ítéletét. Alighogy befejezte, odalépett hozzájuk a pap. Alekszandr Iljics azonban, szavaira oda sem hallgatva, Sevirjov felé fordul:

— Isten vele, Pjotr Jakovlevics...

— Isten vele, Alekszandr Iljics...

Megölelték, megcsókolták egymást.

Az erőd falain túl már hajnalodott. Egy-két perc, s felkel a nap. Ezt azonban Alekszandr Iljics már nem pillanthatta meg.

Ugyanott, ahol a vesztőhely állt, sírt ástak, és mind az öt elítéltet eltemették. A földet elegyengették, a sírok helyét homokkal szórták be. Azok, akik ezt tették, biztosak voltak benne, hogy a kivégzetteknek nyomuk sem maradt a földön...

„Ma a schlüsselburgi börtönben a Kormányzó Szenátus f. év. ápr. 15/19-i rendkívüli ülésén hozott döntésének megfelelően végrehajtották a halálos ítéletet a következő elítélteken: Sevirjov, Uljanov, Oszipanov, Andrejuszkin és Genyeralov.

A pétervári járásbíróság ügyészhelyettesétől, a szenátusi ítélet végrehajtásával megbízott Seglovitovtól kapott értesülésem szerint az elítéltek, miután átszállították őket a schlüsselburgi börtönbe, feltételezték, hogy megkegyelmeztek nekik. Ennek ellenére, amikor fél órával végrehajtása előtt, éspedig hajnali fél háromkor kihirdették előttük a halálos ítéletet, mindnyájan megőrizték nyugalmukat, és visszautasították a gyónást . . .

Minthogy a schlüsselburgi börtön beosztása nem tette lehetővé, hogy mind az ötüket egyszerre végezzék ki, hármas vesztőhelyet állítottak fel, s először Genyeralovot, Andrejuszkin és Oszipanovot vezették ki, akik az ítélet meghallgatása után elbúcsúztak egymástól, megcsókolták a keresztet, és derűsen léptek a vesztőhelyre. Genyeralov és Andrejuszkin hangosan azt kiáltotta: „Éljen a Népakarat!” Ugyanezt akarta tenni Oszipanov is, de nem volt rá módja, mert zsákot húztak a fejére. Miután a fent említett bűnözők holttestét leszedték, kivették Sevirjovot és Uljanovot, akik ugyanilyen derűsen és nyugodtan léptek a vesztőhelyre. Uljanov megcsókolta a keresztet, Sevirjov azonban ellökte a pap kezét.

A fentiekről legalázatosabb kötelességemnek tartottam jelentést tenni Cári Felségednek.

1887. május 8-án

Dmitrij Tolsztoj gróf”

15

Marija Alekszandrovna biztos volt benne, hogy Szásának megkegyelmeztek. S most minden erejét arra fordította, hogy Anyát kiszabadítsa a börtönből. Már megbékélt azzal, hogy Anyát öt évre Szibériába száműzik. Már kérvényt is adott be a rendőrséghez: „Bármilyen tönkremenés is, ha elkötyavetyélem nehezen összegyűjtött vagyonomkamat . . . de nem tehetem, hogy gyermekeimmel együtt ne költözzek Szibériába azzal az egyetlen céllal, hogy leányom közelében élhessek . . .” Marija Alekszandrovna azt kérte, hogy Tomszkot jelöljék ki Anya száműzetésének helyéül, mert ott van egyetem is, ahol Vologya tanulhat. Az egyetem ugyan, mondta Peszkovszkij, aki ezt a város javasolta, hivatalosan még nem nyílt meg, de hamarosan erre is sor kerül. Mire letelik Anya száműzetésének ideje, Vologya éppen befejezi az egyetemet. Ez a legjobb megoldás egyelőre. Anya örülni fog, hogy vele együtt utaznak. Betegsége el fog múlni, hiszen az orvos azt mondta, főleg az idegkimerültség az oka.

Május 9-én reggel ezekkel a tervekkel indult el Marija Alekszandrovna, hogy meglátogassa Anyát. Nem tudta, hogy ezen a napon a Pravityelsztvennij Vesztnyikben közölték a cár által megerősített bírósági ítéletet, s azt is közölték, hogy május 8-án az elítélteket kivégezték. Peszkovszkij,

akihez benézett útközben, már látta az újságot, de nem adta oda neki, mert úgy vélte, Marija Alekszandrovnát valahogy fel kell készíteni a borzalmas csapásra. Annál is inkább, mert most Anyához megy, s neki is jobb, ha a testvére kivégzéséről csak akkor szerez tudomást, ha már kiengedték a börtönből.

Az újságok egy sort sem írhattak a tárgyalásról. De alighogy napvilágot látott a hír a hivatalos lapban, különkiadások, úgynevezett mellékletek jelentek meg a tárgyalás anyagával. Minthogy a vizsgálatot s magát a tárgyalást a legnagyobb titokban tartották, a legkülönbélebb hírek kaptak lábra a városban. Most az emberek tömegestül vették körül az újságárusokat. Ez annyira szokatlan volt, hogy rémülten kérdezték egymástól:

— Talán kitört a háború?

— Nem, államellenes bűnözőket végeztek ki...

Marija Alekszandrovnna meghallotta, s elállt a szívverése. A ház falára kiragasztott lapra pillantott, s megtántorodott. Szását felakasztották... A falnak dőlt, úgy szédült, hogy azt hitte, mindjárt elájul. Csak állt ott, és mozdulni sem bírt, a fiatal rikkancs pedig hetykén harsogta:

— Kivégezték az államellenes bűnözőket! Kivégezték...!

Néhányan látva, hogy rosszul van, körülvették Marija Alekszandrovnát. Kezükben azok a szönyű újságok... Végre magához tért, konflisért kiáltott, s gyorsan elhajtattott. Nem haza, hanem oda, ahová indult: Anyához, találkozóra. Fülében állandóan ott csengett a rikkancs jókedvű, hetyke hangja: „Kivégezték az államellenes bűnözőket!...” Nincs többé Szása. Tegnap akkor tették nyakára a hurkot, amikor ő elaludt. Nem, nem a hóhér — a cár ölte meg.

— Légy átkozott, szívtelen szörnyeteg! — ezt már nemcsak gondolta, hanem hangosan is kimondta Marija Alekszandrovnna, s úgy érezte, most fogta fel igazán, nemcsak az agyával, hanem a szívével is, miért akarta Szása megölni...

Úgy döntött, egyelőre nem mondja meg Anyának, hogy Szását kivégezték. A foglárónak, aki a beszélőre bevezette, ezt mondta:

— A rendőrfőnök biztosított róla, hogy leányomat néhány nap múlva kiengedik az én kezességem mellett. A száműzetésbe saját költségén utazik. Nagyon hálás lennék, ha a kiszabadulásáig nem szólna neki a bátyja haláláról...

— Nincs rá jogunk, hogy megmondjuk, így hát legyen teljesen nyugodt — felelte a foglárónő.

Anyát főképp Szása sorsa izgatta. Mióta megtudta, hogy a bíróság halálos ítéletet hozott, olyan feszültségben élt, mintha őt magát készülnének a vesztőhelyre vinni. A börtönben senkitől nem kapott hírt fivérééről, ezért türelmetlenül várta anyját. Ha hosszabb ideig elmaradt, nem aludt, nem evett, csak ült az ágyán, s mereven nézte az ajtót. Úgy lesóványodott, mintha súlyos betegségen esett volna át. Marija Alekszandrovnát ez nagyon nyugtalanította, hiszen Anya nem olyan régen komolyan betegeske-

dett, s mindent elkövetett, hogy megnyugtassa. Ezért ölelte meg most is, noha a szívét mintha kések hasogatták volna, s torkát zokogás fojtogatta.

— Néhány nap múlva, Anyecska, szabad leszel — kezdte gyorsan, nehogy Anya Szása felől kérdezhesse.

— Ó, nem is tudom elhinni . . . — sóhajtott Anya.

— De igen, most már végleges — bizonygatta Marija Alekszandrovna. — Már a kérvényt is beadtam, hogy együtt utazhassunk.

Ismét csak terveiről beszélt, s igyekezett úgy irányítani a beszélgetést, hogy ne kelljen szóba hoznia Szását. Anya észrevette anyja szokatlan bőbeszédűségét, de nem merte megkérdezni az okát. Az, hogy Szását kivégezhették, eszébe sem jutott, hiszen anyja nemrég azt mondta, a cár biztosan megkegyelmez. De amikor a foglárnök bejelentette, hogy a látogatás véget ért, mégsem tudta türtőztetni magát:

— Anyuskám, sikerült megtudnod valamit Szásáról? Beigazolódott a hír, hogy kegyelmet kap?

— Imádkozz Szásáért — mondta sóhajtván az anyja. Nem tudott hazudni.

Ezeket a szavakat már korábban is hallotta tőle, ezért nem jött rá valódi értelmükre. Számára Szása még élt. Marija Alekszandrovna pedig ott-hon az ágyra zuhant, s szabadjára engedte könnyeit. Soha életében nem sírt még így, akkor sem, amikor Ilja Nyikolajevics meghalt; még soha nem kerítette hatalmába ilyen mélységes kétségbeesés. Az első gondolata az volt, hogy végez magával. Úgy érezte, nincs több ereje élni. Mielőbb jöj-jön a halál, hogy semmit ne érezzen, semmit ne gondoljon . . .

Marija Alekszandrovna sokáig feküdt az ágyon. Már nem sírt, könnyei elfogytak. Semmire sem gondolt, agyában egyetlen gondolat sem motoszkált, csak elviselhetetlen fájdalom kínozta. Úgy érezte, még a hajszálai is fájnak. Csak nem fogok megbolondulni? — villant át rajta, s ugyanabban a pillanatban mint sűrű ködből elébe úszott Manyása mosolygó arcocskája. Istenem, hogy feledkezhettem meg róla? — szörnyülködött Marija Alekszandrovna. — Hogy feledkezhettem meg róluk? . . . Legyőzte a hasogató fájdalmat, felült, s hangosan így szólt:

— Nem, ezt nem szabad. Nem hagyhatom őket magukra. Élnem kell . . .

Összeszorította a fogát, hogy visszatartsa a lelke mélyéről feltörő jajveszékelést, nagyot sóhajtott, s hangosan elismételte;

— Élnem kell. Nélkülem elpusztulnának . . .

Felkelt az ágyról, s a falba kapaszkodva az ajtóhoz botorkált. Elmegy Peszkovszkijékhoz, hogy ne legyen egyedül borzalmas gondolataival. Megkéri Matvej Leontyevicset, segítsen mielőbb kiszabadítani Anyát, hogy elutazhassanak ebből a börtönvárosból. Nem tudott borzadály nélkül a Péter-Pál-erőd tornyára pillantani. Marija Alekszandrovna nem tudta, hogy Szását jóval messzebb, a Ladoga-tó partján végezték ki, egy másik, még félelmetesebb erődben.

Vologya már két vizsgát letett: orosz irodalomból és latinból. Mindkettőből ötöst kapott. Ekkor jött anyjától a levél: minden oka megvan rá, hogy remélje, a cár megváltoztatja Szása halálos ítéletét. Anyát is kiengedik a börtönből. Vologya hangulata megjavult, leült, s nekilátott, hogy felkészüljön az algebra-vizsgára.

Május 8-án reggel bement a gimnáziumba, s a díszteremben, ahol a vizsga folyt, beült a padjába. Amíg nem írták fel a példákat, egy kicsit izgult. De a feladatokat meglátva, megnyugodott: meg tudja oldani. Csak azt nem tudta, hogy ebben az időben a schlüsselburgi erődben már betakarták a sírt, melyben a bátyja feküdt barátaival. Másnap megtudta, hogy az algebrát is jelesre tette le, s teljes erőből készült a geometria- és trigonometria-vizsgára, amit május 12-ére tűztek ki. Sok mindent át kell ismételnie, minden perc drága. Jó, hogy Varvara Grigorjevna visszajött Penzából, ahol a rokonait látogatta meg. Azóta sokkal több a szabad ideje.

Vologya reggel korán kelt, s rögtön nekifogott a tanulásnak. Azelőtt is ritkán kereste fel egy-egy osztálytársa, mert ő nem szerette azokat az osztoba szórakozásokat, amivel az idejüket elverték. Inkább elolvas egy érdekes könyvet, minthogy fecsegen a levegőbe. Szása letartóztatása óta pedig mindenki messze elkerülte a házukat. Csak Ohotnyikov nem félt meglátogatni Uljanovékat, akit ő segített latinból felkészülni a magánvizsgára. Jakovlev és Kaskadamova rendszerint esténként állított be, amikor Vologya már befejezte a tanulást. Nem magolt reggeltől estig, hanem tervet készített, s azt szigorúan betartotta. Rendszerint csak azokat a részeket nézte meg újra, melyekről úgy érezte, még nem tudja eléggé. S mihelyt az arra a napra előírt tervet teljesítette, többé nem nyúlt a tankönyveihez, hanem pihent. Manyása és Mitya türelmetlenül várta a percet, amikor befejezi a tanulást. Átment hozzájuk, s olyan hancúrozás kezdődött, hogy — mint a dada mondogatta — még az utca túloldalán is beleremegtek a házak.

— De ma, május 10-én Vologya alig olvasott el néhány oldalt a tankönyvből, mikor az előszobából meghallotta Ivan Jakovlevics hangját. Valamit kérdezett az elébe siető dadától, majd kopogott. Vologya félretette a könyvet, s kinyitotta az ajtót.

— Tessék, Ivan Jakovlevics . . .

— Jó reggelt! — köszönt Ivan Jakovlevics, szokása szerint beletúrt dús szakállába, s belépett a szobába. — Nem zavarlak a tanulásban?

— Dehogy, dehogy. Már a nagyját átvettem, és még két napom van.

— Az jó, hogy még két napod van — mondta Ivan Jakovlevics. — Tessék, barátom, olvasd el, mit írnak . . .

Vologya fogta az újságot, s meglátta a vörös ceruzával aláhúzott sorokat: „... a Kormányzó Szenátus rendkívüli ülésének ítéletét, Genyeralov, Andrejuskin, Oszipanov, Sevirjov és Uljanov vádlottakon 1887. május 8-án végrehajtották...” Vologya felhúzta szemöldökét, szeme összeszűkült.

— Sejtettem — mondta hosszú hallgatás után. Hangjában nem annyira kétségbeesés, mint harag érződött.

— Én pedig abban bíztam, hogy a cár megkegyelmez nekik. Szegény Szása... Micsoda csapás Marija Alekszandrovnára... Hiszen úgy szerette Szását... oly sokat várt tőle...

— Szását mindenki szerette — mondta Vologya. — Nagyon szereték...

Olja lépett a szobába. Meglátva Ivan Jakovlevicsot, zavarba jött:

— Jó napot... Ne haragudj, Vologya, nem tudtam, hogy nem vagy egyedül.

— Jöjjön csak — mondta Ivan Jakovlevics —, nekem máris mennem kell...

Vologya nem tartóztatta. Kikísérte a kapuig, s kérte, hogy időnként nézen be hozzájuk. Ivan Jakovlevics búcsúzóul így szólt:

— Vologya, tudom, hogy Szása halála kimondhatatlanul nagy veszteség. Nem lesz könnyű levezsgáznod ilyen állapotban. De össze kell szedned minden erődöt, mert az aranyérem most legalább annyira kell az egyetemi felvételedhez, mint az érettségi bizonyítvány.

— Tudom, Ivan Jakovlevics.

— Akkor Isten segéljen!

Amikor Vologya elmondta Oljának, hogy Szását kivégezték, húga zokogva borult a heverőre. Zokogására befutott a dada. Megtudta, mi történt, kendőjét arca elé kapta, s csak nagy sokára szólalt meg:

— Így akarta az Isten...

— Nem az Isten, hanem a cár! — kiáltotta könnyeitől fuldokolva Olja. — Az az átkozott hóhér!

— Ó, Uramisten, miket beszélsz! — vetett keresztet rémülten a dada.

— Hóhér, hóhér! — kiáltozta Olja magánkívül.

— Olja, nyugodj meg — mondta Vologya, s leült mellé, átölelte remegő vállát. — Nyugodj meg... Maga pedig, dadus, semmit ne mondjon Mityának és Manyásának. Majd én megmondom nekik.

— Irgalmas Isten, miért büntetsz így minket? — sóhajtozott a dada, még egyszer keresztet vetett, s kiment a konyhába.

Olja sokáig szipogott, majd könnyeit letörölve, haragos elszántsággal megszólalt:

— Kár, hogy nem ölték meg a cárt!

— Tegyük fel, hogy megtörtént. Mi lesz tovább? A trónt egy új, még kegyetlenebb cár foglalja el. Ennyi az egész...

Manyása beszaladt a szobába, és sírásra álló szájjal, szaporán pislogva kérdezte:

— Vologya, miért sír a dada? Olja, te miért sírtál? Miért sírtok?

— Manyása — ölelte magához a hógát Vologya —, nagy bánatunk van.

— Milyen nagy? — kérdezte máris pityeregve Manyása.

— Szásánkat kivégezték...

— Mi az, hogy kivégezték?

— Emlékszel rá, mikor apát eltemettük?
 — Emlékszem. Egy gödörbe eresztették, és földet szórtak rá...
 — Hát Szására is földet szórtak.
 — És soha többé nem jön haza hozzánk?
 — Nem.
 — A mama sem jön haza?
 — De a mama és Anya hazajön.
 — Mikor?
 — Azt hiszem, most már hamarosan.
 — Holnap?
 — Az is lehet, hogy már holnap.
 — Anyuska hazajön! — tapsolt örömében Manyása. — Jaj, csak már holnap lenne.

Vologya Manyására pillantott, és felsóhajtott: kicsi még, nem érti. Eszébe jutott, hogy mikor apjuk meghalt, Mitya sem értette, mi történt, s minden látogatónak eldicsekedett: „Megint temetés van nálunk!” Nincs apa, nincs Szása. Alig egy év leforgása alatt. S mi van Anyával? Mit csinálhat most anya? Szegényke, hogy kínlódhat ott! Csak ne betegedjék bele!...

17

Matvej Leontyevics nem tagadta meg a közbenjárást Anya ügyében. Láttá, hogy Marija Alekszandrovna alig áll a lábán. Mi több, úgy rémlett neki, néha kezd félrebeszélni. S míg Alekszandr Iljicsel való találkozásakor el-túlozta aggodalmait, most valóban megijedt: Marija Alekszandrovnának, amellet, hogy teljesen megöszült, olyan volt a tekintete, hogy félt talál-kozni vele. Amikor távozott, így szólt feleségéhez:

— Kátya, észrevetted, milyen a szeme?
 — A hideg futott végig rajtam, valahányszor rám nézett — mondta Je-katyerina Ivanovna. — De sajnálom szegényt! Valahogy segítenünk kelle-ne neki, hogy legalább Anyát kiszabadíthassa. Hiszen addig nem utazik haza, amíg el nem dől az ő sorsa. Micsoda igazságtalanság! Bebizonyoso-dott, hogy szegény lány egyáltalán nem bűnös, mégis bent tartják a börtönben.

— Ez semmi! Még öt év vár rá Szibériában! Kérvényt kellene beadni, hogy Szibériát változtassák Kokuskinóra.

— Látod, ez lenne a legjobb.
 — Mindjárt holnap felkeresem Durnovót, és beszélek vele. Igaz, hogy nagyon mérges volt, amikor látta, hogy Alekszandr Iljics nem hajlik sem-milyen rábeszélésre, de észre kellett vennie, milyen okos és szilárd a jel-leme. Bármennyire örülnek is ezek a kopók, ha valaki felfedi előttük a kár-tyáit, a szívük mélyén megvetik a kishitűeket. Csak akkor kell beállítanom hozzá, amikor jókedvében van.

— Adjunk be kérvényt?

— Nem, jobb, ha személyesen megyek. Egy kérvény száz évig is elheverhet valamelyik számkukacnál — sóhajtott Matvej Leontyevics. — Még egyszer elmegyek hozzá, habár őszintén bevallom, Kátya, se testem, se lelkem nem kívánja viszontlátni azt a helyet.

Peszkovszkijnak ezúttal sikerült rábeszélnie Durnovót, hogy Anya szibériai száműzetését Kokuskinóra változtassa át. Anyát kiengedték a börtönből anyja kezessége mellett, s ő még aznap magával vitte. Csak Peszkovszkijék kísérték ki őket a vonathoz. Jekatyerina Ivanovna megígérte, hogy nyáron leutazik Kokuskinóba. A búcsúzásakor nem tudta visszafojtani a könnyeit. Marija Alekszandrovna is hálás volt Peszkovszkijéknak a gondoskodásukért, mert ha ők is magára hagyják, mint szimbirszki „barátai”, végképp nem lett volna senki, akivel ezekben a borzalmas napokban szót válthatott volna.

A vonat elindult. Marija Alekszandrovna kinézett az ablakon. A nap sugaraiban fürdő, távolodó főváros fölé magasodott a Péter-Pál-erőd aranyozott tornya. Ott vált el örökre Szásától. A könnyek elfutották a szemét. Nagy nehezen erőt vett magán, és elfordult az ablaktól.

Marija Alekszandrovna és Anya este ért Szimbirszkbe. A kapu már zárva volt, ezért nehogy mindenkit felébresszenek, az udvaron át mentek be a házba. Elsőnek a dada látta meg őket kis szobájából, s rohant feléjük ölelésre tárt karokkal. Jajveszékelését meghallva Vologya is kiszaladt.

— Mama! Anya!

Alig tudták megölelni egymást, az emeletről máris levágtatott — egy szál ingben, mert már lefeküdtek — Olja, Mitya, Manyása. Rögtön anyjukra csimpaszkodtak, kiabáltak, sirtak, nevettek...

Amikor mindnyájan megnyugodtak, s bementek a szobába, a dada a lámpafényben Marija Alekszandrovnára pillantott, s összecsapta a kezét:

— Marija Alekszandrovna, hiszen teljesen megöszült!

— Megöszültem, Varvara Grigorjevna, és Szását mégsem tudtam megmenteni...

— Tudom! — kotnyeleskedett Manyása. — Szását is, akárcsak apuskát, elásták a földre...

— Manyása, hallgass már egy kicsit! — szólt Vologya, látva, hogy anyja szája széle remegni kezd. — Anya, ülj le, mit állsz itt, mint a pályaudvaron — sürgött-forgott, széket hozott anyjának és nővérének. — A dadával mindjárt befűtjük a szamovárt.

— Köszönöm, Vologyka — mondta Marija Alekszandrovna. — Szívesen iszom egy kis teát, mert alaposan átfáztam belül...

— Istenem, Anyecska, mit tettek veled! — suttogta a dada, s ölébe húzta Anyát, mint egy kisgyereket. — Olyan vagy, mintha most szedtek volna le a keresztéről...

— Az nem baj — legyintett Anya, s megpróbált mosolyt erőltetni viasz-sárga arcára. — Az elmúlik, de Szása...

— Elég volt — jelentette ki határozottan Marija Alekszandrovna. — Ami elmúlt, nem tér vissza. Vologya, mi újság nálad?

— Már három vizsgán túl vagyok. Mind jelesre sikerült.

— Nekem is csupa jelesem van! — dicsekedett Olja.

— Nekem is . . . majdnem mind jeles — jelentette Mitya.

— Majd ha gimnáziumba megyek, én is csak jelesekét fogok kapni! — fogadkozott Manyása.

— Ennek nagyon örülök, kedveseim. Különösen miattad, Vologya. Hiszen már az egyetemre kell gondolnod. Valószínűleg a kazanyira. Bizony, kedveseim, el kell búcsúznunk Szimbirszktől, Kazanyba költözünk . . . Majd még beszélgetünk róla. Most pedig engedjétek, hadd mossam le az útporát . . .

Ánya nagyon legyengült. De bármennyire kérlete is anyja, nem akart feküdni. Azt válaszolta, a cellában megunta, hogy állandóan a falat lássa. Már jó meleg volt, így egész napját a kertben töltötte. Manyása egy lépésre sem tágitott tőle. Napi penzumának teljesítése után Vologya is megjelent, Manyását a mamához küldte, és Szásárról kezdtek beszélgetni. Vologya kikérdezte Ányát az ügy minden részletéről. Különösen az a kérdés kínoztta, mit akartak elérni a cár megölésével, vagyis mit tettek volna, ha a tervük megvalósul. Ánya azonban nem tudott válaszolni ezekre a kérdésekre, mert Szása sohasem beszélgetett vele erről. Nézte Vologyát, hallgatta, hogy bátyja sorsán töprengve milyen érdekes gondolatokat fejteget, s azt gondolta: hogy megnőtt! hogy megférfiásodott! mindenre úgy néz, mint egy felnőtt. Pedig még csak tizenhét éves.

— Mindnyájan fejet hajtottak Szása elvhűsége, vasakarata előtt — mesélte Ánya. — Még Matvej Leontyevics is, aki pedig nagyon felháborodott a viselkedésén. Még ő is azt mondta, hősként halt meg.

— Igen, hősként halt meg — mondta Vologya. — De mi haszna lett ebből a népnek? Az a legszomorúbb, hogy még ha eléri is a céljukat, és megölik a cárt, ugyanaz következett volna, mint II. Sándor megölése után. Nem, Ánya, ha már harcolni kezdtünk, nem ezen az úton kell járnunk!

— Hát milyen úton?

— Éppen ezen töröm most a fejem . . .

1952—1967

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Szabó Mária

A borító és a kötésterv Serediuk Péter munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor

Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa

A szedést 1976. IX. 30-án kezdték meg

Megjelent 1977 IX. 31-én, 15 000 példányban

Terjedelme 32,1 (A/5) ív

Владимир Васильевич Канивец
УЛЬЯНОВЫ

Исторический роман
(на венгерском языке).

Переводчики. Пирошка Терек и Иван Фелдеак
Редактор Мария Сабо

Художественное оформление Петера Шередиук

Совместное издание издательства им. Кошута (Будапешт, ВНР) и издательства «Карпатн»
(Ужгород, Украинская ССР).

ИБ № 477

Зак. 1408 Бумага № 1. Формат 70×100¹/₁₆ Печ. л. 26,75

Усл - печ. л. 34,77. Изд. л. 35,65.

Тираж 15 000. Цена 3 руб. 56 коп

Отпечатано с матриц типографии им. Кошута (Будапешт, ВНР) Киевской книжной фабрикой
«Жовтень» республиканского производственного объединения «Поліграфкинг» Госкомиздата УССР,
г. Киев, ул. Артема, 23-а

Суперобложку изготовлено на Головном предприятии республиканского производственного объеди-
нения «Поліграфкинг», г. Киев, ул. Довженко, 3.

HIBAIGAZÍTÓ

Helytelen		Helyes
67. old. fentről a 7. sorban	szociális	szocialista
105. old. letről a 7. sorban	ne kérdezzen	ne kérjen
136. old. letről a 21. sorban	»alaktalan kolosszus«	szedett-vedett társaság
188. old. fentről a 13. sorban	13 óra 45 perc	1 óra 45 perc

VLAGYIMIR KANYIVEC

AZ ULJANOV CSALÁD

Vlagyimir Kanyivec ukrán író évtizedek óta kutatja Lenin családjának életét, azt a családi és társadalmi környezetet, melyből az emberiség legnagyobb forradalmára származott. A dokumentumok, levelek, emlékezések, helyszínek lassan regénynyé álltak össze, melyből az Uljanov család tagjain kívül megismerhetjük a múlt század hatvanas-hetvenes éveinek orosz valóságát, légkörét, szellemét.

Két főhőse van a regénynek: az apa, Ilja Uljanov, aki jobbagysarjból hihetetlen áldozatok és erőfeszítések árán elismert tudású gimnáziumi tanárrá küzdötte fel magát, és a legidősebb fiú, Alekszandr. Az apa útját végigkísérve, képet kapunk azokról a hősies erőfeszítésekről, melyekkel a demokratikus gondolkodású, hivatástudattal eltöltött pedagógusok, a „néptanítók” a leg-sötétebb nyomor és tudatlanság poklából próbálták kiszabadítani a népet. A fiú pályája úgy indul, hogy töretlenül vezet a tudományok világába. De Szása a szentpétervári egyetemen megismerkedik a narodnyik eszmékkal, melyeknek hatása ekkor még igen nagy volt a zsarnokság ellen lázadó fiatalok körében. S tagja lesz annak a csoportnak, amely egy évvel II. Sándor meggyilkolása után az új cár, III. Sándor ellen készül merényletet elkövetni. Szása nem mindenben értett egyet társaival, de mert más kivezető utat nem látott, szívvel-lélekkel melléjük állt, s a tragikus elbukás után bátran nézett szembe bírásaival, akik halálra ítélték. Nem kért kegyelmet.

— Nem ezen az úton kell járunk — mondja, bátyja sorsán tűnődve, a tizenhét éves Vologya Uljanov. Még egészen ifjú, de már kitűnik éles eszével, sokirányú tehetségével, önfeláldozásával, forradalmi szenvedélyességével — azokkal a tulajdonságaival, melyek később a világ első győztes szocialista forradalmának vezérévé, a helyes forradalmi út megtalálójává teszik.